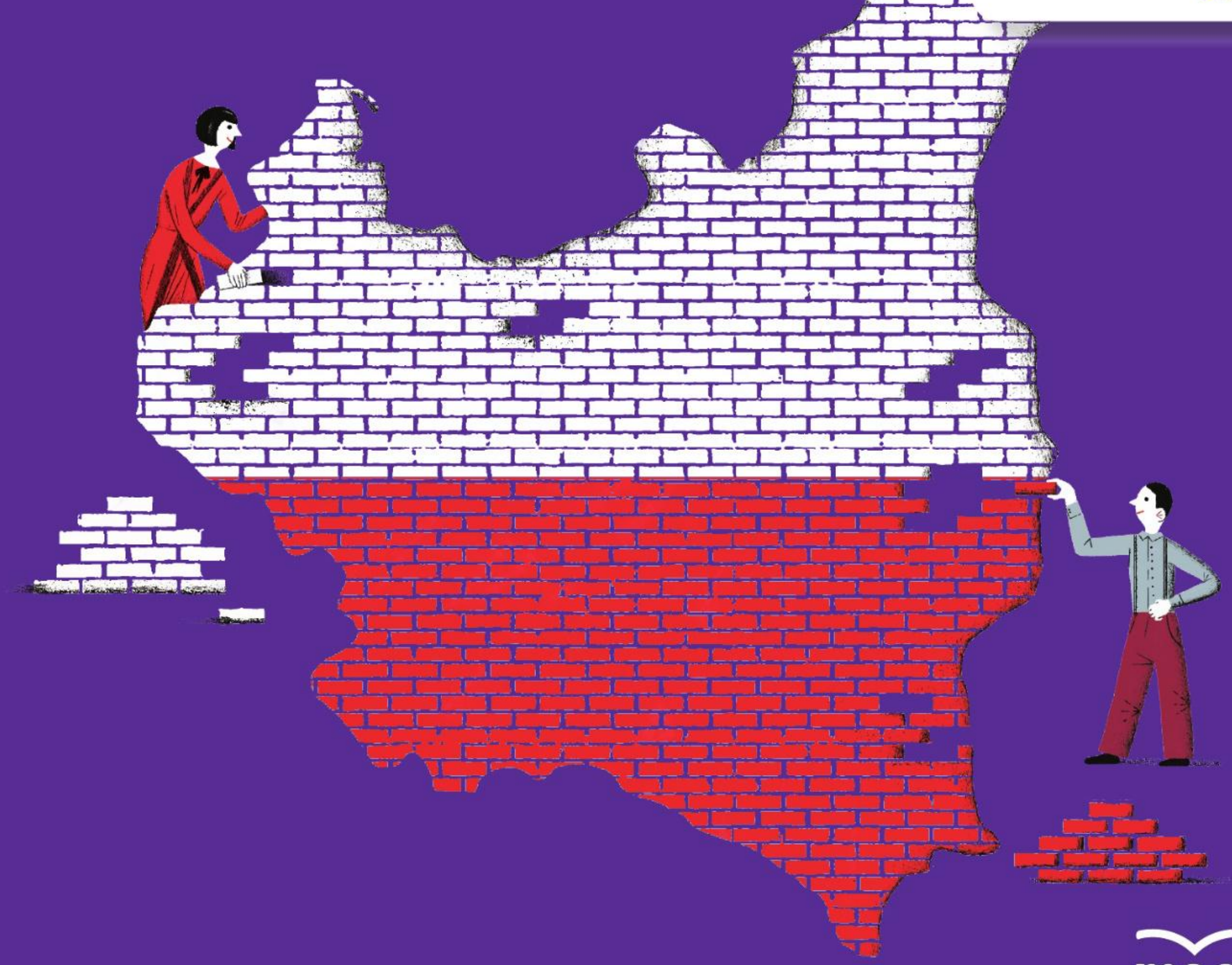
Historia

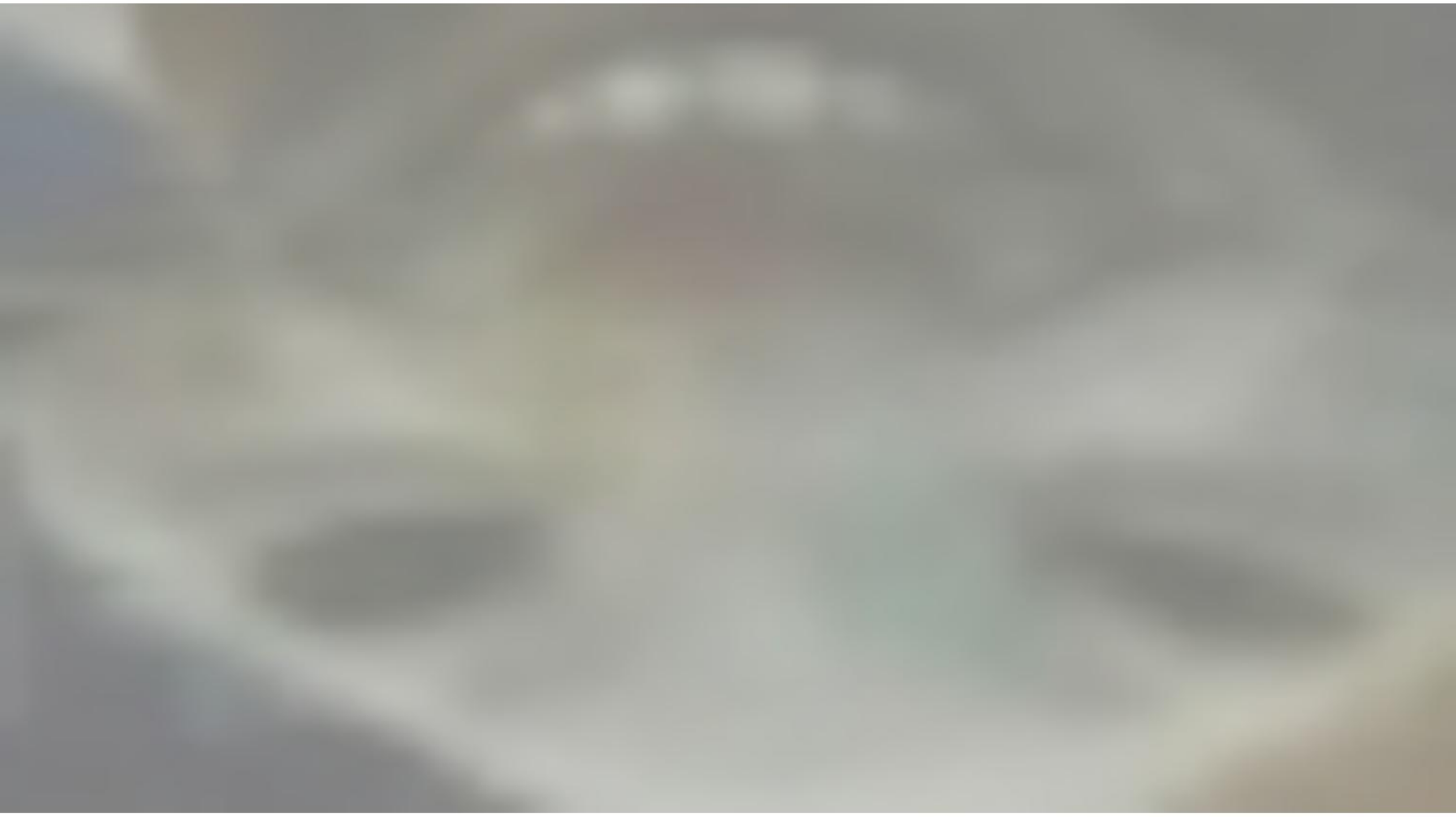
Podręcznik

7

Oznaczono zmiany
W PODSTAWIE
PROGRAMOWEJ
2024

mac
EDUKACJA

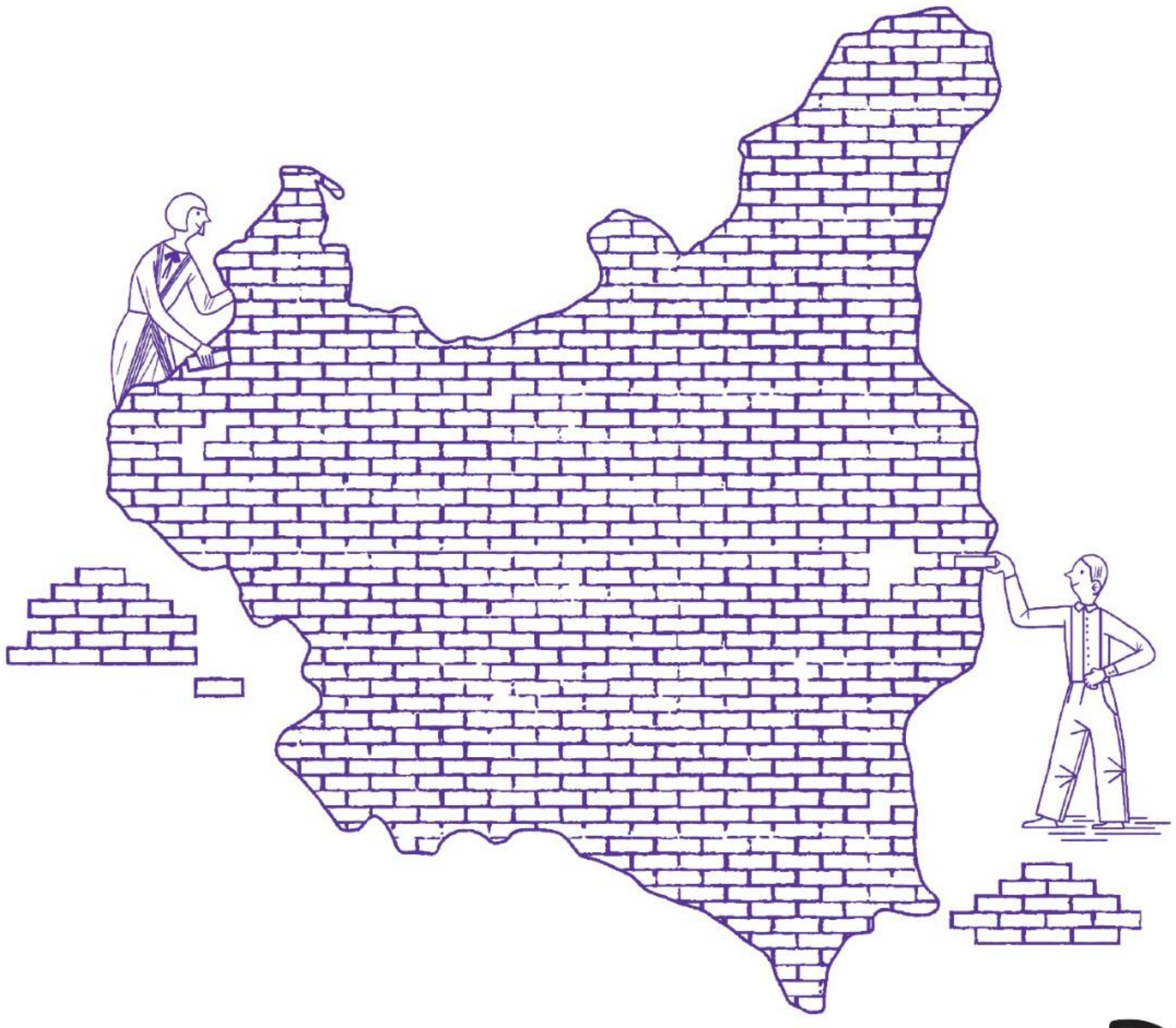

Szymon Ciechanowski

7

Historia

Podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej

mac
EDUKACJA

Redaktor serii
Wojciech Sygut

Redaktor prowadzący
Szymon Ciechanowski

Redakcja merytoryczna
Katarzyna Kucharczuk, Agnieszka Szajewska

Redakcja językowa
Anna Kołat, Joanna Cybula

Korekta
Patrycja Ledwójcik, Marek Kornacki

Redakcja techniczna
Paweł Kowalski

Skład i łamanie
Oficyna Wydawnicza Pegaz / Rafał Kulig

Ilustracje
Adam Chwesiuk (projekt: 18, 19, 42, 43, 92, 93, 106, 107, 154, 155, 222, 223, 226, 227, 236, 237; projekt i ilustracje: 22, 23, 48, 49, 96, 97, 124, 125, 178, 179, 186, 187); Marcin Kot (ilustracje: 53, 79, 119; projekt: 54, 55, 83, 118, 119, 152); Oficyna Wydawnicza Pegaz / Rafał Kulig (osie czasu); Agnieszka Staniec (projekt: 12, 13, 20, 74, 144, 167, 168, 169, 234); Agata Zarzycka (ilustracje: 25, 29, 83, 152, 162, 170, 171)

Redakcja artystyczna
Magdalena Sarnot-Wrzecionowska, Marcin Kot

Projekt i koncepcja artystyczna
Futu Creative / Kay Humelt i Rafał Kwiczor

Koordynacja prac graficznych
Magdalena Sarnot-Wrzecionowska

Projekt okładki
Futu Creative / Kay Humelt i Rafał Kwiczor

Ilustracja na okładce i ilustracje na stronach działowych
Acapulco Studio / Agata Dudek i Małgorzata Nowak

Opracowanie kartograficzne
CartoTeam

Fotoedycja
Grzegorz Wrzecionowski

Wydawca oświadcza, że dołożył wszelkich starań, aby dotrzeć do wszystkich właścicieli i dysponentów praw autorskich.
Osoby, których nie udało nam się ustalić, prosimy o kontakt z wydawnictwem.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Przestrzegaj praw, jakie im przysługują. Udostępniając książkę lub jej fragmenty, rób to wyłącznie w zakresie dozwolonego użytku, który określają przepisy prawa. Zawartość książki możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty.

© Grupa MAC S.A., Kielce 2020

ISBN 978-83-8108-669-1

Treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Grupa MAC S.A.
25-561 Kielce, ul. Witosa 76
tel. 41 366 55 55, faks: 41 366 33 02
e-mail: kontakt@mac.pl, www.mac.pl

Spis treści

1. Europa po kongresie wiedeńskim

1.1 Przypomnienie wiadomości z klasy szóstej — **6**
1.2 Kongres wiedeński — **10**
1.3 Rewolucja przemysłowa — **16**
Link do wiedzy *Podróże koleją w XIX wieku* — **22**
1.4 Społeczne skutki rewolucji przemysłowej — **24**
1.5 Wiosna Ludów w Europie — **29**
Podsumowanie działu 1 — **34**

2. Ziemie polskie w latach 1815–1848

2.1 W Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz pod zaborami austriackim i pruskim — **36**
2.2 Królestwo Polskie i ziemie zabrane — **40**
2.3 Powstanie listopadowe — **46**
2.4 Wielka Emigracja i ruch spiskowy w kraju — **52**
2.5 Wiosna Ludów na ziemiach polskich — **59**
Podsumowanie działu 2 — **64**

3. Europa i świat na przełomie wieków XIX i XX

3.1 Zjednoczenie Włoch i zjednoczenie Niemiec — **66**
3.2 Rozwój Stanów Zjednoczonych i wojna secesyjna — **72**
3.3 Ekspansja kolonialna w XIX wieku — **78**
3.4 Przemiany demokratyczne i nowe idee polityczne — **83**
3.5 Społeczeństwo, nauka i kultura przełomu wieków XIX i XX — **89**
Link do wiedzy *Szybciej, wyżej, dalej...* — **96**
Podsumowanie działu 3 — **98**

4. Ziemie polskie na przełomie wieków XIX i XX

4.1 Powstanie styczniowe — **100**
Link do wiedzy *Dwie malarskie wizje powstania* — **106**
4.2 Polityka rządów państw zaborczych wobec Polaków — **108**
4.3 Polacy wobec zaborców — **113**
4.4 Gospodarka, społeczeństwo i kultura ziem polskich — **117**
Link do wiedzy *Proszę Państwa, oto reklama!* — **124**
4.5 Nowoczesne ruchy polityczne na ziemiach polskich — **126**
Podsumowanie działu 4 — **132**

5. Wielka wojna

5.1 Coraz bardziej niespokojny świat — **134**
5.2 Na frontach wielkiej wojny — **138**
5.3 Rewolucje w Rosji — **144**
5.4 Polacy na frontach I wojny światowej — **148**
Link do wiedzy *Ze śpiewnika legionisty* — **154**
5.5 Sprawa polska w czasie wielkiej wojny — **156**
Podsumowanie działu 5 — **160**

6. Świat w dwudziestoleciu międzywojennym

6.1 Ład wersalski — **162**
6.2 Kulturowe i cywilizacyjne następstwa wojny — **167**
6.3 Związek Sowiecki pod rządami Stalina — **174**
Link do wiedzy *Homo sovieticus* — **178**
6.4 Faszyzm we Włoszech — **180**
6.5 Hitler i nazizm — **184**
6.6 Droga do wojny — **190**
Podsumowanie działu 6 — **194**

7. Życie polityczne II Rzeczypospolitej

7.1 Odrodzenie państwa polskiego — **196**
7.2 Walka o granice — **200**
7.3 Demokracja parlamentarna w Polsce — **207**
7.4 Rządy sanacji — **212**
Podsumowanie działu 7 — **216**

8. Społeczeństwo, gospodarka i polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej

8.1 Gospodarka międzywojennej Polski — **218**
8.2 Wielonarodowa Rzeczpospolita — **225**
8.3 Nauka i kultura — **230**
Link do wiedzy *Sukcesy II Rzeczypospolitej* — **236**
8.4 Polityka zagraniczna — **238**
Podsumowanie działu 8 — **243**
Indeks — **244**

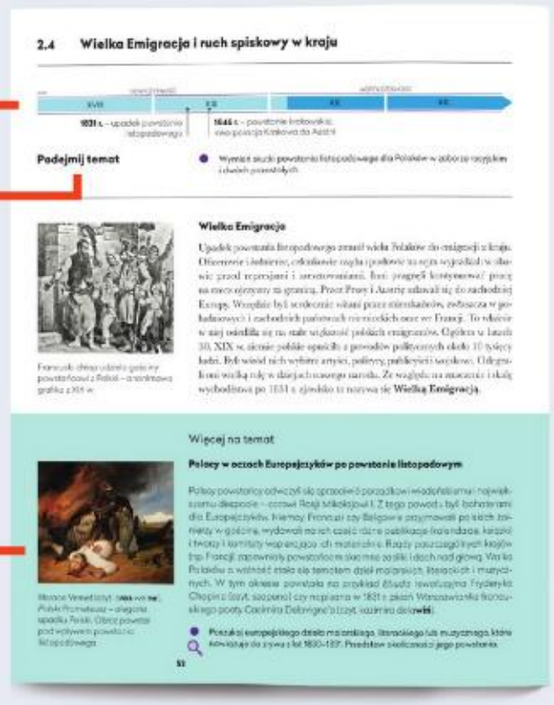
Jak korzystać z podręcznika

Oś czasu

Wydarzenia związane z tematem lekcji

Podejmij temat

Wprowadzenie do tematu lekcji

Więcej na temat

Treści dodatkowe

Teksty źródłowe

Przekazy z epoki opowiadające o przeszłości

Przypis

Objaśnienie trudniejszych słów, informacje o postaciach historycznych

Definicja

Objaśnienie nowych terminów

Warto wiedzieć

Materiał spoza podstawy programowej. Ukazuje pełniejszy obraz dziejów i ułatwia zrozumienie ważniejszych procesów historycznych

W skrócie

Najważniejsze informacje z lekcji

Czy już umiesz?

Polecenia i pytania na koniec lekcji

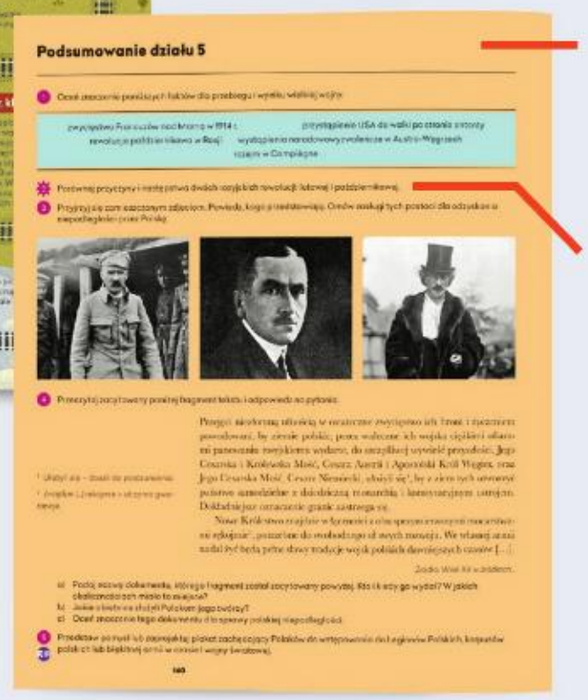
Warto zobaczyć

Miejsca warte odwiedzenia

Link do wiedzy

Treści, które mogą rozwinąć twoje zainteresowania

Podsumowanie działu

Powtórzenie najważniejszych treści działu

Gwiazdka

Oznaczenie trudniejszego polecenia

Tego podręcznika będą używać inni uczniowie. Niczego w nim nie zapisuj. Przekaż go w dobrym stanie.

Znaczenie ikon

nawiązanie do innego przedmiotu

zastosowanie nowoczesnych technologii

warto wiedzieć

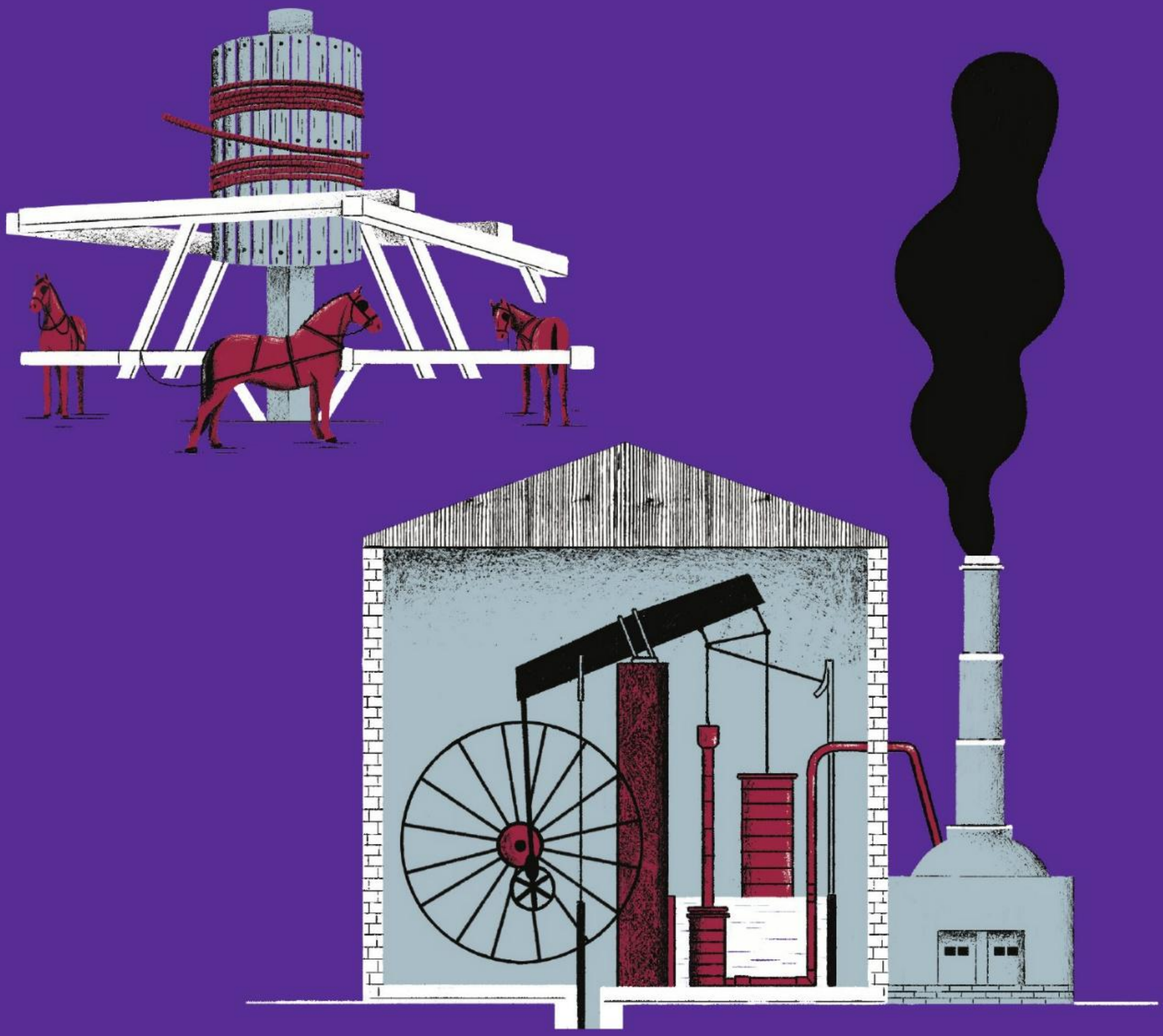
praca zespołowa

nawiązanie do ilustracji

warto zobaczyć

samokształcenie

1. Europa po kongresie wiedeńskim

1. Podaj nazwy urządzeń przedstawionych na ilustracji. Sprawdź w encyklopedii i powiedz, od kiedy i w jakim celu je wykorzystywano.
2. Co wprawia w ruch każde z urządzeń?
3. Jakie źródła energii wykorzystują przedstawione maszyny? Która z nich jest wydajniejsza?
4. Wymień najpopularniejsze obecnie źródła energii. Jak sądzisz, dlaczego cieszą się powodzeniem?

1.1 Przypomnienie wiadomości z klasy szóstej

Podejmij temat

- Rozpoznaj na ilustracjach przedstawicieli poszczególnych stanów społecznych. Które z nich miały największy wpływ na władzę w epoce nowożytnej? Dlaczego tak było?
- Jak się nazywa ustrój oparty na podziałach stanowych i zależnościach lennych? W którym kraju najszybciej zaczął tracić na znaczeniu?

Podziały stanowe

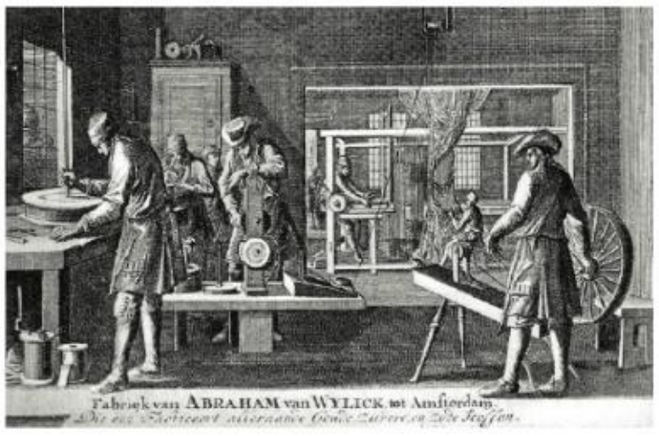
Przywileje szlacheckie

Zależności lenne

Poddaństwo chłopów

Kapitalizm to system społeczno-gospodarczy oparty na własności prywatnej, wolnym handlu oraz pracy najemnej. Umożliwiał każdemu, niezależnie od pochodzenia społecznego, sprzedaż i zakup ziemi, swobodne zawieranie umów czy zakładanie manufaktur. Na rycinie: manufaktura z XVII w.

Początki kapitalizmu w Anglii

Utrwalony w średniowieczu porządek społeczny nie minął wraz z końcem epoki (za który przyjmuje się rok 1492 – datę odkrycia Ameryki). Ustrój feudalny nadal istniał w Europie, choć przybierał różne formy.

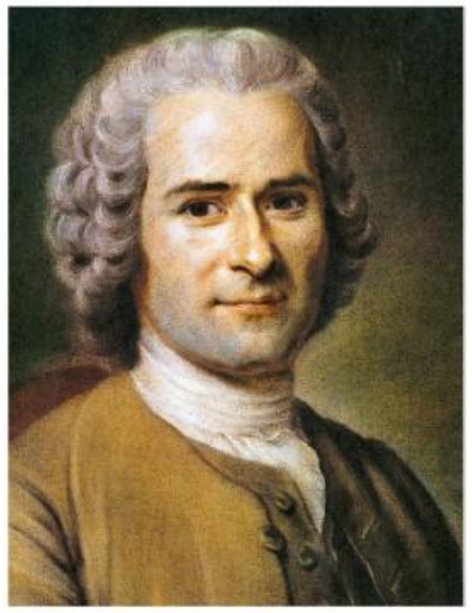
Najwcześniej feudalizm osłabił się w Anglii. Od XVI w., w następstwie procesu ogradzania, zaczęły się zacierać dawne schematy polegające na tym, że szlachcic był ziemianinem, mieszczanin – kupcem lub rzemieślnikiem, a chłop – zajmował się tylko pracą na roli. Średnia szlachta angielska ograniczyła uprawę zbóż na rzecz hodowli owiec. Coraz chętniej inwestowała w manufaktury i handel. Natomiast chłopi przenosili się do miast, w których najmowali się do pracy w rzemiośle czy przemyśle. Mieszczanie zyskali zaś prawo do nabywania ziemi. Coraz więcej ludzi mogło się bogacić w wybrany przez siebie sposób. Feudalne ograniczenia nie stanowiły już takiej przeszkody, jak wcześniej. Zmiany zachodziły stopniowo, ale konsekwentnie. Ostatecznie doprowadziły one do uformowania **kapitalizmu** w Anglii.

Dalsze przemiany kapitalistyczne w tym kraju nastąpiły w XVII w. Rewolucja angielska osłabiła pozycję króla. Ograniczono przywileje arystokracji i wzmocniono pozycję średniej szlachty i mieszczaństwa. Parlament zyskał potężny wpływ na politykę państwa. Prawo do zasiadania w nim mieli ludzie najbardziej zamożni. To oni dzierżyli stery państwa. Najbiedniejsi wciąż nie mieli wpływu na władzę i nie mogli głosować. Dopiero w XIX stuleciu średnie mieszczaństwo, robotnicy i chłopi podejmą walkę o swoje prawa. Dojdzie do niej nie tylko w Anglii, ale w całej Europie.

Idee oświecenia i ich realizacja

W XVIII w. myśliciele oświecenia zaczęli krytykować stosunki feudalne. Potępiali podziały stanowe, zależności lenne i poddaństwo osobiste chłopów. Sformułowali **prawa naturalne** człowieka. Głosili, że przysługują one wszystkim ludziom od urodzenia. Do najważniejszych praw zaliczyli: prawo do życia, wolność osobistą, wolność słowa i równość wobec prawa.

W czasach oświecenia dużo uwagi poświęcano temu, jak powinno być zorganizowane idealne państwo. Do uczonych podejmujących tę kwestię należeli Monteskiusz – twórca zasady **trójpodziału władzy** – oraz Jan Jakub Rousseau [czyt. ru**so**], który sformułował zasadę **suwerenności narodu**. Poglądy obu myślicieli zyskały wielu zwolenników. Część ich założeń zrealizowali w swoich krajach absolutni monarchowie Rosji, Austrii i Prus. Wprowadzali oni tolerancję religijną i dbali o rozwój szkolnictwa. Jednak umacniali swoje państwa w duchu absolutyzmu. W XVIII w. idee oświecenia stały się podstawą ustroju Stanów Zjednoczonych. Pod ich wpływem ukształtowało się też prawodawstwo Francji w okresie rewolucji.

Jan Jakub Rousseau uważał, że władzę nadrzędną w państwie sprawuje nie monarcha, ale **naród**, który jest suwerenny względem króla.

W drugiej połowie XVIII w. mieszkańcy trzynastu angielskich kolonii w Ameryce obalili władzę Brytyjczyków i stworzyli niepodległe państwo. Było ono bardzo nowoczesne. W **Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki** z 1787 r. wprowadzono oświeceniowe zasady suwerenności narodu i trójpodziału władzy. Obraz *Podpisanie konstytucji USA* Howarda Chandlera Christy [czyt. hołarda czandlera christi].

Podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej (1789–1794) mieszczanie i chłopi upomnieli się o równe prawa. W rezultacie obalono absolutną monarchię Burbonów, rozszerzono prawa polityczne i dokonano uwłaszczenia chłopów. Aktem o dziejowym znaczeniu była **Deklaracja praw człowieka i obywatela** z 1789 r. Powyżej: *Zdobycie Bastylii* – dzieło anonimowego autora.

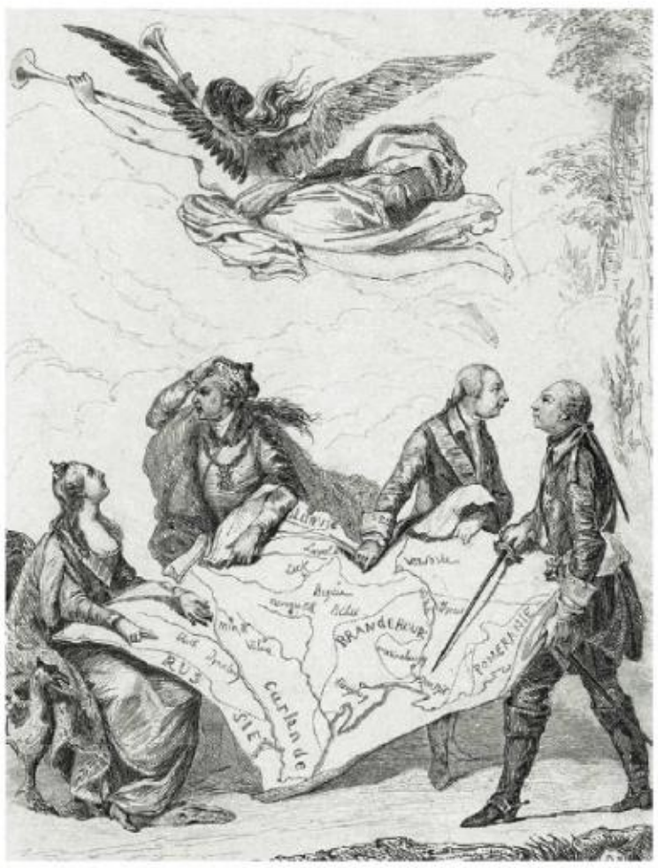
Ideały oświecenia i Wielkiej Rewolucji Francuskiej upowszechniły się w Europie za sprawą podbojów Napoleona Bonapartego. Na zajętych obszarach kontynentu cesarz obalał władców, a na ich miejsce wyznaczał swoich kandydatów. Wprowadzał też nowoczesne ustawodawstwo, które zapewniało wolności obywatelskie i rozszerzało prawa wyborcze. W ten sposób realizował ideały Rousseau i Monteskiusza. Do tych zmian z entuzjazmem podchodzili przeciwnicy monarchii absolutnej i zwolennicy szerszego dostępu obywateli do rządów w państwie. Odmienny stosunek do napoleońskiego porządku miały warstwy uprzywilejowane, np. arystokraci i duchowni. Ideały oświecenia były więc przyswajane w poszczególnych krajach w różnym stopniu i z różnym skutkiem.

Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej upadek

Rzeczpospolita Obojga Narodów była jednym z największych państw nowożytnej Europy. Powstała w 1569 r. w wyniku zawarcia **unii lubelskiej**. Od połowy XVII w. nasze państwo zaczęło przeżywać poważne problemy wewnętrzne. Złożyło się na to kilka przyczyn. Do najważniejszych należały wyniszczające wojny i kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Istotnym zagrożeniem był również narastający **kryzys polityczny**. W XVII w. silne wpływy zdobyła wąska grupa magnatów. Wykorzystywali oni narzędzia zagwarantowane przez prawo (m.in. wolną elekcję i *liberum veto*) głównie do realizacji prywatnych interesów. Odbijało się to źle na pracy sejmów, które stały się niezdolne do kierowania państwem.

Apele wzywające do naprawy Rzeczypospolitej nasiliły się w dobie oświecenia. **Stanisław Leszczyński** i **Stanisław Konarski** opowiadali się za ograniczeniem *liberum veto*. Głosili też konieczność przyznania praw politycznych mieszczanom. Natomiast chłopi pańszczyźniani – pracujący na pańskim polu niechętnie i mało wydajnie – powinni uzyskać ich zdaniem wolność i zwolnienie z pańszczyzny.

Przez całe dekady epoki saskiej projekty zmian wysuwane przez Leszczyńskiego i Konarskiego nie zostały zrealizowane. Dopiero z chwilą objęcia władzy przez **Stanisława Augusta Poniatowskiego** w 1764 r. przystąpiono do reformy kraju. Największym sukcesem z okresu jego panowania była **Konstytucja 3 maja**. Została ona uchwalona w **1791 r.**

Osłabiona Rzeczpospolita znajdowała się w otoczeniu silnych mocarstw: Rosji, Austrii i Prus. Państwa te celowo utrudniały podjęcie reform w Polsce. Nie chciały dopuścić do odbudowy jej dawnej potęgi. Powyżej: symboliczne przedstawienie I rozbioru Polski z 1772 r.

Konstytucja 3 maja była wielkim osiągnięciem polskiej myśli politycznej. Zakładała wprowadzenie monarchii dziedzicznej, trójpodziału władzy i zniesienie zasady *liberum veto*. Na mocy ustawy mieszczanie otrzymali przywileje podobne do szlacheckich (m.in. prawo do nabywania ziemi). Nie uzyskali jednak dostępu do władzy. W sejmie mieli zaledwie głos doradczy. Konstytucja nie zmieniła położenia chłopów. W Rzeczypospolitej utrzymano poddaństwo osobiste. Obok: obraz Kazimierza Wojniakowskiego *Uchwalenie Konstytucji 3 maja*.

W 1792 r. przeciwnicy Konstytucji 3 maja zawiązali konfederację w Targowicy. Związek ten poparła Rosja, która następnie zaatakowała nasz kraj. Wojna zakończyła się klęską obrońców konstytucji. Rzeczpospolita niemal całkowicie została podporządkowana Rosji. Próbę zrzucenia tej zależności podjęła **insurekcja kościuszkowska**. Osłabiona po dwóch rozbiorach Polska nie miała jednak szans w starciu z tak silnym sąsiadem. W 1795 r. Rosja, Austria i Prusy dokonały **III rozbioru Rzeczypospolitej**. Państwo polskie przestało istnieć.

Napoleon i nowa nadzieja

Nadzieja na odrodzenie Rzeczypospolitej pojawiła się na początku XIX w. Wojska Napoleona – który zwyciężał armie naszych zaborców na wszystkich frontach Europy – w końcu dotarły na ziemie polskie. Cesarz Francuzów znalazł w Polakach wiernych i oddanych sojuszników. Nie spełnił niestety ich oczekiwań. Utworzone w 1807 r. **Księstwo Warszawskie** zajmowało niewielki obszar i było zależne od Francji. W niczym nie przypominało dawnej Rzeczypospolitej. Niemniej jednak było państwem nowoczesnym, a jego ustrój wyrażał ducha epoki napoleońskiej.

Kres polskim nadziejom na odbudowę państwa w granicach sprzed rozbiorów położyła klęska Napoleona w Rosji w **1812 r.** Wielka Armia została unicestwiona. W 1813 r. wojska rosyjskie zajęły Księstwo Warszawskie. W tym samym roku przeciwko Francji uformowała się koalicja z udziałem Rosji, Wielkiej Brytanii, Austrii i Prus. Armia napoleońska uległa jej wojskom w bitwie pod Lipskiem. Wiosną 1814 r. skapitulował Paryż. Napoleon abdykował i został zesłany na wyspę Elbę. Francja podpisała pokój w Paryżu. Na jego mocy powróciła do granic z 1792 r. Władzę objął Ludwik XVIII Burbon, który nadał Francji konstytucję. Nie rozstrzygnięto jednak losów ziem zajętych przez Napoleona. Oczy Europejczyków były już skierowane na Wiedeń. W 1814 r. w stolicy Austrii zebrał się bowiem kongres monarchów, który miał zaprowadzić nowy ład w Europie. Karty rozdawał największy pogromca Napoleona – car Rosji Aleksander I.

W Księstwie Warszawskim wprowadzono prawa zgodne z duchem oświecenia. Zagwarantowano silną władzę królewską. Mieszczanie uzyskali znacznie większy wpływ na rządy niż na mocy Konstytucji 3 maja, a chłopi stali się osobiście wolni. Na przeprowadzenie uwłaszczenia było jednak jeszcze za wcześnie. Powyżej: obraz Marcella Bacciarellego zatytułowany *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona.*

W skrócie

- Rewolucja angielska w XVII w. – skutki polityczne (wprowadzenie monarchii parlamentarnej) i społeczno-gospodarcze (wzrost znaczenia burżuazji, ograniczenie wpływów arystokracji).
- Intelektualny dorobek oświecenia: teoria praw naturalnych, zasada suwerenności narodu (Rousseau), zasada trójpodziału władzy (Monteskiusz).
- Akty o dziejowym znaczeniu: *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki* (1787 r.) i *Deklaracja praw człowieka i obywatela* (1789 r.).
- Kryzys wewnętrzny Rzeczypospolitej i próby uzdrowienia państwa w XVIII w. (m.in. uchwalenie Konstytucji 3 maja).
- 1795 r. – III rozbiór Polski i upadek Rzeczypospolitej.
- Księstwo Warszawskie (1807–1815) – państwo utworzone przez Napoleona.

Czy już umiesz?

1. Wyjaśnij, jakie zmiany polityczno-gospodarcze nastąpiły w Anglii w wiekach XVI i XVII.
2. Czy kapitalizm był, twoim zdaniem, bardziej sprawiedliwym systemem niż feudalizm? Uzasadnij odpowiedź.
3. Opisz zasadę trójpodziału władzy i zasadę suwerenności narodu.
4. *Nie byłoby rewolucji francuskiej bez oświecenia.* Czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem? Uzasadnij swoje zdanie.
5. Wymień przyczyny kryzysu Rzeczypospolitej w XVII w.
6. Oceń znaczenie Konstytucji 3 maja. Czy realizowała postulaty zgodne z duchem oświecenia?
7. Czym było Księstwo Warszawskie? Oceń jego dorobek w dziedzinie prawa.

1.2 Kongres wiedeński

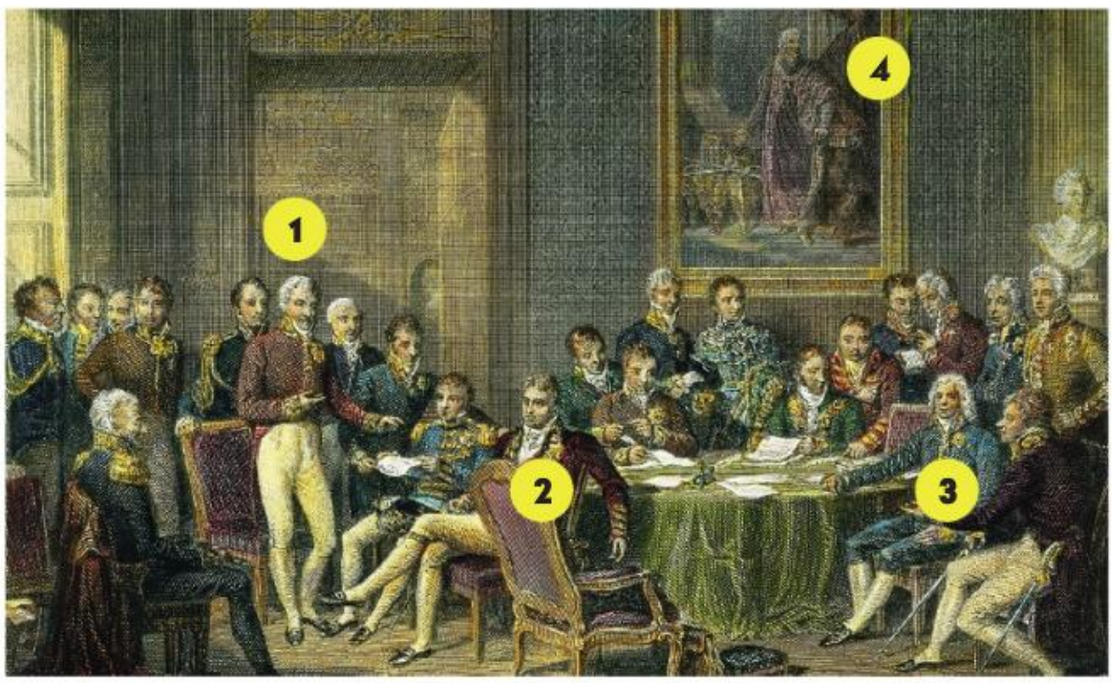
Podejmij temat

- Wymień ważniejsze zmiany polityczne, które zaszły w Europie w okresie napoleońskim.

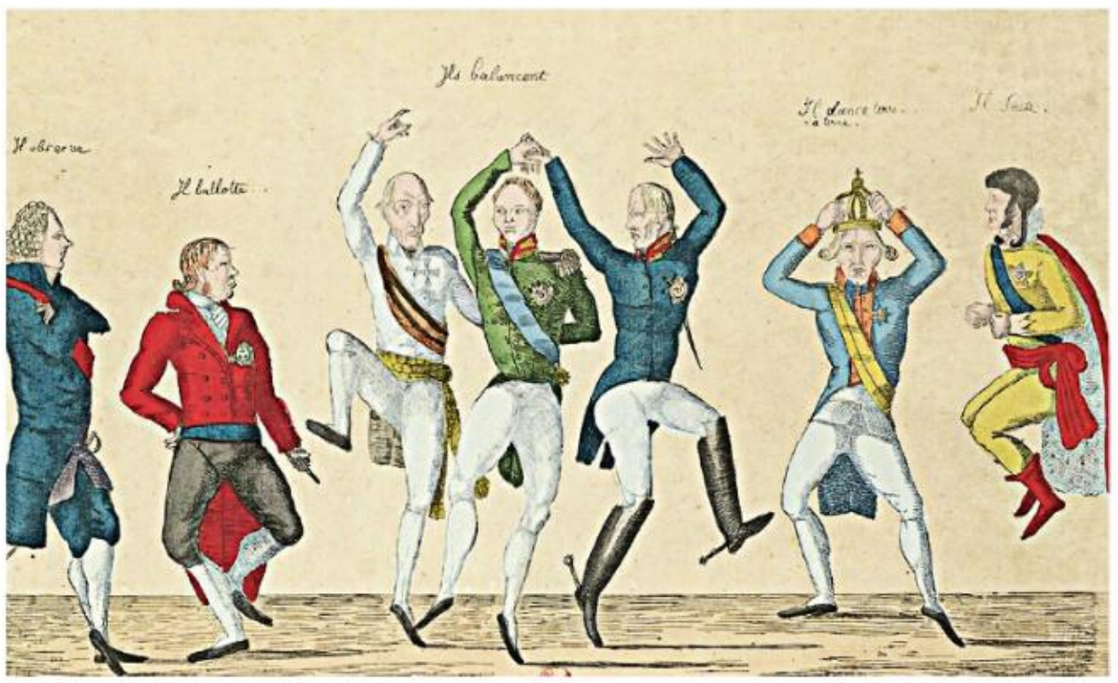
Kongres wiedeński

Po podpisaniu pokoju z Francją zwycięskie mocarstwa – Rosja, Prusy, Austria i Wielka Brytania – zdecydowały, że ostateczne decyzje dotyczące przyszłości ziem okupowanych przez Napoleona Bonaparte w Europie zostaną podjęte podczas kongresu w Wiedniu. Miały wziąć w nim udział wszystkie strony konfliktu.

Kongres wiedeński rozpoczął swoje obrady **jesienią 1814 r**. Do stolicy Austrii przyjechali z całej Europy władcy i dyplomaci, m.in. car Rosji **Aleksander I Romanow** i król Prus **Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern**. Gospodarzem zjazdu był cesarz Austrii **Franciszek I Habsburg**. Uczestniczyły w nim też delegacje z Francji oraz mniejszych państw. Jednak decydujący głos miały Rosja, Prusy, Austria i Wielka Brytania.

Uczestnicy kongresu wiedeńskiego na grafice Jeana-Baptiste'a Isabeya [czyt. żana batista izabeja]. Do najbardziej wpływowych dyplomatów należeli: minister spraw zagranicznych Austrii, a zarazem przeciwnik rewolucji – Klemens von Metternich **1**; dyplomata angielski, który był zwolennikiem zachowania równowagi sił między mocarstwami – Robert Stewart Castlereagh [czyt. stjuart kaslrej] **2**; przedstawiciel Francji, dawny współpracownik Napoleona – Charles de Talleyrand [czyt. szarl de talej**ran**] **3**. Na portrecie widnieje postać cesarza Franciszka Habsburga **4**.

Kongres obradował od września 1814 r. aż do czerwca 1815 r. Spotkaniu koronowanych głów, polityków i dyplomatów towarzyszyły liczne bale, spektakle teatralne, rewie i bankiety. *Kongres nie posuwa się, kongres tańczy* – głosiło ówczesne powiedzenie. Nawiązuje do niego powyższa grafika. Wyśmiewa ona wolne tempo prac i skłonność dyplomatów do zabaw. Na ilustracji ukazani zostali między innymi: cesarz Franciszek I (trzeci od lewej), car Aleksander I (czwarty od lewej) i król Fryderyk Wilhelm III (piąty od lewej). W tańcu towarzyszą im inni władcy i dyplomaci.

Porównaj dwa przedstawienia uczestników kongresu wiedeńskiego. Które ma charakter oficjalny, a które jest karykaturą? Uzasadnij odpowiedź.

Legitymizm, restauracja i równowaga sił

Władcy zwycięskich mocarstw odrzucili napoleońskie ideały równości wszystkich ludzi wobec prawa, wolności słowa i prasy, a także zasadę suwerenności narodu. Ich postawa miała wpływ na kształt ponapoleońskiej Europy.

Jedną z najważniejszych reguł przyjętych na kongresie wiedeńskim była zasada **legitymizmu**. Głosiła ona, że historyczne prawa poszczególnych dynastii do tronu są nienaruszalne. Jej przyjęcie oznaczało, że rody, które utraciły władzę w wyniku rewolucji francuskiej lub wskutek polityki Napoleona, odzyskają panowanie w swoich krajach. **Restauracja** dokonała się między innymi we Francji, Hiszpanii i państwach włoskich.

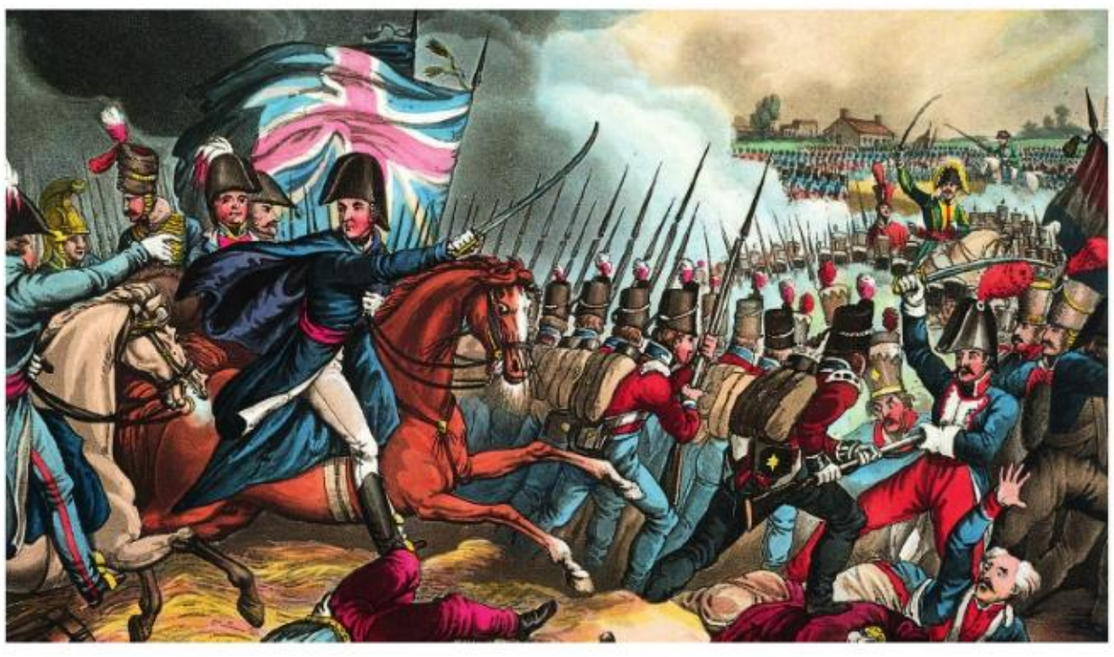
Uczestnicy kongresu postanowili nie dopuścić do tego, aby w przyszłości jakieś mocarstwo zdobyło **hegemonię**, tak jak napoleońska Francja. Dlatego za podstawę przyszłego ładu w Europie uznali zasadę **równowagi sił**. Odtąd żadne państwo nie mogło przewyższać pozostałych państw pod względem siły militarnej i narzucać innym krajom swoich rządów. Wprowadzenie tej zasady miało zapewnić pokój na kontynencie.

Restauracja – powrót na tron przedstawiciela obalonej dynastii.

Hegemonia – zdobycie przewagi, przywództwa przez jakieś państwo nad innymi krajami.

Sto dni Napoleona

Podczas obrad kongresu wiedeńskiego Napoleon Bonaparte próbował odzyskać władzę. Na początku marca 1815 r. uciekł z Elby. Wraz z liczącym tysiąc osób oddziałem przedostał się na południe Francji. Stamtąd ruszył na północ – ku stolicy kraju. Cesarz był entuzjastycznie witany przez większość rodaków, a liczba jego żołnierzy szybko się powiększała. W krótkim czasie utworzył armię liczącą 200 tysięcy ludzi. Napoleon zajął Paryż, ale wkrótce uległ wojskom koalicji państw sprzymierzonych: Wielkiej Brytanii, Prus, Rosji i Austrii.

Do rozstrzygającego boju między Napoleonem a wojskami koalicji doszło 18 czerwca 1815 r. pod Waterloo [czyt. **wa**terlo]. Brytyjczycy i Prusacy pokonali wówczas wojska cesarza. 22 czerwca 1815 r. Napoleon – po 113 dniach od wylądowania na francuskim wybrzeżu – abdykował po raz drugi. Na tron wrócił wówczas Ludwik XVIII. Rysunek przedstawia brytyjskiego wodza Arthura Wellingtona [czyt. łelingtona] – głównego dowódcę wojsk sprzymierzonych – pod Waterloo.

Po drugiej abdykacji zesłano Napoleona na Wyspę Świętej Heleny, która znajduje się u południowo-zachodnich wybrzeży Afryki. Celowo wybrano tak odległe miejsce odosobnienia. Chciano bowiem uniemożliwić cesarzowi powrót do kraju. Na wyspie Napoleon spisał swoje wspomnienia. Zmarł tam w 1821 r. w wieku 52 lat. Powyżej: obraz Franciszka Józefa Sandmanna [czyt. zandmana] *Napoleon na Świętej Helenie*.

Decyzje kongresu wiedeńskiego

Zgodnie z zasadą równowagi sił mocarstwa podzieliły między siebie część zajętych ziem. Uznały bowiem, że jako zwycięzcom należą im się rozległe zdobycze terytorialne. Decyzją kongresu Rosja wzmocniła swoje wpływy na ziemiach polskich. Prusy odzyskały tylko część terytorium Księstwa Warszawskiego. W zamian otrzymały nabytki na granicy z Francją i Saksonią. Austria umocniła się we Włoszech, ale nie odzyskała ziem zagarniętych w wyniku III rozbioru Polski. Pod panowaniem Habsburgów nadal znajdowała się jednak Galicja.

Wielka Brytania zdobyła wyspy na Morzu Śródziemnym i na Oceanie Indyjskim. Zapewniło jej to przewagę w handlu światowym. W celu utrwalenia porządku wiedeńskiego władcy zawarli sojusz nazwany **Świętym Przymierzem**. Weszła do niego większość europejskich państw, ale główną rolę odgrywały w nim Rosja, Austria i Prusy. Państwa Świętego Przymierza zobowiązały się do udzielania sobie pomocy w razie wybuchu powstań czy rewolucji. Nie chciały bowiem dopuścić do zmiany porządku wiedeńskiego – np. obalenia dynastii lub zmian przebiegu granic.

1. Rosja otrzymała większość terytorium Księstwa Warszawskiego. Na tych ziemiach utworzono **Królestwo Polskie** (w unii z Rosją).

2. Prusy – oprócz nabytków na zachodzie – odzyskały Gdańsk i zachodnią cześć Ksiestwa Warszawskiego – Wielkopolskę. Stała się ona częścią **Wielkiego Księstwa Poznańskiego**, które cieszyło się pewną autonomią w ramach Prus.

3. Kraków i okoliczne tereny stały się wolnym miastem pod kontrolą Rosji, Austrii i Prus – jako **Wolne Miasto Kraków** (Rzeczpospolita Krakowska).

4. Z katolickiej Belgii i protestanckiej Holandii utworzono **Królestwo Niderlandów**. Rządy sprawował w nim władca protestancki.

5. Na Półwyspie Apenińskim zlikwidowano Królestwo Włoch utworzone przez Napoleona. Oznaczało to powtórne **rozbicie Włoch** na kilka mniejszych państw. Lombardia i Wenecja zostały włączone do Austrii. Panowanie w pozostałych księstwach i królestwach na terenie Italii odzyskały dawne dynastie (np. Burbonowie w Królestwie Obojga Sycylii). Przywrócono też władzę papieża w Państwie Kościelnym (wcielonym przez Napoleona do Francji).

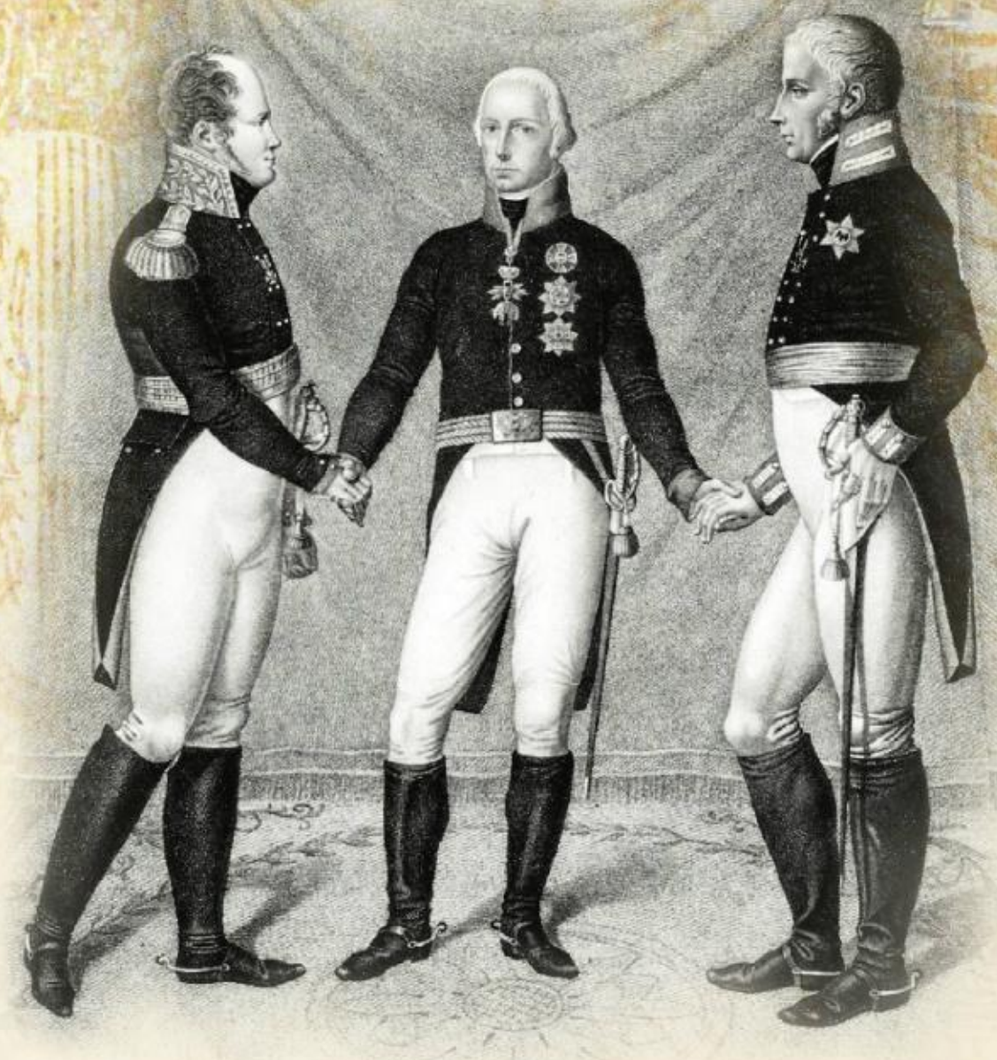
6. W miejsce Związku Reńskiego – składającego się z 16 państw pod przywództwem Francji – powołano **Związek Niemiecki**. W jego skład wchodziły 34 państwa niemieckie, w tym Prusy. Przywództwo nad nim objęła Austria. Władca tego kraju stracił jednak tytuł cesarza rzymskiego. Nie przywrócono Rzeszy Niemieckiej zlikwidowanej przez Napoleona.

Strażnicy ładu wiedeńskiego

car Rosji Aleksander I – inicjator Świętego Przymierza

cesarz Austrii Franciszek I Habsburg

król Prus Fryderyk Wilhelm III

1. Pokaż na mapie nabytki terytorialne Austrii, Prus i Rosji po kongresie wiedeńskim.
2. Wymień nazwy państw, w których dokonano restauracji dynastii.
3. Jak się zmienił podział ziem polskich w porównaniu z 1795 r.? Które mocarstwo zaborcze uzyskało najwięcej? Które poniosło straty terytorialne?
4. Porównaj nabytki poszczególnych państw. Które z nich mogły być szczególnie zadowolone z decyzji kongresu wiedeńskiego?
5. Wyjaśnij, czym było Święte Przymierze. Wymień jego cele.

Jednym z najważniejszych ruchów wolnościowych w pierwszej połowie XIX w. był **karbonaryzm**. Pierwsza organizacja karbonarska powstała we Włoszech w końcu XVIII w. Stawiała sobie za cel walkę o wyzwolenie i zjednoczenie kraju. W latach 20. XIX w. karbonaryzm rozwinął się w innych państwach, m.in. w Hiszpanii. Głosił hasła walki z absolutyzmem i wprowadzenia rządów opartych na konstytucji. Karbonariusze uczestniczyli w wielu rewolucjach europejskich, m.in. w rewolucji w Królestwie Obojga Sycylii w latach 1820–1821. Powyżej: spotkanie karbonariuszy.

Przebudzenie narodów

Twórcy ładu wiedeńskiego ustanowili nowy porządek, nie licząc się z dążeniami mieszkańców Europy. Tymczasem w epoce napoleońskiej wśród wielu ludzi wzrosła świadomość tożsamości narodowej. Przedstawiciele jednego narodu – nawet jeśli byli poddanymi różnych władców i żyli w innych państwach – czuli się częścią tej samej wspólnoty. Byli też świadomi wspólnych celów. Na przykład **Polacy** dążyli do odbudowy Rzeczypospolitej w kształcie sprzed 1772 r. **Włosi** domagali się zjednoczenia księstw i królestw włoskich w jeden organizm państwowy. Podobne aspiracje zaczęli przejawiać **Niemcy**, zwłaszcza niemieccy mieszczanie. Chcieli oni zniesienia granic między swoimi państwami i stworzenia jednego królestwa. Likwidacja granic, a wraz z nimi sztucznych barier gospodarczych, ułatwiłaby handel i przyczyniłaby się do wzbogacenia mieszczan. Dążenia narodów były jednak sprzeczne z interesami poszczególnych mocarstw oraz władców, którzy odzyskali trony decyzją kongresu wiedeńskiego. Naruszały bowiem istniejący porządek. W ówczesnych warunkach politycznych nie miały szans na realizację.

Zwolennicy walki o wyzwolenie narodów nie zamierzali się poddawać. Zrzeszali się w tajnych organizacjach spiskowych, w ramach których rozwijali sieć spiskowców i opracowywali plany walki. Już w latach 20. XIX w. w Europie doszło do kilku wystąpień zbrojnych przeciwko ładowi wiedeńskiemu, m.in. w **Hiszpanii** i we **Włoszech**. Powstania te spotkały się ze zdecydowaną reakcją Świętego Przymierza i zostały krwawo stłumione.

Więcej na temat

Romantyzm

Caspar David Friedrich, *Wędrowiec nad morzem mgły*. Artysta ukazał na obrazie typowego romantyka – tajemniczego indywidualistę i osobę samotną.

Na budzenie się tożsamości narodowej silnie wpłynął romantyzm. Był to kierunek ideowy, literacki i artystyczny dominujący w Europie od końca wieku XVIII do połowy XIX w. Do najwybitniejszych artystów tej epoki należeli poeci Johann Wolfgang Goethe [czyt. gete] i George Byron [czyt. dżordż bajron] oraz malarze Eugène Delacroix [czyt. e**żen** dela**krła**] i Caspar David Friedrich [czyt. kaspar dawid fridriś]. Romantycy interesowali się duchową stroną życia człowieka. W odróżnieniu od oświeceniowych myślicieli uważali, że świat można poznać tylko poprzez wiarę, intuicję i emocje – a nie przez rozum. Wyjątkową rolę przypisywali poezji i poecie – jednostce wybitnej, zdolnej ich zdaniem do kreowania nowej rzeczywistości. W swojej twórczości poeci i malarze romantyczni chętnie odwoływali się do wierzeń i obyczajów ludowych oraz tradycji średniowiecza. Często także podejmowali problematykę narodową i patriotyczną. Dla polskich romantyków jednym z najważniejszych tematów była właśnie sprawa odzyskania niepodległości.

- **Jakie tematy podejmowali w swojej twórczości artyści romantyczni?**

Konserwatyzm i liberalizm

Pod wpływem ścierania się poglądów zwolenników i przeciwników starego ładu na przełomie wieków XVIII i XIX rozwijały się dwie ideologie polityczne: konserwatyzm i liberalizm.

Konserwatyści opowiadali się za silną władzą królewską oraz przywilejami dla Kościoła i szlachty. Zdecydowanie potępiali rewolucję jako formę przejmowania władzy, gdyż ich zdaniem rewolucja zawsze wprowadzała w społeczeństwie anarchię. Konserwatyści odnosili się z niechęcią do reform demokratycznych. Sprzeciwiali się na przykład rozszerzeniu praw wyborczych. W ich przekonaniu monarcha jako dobry opiekun znacznie lepiej dba o interesy państwa niż nieprzygotowani do rządów poddani. Przedstawiciele konserwatyzmu na ogół akceptowali porządek wiedeński, gdyż umacniał on pozycję władców absolutnych i arystokracji. Z tych samych powodów odrzucali go zwolennicy liberalizmu. **Liberałowie** krytykowali absolutyzm monarszy. Za najlepszy ustrój uważali monarchię konstytucyjną z silną pozycją parlamentu. Kompetencje króla i poszczególnych instytucji państwowych powinny były być, ich zdaniem, jasno określone w konstytucji. Miała ona również gwarantować najważniejsze prawa obywatelskie. Dla liberałów wolność jednostki stanowiła najważniejszą wartość. Rozumieli ją jako nieskrępowane prawo człowieka do wyrażania swoich poglądów (wolność słowa), prawo do wyznawania (bądź niewyznawania) dowolnej religii i gwarancję dostępu do wolnej prasy. Liberałowie sprzeciwiali się uprzywilejowaniu Kościoła i szlachty. Pragnęli, by u steru rządów stali ludzie wykształceni i niezależni ekonomicznie, bez względu na ich pochodzenie społeczne.

W sferze gospodarczej liberałowie popierali swobodę zawierania umów i uznawali prawo własności za rzecz świętą. Jednocześnie byli przeciwni jakimkolwiek przywilejom stanowym. Uważali, że hamują one rozwój gospodarczy. Traktowali je jako zagrożenie dla wolnej konkurencji. Byli otwarci na zmiany i innowacje, cenili postęp. Jednym z najwybitniejszych teoretyków liberalizmu był szkocki ekonomista **Adam Smith** [czyt. smyf], żyjący w XVIII w.

W skrócie

- Kongres wiedeński (1814–1815) i nowy porządek w Europie.
- Legitymizm, restauracja i równowaga sił – zasady kongresu wiedeńskiego.
- Konserwatyzm i liberalizm – nowe ideologie końca XVIII w.

Czy już umiesz?

1. Wyjaśnij, w jakim celu zwołano kongres wiedeński. Kto odegrał główną rolę podczas obrad?
2. Czy kongres wiedeński był zwycięstwem absolutyzmu czy ideałów Wielkiej Rewolucji Francuskiej i oświecenia? Uzasadnij odpowiedź.
3. Twórcy ładu wiedeńskiego uważali rodzące się idee narodowe za groźne dla ustanowionego przez nich porządku w Europie. Wyjaśnij dlaczego.
4. Porównaj poglądy liberałów i konserwatystów.

Odszukaj obraz *Wolność wiodąca lud na barykady* autorstwa francuskiego malarza Eugène'a Delacroix, przedstawiciela romantyzmu. Do jakiego wydarzenia historycznego nawiązuje artysta? Jakie ideały wyraża? Ustal, co mogło go zainspirować do namalowania tego dzieła.

1.3 Rewolucja przemysłowa

Podejmij temat

- Przypomnij, w jaki sposób ukształtował się rynek pracy najemnej w Anglii.

Płodozmian – system uprawy uwzględniający ściśle określone następstwo wysiewu na danym obszarze. W płodozmianie – zamiast każdego roku zostawiać jedno pole nieobsiane jak w systemie trójpolówki – obsiewano wszystkie pola, ale co roku czym innym. Uprawiano też rośliny zwiększające żyzność ziemi, np. koniczynę.

Maszyna parowa była zasilana energią wytwarzaną przez rozgrzaną parę wodną. Powstawała ona w osobnym kotle ogrzewanym podczas spalania węgla lub drewna. Następnie para trafiała do cylindrów, gdzie poruszała tłoki wprawiające urządzenia w ruch.

Opatentować – uzyskać dokument przyznający wyłączne prawo do czerpania korzyści z danego wynalazku.

Rozwój rolnictwa w Wielkiej Brytanii

Pod koniec XVIII w. rolnictwo wciąż było podstawową gałęzią europejskiej gospodarki. W niektórych państwach pracą na roli zajmowało się nawet 90 procent ogółu zatrudnionych. W krajach uprzemysłowionych odsetek ten był jednak niższy. Dotyczyło to zwłaszcza Wielkiej Brytanii, w której rolnicy stanowili mniej niż połowę wszystkich pracujących. Reszta ludności utrzymywała się z przemysłu, rzemiosła czy handlu.

Brytyjskie rolnictwo – pomimo że była w nim zatrudniona mniejsza część ludności niż w innych krajach – zaspokajało potrzeby żywnościowe krajowego rynku i ciągle się rozwijało. Brytyjscy rolnicy chętnie wprowadzali innowacyjne rozwiązania służące zwiększaniu produkcji. Stosowali **płodozmian** i wykorzystywali maszyny (np. ulepszone pługi). Efektywnie gospodarowali nie tylko zamożni szlachcice, ale też sami chłopi. W Anglii uzyskali oni pełne prawo własności ziemi. Mieli więc pewność, że nie zostanie im ona odebrana. Mogli bezpiecznie inwestować, by zwiększać opłacalność upraw. Podnosili także kwalifikacje i specjalizowali się w wybranych rodzajach produkcji rolnej.

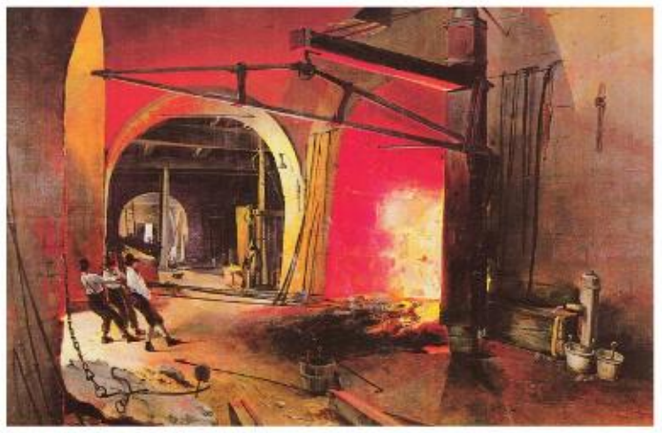
Industrializacja, czyli uprzemysłowienie

Rozwój rolnictwa poprawił stan wyżywienia i przyczynił się do wzrostu liczby ludności w Anglii. To z kolei spowodowało zwiększenie zapotrzebowania na rozmaite produkty: narzędzia, ubrania itp. Manufaktury nie były już w stanie sprostać tym rosnącym oczekiwaniom. Brytyjscy przedsiębiorcy jako pierwsi w Europie zaczęli więc szukać odpowiedzi na pytanie, co zrobić, by produkować więcej i szybciej. Naprzeciw tym potrzebom wyszli tamtejsi konstruktorzy. Projektowali oni coraz lepsze maszyny – tańsze, bezpieczniejsze, bardziej wydajne i niezawodne. Na przykład w przemyśle włókienniczym wprowadzono wówczas mechaniczną przędzarkę oraz krosno mechaniczne. Nowe maszyny pracowały znacznie szybciej niż tradycyjnie używane kołowroty i krosna. Największym przełomem okazało się jednak wynalezienie **maszyny parowej**. W **1769 r.** wynalazek ten **opatentował** szkocki konstruktor **James Watt** [czyt. dżejms łot].

Maszyna parowa zrewolucjonizowała produkcję. Jeden silnik parowy wprowadzał w ruch kilkadziesiąt urządzeń w fabryce. Pozwalało to wytwarzać towary na niespotykaną dotąd skalę. Dzięki zastosowaniu takiego silnika można było budować fabryki w bardziej dogodnych lokalizacjach, np. w sąsiedztwie miast, czyli dużych rynków zbytu, czy w miejscach występowania surowców kopalnych (węgla, rud metali itd.). Pod tym względem silnik parowy był znacznie bardziej użyteczny niż stosowane dotychczas koło wodne, które wymuszało budowę fabryk w pobliżu rzek dostarczających energii.

Wynalezienie napędu parowego oraz wprowadzenie maszyn do produkcji sprawiło, że Wielka Brytania – jako pierwszy kraj na świecie – wkroczyła na drogę **industrializacji** (**uprzemysłowienia**). Proces ten polegał na przejściu od etapu produkcji ręcznej w manufakturach do produkcji zmechanizowanej w fabrykach. Industrializacja z czasem objęła inne kraje Europy i świata. Całkowicie zmieniła oblicze światowej gospodarki. Spowodowała też zmiany w wielu dziedzinach życia. Dlatego niektórzy historycy, aby podkreślić jej znaczenie, używają terminu **rewolucja przemysłowa**.

Najważniejszym surowcem w czasie rewolucji przemysłowej stał się **węgiel** – wykorzystywany jako paliwo do napędu maszyn parowych oraz do produkcji **żelaza**. Do wytopu tego metalu zaczęto używać pieców hutniczych opalanych koksem, czyli węglem kamiennym o podwyższonej temperaturze spalania (zastąpił on węgiel drzewny). Dzięki temu na skalę przemysłową uzyskiwano metal wysokiej jakości. Z kolei w fabrykach odlewano i wyciskano na prasach gotowe elementy żelazne, np. przęsła mostów, tory, części do maszyn. Żelazo coraz częściej wypierało drewno, ponieważ było wytrzymalsze i dawało więcej możliwości konstrukcyjnych.

W pierwszej połowie XIX w. szybciej niż kiedykolwiek rozwijał się **przemysł ciężki**: hutnictwo, górnictwo i przemysł maszynowy. Powyżej: brytyjska huta z przełomu wieków XIX i XX.

Rozwój transportu

Surowce do fabryk i gotowe produkty do miast trzeba było przewozić możliwie tanio i szybko. Świat stanął przed potrzebą pilnego usprawnienia transportu, tak by w krótkim czasie dostarczać towary nawet do bardzo odległych miejsc.

W transporcie, podobnie jak w przemyśle, znaleziono zastosowanie dla maszyny parowej Watta. W 1814 r. angielski konstruktor **George Stephenson** [czyt. dżordż **sti**wnson] zbudował **lokomotywę parową**. Jedenaście lat później jego pojazd zaczął kursować pierwszą na świecie linią kolejową. Po wynalezieniu lokomotywy nastąpił szybki rozwój kolei żelaznych. Kolej usprawniła transport, komunikację oraz wywarła olbrzymi wpływ na gospodarkę.

Lokomotywa Stephensona osiągała maksymalną prędkość 46 km na godzinę. Jednak średnia prędkość pierwszych pociągów nie była imponująca. Wynosiła zaledwie 15 km na godzinę. Mniej więcej z taką prędkością poruszał się ówczesny dyliżans. Obecnie może się ona wydawać bardzo mała, ale znaczenie lokomotywy parowej było przełomowe. Wyposażone w mechaniczny napęd parowozy pod wieloma względami przewyższały konne środki transportu.

Przemysł w Europie do 1850 roku

W latach 50. XIX w. Wielka Brytania wytwarzała już około jednej piątej produkcji żelaza na świecie. W tym czasie rewolucja przemysłowa objęła swoim zasięgiem kolejne kraje Europy Zachodniej. Były to: Belgia, Holandia, Francja, Prusy i państwa niemieckie, a także Stany Zjednoczone. Do połowy stulecia na drogę industrializacji częściowo wkroczyły monarchia Habsburgów (głównie Austria i Czechy) oraz Rosja. Wraz z uprzemysłowieniem rozwijała się kolej żelazna. Pod tym względem na świecie prym wiodły Wielka Brytania, kraje zachodniej Europy i Stany Zjednoczone.

Statek parowy – połowa XIX wieku

Maszyna parowa radykalnie zmieniła nie tylko transport lądowy, ale również wodny. W 1807 r. amerykański wynalazca Robert Fulton [czyt. folten] zbudował pierwszy statek parowy. Początkowo parowce stosowano w ruchu śródlądowym. W połowie stulecia upowszechniły się też w żegludze morskiej i oceanicznej.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU W EUROPIE w pierwszej połowie XIX wieku

0 200 400 km

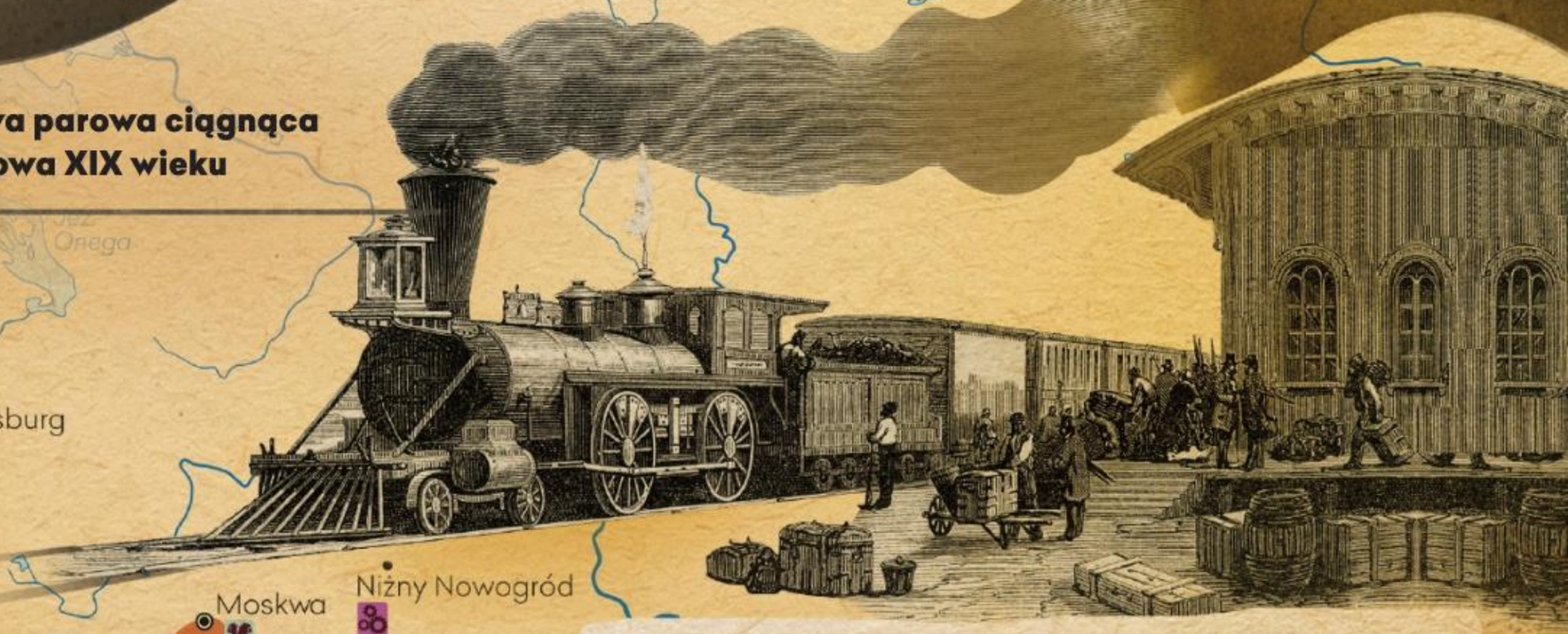
Granice
- państw w połowie XIX w.
- Królestwa Polskiego (w granicach Rosji)

Miasta o liczbie mieszkańców
- powyżej 1000 000
- 500 000–1000 000
- 250 000–500 000
- poniżej 250 000

Wydobycie, przemysł, transport
- Zagłębie Saary – okręgi przemysłowe
- obszary koncentracji przemysłu
- ośrodki wydobycia węgla
- ośrodki wydobycia rud żelaza
- ośrodki hutnicze
- ośrodki przemysłu maszynowego i zbrojeniowego
- ośrodki przemysłu tekstylnego
- linie kolejowe w 1850 r.
- porty morskie

NORWEGIA
Christiania
Göteborg
Morze Północne
DANIA
Kopenhaga
WIELKA BRYTANIA I IRLANDIA
Glasgow
Dublin
Manchester
Liverpool
Londyn
HOLANDIA
Amsterdam
Hamburg
Berlin
BELGIA
Zagłębie Ruhry
Essen
Hanower
Brest
Hawr
Lille
Frankfurt
Drezno
Paryż
Praga
Nantes
Loara
Zagłębie Saary
Manachium
Ocean Atlantycki
FRANCJA
SZWAJCARIA
Gijón
Bordeaux
Santander
Lyon
Mediolan
Wenecja
Turyn
Bolonia
PORTUGALIA
Ebro
Tag
Lizbona
Madryt
Marsylia
Florencja
HISZPANIA
Barcelona
Korsyka
Walencja
Rzym
Baleary
Kadyks
Neapol
Sardynia
Sycylia
Malta
Morze Śródziemne

Lokomotywa parowa ciągnąca skład – połowa XIX wieku

Udział poszczególnych państw w światowej produkcji przemysłowej (%)

Nazwa państwa	Rok		
	1800	1860	1900
Europa (cały kontynent)	23,2	53,2	62
Wielka Brytania	4,3	19,9	18,5
Austria	3,2	4,2	4,7
Francja	4,2	7,9	6,8
Prusy i kraje niemieckie (od 1871 r. – Niemcy)	3,5	4,9	13,2
państwa włoskie (od 1861 r. – Włochy)	2,5	2,5	2,5
Rosja	5,6	7,0	8,8
Chiny	32,8	19,7	6,2
Japonia	3,8	2,6	2,4
Indie	24,5	8,6	1,7
Stany Zjednoczone	0,8	7,2	23,6

Źródło: A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2008

1. Wskaż na mapie obszary największego uprzemysłowienia w Europie w połowie XIX w.
2. Wymień, na podstawie mapy i tabeli, najbardziej uprzemysłowione państwa świata w połowie XIX w.
3. Odczytaj z tabeli dane, które potwierdzają zdanie: *W XIX w. Europa zdystansowała gospodarki azjatyckie, które do początku XIX w. wiodły prym w produkcji światowej.*

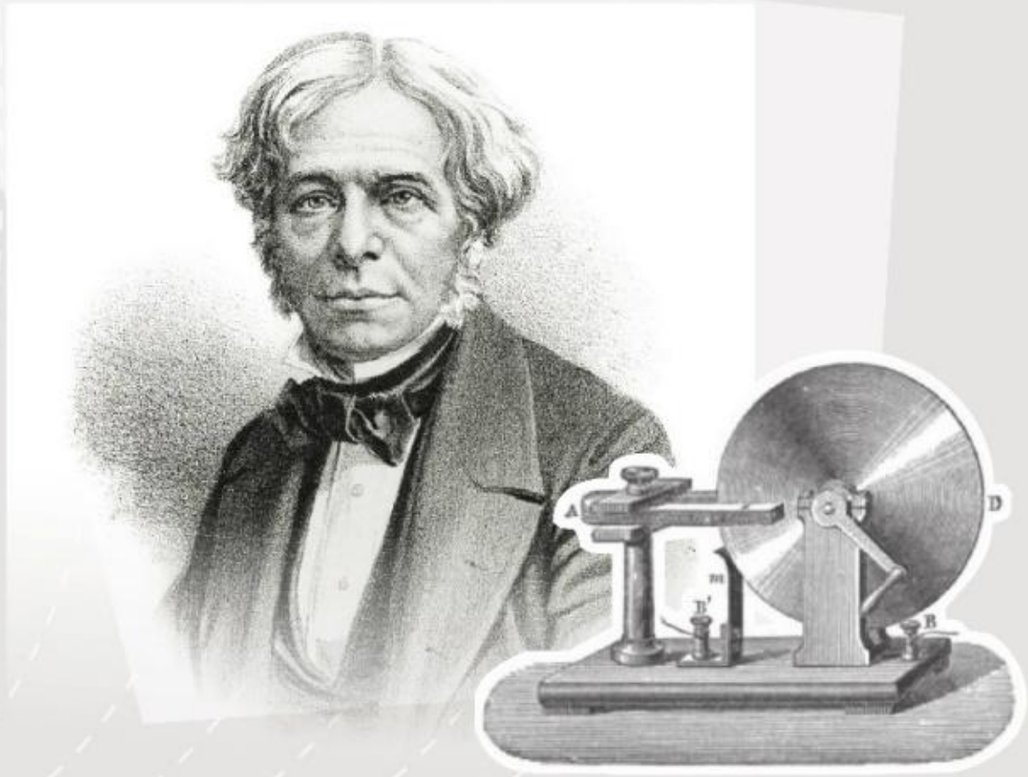
Przeanalizuj położenie kopalni węgla i rud żelaza oraz lokalizacje największych miast i okręgów przemysłowych. Jaką zauważasz prawidłowość?

Wynalazki techniczne pierwszej połowy XIX wieku

Zjawiskiem, które fascynowało wynalazców do połowy XIX w., była elektryczność. Zainteresowanie budził również proces utrwalania obrazów oraz możliwość przyspieszenia obiegu informacji.

Około 1800 r. włoski uczony Alessandro Volta [czyt. wolta] zbudował **ogniwo galwaniczne** – pierwsze stałe źródło prądu elektrycznego. Następnie za pomocą kilku takich ogniw skonstruował **baterię elektryczną**.

W dziedzinie elektryczności duże zasługi miał angielski fizyk Michael Faraday [czyt. majkel faradej]. Odkrył on zjawisko indukcji magnetycznej. W 1831 r. zbudował pierwszą **prądnicę**. Urządzenie to wytwarzało stałą energię elektryczną.

W 1835 r. amerykański wynalazca Samuel Morse [czyt. mors] skonstruował **aparat telegraficzny**. Urządzenie to przetwarzało litery i cyfry na sygnały elektryczne. Docierały one przewodami do innej stacji i były zapisywane za pomocą kropek i kresek (alfabet Morse'a). Następnie telegrafista odszyfrowywał zapisany w ten sposób tekst.

W 1826 r. Francuz Joseph Nicéphore Niépce [czyt. żo**zef** nise**for** njeps] za pomocą prostego przyrządu optycznego utrwalił na metalowej płytce (po ośmiogodzinnym naświetlaniu) pierwszy obraz z natury. Był to widok z pracowni wynalazcy – uważany za pierwszą **fotografię** w historii. Prace Niepce'a kontynuował jego rodak Louis Jacques Daguerre [czyt. lu**i** żak da**ger**]. W 1837 r. opracował szybszą metodę uzyskiwania trwałych obrazów na metalowych płytkach.

- Wymień korzyści, które przyniósł ludzkości każdy z wymienionych wynalazków.

Opis Manchesteru [czyt. manczesteru] w Anglii z 1835 roku

Trzydzieści czy czterdzieści manufaktur wznosi się na szczycie wzgórz, które opisałem. Ich sześć pięter góruje nad krajobrazem, a ich skupisko pozwala stwierdzić z daleka centralizację[1] przemysłu. Między nimi rozpościerają się tereny zanieczyszczone, które od dawna nie przypominają beztroskich parków, podobnie zresztą jak obrzeża miasta. Ziemia została tam przygotowana pod nowe domy, zmieszana z odpadami, odpycha czarnym, smolistym wyglądem. [...] Rzuca się w oczy przypadkowość wytyczenia ulic, brak wysypiska śmieci i bylejakość otoczenia.

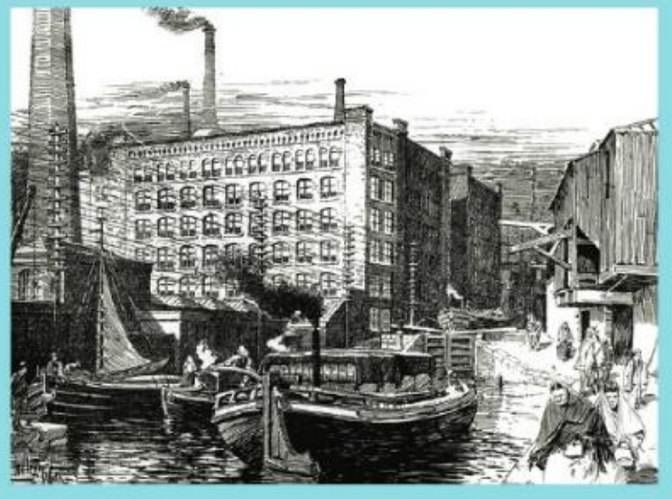
Usłyszycie hałas pieców, ciężkie sapanie miechów[2]. Dym powleka domy, uniemożliwiając słońcu rozjaśnienie domostw. Gęsta mgła spowija miasto, słońce podobne do jasnoszarego dysku już nie próbuje nawet pokonać dymu; to pod tą powłoką pracuje 300 000 ludzi.

Źródło: *Francuski pisarz Alexis de Tocqueville o przemysłowych miastach w Anglii w 1835 r.*, w: *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2001

1. Wymień cechy miasta przemysłowego, na które zwrócił uwagę autor tekstu.
2. W jaki sposób rozwój przemysłu wpłynął na krajobraz? Jak pisarz ocenia te zmiany?

[1] Centralizacja – skupienie czegoś w jednym miejscu.

[2] Miech – urządzenie, za pomocą którego tłoczy się powietrze; może być wykorzystywany na przykład w piecach.

Manchester w XIX w.

W skrócie

- Przemiany w angielskim rolnictwie i wzrost liczby ludności.
- Maszyna parowa Watta (1769 r.) zrewolucjonizowała produkcję i transport.
- XVIII w. – początek rewolucji przemysłowej (industrializacji) w Wielkiej Brytanii. Do połowy XIX stulecia objęła ona kraje Europy Zachodniej oraz częściowo Austrię i Rosję.
- Wynalazki pierwszej połowy XIX w.: prądnica, telegraf. Początki fotografii.

Czy już umiesz?

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla industrializacji w Wielkiej Brytanii miały zmiany dokonane w rolnictwie w XVIII w. Wymień inne czynniki, które wpłynęły na rozwój przemysłu w tym kraju.
2. Sporządź listę wynalazków i odkryć z końca XVIII w. i pierwszej połowy XIX w., które przyczyniły się do wzrostu produkcji przemysłowej oraz rozwoju transportu.
3. W XVIII w. Wielka Brytania była nazywana warsztatem świata. Czy zgadzasz się z tą opinią? Uzasadnij odpowiedź.

Wrocław Główny

Wraz z rozwojem kolei w miastach zaczęto budować okazałe dworce. Stylizowano je na dwory – stąd ich nazwa. Jednym z najpiękniejszych w Polsce jest Wrocław Główny. Dworzec ten wybudowano w połowie XIX w. i zmodernizowano na początku kolejnego stulecia. Podczas pobytu na nim warto zwrócić uwagę na bogato zdobione wejście główne (na zdjęciu) i halę peronową.

Podróże koleją w XIX wieku

Początkowo kolej żelazna budziła w ludziach zarazem ciekawość i niepokój. Z czasem zaczęto się oswajać z tym wynalazkiem. Dostrzegano też coraz więcej korzyści wynikających z podróżowania pociągiem. W XIX w. sieć kolejowa rozwinęła się niemal na całym świecie. Dowiedz się, jak kiedyś wyglądała podróż pociągiem.

Na dworcu

Dworce były podzielone na cztery części, czyli tyle samo, ile było klas w wagonach. Podróżni każdej klasy mieli własne: poczekalnię, restaurację i bagażownię.

W poczekalni dworcowej należało zwracać uwagę na dzwonki. Co one oznaczały?

- czas kończyć posiłek
- pora opłacić rachunek w kasie
- najwyższy czas opuścić poczekalnię
- uwaga, odjazd pociągu za 15 minut!

I i II KLASA

III KLASA

Wagony, przedziały, klasy...

W pierwszej i drugiej klasie pasażerowie mieli do dyspozycji kanapę w ogrzewanym wagonie. Przedziały mieściły do 10 osób. W trzeciej klasie zamiast kanap były drewniane ławki, a okna często nie miały szyb. W przedziale musiało się zmieścić nawet 20 osób. W wagonach klasy czwartej były tylko miejsca stojące i z reguły nie montowano w nich nawet zadaszenia.

Ogrzewanie w pociągach

Źródłem ciepła w wagonach pierwszej i drugiej klasy były pojemniki z nagrzanym piaskiem lub zbiorniki z gorącą wodą. Podczas podróży pociągi musiały się zatrzymywać na stacjach i uzupełniać gorącą wodę. Kłopoty z ogrzewaniem stanowiły wielką niedogodność w czasie podróży, ale koleje żelazne apelowały: *Kategorycznie zabrania się rozpalania ognisk w wagonach!*

Noclegi

Podróżni nocowali w hotelach. W dalszą drogę pociąg ruszał rano, po śniadaniu (wagony sypialne upowszechniły się dopiero w drugiej połowie XIX w.).

Szacunkowy czas przebycia drogi Kraków–Wiedeń (ok. 460 km) w drugiej połowie XIX wieku

8–10 godzin

4 dni

KRAKÓW

~460 km

WIEDEŃ

Długość kolei żelaznych na świecie (w km)

Rok	1840	1860	1880	1900
Ogólna długość	8845	106 311	357 395	749 793

Źródło: Wiek XIX w źródłach...

Kolej miała wielu przeciwników. Kto i dlaczego nie lubił pociągów?

- **Rzemieślnicy i drobni kupcy** – z uwagi na fakt, że pociągami dowożono do miast tanie produkty fabryczne, konkurencyjne dla ich wyrobów.
- **Księża i konserwatyści** – bo uważali kolej za narzędzie szatana zagrażające porządkowi społecznemu.
- **Arystokraci** – ponieważ nie lubili, gdy konduktor na nich gwizdał.
- **Chłopi** – gdyż, ich zdaniem, pędzący pociąg straszył pasące się krowy tak bardzo, że nie chciały dawać mleka.

Cuda techniki

Kolej Callao–Lima–La Oroya w Peru

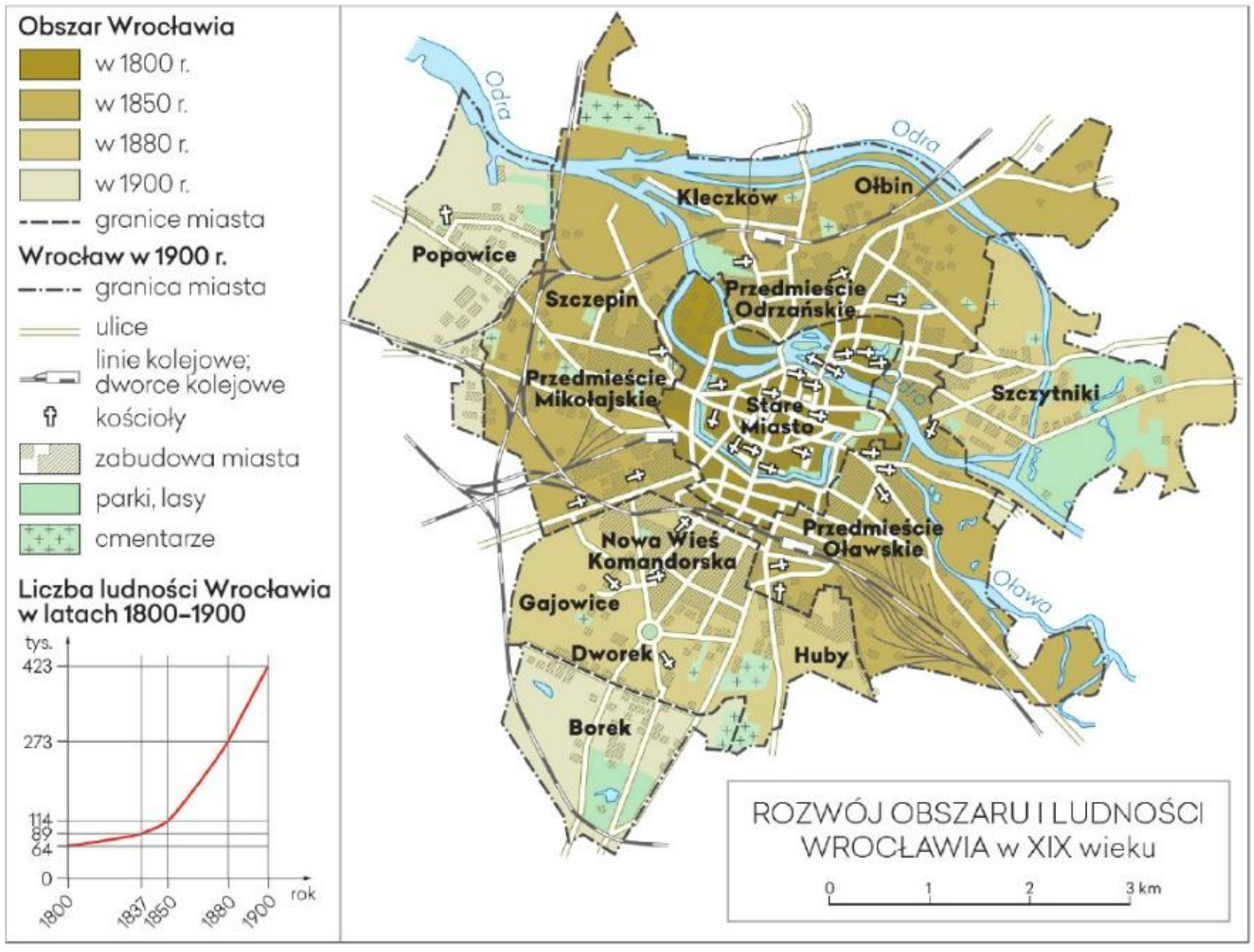
Ta położona najwyżej na świecie linia kolejowa (na wysokości 4769 m n.p.m.), licząca 220 km, została wybudowana w latach 1872–1876 przez polskiego inżyniera **Ernesta Malinowskiego**.

1. Wypiszcie zalety i wady podróżowania koleją w XIX w.
2. *Nie chcę żadnych kolei w moim kraju. Nie życzę sobie, aby każdy szewc czy krawiec mógł podróżować tak szybko jak ja* – pisał książę Hanoweru Ernest August. Spróbuj przekonać władcę do zmiany zdania. Wskaż, jakie korzyści mogłaby przynieść jego państwu budowa kolei żelaznych.
3. Dowiedz się więcej o Erneście Malinowskim, jego młodości na Wołyniu, pracy we Francji i dokonaniach. Jak dziś upamiętnia się tę postać w Ameryce Południowej?

1.4 Społeczne skutki rewolucji przemysłowej

Podejmij temat

Przeanalizuj rozwój terytorialny i wzrost liczby ludności Wrocławia w XIX w. Skorzystaj z mapy i wykresu.

Migrować – przenosić się, zmieniać miejsce zamieszkania.

Ciekawe!

Napływ ludzi do miast powodował poważne problemy społeczne. Jednym z istotniejszych był brak mieszkań. Robotnicy żyli po kilkanaście osób w ciasnych, pozbawionych dostępu do wodociągów i kanalizacji, lokalach. Stawały się one wylęgarnią chorób zakaźnych, np. gruźlicy. Ci, których nie było stać na wynajęcie pokoju, płacili za pojedyncze łóżka. Robotnicy, którzy spieszyli do fabryki na nocną zmianę, odstępowali je pracującym w dzień.

Urbanizacja

Postęp, jaki dokonał się w produkcji rolnej i przemysłowej, doprowadził do wzrostu liczby ludności na naszym kontynencie. Stopniowo malała liczba zatrudnionych w rolnictwie. Ludzie **migrowali** ze wsi do miast, gdzie podejmowali pracę w przemyśle i handlu. Zmiany te zachodziły głównie w najbardziej uprzemysłowionych państwach świata (w pierwszej połowie XIX w. objęły głównie zachodnią Europę). W związku z tymi zjawiskami postępował proces **urbanizacji**. Polegał on na rozbudowie miast oraz zwiększaniu się liczby ich mieszkańców. Widać to chociażby na przykładzie Wrocławia. W Europie w ciągu XIX w. w miastach nastąpił blisko dziesięciokrotny wzrost liczby ludności. Powstawały w nich całe osiedla robotnicze. Niektóre z czasem przekształcały się w osobne miejscowości. Nowe ośrodki wyrastały w pobliżu fabryk, złóż rud żelaza lub węgla kamiennego. Tak rozpoczęła się na przykład historia Manchesteru w Anglii, Essen w Niemczech czy Katowic w Polsce.

Kapitalistyczne społeczeństwo miejskie

W dobie industrializacji nie istniał już tradycyjny podział mieszczan na patrycjat, plebs i pospólstwo. Pojawiły się bowiem nowe warstwy społeczne, związane z przemysłem: kapitaliści i robotnicy.

W fabrykach pracowali **robotnicy**, którzy zwykle nie mieli żadnej własności. Wraz z osobami trudniącymi się pracą najemną – służącymi i pracownikami usługowymi – tworzyli grupę nazywaną **proletariatem**.

Właściciele warsztatów, podrzędnych hoteli i restauracji, sklepikarze, kupcy i mniej wykwalifikowani pracownicy najemni reprezentowali **drobnomieszczaństwo**.

Na **marginesie** społeczeństwa miejskiego żyli najubożsi ludzie, bez stałego i legalnego źródła dochodów. Byli to włóczędzy, żebracy i kryminaliści.

Właściciele fabryk (fabrykanci), banków (finansiści) i dużych przedsiębiorstw usługowych tworzyli najbogatszą warstwę społeczną w mieście – zwaną **burżuazją**. Jej przedstawiciele czerpali dochody z produkcji przemysłowej i pracy robotników, a następnie pomnażali swój kapitał poprzez inwestycje.

Średniozamożni przedsiębiorcy, wykwalifikowani robotnicy (różnego rodzaju specjaliści, inżynierowie) wchodzili w skład **klasy średniej**. Jej częścią byli również przedstawiciele **inteligencji**. Nazywa się tak grupę ludzi wykształconych, utrzymujących się z pracy umysłowej (artystów, lekarzy, nauczycieli, adwokatów itp.).

- Kogo określa się mianem kapitalistów? Które z postaci ukazanych na ilustracji można zaliczyć do tej grupy?

Walkę o poprawę warunków bytowych często łączono z żądaniem większych praw politycznych. W Wielkiej Brytanii rozwinął się radykalny ruch społeczny – czartyzm. Jego przedstawiciele domagali się między innymi prawa wyborczego dla wszystkich mężczyzn, niezależnie od stanu majątkowego. Powyżej: zamieszki z udziałem czartystów.

Związek zawodowy – organizacja zrzeszająca pracowników podobnego fachu, powołana w celu ochrony ich interesów.

Warunki pracy proletariatu

Za dynamicznym rozwojem fabryk, w których zatrudniano coraz więcej ludzi, nie nadążało prawodawstwo. Brak zapisów prawnych dotyczących czasu i warunków pracy robotników prowadził do nadużyć ze strony fabrykantów.

Właściciele fabryk nie zapewniali odpowiednich warunków w zakładach produkcyjnych. Robotnicy spędzali całe dnie na przykład w małych, dusznych pomieszczeniach. Panował w nich dokuczliwy hałas, była o wiele za wysoka temperatura i zbyt duże stężenie szkodliwych substancji. Nie dbano o bezpieczeństwo ludzi, higienę czy właściwą wentylację pomieszczeń. Praca w takich warunkach szkodziła zdrowiu.

Zatrudnieni pracowali ponad siły – często kilkanaście godzin na dobę, przez siedem dni w tygodniu i za bardzo niską płacę. Nierzadko w fabrykach zatrudniano dzieci, które miały jeszcze niższą stawkę. Pomimo że pracownicy obsługiwali niebezpieczne maszyny, nie byli ubezpieczeni. Jeśli jakiemuś robotnikowi zdarzył się wypadek, nie dostawał on żadnego odszkodowania. Niezdolni do pracy zasilali szeregi bezrobotnych. Ludzie godzili się na takie warunki, gdyż bali się utraty źródła dochodu. Wiedzieli, że pod fabryką ustawiają się kolejki chętnych na ich miejsce.

Wyzysk pracowników przez fabrykantów prowadził do napięć społecznych. Robotnicy organizowali manifestacje i strajki, by wymusić korzystne dla siebie zmiany w prawie. Zwykle były one krwawo tłumione przez wojsko. Protesty wybuchały na coraz większą skalę i z czasem zmusiły władze do ustępstw. Zaczęto zezwalać między innymi na tworzenie **związków zawodowych**.

Warunki życia dzieci w Manchesterze w Anglii

Ktokolwiek przechadzał się po biedniejszych dzielnicach Manchesteru, ktokolwiek, szczególnie w niedzielę, zapuszczał się w to mrowisko, dziwił się zapewne na widok takiej liczby dzieci biegających boso, w podartych koszulach, umorusanych i źle uczesanych. Te dzieci między drugim a dziesiątym rokiem życia tłoczą się wszędzie, obierają sobie za miejsca zabaw śmietniki i błotniste kałuże. […] Tak przebiega dzieciństwo, z dala od kościoła, szkoły, bez jakiejkolwiek opieki. Te dzieci są wolne, jednak każdy dzień tej wolności przybliża do zgubnego jutra.

Począwszy od osiągnięcia wieku sześciu lat dzieci są już wysyłane przez rodziców do pracy w mieście. Z reguły mogą do domu nie wracać bez pieniędzy. Zaczepiają ludzi, żebrząc o jałmużnę, szukają jakiejkolwiek pracy, a już w wieku dwunastu lat niektóre decydują się kraść i prostytuować[1]. Ich los wydaje się z góry przesądzony.

Źródło: Eugène Buret o warunkach życia dzieci w Manchesterze w pierwszej połowie XIX wieku, w: *Wiek XIX w źródłach...*

[1]Prostytuować się – oferować stosunki seksualne za pieniądze.

Słabo opłacani robotnicy żyli w ubogich dzielnicach. Charakterystycznym elementem tych miejsc były nędzne domy, tak zwane slumsy [czyt. slamsy].

Wymień problemy, z którymi musiały się mierzyć dzieci robotników w XIX w.

Socjalizm

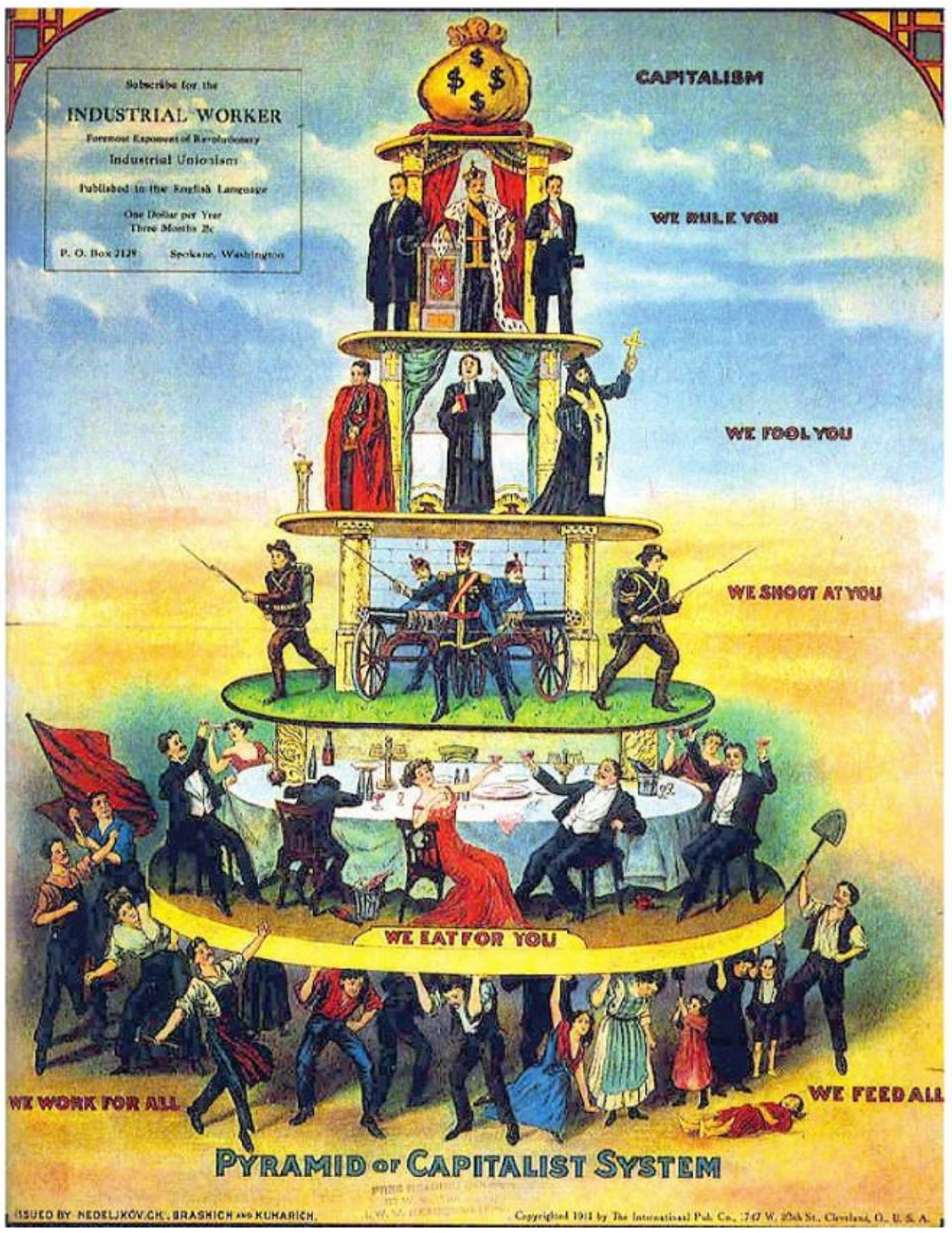
Wczesny kapitalizm niósł ze sobą wiele zagrożeń. Silniejsi i bogatsi wykorzystywali słabszych i biedniejszych. Ideologią ludzi zamożnych, przedsiębiorczych był liberalizm, który zapewniał najlepsze warunki do prowadzenia działalności gospodarczej. W sferze społeczno-ekonomicznej zakładał on między innymi nienaruszalność własności prywatnej. Wysunął też postulat nieangażowania się państwa w stosunki między kapitalistami a robotnikami. Nie miał szans, by stać się ideologią robotników. Nie mógł nią być też konserwatyzm. Jego zwolennicy z różnych powodów sprzeciwiali się industrializacji. Z reguły nie podnosili jednak kwestii społecznych.

Pojawili się jednak ludzie, którzy zaczęli głośno mówić o sprawach ważnych dla robotników i wspierać ich walkę o lepsze warunki bytowe. Były to na ogół osoby wykształcone: filozofowie, uczeni, duchowni, publicyści oraz niektórzy fabrykanci. Tak narodził się **socjalizm** – ideologia, która nad sprawy jednostki przedkładała interesy **wspólnoty**, przede wszystkim robotników. Socjaliści uważali ustrój kapitalistyczny za niesprawiedliwy. Dążyli do jego gruntownej, ale pokojowej przebudowy. Chcieli stworzyć taki system, w którym wszyscy byliby równi i dzielili się sprawiedliwie wytworzonymi dobrami. Wierzyli, że kapitaliści poprą te dążenia i podzielą się z robotnikami większą częścią swoich dochodów.

Zwolennicy socjalizmu organizowali związki zawodowe i żądali wprowadzenia prawa, które określałoby warunki i regulowało czas pracy w fabrykach. Domagali się zapewnienia robotnikom godziwych mieszkań i opieki zdrowotnej, a także wprowadzenia systemu pomocy socjalnej. Szczególną uwagę zwracali na konieczność regulacji czasu pracy dzieci oraz zapewnienia im dostępu do edukacji. Postulaty te zostały w większości zrealizowane dopiero w drugiej połowie XIX w.

Poglądy Marksa i Engelsa

Największy wpływ na ukształtowanie socjalizmu mieli dwaj niemieccy myśliciele: **Karol Marks** i jego bliski współpracownik **Fryderyk Engels**. Byli oni autorami opublikowanego w 1848 r. *Manifestu partii komunistycznej*, w którym przedstawili swoje poglądy. Marks i Engels postrzegali kapitalizm jako ustrój niesprawiedliwy społecznie.

Karykatura pt. *Piramida systemu kapitalistycznego* przedstawia nierówności społeczne w systemie kapitalistycznym. Po raz pierwszy zamieszczono ją na początku XX w. w amerykańskiej gazecie robotniczej, a potem wielokrotnie reprodukowano.

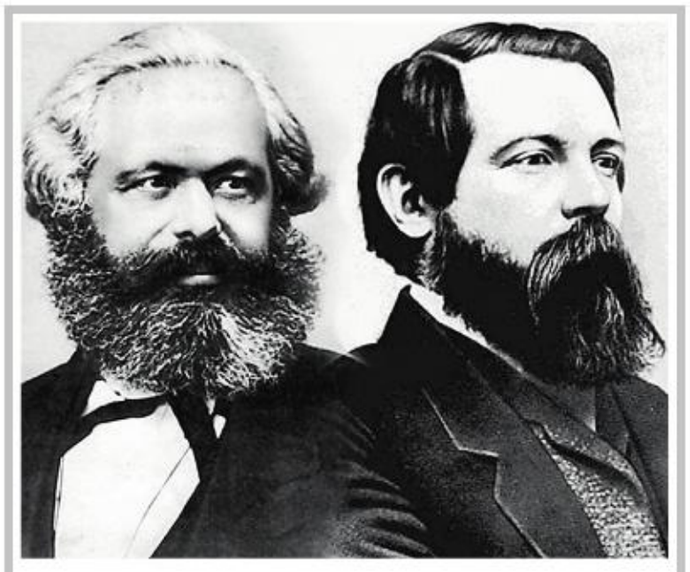
1. Na każdym poziomie piramidy umieszczono hasła w języku angielskim, charakteryzujące rolę społeczną poszczególnych grup. Przetłumacz je i na tej podstawie nazwij przedstawione warstwy społeczne.

2. Jaki problem poruszył autor karykatury? Czy była to kwestia ważna z punktu widzenia robotników?

Które warstwy społeczne zostały ukazane w negatywnym świetle? Czy autor, twoim zdaniem, był sprawiedliwy w ocenie? Uzasadnij odpowiedź.

Przypomnij, jak wyglądała drabina feudalna w czasach średniowiecza. Wymień podobieństwa i różnice, jakie zauważasz.

5. Wyjaśnij, co symbolizuje czerwony sztandar trzymany przez robotników ukazanych w dolnej części karykatury. Poszukaj informacji na ten temat.

Marks (po lewej stronie) i Engels postulowali, by ludzie pracy z różnych państw porzucili lojalność wobec własnych rządów i przystąpili do walki z kapitalizmem ponad podziałami narodowymi. Ostatnie zdanie *Manifestu* brzmiało: *Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się!*

Nikiszowiec

Jednym z bardziej znanych osiedli robotniczych jest Nikiszowiec w Katowicach. Został on wybudowany dla górników z pobliskiej kopalni węgla kamiennego na początku XX w. Charakterystyczną cechą zabytkowej zabudowy są niewysokie, dwu- lub trzykondygnacyjne budynki mieszkalne z czerwonej cegły (familoki). Na osiedlu zaplanowano też park, łaźnię, dom noclegowy, kościół, szkołę i sklepy.

Poszukaj informacji o dowolnym współczesnym proteście pracowniczym. Czego dziś domagają się pracownicy?

Przewidywali, że zostanie on obalony w wyniku **rewolucji socjalistycznej**, czyli przewrotu wywołanego przez robotników. Marks i Engels twierdzili, że robotnicy wystąpią przeciwko klasom posiadającym, czyli pracodawcom. Następnie odbiorą im władzę i przeprowadzą **nacjonalizację**, tzn. przejmą dobra prywatne (ziemię, fabryki, banki) na własność państwa. Odtąd proletariat będzie sam nadzorował produkcję i sprawiedliwie dzielił wytworzone dobra. Zagwarantuje też wszystkim ludziom prawo do bezpłatnej edukacji i otoczy opieką najsłabszych. W państwie rządzonym przez robotników zanikną podziały ze względu na pochodzenie społeczne, majątek i wykształcenie. Zostaną zlikwidowane pieniądze i własność prywatna. Również religia zostanie wykluczona z życia społecznego, co zdaniem Marksa i Engelsa zapobiegnie konfliktom na tle światopoglądowym. Ludzie będą żyć we wspólnocie – komunie (łac. *communis* – wspólny, społeczny). Od tego określenia pochodzi termin **komunizm** – nazwa ideologii stworzonej przez obu filozofów.

W skrócie

- Skutki industrializacji: urbanizacja i ukształtowanie się nowych grup społecznych (kapitalistów i robotników).
- Skrajnie niekorzystne warunki pracy i życia robotników prowadziły do manifestacji i strajków.
- Walkę robotników o poprawę warunków bytowych i pracowniczych popierali socjaliści.
- Marks i Engels – twórcy ideologii komunistycznej.

Czy już umiesz?

1. Opisz zmiany społeczne w dobie industrializacji. Co było głównym czynnikiem decydującym o przynależności mieszkańców miast do poszczególnych grup społecznych?
2. Jeden z XIX-wiecznych angielskich publicystów napisał: *Przedsiębiorca uważa robotników tylko za narzędzie zysku*. Oceń słuszność tego zdania.
3. Z jakich powodów socjaliści i komuniści uważali kapitalizm za system niesprawiedliwy? Co proponowali w zamian?
4. Marks i Engels twierdzili, że rewolucja socjalistyczna najszybciej rozpocznie się w wysoko uprzemysłowionych państwach niemieckich. Jak myślisz, dlaczego właśnie tam?
5. Porównaj stosunek liberałów i socjalistów do industrializacji.
6. Jakie zagrożenia niósł kapitalizm, a jakie niosły nacjonalizacja i komunizm? Czy istnieje ustrój społeczny, który zadowoliłby wszystkich? Któremu z poznanych systemów jest najbliżej do ideału? Podyskutujcie o tym w klasie.

1.5 Wiosna Ludów w Europie

Podejmij temat

● Podyskutujcie, które z ukazanych postaci mogły popierać porządek wiedeński, a które mu się sprzeciwiały.

Austriacka arystokratka

Niemiecki mieszczanin, zwolennik liberalizmu

Członek włoskiej organizacji spiskowej

Absolutny władca księstwa niemieckiego

Polski demokrata, zwolennik republiki

Przeciwko porządkowi wiedeńskiemu

Kongres wiedeński był zwycięstwem władców, arystokratów i monarchistów (zwolenników monarchii). Z kolei liberałowie oraz osoby popierające walkę o wyzwolenie poszczególnych narodów uważali jego postanowienia za klęskę ideałów wolności i równości. W grupie przeciwników starego ładu znajdowali się też **demokraci**. Głosili oni potrzebę głębokiej **demokratyzacji** życia politycznego. W swoich państwach dążyli do wprowadzenia republiki lub ograniczenia władzy monarchów.

W latach 20. i 30. XIX w. na liberalne i demokratyczne reformy w większości państw było za wcześnie. Wyjątek stanowiła Francja. W **lipcu 1830 r.** wybuchła tam **rewolucja lipcowa**. Lud Paryża obalił króla Karola X Burbona (lata panowania: 1824–1830), który łamał obowiązującą konstytucję. Po obaleniu Karola na tronie zasiadł król Ludwik Filip I Burbon (lata panowania: 1830–1848). Przeprowadził on w kraju liberalne reformy. Wydał nową konstytucję i uznał zasadę suwerenności narodu. Zniósł cenzurę prasy, a także obniżył majątkowy **cenzus wyborczy**.

W 1830 r., pod wpływem wydarzeń we Francji, niepodległość wywalczyli **Belgowie**. W tym samym roku po długoletniej walce **Grecja** wyzwoliła się spod panowania tureckiego. Wydarzenia te poważnie zachwiały ładem wiedeńskim, ale go nie zburzyły. W dzieje walki z porządkiem wiedeńskim wpisało się również **powstanie listopadowe** w Królestwie Polskim. Trwało ono w latach 1830–1831. Zostało jednak stłumione przez cara Mikołaja I.

Demokratyzacja – proces zmian politycznych zmierzający do zwiększenia udziału obywateli w życiu państwa. W XIX w. miało temu służyć zapewnienie wolności obywatelskich (słowa, prasy itp.) oraz przyznanie praw wyborczych ludziom wykluczonym z udziału w rządach, np. uboższym i kobietom.

Cenzus wyborczy – prawo dopuszczające ludzi do udziału w wyborach w zależności od spełnienia określonych warunków, np. posiadania odpowiednio dużego majątku lub najlepszego wykształcenia. Poprzez obniżanie cenzusu wyborczego prawa wyborcze zyskiwały coraz szersze grupy społeczne.

Początek Wiosny Ludów w Europie – wydarzenia we Francji

W XIX w. największą próbą obalenia starego ładu była **Wiosna Ludów**. Nazywa się tak wystąpienia powstańcze i rewolucyjne w Europie w latach **1848–1849**. Miały one różny charakter: polityczny, społeczny lub narodowy.

Wiosna Ludów rozpoczęła się we Francji. Reformy króla Ludwika Filipa były w odczuciu społeczeństwa zbyt zachowawcze. Na przykład pomimo obniżenia cenzusu w 35-milionowym państwie prawa wyborcze miało zaledwie 240 tysięcy obywateli. Uważano to za głęboko niesprawiedliwe i domagano się wprowadzenia powszechnych praw wyborczych. Podnoszono również kwestie społeczne, np. pogarszającą się sytuację materialną robotników. Na początku XIX w. we Francji rozpoczęła się rewolucja przemysłowa. Najbardziej skorzystali na tym właściciele fabryk; natomiast rzesze robotników żyły w nędzy. Winą za to obarczano monarchę, który sprzyjał burżuazji. Niechęć do króla i jego otoczenia pogłębiały liczne skandale z udziałem urzędników.

W efekcie 22 lutego 1848 r. w Paryżu doszło do demonstracji przeciwko władcy i rządowi. Szybko przerodziły się one w walki uliczne z wojskiem. Rozpoczęła się **rewolucja lutowa**. Król wiedział, że ma słabe oparcie w armii, dlatego abdykował. Już 25 lutego Francję ogłoszono **republiką**. Reformy nie uspokoiły nastrojów społecznych w kraju. Rząd republiki nie potrafił skutecznie poprawić złej sytuacji materialnej milionów robotników. W rezultacie w czerwcu 1848 r. w Paryżu wybuchło **powstanie robotnicze**.

Rząd wyłoniony w wyniku rewolucji lutowej uchwalił powszechne prawo wyborcze dla mężczyzn. Dzięki temu miliony obywateli mogły głosować. Francja stała się jednym z najbardziej demokratycznych państw świata. Powyżej: przywódca rewolucji lutowej – Alphonse de Lamartine [czyt. a**lfons** du lamar**tin**], przed ratuszem w Paryżu. Obraz Henryka Feliksa Philippoteaux'a [czyt. filippota].

Uczestnicy powstania robotniczego z czerwca 1848 r. chcieli wymusić na władzach republiki wprowadzenie praw, które chroniłyby ludzi pracy przed wyzyskiem fabrykantów. W efekcie doszło do krwawych walk między armią a demonstrantami. Wojsko było zmuszone zdobywać barykady uliczne ustawiane naprędce przez protestujących. Zginęło około 10 tysięcy ludzi. Obraz Horace'a Verneta [czyt. orasa werneta] *Barykada na Rue Soufflot* [czyt. ru suf**lo**].

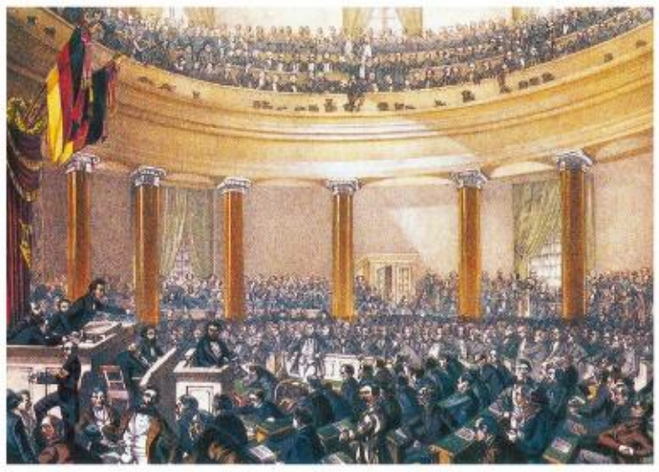
Ostatecznie rząd republiki stłumił rozruchy i nie wprowadził głębszych reform społecznych. Kilka miesięcy później parlament uchwalił konstytucję, która powierzała władzę prezydentowi i deputowanym zasiadających w Zgromadzeniu Prawodawczym. Pod koniec 1848 r. w wyborach na prezydenta republiki zwyciężył bratanek Napoleona I – **Ludwik Napoleon Bonaparte**. Z czasem zniósł on republikę i ogłosił się cesarzem jako **Napoleon III** (lata panowania jako cesarz: 1852–1870). Władca ponownie ograniczył wolności obywatelskie i wprowadził cenzurę.

Wiosna Ludów w państwach niemieckich

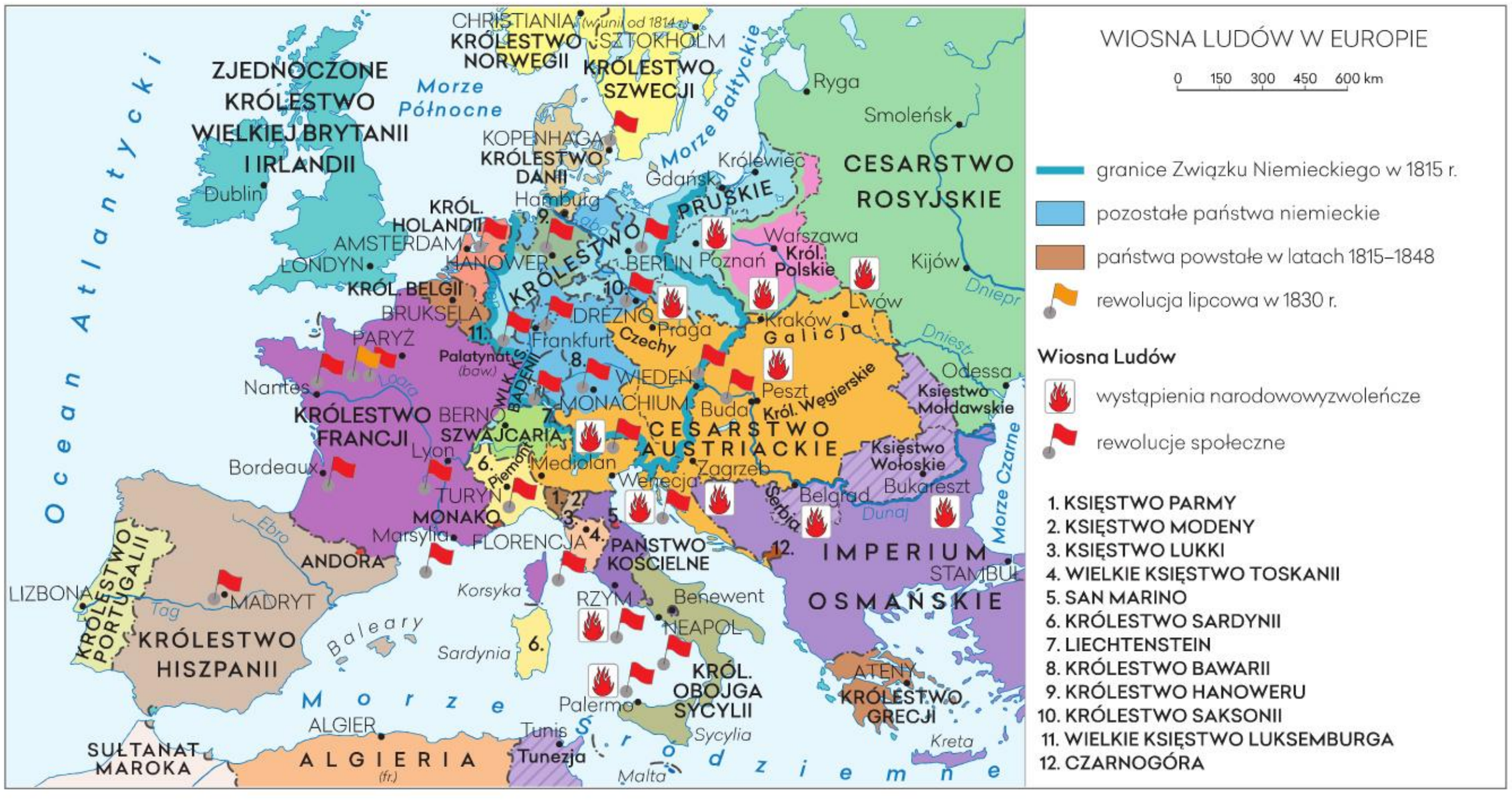
Rewolucja lutowa we Francji pociągnęła za sobą wystąpienia w innych krajach. W marcu 1848 r. na ulice wyszli studenci, robotnicy i rzemieślnicy Monachium, Wiednia, Berlina, Pesztu i innych miast. Rewolucjoniści tworzyli komitety, formowali oddziały gwardii narodowej. Ich postulaty wszędzie były podobne. Domagano się uzyskania większego wpływu na rządy, swobód obywatelskich i poprawy warunków życia. Manifestacje przeradzały się w uliczne walki demonstrujących z wojskiem. Było wielu zabitych i rannych.

Dla ugaszenia konfliktów władcy chwilowo ulegali żądaniom protestujących. Tak stało się między innymi w Prusach. Król **Fryderyk Wilhelm IV** (lata panowania: 1840–1861) pod wpływem manifestacji w Berlinie zniósł cenzurę i uwolnił więźniów politycznych. Zezwolił na zwołanie sejmu i obiecał wprowadzić konstytucję. Gdy jednak jesienią 1848 r. wojsko opanowało sytuację w kraju, rozwiązał sejm. Wycofał się też z zapowiedzianych reform. Dotrzymał jedynie obietnicy nadania **konstytucji**. Ustawa gwarantowała swobody polityczne i obywatelskie (m.in. równość wszystkich wobec prawa, wolność prasy). Ponadto znosiła przywileje gospodarcze szlachty. Na jej mocy powołano dwuizbowy sejm (wyłaniany w wyborach). Nowy organ miał słabą pozycję względem króla, który mógł wetować jego uchwały.

W latach 1848–1849 rewolucje wybuchały również w innych krajach niemieckich, m.in. w Saksonii, Badenii, Bawarii i Palatynacie. Były jednak krwawo tłumione przez lokalnych władców wspieranych przez Prusy.

W okresie Wiosny Ludów wśród Niemców nasiliło się dążenie do zjednoczenia kraju. W 1848 r. we Frankfurcie zebrał się parlament, w którym zasiedli deputowani z państw niemieckich. **Parlament frankfurcki** uchwalił konstytucję dla całych Niemiec. Wprowadził w niej między innymi powszechne prawo wyborcze. Następnie zaproponował królowi Prus koronę cesarską. Ten jednak jej nie przyjął. Nie chciał bowiem, żeby jego działania ograniczała liberalna konstytucja. Pozostali władcy niemieccy odnieśli się z dystansem do uchwał parlamentu. W 1849 r. został on rozwiązany.

- W których państwach doszło do wystąpień podczas Wiosny Ludów, a w których takie wydarzenia nie miały miejsca?

Barykada w Wiedniu

Kanclerz – szef rządu, premier, np. w Niemczech lub Austrii.

Wiosna Ludów w Austrii

Wydarzenia Wiosny Ludów miały burzliwy przebieg w Austrii. Rządy absolutne sprawował tam Ferdynand I (lata panowania: 1835–1848). Austria była państwem wielonarodowym. Niemieckojęzyczni Austriacy stanowili tylko jedną piątą ludności. W skład monarchii wchodziło kilkanaście krajów. Zamieszkiwały je różne narody (m.in. Węgrzy, Czesi, Słowacy, Polacy, Chorwaci, Serbowie, Włosi). W 1848 r. upomniały się one o swoje prawa. Węgrzy, Czesi, Polacy i Włosi wzniecili powstania, by uzyskać wolność lub przynajmniej autonomię. Wszystkie zakończyły się niepowodzeniem.

Wiosnę Ludów w Austrii zapoczątkowały wystąpienia liberałów w Wiedniu. W marcu 1848 r. studenci złożyli u cesarza petycję. Domagali się w niej przeprowadzenia reform i dymisji **kanclerza** Klemensa von Metternicha, który umacniał w kraju absolutyzm. W stolicy doszło do zamieszek i starć z wojskiem. Cesarz uległ, odwołał kanclerza i nadał **konstytucję**, która zakładała utworzenie parlamentu. Prawo do wybierania posłów uzyskali najzamożniejsi i najlepiej wykształceni obywatele. To z kolei nie satysfakcjonowało demokratów. Jesienią 1848 r. w Wiedniu znowu doszło do walk. Rozruchy krwawo stłumiła armia. Następca Ferdynanda – cesarz **Franciszek Józef** (lata panowania: 1848–1916) – umocnił swoją pozycję i rozwiązał parlament. Na Wiośnie Ludów najwięcej zyskali chłopi. Latem 1848 r. parlament uchwalił ich uwłaszczenie. Cesarz podpisał tę ustawę, by uniknąć rewolucji na wsi.

Oblężenie Budy przez wojska węgierskie w maju 1849 r. Buda była stolicą dawnego Królestwa Węgierskiego. Dziś stanowi część Budapesztu.

Więcej na temat

Powstania narodowe na Węgrzech i we Włoszech

Władze austriackie stosunkowo łatwo stłumiły ruchy narodowe w Krakowie, Pradze i we Lwowie. O wiele trudniej było przełamać opór Węgrów i Włochów. Powstanie na Węgrzech wybuchło wiosną 1848 r. Cel powstańców stanowiło uzyskanie autonomii w ramach monarchii austriackiej. Z czasem zaczęli żądać również niepodległości. Austriacy długo nie mogli opanować węgierskiego zrywu. Udało im się to dopiero z pomocą wojsk rosyjskich, które latem 1849 r. wkroczyły na Węgry. Pomimo zaciętego oporu powstańcy zostali pokonani. Po ich stronie walczyło wielu Polaków, m.in. gen. Józef Bem. Jest on bohaterem narodowym Węgrów i Polaków.

Powstanie na Półwyspie Apenińskim ogarnęło poszczególne państwa włoskie i ziemie należące do Austrii – Lombardię i Wenecję. Celem powstańców było zjednoczenie półwyspu. Poparcia udzielił im król Karol Albert, władca Królestwa Sardynii. W 1849 r. jego wojska poniosły jednak klęskę w wojnie z Austrią. Wojska austriackie przywróciły dawne porządki we Włoszech.

- **Omów cele powstańców węgierskich i włoskich.**

Znaczenie Wiosny Ludów

Wiosna Ludów – pierwsza powszechna rewolucja europejska – nie doprowadziła do obalenia rodów panujących. Przyniosła jednak pewne zmiany – w wielu krajach władcy spełnili postulaty nadania konstytucji i zagwarantowania społeczeństwu podstawowych wolności. Doszło do tego nie tylko w państwach ogarniętych największym wrzeniem (jak Francja czy Prusy), ale też w tych, w których manifestacje miały mniejszą skalę (w Holandii, Szwajcarii, krajach skandynawskich). Na Wiośnie Ludów skorzystali chłopi w Austrii. Otrzymali oni ziemię na własność. Natomiast w Prusach dokończono proces uwłaszczenia. Dzięki temu w tych państwach mogła się rozwijać gospodarka kapitalistyczna, która stopniowo wyparła przeżytki feudalizmu. Wzrosła rola mieszczaństwa. Zmalało zaś znaczenie warstw utrzymujących się z rolnictwa – szlachty i chłopów. Zmiany te póki co nie zaszły tylko w Rosji i imperium osmańskim.

Podczas Wiosny Ludów największą klęskę poniosły narody, które walczyły o wolność. Pomimo usilnych prób Włosi i Niemcy nie zdołali doprowadzić do zjednoczenia. Natomiast Polacy, Czesi i Węgrzy nie odzyskali niepodległości czy nawet autonomii w ramach monarchii austriackiej. Pozostały jedynie programy oraz ideologie, a także pamięć o bohaterach, których czyny mogły inspirować do podejmowania podobnych dążeń w przyszłości.

Grafika z okresu Wiosny Ludów. Ukazuje władców zmuszonych do przełknięcia „konstytucyjnej pigułki".

Dowiedz się więcej na temat udziału Polaków w Wiośnie Ludów w Europie. Wypisz nazwiska polskich oficerów, którzy walczyli w powstaniach narodowych. Zanotuj, w których wydarzeniach oni uczestniczyli.

W skrócie

- Powstanie w Grecji, rewolucja lipcowa we Francji, powstanie belgijskie, powstanie listopadowe – próby obalenia porządku wiedeńskiego przed Wiosną Ludów.
- Wiosna Ludów (1848–1849) w Europie – powszechne ruchy społeczne i narodowowyzwoleńcze. Najbardziej gwałtowne wystąpienia we Francji, w Austrii i państwach niemieckich.
- Skutki Wiosny Ludów: demokratyczne reformy we Francji, uwłaszczenie chłopów w Austrii, przyznanie wolności obywatelskich w Prusach i innych państwach Europy.

Czy już umiesz?

1. Dlaczego Wiosnę Ludów uważa się za pierwszą powszechną rewolucję w Europie? Uzasadnij swoją odpowiedź.
2. Wymień przyczyny rewolucji we Francji w czerwcu 1848 r. Porównaj je z hasłami rewolucji lutowej z tego samego roku.
3. Które grupy uzyskały największe korzyści w wyniku wydarzeń Wiosny Ludów w Prusach i Austrii?
4. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywał cenzus w ograniczaniu praw wyborczych w XIX w. Czy we współczesnych państwach demokratycznych (np. w Polsce) obowiązuje cenzus wyborczy? Jeśli tak, to jaki?
5. Dlaczego próba zjednoczenia Niemiec podjęta w latach 1848–1849 zakończyła się niepowodzeniem?
6. Klemens von Metternich powiedział: *Kiedy Paryż kichnie, Europa dostaje kataru*. Jak rozumiesz to stwierdzenie? Czy potwierdziło się ono w odniesieniu do Wiosny Ludów?

Podsumowanie działu 1

1 Przeczytaj opisy i powiedz, jakich ideologii dotyczą.

- Ruch dążący do zaprowadzenia porządku społecznego opartego na zasadach wspólnoty i równości. Postulował obronę pracowników przed wyzyskiem ze strony klasy posiadającej.
- Kierunek polityczny przeciwny absolutyzmowi i feudalizmowi. Jego przedstawiciele występowali w obronie konstytucji, tolerancji religijnej i wolności obywatelskich.
- Ideologia broniąca praw monarchów do tronu i tradycyjnego porządku społecznego opartego na silnej arystokracji i religii.

2 Wytłumacz, z czego wynikały konflikty między wymienionymi poniżej opozycyjnymi grupami.

konserwatyści – liberałowie	monarchiści – demokraci	robotnicy – fabrykanci	liberałowie – socjaliści	Węgrzy – Austriacy

3 Wymień przyczyny i skutki podanych wydarzeń.

rewolucja lipcowa we Francji w 1830 r. | wystąpienia w Wiedniu w 1848 r. | powstanie węgierskie w latach 1848–1849

4 Zapoznaj się z danymi w tabeli. Następnie wykonaj polecenia.

a) Oceń prawdziwość poniższych wniosków. Uzasadnij odpowiedź.

- W pierwszej połowie XIX w. nastąpił gwałtowny spadek wydobycia węgla kamiennego w Europie.
- W 1860 r. wydobycie węgla w Wielkiej Brytanii prawie pięciokrotnie przewyższało wydobycie tego surowca w Prusach i krajach niemieckich.

b) Wytłumacz, jaką rolę odgrywał węgiel w gospodarce doby industrializacji. Z jakimi czynnikami i zjawiskami wiązał się wzrost jego wydobycia?

Wydobycie węgla w wybranych krajach (mln ton)

Rok	Wielka Brytania	Prusy i kraje niemieckie	Francja	Stany Zjednoczone
1800	10	1	1	–
1820	12,5	1,5	1,1	–
1840	30	3,4	3	2,1
1860	80	17	8	13

Źródło: *Wiek XIX w źródłach...*

5 Przyjrzyj się zamieszczonej karykaturze i wykonaj polecenia.

a) Powiedz, kim są bohaterowie grafiki. Zastanów się, co symbolizuje wzburzone morze. Na tej podstawie spróbuj odpowiedzieć, do jakiego wydarzenia historycznego nawiązał autor karykatury.

b) Nadaj rysunkowi tytuł.

6 Przedstawcie w kilkuosobowych grupach sylwetkę jednego z poznanych wynalazców. Wasza prezentacja może mieć dowolną postać (np. referatu, wywiadu historycznego, scenki rodzajowej).

2. Ziemie polskie w latach 1815–1848

1. Po lewej stronie ukazano herb Królestwa Polskiego z lat 1815–1832. Co symbolizuje czarny orzeł?
2. Jak symbolika tego herbu odnosi się do ówczesnej sytuacji Królestwa Polskiego?
3. Dowiedz się więcej na temat herbu z czasów powstania listopadowego (umieszczonego po prawej stronie). Kiedy i w jakich okolicznościach został ustanowiony? Omów jego symbolikę.

2.1 W Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz pod zaborami austriackim i pruskim

Podejmij temat

Omów zmiany polityczne, które zaszły na ziemiach polskich w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego. Skorzystaj z zamieszczonej mapy.

Decyzje kongresu wiedeńskiego w sprawie polskiej

Podczas obrad kongresu wiedeńskiego mocarstwa po raz kolejny w historii podzieliły się wpływami na ziemiach polskich. Ze wschodniej i centralnej części Księstwa Warszawskiego utworzono **Królestwo Polskie** (nazywane **Kongresowym** lub **Kongresówką**). Państwo to zostało połączone unią personalną z Rosją i było od niej zależne. Zachowało jednak pewną samodzielność. Wielkopolska, Gdańsk, Toruń i ziemia chełmińska zostały przyłączone do Prus. Z Wielkopolski utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie**. Uzyskało ono autonomię w ramach monarchii Hohenzollernów. Kraków i pobliskie tereny stały się samodzielnym minipaństwem kontrolowanym przez trzech zaborców. Tak powstało **Wolne Miasto Kraków** (zwane też **Rzeczpospolitą Krakowską**).

Ustalenia kongresu dotyczyły tylko niewielkiego fragmentu dawnej Rzeczypospolitej – ziem byłego Księstwa Warszawskiego. Pod panowaniem zaborców wciąż znajdowały się ziemie zagarnięte podczas rozbiorów. Pomorze Gdańskie i Warmia należały do Prus, a Galicja – do Austrii. Litwa, Wołyń, Podole i zachodnia Ukraina, określane przez Polaków jako **ziemie zabrane**, były częścią Rosji. Obszary te nie uzyskały żadnego odrębnego statusu ani autonomii.

Rzeczpospolita Krakowska

Na czele Rzeczypospolitej Krakowskiej stały polskie władze. Ich kompetencje określała **konstytucja** z **1818 r**. W państwie obowiązywał język polski, istniała też polska administracja. Mieszkańcom zagwarantowano najważniejsze wolności obywatelskie. Rzeczpospolita Krakowska nie była państwem samodzielnym i nie mogła prowadzić polityki zagranicznej. Interesów państw zaborczych pilnowało w niej trzech stałych przedstawicieli – rezydentów. Początkowo nie mieszali się oni w wewnętrzne sprawy Wolnego Miasta. Sytuacja zmieniła się, gdy krakowianie udzielili wsparcia rodakom walczącym w powstaniu listopadowym przeciwko Rosji (1830–1831). Wówczas rezydenci zaczęli wywierać coraz silniejszy wpływ na jej władze.

W Krakowie, dzięki licznym przywilejom gospodarczym i liberalnym przepisom, dobrze rozwijał się handel, na czym korzystali krakowscy kupcy. Chłopi uzyskali wolność osobistą, a pańszczyznę zamieniono im na czynsz.

Rzeczpospolita Krakowska istniała do **1846 r**. Po klęsce powstania krakowskiego jej terytorium wcielono do Austrii.

Ośrodkiem polskiej nauki i kultury w Rzeczypospolitej Krakowskiej był Uniwersytet Jagielloński. Uczelnia uzyskała tę nazwę w 1817 r. Wykładał na niej wówczas wybitny historyk, językoznawca i bibliotekarz **Jerzy Samuel Bandtkie**.

W latach 20. XIX w. z inicjatywy władz Krakowa usypano kopiec Kościuszki, upamiętniający wielkiego Polaka. W budowie wzięli udział Polacy z trzech zaborów. U podstawy kopca złożono kule armatnie spod Racławic i ziemię z pól bitewnych. Symboliczna mogiła stała się narodową pamiątką Polaków. Obraz Michała Stachowicza przedstawia chłopów, którzy niosą ziemię spod Racławic na kopiec.

Galicja w latach 1815–1848

Po kongresie wiedeńskim najgorsza była sytuacja Polaków w **Galicji**. Urzędy sprawowali tam głównie Niemcy albo Czesi. Szkolnictwo galicyjskie stało na niskim poziomie. W latach 40. XIX w. do szkół uczęszczało zaledwie 15 procent dzieci. W tym samym czasie na ziemiach zaboru pruskiego odsetek ten wynosił około 80 procent. Najważniejszy ośrodek naukowy w regionie, czyli uniwersytet we **Lwowie**, oferował niski poziom nauczania. Wykłady odbywały się w języku niemieckim.

Galicja pod względem gospodarczym była jednym z najbardziej zapóźnionych regionów Cesarstwa Austriackiego. Na wsi nadal panowały stosunki feudalne. Chłopi pańszczyźniani pracowali mało wydajnie, a **ziemianie** nie unowocześniali swoich gospodarstw. Słabo rozwijały się przemysł i rzemiosło. W tych warunkach pogłębiała się nędza galicyjskich wsi i miast.

Ziemiaństwo – posiadacze dużych i średnich majątków ziemskich. Wywodzili się głównie ze szlachty oraz innych warstw społecznych – mieszczaństwa i chłopstwa.

Ciekawe!

W 1825 r. władze wprowadziły w Wielkim Księstwie Poznańskim obowiązek szkolny od szóstego roku życia. Królowie pruscy rozwijali szkolnictwo, gdyż mieli na względzie interes swojego państwa. Szkoły miały nie tylko kształcić obywateli, ale też krzewić miłość do dynastii panującej w Prusach oraz do samego państwa. Podobną rolę przypisywano Kościołowi. Podczas odmawiania litanii loretańskiej wierni wzywali: *Królowo Korony Pruskiej – módl się za nami.*

Namiestnik – osoba sprawująca władzę na określonym obszarze w zastępstwie lub w imieniu panującego.

Germanizacja – narzucanie niemieckiej kultury i języka innym narodom.

Jednym z najbogatszych wielkopolskich przedsiębiorców był **Hipolit Cegielski**, właściciel fabryki produkującej narzędzia i maszyny rolnicze. Cegielski prowadził aktywną działalność na rzecz polskości. W 1848 r. założył w Poznaniu pierwszy niezależny dziennik – „Gazetę Polską".

Wielkie Księstwo Poznańskie i ziemie zaboru pruskiego

Utworzone w 1815 r. **Wielkie Księstwo Poznańskie** (nazywane również prowincją poznańską) cieszyło się autonomią, co dawało Polakom pewne swobody. Zagwarantowano naszym rodakom dostęp do urzędów. Zarówno w nich, jak i w sądach można było mówić po polsku. Nauka w szkołach odbywała się w językach polskim i niemieckim. Utrzymano uprzywilejowaną pozycję polskiego Kościoła. Na czele Księstwa stał **namiestnik**, którym został książę **Antoni Radziwiłł**. Pełnił on tylko funkcje reprezentacyjne. Realna władza pozostawała w rękach Prusaków.

Sytuacja Polaków pogorszyła się po powstaniu listopadowym, gdy wiele osób z zaboru pruskiego przystąpiło do walki po stronie swoich rodaków z Kongresówki. By ukarać Polaków za solidarność z powstańcami, Prusacy stopniowo ograniczali swobody narodowe w Wielkim Księstwie Poznańskim. W 1830 r. zawieszono urząd namiestnika oraz nasilono działania zmierzające do **germanizacji** sądownictwa, administracji i szkolnictwa. W latach 40. XIX w. politykę tę złagodzono.

W przeciwieństwie do Wielkopolski pozostałe ziemie zaboru pruskiego nie uzyskały odrębnego statusu. Polacy mieszkający na Pomorzu Gdańskim oraz Warmii byli poddawani germanizacji. Władze pruskie zniemczyły urzędy i szkoły. Ponadto wspierały na tych ziemiach niemieckie osadnictwo.

Uwłaszczenie chłopów i rozwój przemysłu

Po przyłączeniu Wielkopolski do państwa pruskiego utrzymano w mocy dekret o zniesieniu poddaństwa osobistego włościan z czasów Księstwa Warszawskiego. Natomiast w 1823 r. rozpoczęto proces **uwłaszczenia chłopów** (trwał on do połowy stulecia). Był to efekt zmian, które zachodziły w całym państwie pruskim. Włościanie mogli otrzymać użytkowaną ziemię na własność, ale pod warunkiem, że zapłacili odszkodowanie panu lub oddali mu jej część. Tylko nielicznych z nich było stać na spłatę. Chłopi najmowali się więc do pracy w majątku pana. Inni opuszczali wieś i przenosili się do miast. Tam znajdowali zatrudnienie na przykład w przemyśle. Zmiany na wsi przyczyniły się do rozwoju gospodarki kapitalistycznej w Prusach.

W nowych warunkach polscy rolnicy – zarówno ziemianie, jak i chłopi – musieli się uczyć, jak umiejętnie wykorzystywać mechanizmy kapitalizmu (np. wolny rynek, dostęp do kredytów). Wielu gospodarzy z sukcesem inwestowało w nowe maszyny, narzędzia, stosowało płodozmian i nawozy. Dzięki temu uzyskiwali coraz wyższe plony i skutecznie rywalizowali z Niemcami.

W pierwszej połowie XIX w. w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim zaczął się rozwijać przemysł, zwłaszcza rolno-spożywczy. Tamtejsi ziemianie, polscy i niemieccy, zakładali cukrownie, browary, gorzelnie i młyny. Najbardziej uprzemysłowionym obszarem na wschodzie Prus był **Górny Śląsk**, gdzie rozwinęło się górnictwo węglowe i hutnictwo. Przed 1772 r. do Rzeczypospolitej należała tylko niewielka część tego regionu.

Praca organiczna w zaborze pruskim

W latach 30. i 40. XIX w. polscy działacze społeczni z Wielkopolski podjęli starania na rzecz wzmocnienia społeczeństwa polskiego. Wywodzili się oni głównie z ziemiaństwa i inteligencji. Celem społeczników była poprawa warunków życia Polaków i likwidacja zacofania cywilizacyjnego naszych ziem. Działania podjęte w tym kierunku nazwano **pracą organiczną**. Miały one sprawić, że najważniejsze dziedziny życia narodu – nauka, oświata, gospodarka i kultura – będą funkcjonowały prawidłowo niczym narządy zdrowego organizmu. W warunkach niewoli praca ta miała istotne znaczenie dla zachowania polskiego bytu narodowego.

Najważniejszym ośrodkiem polskości w Wielkopolsce był Poznań. Zamieszkujący go Polacy wdrażali wiele inicjatyw gospodarczych i kulturalnych. Jedną z ważniejszych był poznański hotel **Bazar**. W budynku mieściły się: hotel, kasyno, polskie firmy i sklepy. Kwitło tam życie towarzyskie i kulturalne. Przedstawiciele polskich środowisk prowadzili wspólne interesy. W razie potrzeby służyli sobie radą i pomocą.

Społecznik **Karol Marcinkowski** zainicjował budowę hotelu Bazar i założył w Poznaniu towarzystwo, które fundowało stypendia ubogim polskim dzieciom.

W skrócie

- Rzeczpospolita Krakowska – polska administracja, rozwój polskiej kultury.
- Galicja w pierwszej połowie XIX w. – brak swobód politycznych dla Polaków, feudalizm i zacofanie gospodarcze.
- Wielkie Księstwo Poznańskie – autonomia w ramach Prus (1815–1830). Początki gospodarki kapitalistycznej i uwłaszczenie chłopów.
- Praca organiczna w Wielkopolsce (m.in. Cegielski, Marcinkowski, Raczyński).

Czy już umiesz?

1. Omów sytuację polityczną Rzeczypospolitej Krakowskiej.
2. Porównaj sytuację Polaków w Galicji i Wielkopolsce.
3. Jakie znaczenie miała praca organiczna dla Polaków w czasie niewoli?

Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu

W 1829 r. ziemianin, polityk oraz mecenas kultury i sztuki Edward Raczyński ufundował pierwszą bibliotekę publiczną w Wielkopolsce – Bibliotekę Raczyńskich. Istnieje ona do dziś.

2.2 Królestwo Polskie i ziemie zabrane

Podejmij temat

- Powiedz, jaka część Księstwa Warszawskiego przypadła Cesarstwu Rosyjskiemu po kongresie wiedeńskim.

Ciekawe!

Na początku istnienia Kongresówki Polacy darzyli cara Aleksandra sympatią i traktowali go jak swojego dobroczyńcę. Zresztą sam władca starał się pozyskać ich przychylność. Wypowiadał się ciepło o polskich żołnierzach. Utrzymał stopnie wojskowe z czasów napoleońskich. Podczas oficjalnych uroczystości w Królestwie Polskim nosił polski mundur. Obiecywał też rozszerzenie terytorium Kongresówki o ziemie wschodnie (np. o Litwę). Jednak nigdy nie spełnił tej zapowiedzi.

Ustrój Królestwa Polskiego

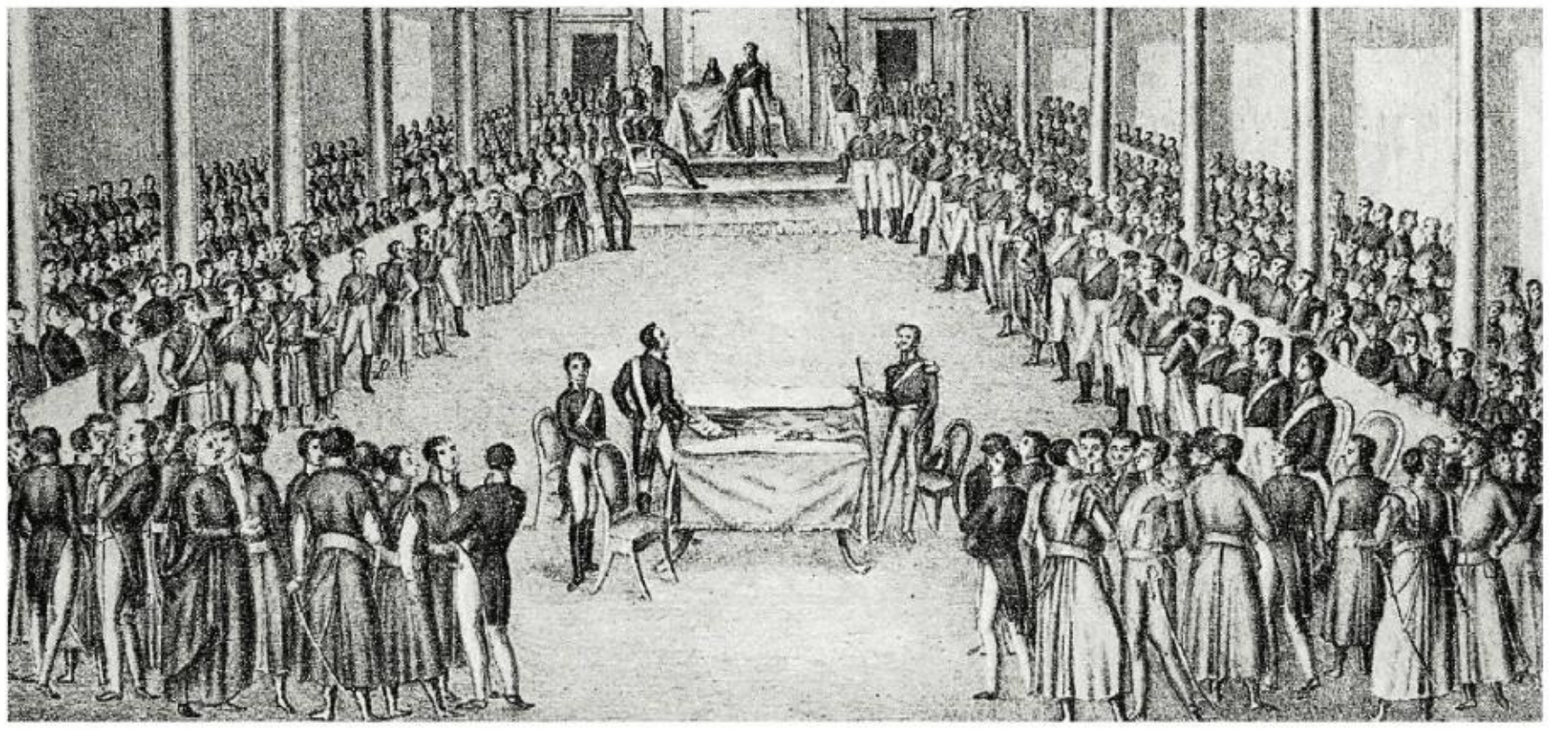
Zajęcie Księstwa Warszawskiego przez Rosjan w 1813 r. przepełniało wielu Polaków lękiem, zwłaszcza tych zaangażowanych w walkę po stronie Napoleona. Tymczasem car **Aleksander I** potraktował naszych rodaków dość łagodnie. Z uzyskanych na kongresie wiedeńskim ziem utworzył w 1815 r. Królestwo Polskie. Cieszyło się ono autonomią, choć miało zaledwie 128 tysięcy kilometrów kwadratowych. Obszar ten zamieszkiwało 3,3 miliona ludzi. W skład Kongresówki nie weszły ziemie zabrane.

Królestwo było w **unii personalnej** z Rosją. Oba kraje łączyła osoba cara, który został jednocześnie królem polskim. Zasady ustroju Kongresówki określała nadana przez władcę **konstytucja**. Była to wówczas najbardziej liberalna ustawa zasadnicza w Europie. Gwarantowała Polakom liczne swobody obywatelskie: równość wobec prawa, wolność religijną, nietykalność osobistą i wolność druku. Językiem urzędowym był polski. Królestwo miało własne organy państwowe, administrację, sądownictwo, armię oraz monetę. Pomimo szerokiej autonomii było państwem zależnym od Rosji.

Armia Królestwa liczyła niecałe 30 tysięcy żołnierzy. Miała polskie sztandary, barwy i komendę. Kadrę oficerską stanowili Polacy, a w oddziałach służyli wyłącznie polscy żołnierze, najczęściej pochodzenia chłopskiego. Wodzem naczelnym armii został brat cara – wielki książę **Konstanty**. Był on znany z bezwzględności i gwałtownego charakteru. Często poniżał publicznie polskich oficerów, co budziło nienawiść do jego osoby. Polscy wojskowi zostali bowiem wychowani w tradycji napoleońskiej i przywiązywali wielką wagę do żołnierskiego honoru.

Konstytucja zapewniała królowi szerokie uprawnienia. Jednoosobowo prowadził on politykę zagraniczną. Miał pełnię władzy wykonawczej, mianował wyższych urzędników, sędziów i senatorów. Organem pomocniczym króla była **Rada Stanu**, która w jego imieniu opracowywała projekty ustaw. W skład Rady Stanu wchodziła **Rada Administracyjna** – właściwy rząd Królestwa, złożony z pięciu ministrów. Podczas nieobecności władcy w Królestwie zastępował go **namiestnik**. Został nim dawny oficer napoleoński gen. Józef Zajączek. Interesy społeczeństwa polskiego reprezentował **sejm** zwoływany co dwa lata przez króla. Miał ograniczone kompetencje. Podejmował uchwały dotyczące prawa cywilnego i karnego oraz w sprawach przedłożonych przez władcę. Zatwierdzał budżet państwa i podatki.

Sejm składał się z dwóch izb – senatu i izby poselskiej. Senatorów nominował król. Posłem mógł zostać szlachcic (wybrany na sejmiku) i mieszczanin (wybrany przez zgromadzenie gminne). Prawo udziału w wyborach mieli tylko najbogatsi obywatele. Obraz Michała Stachowicza przedstawia otwarcie obrad sejmu w 1818 r.

Rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego

Po latach wojen gospodarka Królestwa była w złym stanie. Tym większe znaczenie miały sukcesy ministra skarbu księcia **Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego**. Zwiększył on dochody państwa (dzięki uszczelnieniu systemu podatkowego) i wprowadził oszczędności w administracji. W 1828 r. założył **Bank Polski**. Instytucja ta emitowała banknoty Królestwa i dbała o jego stabilność ekonomiczną.

Drucki-Lubecki dbał o rozwój przemysłu – budował fabryki i manufaktury. Za jego czasów w Królestwie rozwijał się przemysł wydobywczy, włókienniczy i metalowy. Jednak Kongresówce daleko było jeszcze do pełnej industrializacji. Jako zwolennik **protekcjonizmu** Drucki-Lubecki wprowadził cła na towary z zagranicy. W ten sposób osłabił ich konkurencyjność na polskim rynku. Minister uzgodnił też korzystne warunki traktatu celnego z Rosją. Dzięki temu Polacy mogli eksportować produkty za wschodnią granicę bez ograniczeń i dodatkowych opłat.

Pozytywne zmiany powoli zachodziły również na wsi. Chłopi byli osobiście wolni, pańszczyznę coraz częściej zamieniano na czynsz. Jednak w Królestwie, inaczej niż w zaborze pruskim, nie przeprowadzono procesu uwłaszczenia (stało się to dopiero w drugiej połowie XIX w.). Duże znaczenie dla rozwoju rolnictwa miało utworzenie **Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego**. Udzielało ono ziemianom kredytów na korzystnych warunkach. Otrzymane pieniądze mogli inwestować w unowocześnianie produkcji rolnej.

Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, minister skarbu Królestwa Polskiego w latach 1821–1830, miał niezwykłe umiejętności organizacyjne. Był zwolennikiem ugody z Rosją, by w warunkach pokoju modernizować kraj.

Protekcjonizm – polityka ochrony krajowego przemysłu i handlu przez państwo, np. poprzez nakładanie wysokich ceł na przywożone towary.

Kultura polska w zaborze rosyjskim

W latach 1815–1830, a więc do czasu wybuchu powstania listopadowego, w Królestwie Polskim rozwijały się polska oświata, nauka i kultura. Dotyczyło to również ziem zabranych. Obszar ten nie uzyskał osobnego statusu (tak jak Królestwo Polskie) i pozostawał częścią Rosji. Zamieszkujący go Polacy mogli jednak prowadzić własne szkoły i instytucje kulturalne.

NAUKA

Wybitni uczeni i wynalazcy tworzyli warszawskie **Towarzystwo Przyjaciół Nauk** (w skrócie: **TPN**). Głównym celem tej organizacji był rozwój i promowanie polskiej nauki przez prowadzenie badań, podwyższanie poziomu oświaty oraz popularyzowanie wiedzy. Nauka miała się stać dostępna dla wszystkich bez względu na pochodzenie społeczne. Na zdjęciu: Pałac Staszica – siedziba TPN.

Joachim Lelewel – historyk, opisywał dzieje całego polskiego społeczeństwa, również mieszczan i chłopów. Uwzględniał przy tym różne dziedziny życia narodu, np. gospodarkę.

Abraham Stern – pisarz, myśliciel i konstruktor żydowskiego pochodzenia. Największą sławę przyniosło mu wynalezienie maszyny do liczenia.

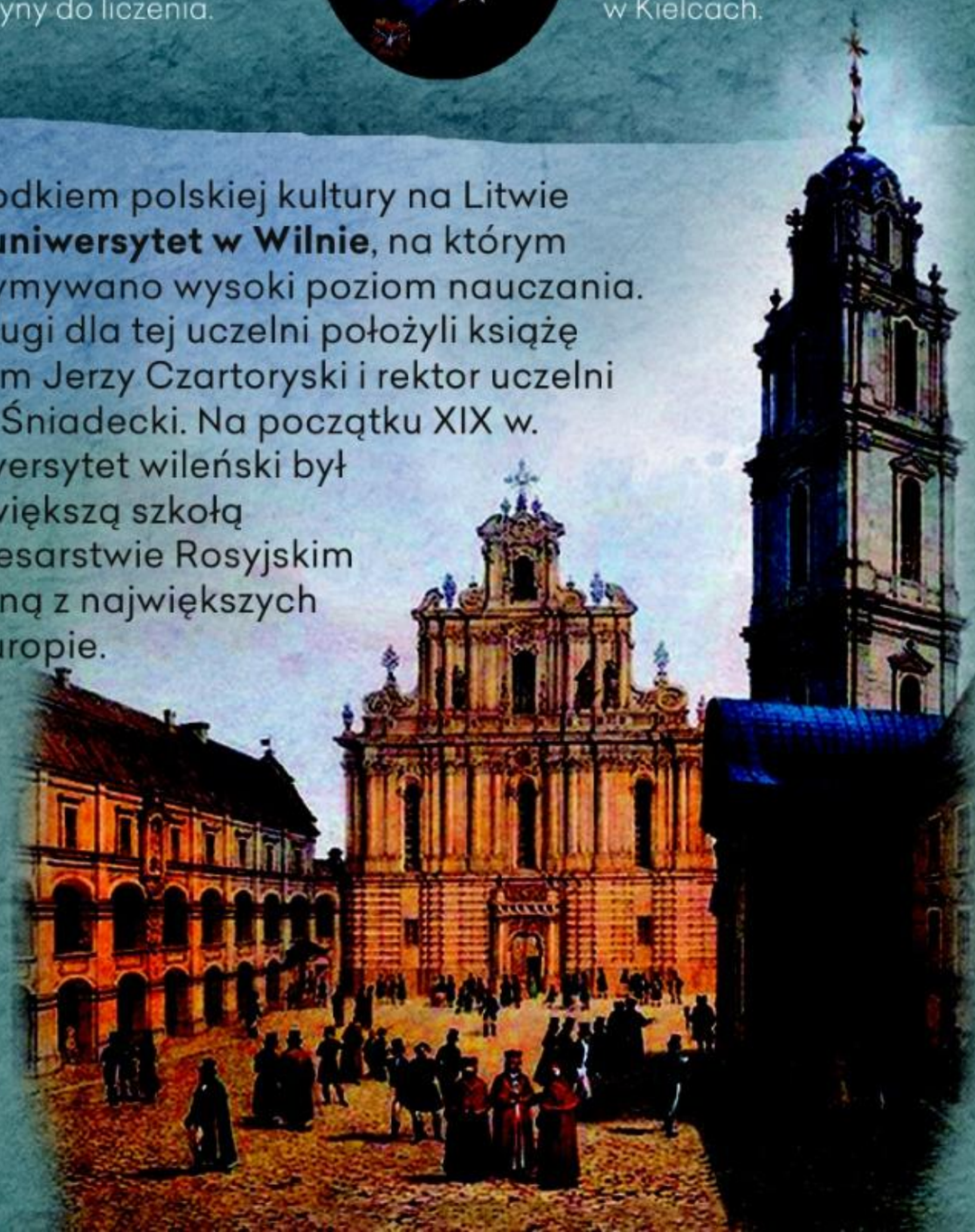

Stanisław Staszic – pisarz, polityk i przyrodnik. Opracował pierwszą mapę geologiczną kraju i utworzył Szkołę Górniczą w Kielcach.

Królewski Uniwersytet Warszawski był najważniejszym ośrodkiem naukowym w Królestwie Polskim. Został utworzony w 1816 r. przez cara Aleksandra I. Obraz przedstawia nadanie aktu założycielskiego uniwersytetowi przez władcę.

Ośrodkiem polskiej kultury na Litwie był **uniwersytet w Wilnie**, na którym utrzymywano wysoki poziom nauczania. Zasługi dla tej uczelni położyli książę Adam Jerzy Czartoryski i rektor uczelni Jan Śniadecki. Na początku XIX w. uniwersytet wileński był największą szkołą w Cesarstwie Rosyjskim i jedną z największych w Europie.

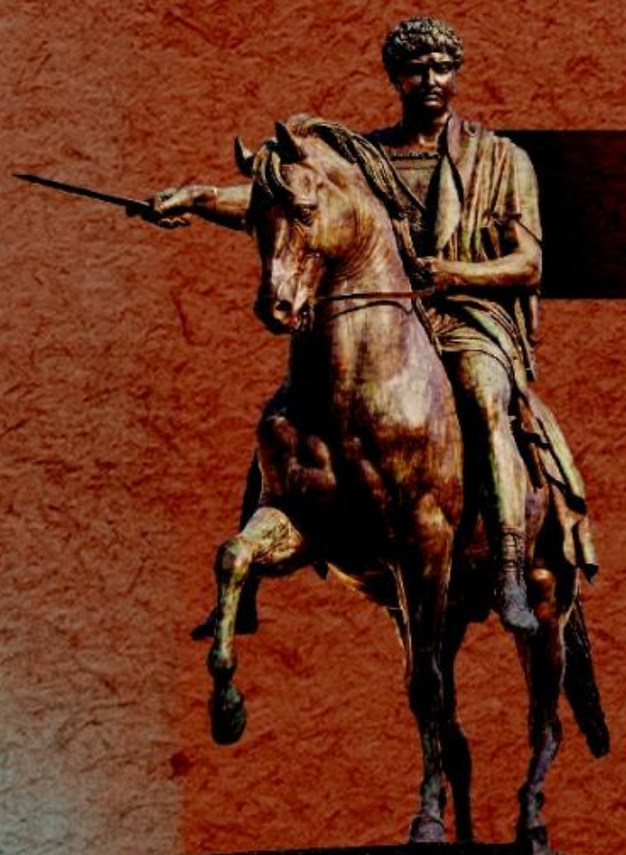
ROZWÓJ OŚWIATY

Minister oświaty Królestwa Polskiego **Stanisław Kostka Potocki** rozbudowywał szkolnictwo elementarne i ograniczył wpływ Kościoła na program nauczania. Obowiązkowi szkolnemu w Królestwie podlegały dzieci od sześciu (w miastach) i od ośmiu lat (na wsiach).

Adam Jerzy Czartoryski był kuratorem wileńskiego okręgu naukowego (w latach 1803–1824). Aktywnie wspierał rozwój uniwersytetu w Wilnie oraz polskiego szkolnictwa średniego i elementarnego na ziemiach zabranych.

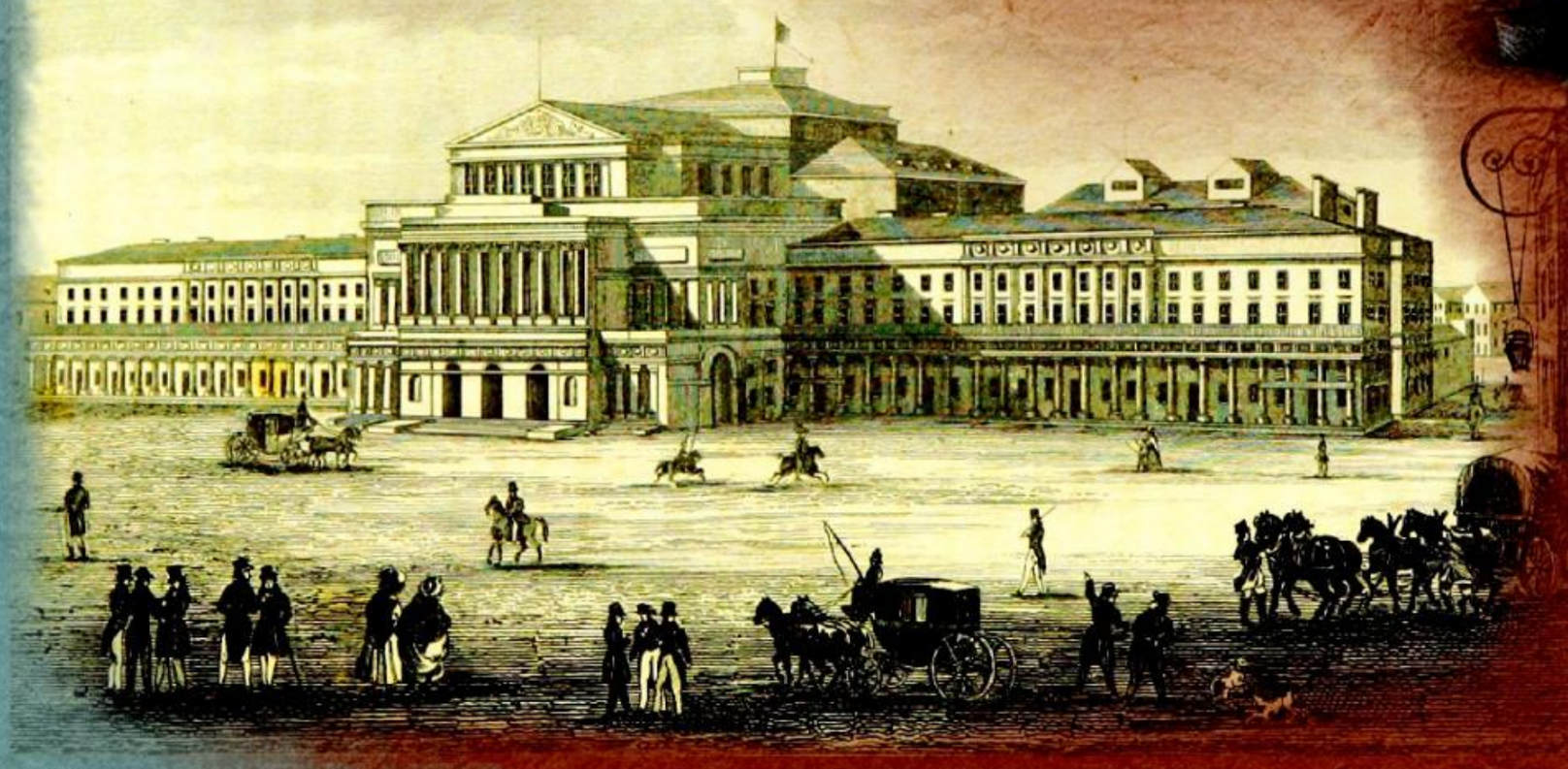
SZTUKA I ARCHITEKTURA

W sztuce i architekturze dominował styl klasycystyczny. Do najważniejszych osiągnięć artystycznych należy pomnik księcia Józefa Poniatowskiego przed Pałacem Prezydenckim w Warszawie, dłuta duńskiego rzeźbiarza **Bertela Thorvaldsena** [czyt. torwalsena], oraz gmach Teatru Wielkiego, zaprojektowany przez włoskiego architekta **Antonia Corazziego** [czyt. koracjego].

PIERWSZE MUZEA

Ważnym ośrodkiem kulturalnym były **Puławy** – własność Izabeli i Adama Kazimierza Czartoryskich. W Puławach Czartoryscy bezpłatnie udostępniali swoje zbiory sztuki nabywane podczas licznych podróży. Podobną działalność Potoccy prowadzili w **Wilanowie**. Tak rozwijały się pierwsze muzea na ziemiach polskich. Obecnie kolekcje dawnych rodów magnackich należą do naszego dziedzictwa narodowego.

1. Wymień cele Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Oceń jego działalność.
2. Obejrzyj zdjęcia ukazanych zabytków i wskaż elementy świadczące o inspiracjach sztuką starożytnych Greków i Rzymian.
3. Dowiedz się więcej o zbiorach znajdujących się w kolekcji Czartoryskich. Który obraz jest uważany za najcenniejsze dzieło w ich zbiorach?

W 1825 r. zmarł Aleksander I. Jego następca, **Mikołaj I** (lata panowania: 1825–1855), w 1829 r. koronował się na króla Polski. Był jeszcze mniej przychylny Polakom niż poprzednik. Powyżej: koronacja cesarzowej i królowej Aleksandry przez Mikołaja I na Zamku Królewskim w Warszawie.

Walerian Łukasiński był więziony w Twierdzy Szlisselburskiej koło Petersburga. Przetrzymywano go w lochach bez dostępu do światła i kontaktu z innymi więźniami. Dopiero pod koniec życia otrzymał prawo do spacerów po więziennym dziedzińcu.

Elita – grupa ludzi zajmujących wysoką pozycję społeczną (np. polityków, uczonych i wojskowych). Elity mają często duży wpływ na władzę, kształtowanie się postaw oraz idei w społeczeństwie.

Polityka Rosji wobec Królestwa Polskiego

Królestwo Polskie posiadało wiele elementów typowych dla niezależnego państwa, ale w rzeczywistości jego autonomia była fikcją. Rzeczywiste rządy w Kongresówce sprawował z ramienia cara bezwzględny, gwałtowny i nieobliczalny wielki książę Konstanty. Aleksander zwoływał sejm rzadziej niż przewidziano to w konstytucji i łamał zagwarantowane swobody. Na przykład w 1819 r. zawiesił wolność druku i wprowadził **cenzurę**. Objęła ona dzienniki, pisma i książki. W Kongresówce rozpoczęto też prześladowania opozycji. Posłowie, którzy krytycznie oceniali politykę cara i rządu Królestwa, nie byli dopuszczani do sejmowych obrad. Wobec niektórych zastosowano nawet areszt. Rosjanie uważali te działania za niezbędne do utrzymania swoich wpływów w Królestwie. Natomiast dla naszych rodaków było to naruszenie prawa. Charakter carskiej polityki wobec Polaków dobrze oddaje popularne wówczas powiedzenie: *Konstytucja na stole, a bat pod stołem*.

Spiski wojskowe

Wśród Polaków narastały niechęć i nieufność wobec Rosjan i władz Królestwa. Powstał podatny grunt do tworzenia tajnych organizacji (choć zabraniał tego namiestnik). Do największych nielegalnych związków należały Wolnomularstwo Narodowe i Towarzystwo Patriotyczne. Przywódcą i założycielem obu organizacji był major **Walerian Łukasiński**. Towarzystwo Patriotyczne opowiadało się za walką o niepodległość Polski. Kształtowało postawę patriotyzmu wśród członków organizacji – głównie oficerów i polityków. Ponadto utrzymywało kontakty ze spiskowcami z innych zaborów.

W 1822 r. Łukasiński został aresztowany. Dwa lata później sąd wojenny skazał go na dziewięć lat ciężkiego więzienia. Wówczas warszawianie stali się świadkami przygnębiającego widowiska. W obecności żołnierzy oraz tłumów gapiów majorowi i jego współtowarzyszom zdarto szlify oficerskie i założono więzienne ubrania. Następnie zakuto ich w kajdany, po czym przewieziono do więzienia. Łukasiński nigdy już nie wyszedł na wolność. Był w niewoli łącznie 46 lat. Do końca życia zachował siłę woli i przytomny umysł. Dla rodaków stał się symbolem patriotyzmu i niezłomności. Pomimo aresztowania majora Łukasińskiego Towarzystwo Patriotyczne działało nadal. Zostało rozbite przez policję dopiero pod koniec lat 20. XIX w.

Młodzi i romantyzm

Oprócz organizacji patriotycznych skupiających przedstawicieli **elit** powstawały również tajne związki młodzieżowe – głównie w Kongresówce i na Litwie. Należeli do nich studenci i gimnazjaliści. Młodzież buntowała się przeciwko polityce Rosji, domagała się wolności, swobód politycznych, zniesienia cenzury. Na zebraniach młodzi ludzie poznawali dzieje ojczyzny, prezentowali swoje wiersze i referaty. Poprzez pracę nad sobą i samokształcenie chcieli stać się świadomymi obywatelami przyszłej niepodległej Polski.

Do najważniejszych tajnych organizacji młodzieżowych należało utworzone przez studentów wileńskie **Towarzystwo Filomatów**, czyli przyjaciół nauki. Jego założycielami byli poeci **Tomasz Zan** i **Adam Mickiewicz**. W 1823 r. policja carska wpadła na trop tajnych stowarzyszeń. Aresztowano ponad 100 studentów. Wielu uwięziono lub zesłano w głąb Rosji.

Program młodych spiskowców, pełnych patriotycznego zapału do walki z wrogiem, najlepiej wyrażali **poeci romantyczni**, w tym Mickiewicz. W swojej twórczości romantycy wzywali młodych do buntu wobec świata oraz obowiązujących schematów. Krytykowali ludzi akceptujących niewolę narodu i obojętnych na jego sprawy. Negatywnie postrzegali poetów klasycystycznych naśladujących antyczne wzorce. Sami zaś chętnie odwoływali się do tradycji ludowych oraz średniowiecznych podań, które uważali za źródło prawdy o narodzie polskim. Jednym z najważniejszych utworów epoki była *Oda do młodości* Mickiewicza. Poeta zawarł w niej program walki romantyków z istniejącym porządkiem.

Adam Mickiewicz w 1822 r. wydał w Wilnie zbiór poezji *Ballady i romanse*, reprezentujący nurt poezji romantycznej. Datę wydania tego tomu uznaje się za początek romantyzmu na ziemiach polskich.

W skrócie

- Królestwo Polskie – państwo w unii z Rosją. Władzę sprawował w nim car Rosji i król Polski w jednej osobie. Jego uprawnienia określała konstytucja nadana przez cara Aleksandra I w 1815 r.
- Zasługi Druckiego-Lubeckiego dla gospodarki Królestwa Polskiego.
- Rozwój polskiej nauki i kultury (Lelewel, Staszic, Mickiewicz).
- Łamanie konstytucji przez cara i powstanie ruchu spiskowego w zaborze rosyjskim (Towarzystwo Patriotyczne, tajne związki młodzieżowe).

Czy już umiesz?

1. Jakie swobody polityczne Polacy uzyskali na mocy konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r.? Które z nich uważasz za najważniejsze?
2. Wymień działania podejmowane przez Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego na rzecz gospodarki.
3. Scharakteryzuj politykę Rosji wobec Królestwa Polskiego. Czy car przestrzegał konstytucji z 1815 r.? Swoją odpowiedź poprzyj przykładem.
4. Omów działalność ważniejszych organizacji spiskowych – wojskowych i studenckich – w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych.
5. Oceń, czy autonomia Królestwa Polskiego stwarzała mieszkańcom Kongresówki możliwości swobodnego rozwoju życia politycznego i kulturalnego.
6. Porównaj sytuację Polaków w Królestwie Polskim z sytuacją Polaków w zaborach pruskim i austriackim.

Kanał Augustowski – zabytek polskiej techniki

Jednym z największych polskich osiągnięć technicznych z czasów Królestwa Polskiego jest Kanał Augustowski. Został on wybudowany w latach 1824–1839. Połączył dorzecza Wisły i Niemna, dzięki czemu powstał szlak wodny prowadzący nad Bałtyk. Królestwo potrzebowało nowej trasy spławu zboża, by ominąć porty pruskie (w tym Gdańsk i Elbląg), które nałożyły na polskie zboże wysokie cła. Kanał nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Obecnie stanowi atrakcję turystyczną Podlasia.

2.3 Powstanie listopadowe

Podejmij temat

- Scharakteryzuj politykę carskich władz wobec Królestwa Polskiego. Co oznacza powiedzenie: *Konstytucja na stole, a bat pod stołem*?

Piotr Wysocki zainicjował spisek podchorążych, który doprowadził do wybuchu powstania listopadowego. Walczył w nim do września 1831 r., gdy został aresztowany przez Rosjan. Kolejne 20 lat spędził na zesłaniu.

Marcin Zaleski, *Wzięcie Arsenału*

Spisek podchorążych

Łamanie przez cara swobód zagwarantowanych w konstytucji, prześladowanie opozycji oraz zwalczanie organizacji patriotycznych budziły wśród Polaków coraz większą niechęć do carskich rządów. W 1828 r. młodzi oficerowie z warszawskiej Szkoły Podchorążych Piechoty zawiązali spisek. Na jego czele stanął podporucznik **Piotr Wysocki**. Wkrótce do wojskowych przyłączyła się grupa cywilów. Spiskowcy pragnęli wyzwolić naród spod carskiej władzy. Ich celem było wywołanie powstania na terytorium Królestwa Polskiego i na ziemiach zabranych.

Latem 1830 r. do Królestwa zaczęły napływać wieści o wybuchu rewolucji lipcowej we Francji. W sierpniu za broń chwycili Belgowie. Wydarzenia te miały wpływ na bieg wypadków w Polsce. Jesienią car Mikołaj I zdecydował o postawieniu w stan gotowości bojowej armii rosyjskiej i polskiej. W Warszawie huczało od plotek, że polscy żołnierze zostaną wysłani do stłumienia powstania w Belgii, a wówczas do bezbronnego Królestwa wkroczą Rosjanie. Młodzi podchorążowie, podejrzliwi co do intencji Mikołaja, postanowili poderwać Polaków do walki. Tak bowiem pojmowali patriotyzm – jako walkę o wolność ojczyzny. Ponadto wiedzieli, że policja wpadła na ich trop i wkrótce może dojść do aresztowań.

Noc listopadowa

Powstanie wybuchło wieczorem **29 listopada 1830 r.** w Warszawie. Podchorążowie wraz z cywilnymi spiskowcami zaatakowali Belweder z zamiarem porwania wielkiego księcia Konstantego. Powstańcy nie zdołali go jednak schwytać. Po krótkiej potyczce z Rosjanami zaczęli się przedzierać do centrum miasta w kierunku Arsenału, który miała opanować inna grupa spiskowców. Do walczących przyłączyła się miejska biedota, rzemieślnicy i drobni kupcy zgromadzeni na Rynku Starego Miasta. Tłum ruszył na Arsenał, zdobył go i przechwycił znajdującą się tam broń. Rosjanie wraz z księciem Konstantym opuścili Warszawę. Stolica znowu była wolna.

Podczas nocy listopadowej postawy Polaków były rozmaite. Arystokraci i bogaci mieszczanie odnosili się z niechęcią do powstania. Swój sprzeciw wyrażali niektórzy wyżsi rangą oficerowie. Sześciu generałów napotkanych przez podchorążych na ulicach Warszawy poniosło śmierć, gdy odmówili objęcia dowództwa nad walczącymi. W mieście doszło też do bratobójczych walk. Część oddziałów stacjonujących w stolicy poparła bowiem powstańców, a część pozostała wierna Konstantemu. O losach powstania tej nocy zdecydowało przyłączenie się do walki uboższych warszawian.

Ukształtowanie władz powstańczych i detronizacja cara

Kilka dni po wydarzeniach nocy listopadowej ukształtował się powstańczy **Rząd Tymczasowy** z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim na czele. Dyktatorem powstania ogłosił się popularny dowódca gen. **Józef Chłopicki**, uczestnik wojen napoleońskich. W Warszawie panowała atmosfera rewolucyjna, głoszono patriotyczne hasła. Jednak Chłopicki i członkowie rządu nie podzielali tych nastrojów. Decyzję o wywołaniu powstania uważali za nieodpowiedzialną. W ewentualne zwycięstwo nie wierzyli. Z tych powodów ich działania przebiegały dwutorowo. Z jednej strony organizowali nowe oddziały powstańczej armii, z drugiej – prowadzili rozmowy z carem Mikołajem I (do Petersburga pojechała polska delegacja). Zwołano też sejm, by wzmocnić pozycję Polaków w tych rozmowach. Jednak władca Rosji stanowczo odrzucił polskie postulaty przestrzegania konstytucji i przyłączenia ziem zabranych do Królestwa Polskiego. Od „buntowników", jak określił powstańców, domagał się bezwarunkowej kapitulacji. W tej sytuacji **25 stycznia 1831 r.** sejm zdetronizował władcę. Jego kompetencje przejął powołany kilka dni później **Rząd Narodowy**, na którego czele stanął Czartoryski. Detronizacja Mikołaja oznaczała początek wojny z Rosją.

Ciekawe!

Dnia 7 lutego 1831 r. sejm Królestwa ustanowił kokardę narodową. Znak ten miał jednoczyć wszystkich Polaków w walce z zaborcą. Kokarda miała kolor biało-czerwony. Barwy te nie zostały wybrane przypadkowo – nawiązywały bowiem do herbów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kilkanaście dni później – 19 lutego 1831 r. – sejm ustanowił godło państwowe (powyżej). W dwupolowej tarczy umieszczono Orła Białego w koronie i Pogoń. W ten sposób nawiązano do tradycji unii polsko-litewskiej.

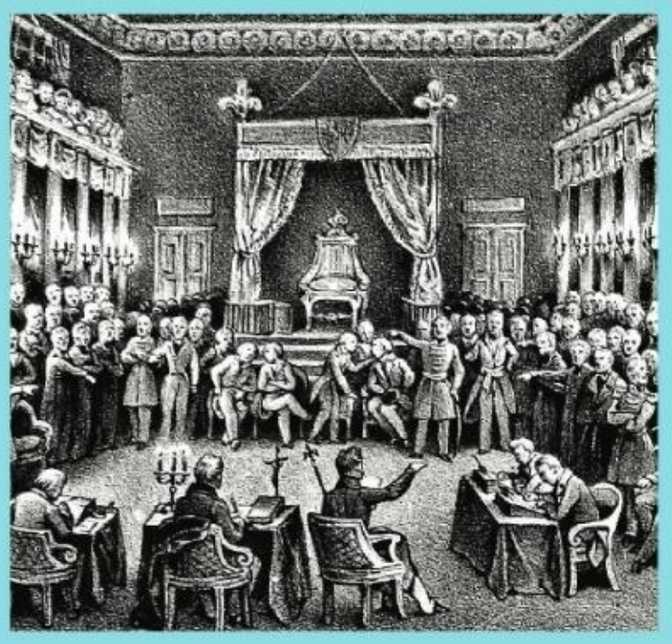
Uchwała sejmu o detronizacji Mikołaja I z 25 stycznia 1831 roku

Najświętsze, najuroczystsze umowy tyle tylko są nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi ze stron obydwóch. Długie cierpienia Nasze znane Światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch Panujących [Aleksandra i Mikołaja], a pogwałcone tylekroć swobody, nawzajem i Naród Polski od wierności dziś Panującemu uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawią jak rozpacz szlachetną.

Naród zatem Polski, na Sejm zebrany, oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu Koronę Polską oddać, którego godnym jej uzna [...].

Źródło: *Uchwała sejmu o detronizacji Mikołaja I*, w: *Wiek XIX w źródłach...*

Wyjaśnij, w jaki sposób sejm uzasadnił decyzję o detronizacji cara.

Detronizacja Mikołaja I przez sejm Królestwa Polskiego

Przebieg powstania listopadowego

Z początkiem lutego 1831 r. granice Królestwa przekroczyła armia rosyjska. Dowodził nią feldmarszałek Iwan Dybicz. Rosjanie wystawili przeciwko Polakom 127 tysięcy żołnierzy. W armii Królestwa Polskiego, która była teraz wojskiem niepodległej Polski, na początku 1831 r. służyło 50 tysięcy żołnierzy. Z czasem stan liczebny po obu stronach się zwiększył. Wojna miała charakter regularny – prowadziły ją dwie wrogie armie. Na niektórych obszarach uaktywnili się też polscy partyzanci.

29/30 listopada 1830 r.

Wydarzenia nocy listopadowej w Warszawie zapoczątkowały wybuch powstania.

25 lutego 1831 r.

Polacy postanowili się bronić na przedpolach zagrożonej stolicy. Dnia 25 lutego pod Grochowem rozegrała się bitwa. Dowodził w niej gen. Józef Chłopicki (niebędący już dyktatorem powstania). Najbardziej zacięte walki toczono o **Olszynkę Grochowską**. Był to skrawek lasu otoczonego mokradłami, przez który można było poprowadzić wojsko na stolicę. Nie zwyciężyła żadna ze stron, ale Rosjanie ponieśli w bitwie znaczne straty i musieli zrezygnować z ataku na Warszawę.
Poniżej: obraz Wojciecha Kossaka *Olszynka Grochowska*.

marzec/kwiecień 1831 r.

Na przełomie marca i kwietnia Polacy przeszli do ofensywy. Generał Jan Skrzynecki – wówczas naczelny wódz powstania – zgodził się na realizację planu opracowanego przez gen. Ignacego Prądzyńskiego (powyżej na obrazie). Polacy odnieśli trzy wspaniale zwycięstwa nad Rosjanami – pod **Wawrem**, **Dębem Wielkim** i **Iganiami**.

26 maja 1831 r.

W maju obie armie spotkały się w krwawym boju pod **Ostrołęką**. Pomimo bohaterskiego oporu wojska polskie pod dowództwem gen. Jana Skrzyneckiego poniosły klęskę. Po bitwie pogorszyły się nastroje w powstańczych szeregach, nasiliły dezercje.

6–7 września 1831 r.

Generał Iwan Paskiewicz – nowy dowódca wojsk rosyjskich – zaatakował **Warszawę**. Polacy pod rozkazami gen. Józefa Sowińskiego ofiarnie bronili warszawskiej Woli, jednak dowództwo podjęło decyzję o kapitulacji.

wrzesień–październik 1831 r.

Po kapitulacji Warszawy większość polskich oddziałów przekroczyła granicę z Prusami, Krakowem i Austrią, a następnie złożyła broń. W październiku poddały się dwa ostatnie punkty oporu: twierdze w **Modlinie** i w **Zamościu**. Powstanie dobiegło końca.

Wojciech Kossak, *Sowiński na szańcach Woli*

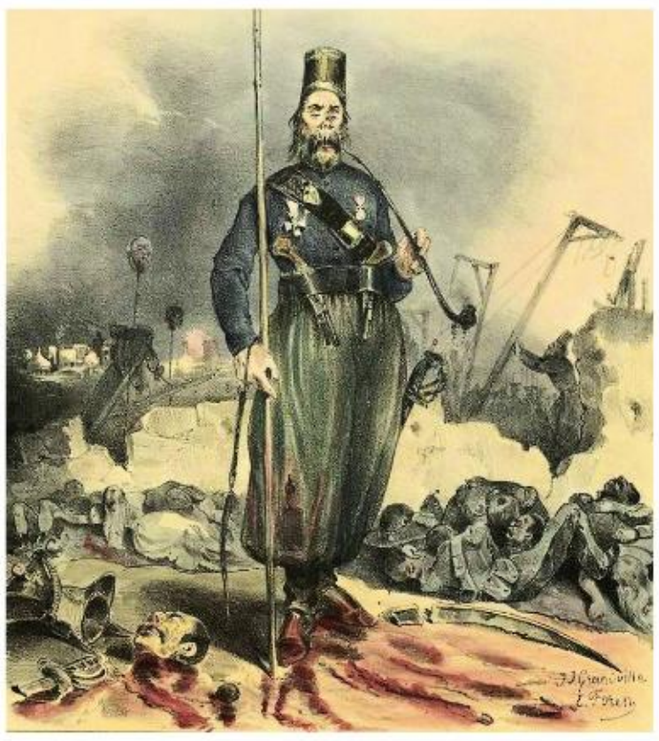
1. Omów przebieg i charakter walk w 1831 r. Wymień ważniejsze bitwy.

2. Przygotujcie w parach prezentację na temat jednego z bohaterów powstania listopadowego. Opowiedzcie o jego życiu, motywacjach, zasługach dla powstania.

Bohaterką powstania w dawnych Inflantach (dzisiejsza Łotwa) oraz na Litwie była 24-letnia szlachcianka **Emilia Plater**. Utworzyła ona własny oddział partyzancki.

Konfiskata – zabranie komuś jego własności przez władze.

Jednym z powodów klęski powstania był brak wsparcia ze strony mocarstw europejskich (pomimo starań Czartoryskiego). Ich stosunek do sprawy polskiej celnie oddają słowa francuskiego ministra spraw zagranicznych Horace'a [czyt. orasa] Sébastianiego. Na wieść o zdobyciu polskiej stolicy przez Rosjan powiedział on: *Porządek panuje w Warszawie*. Do tej wypowiedzi nawiązuje grafika o takim właśnie tytule.

Powstanie poza Królestwem i wsparcie z zewnątrz

W 1831 r. działania wojenne toczyły się również na ziemiach zabranych – przede wszystkim na **Litwie**. Polskie sukcesy spowodowały samorzutne formowanie oddziałów partyzanckich na tych terenach. Wsparły je jednostki regularnej armii z Kongresówki. Pomimo paru lokalnych sukcesów powstańcom nie udało się zdobyć Wilna. Po kilku miesiącach walki zostały stłumione.

Do powstania dołączyli liczni ochotnicy z pozostałych zaborów, głównie z Wielkopolski i Pomorza, a także z Krakowa i Galicji. Swoim zaangażowaniem udowodnili, że łączy ich więź z mieszkańcami Królestwa, a podział ziem polskich między trzech zaborców jest sztuczny.

Przyczyny powstańczej klęski

Przez kilka miesięcy 1831 r. polska armia skutecznie przeciwstawiała się Rosjanom. Jednak od początku to nieprzyjaciel miał liczniejsze wojsko. Ten czynnik zdecydował o powstańczej klęsce. Polscy dowódcy byli świadomi przewagi Rosji. Ograniczali własne działania militarne, by zostawić sobie możliwość podjęcia rokowań. Taką politykę prowadził między innymi Jan Skrzynecki, który najdłużej sprawował naczelne dowództwo nad armią (od lutego do sierpnia 1831 r.). Niestety, przez tę nadmierną ostrożność wodzów i ich błędy śmiałe plany ofensywnych działań się nie powiodły. Zwycięstwa i żołnierski entuzjazm nie zostały należycie wykorzystane.

O klęsce powstania przesądziły też czynniki polityczne. Rząd Narodowy nie podjął kwestii uwłaszczenia włościan. Tym samym nie przyciągnął ich do powstania. Wprawdzie w armii walczyli chłopi, ale tylko niewielka ich część żywiła szczery zapał do walki. Poza tym powstaniu było przeciwne ziemiaństwo – grupa, która z racji swojej pozycji i majątku pełniła w narodzie funkcje przywódcze. W obawie przed **konfiskatą** dóbr w razie klęski większość przedstawicieli tej warstwy nie przyłączyła się do walki. Zryw ten cieszył się natomiast poparciem średniej szlachty i drobnego mieszczaństwa. Ofiarność z ich strony miała duże znaczenie, ale okazała się niewystarczająca.

Znaczenie powstania

Powstanie listopadowe było aktem wielkiego patriotyzmu ze strony walczących. Ich legenda pozostała żywa w społeczeństwie przez następne dziesięciolecia. Odwoływano się do niej podczas kolejnych zrywów. Dla młodszych pokoleń było ono lekcją ofiarności, bohaterstwa i honoru. Silnie wpłynęło na literaturę polską XIX w. Przyczyniło się też do umocnienia świadomości narodowej Polaków. Powstanie listopadowe nadało rozgłos sprawie polskiej – nigdy wcześniej nie cieszyła się ona tak dużym zainteresowaniem w Europie. Do walki po stronie Polaków przyłączyło się kilkuset ochotników z kilkunastu krajów. Ponadto mieszkańcy Europy spontanicznie manifestowali swoje poparcie na ulicach miast. Wielu z nich uprzytomniło sobie wtedy, czym dla naszego narodu była tragedia rozbiorów.

Skutki powstania listopadowego

Po klęsce powstania listopadowego car Mikołaj I ograniczył samodzielność Królestwa Polskiego. Władca zlikwidował konstytucję, a w jej miejsce ustanowił w 1832 r. **Statut Organiczny**. Zlikwidowano polski sejm i wojsko, a wyższe urzędy w administracji obsadzano Rosjanami. Funkcję namiestnika objął Iwan Paskiewicz – zdobywca Warszawy. W czasach jego rządów w Królestwie obowiązywał **stan wojenny**. Wojskowi przejęli kontrolę nad administracją. Nasilono cenzurę i policyjny nadzór nad społeczeństwem.

Dotkliwym ciosem dla polskiej nauki i kultury było zamknięcie polskich uniwersytetów w Wilnie i Warszawie oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Szkoły na ziemiach zabranych poddano **rusyfikacji**. W miejsce likwidowanych polskich placówek powstawały rosyjskie, w których naukę prowadzono w języku rosyjskim. Zaborca uderzył też w ostoję polskości – Kościół katolicki. Władze zamykały klasztory, a urzędnicy coraz częściej decydowali o obsadzaniu stanowisk kościelnych.

Surowe represje spotkały uczestników powstania. Oficerowie i politycy zostali aresztowani, a następnie skazani na kary więzienia, ciężkich robót albo zesłani w głąb Rosji. Ich majątki skonfiskowano. Szeregowych żołnierzy wcielono do armii rosyjskiej.

W skrócie

- 29 listopada 1830 r. – wybuch powstania listopadowego.
- Styczeń 1831 r. – detronizacja cara Mikołaja I przez sejm Królestwa Polskiego i początek wojny polsko-rosyjskiej.
- Nierozstrzygnięta bitwa pod Grochowem i porażka polskiej armii pod Ostrołęką. Kapitulacja Warszawy we wrześniu 1831 r.
- Ograniczenie samodzielności Królestwa Polskiego po powstaniu listopadowym i wprowadzenie stanu wojennego. Rusyfikacja szkolnictwa na ziemiach zabranych.

Czy już umiesz?

1. Przedstaw przyczyny wybuchu powstania listopadowego.
2. Jakie były przyczyny klęski zrywu z lat 1830–1831? Które z nich uważasz za najważniejsze?
3. Porównaj charakter zmagań powstańczych w Królestwie Polskim i na Litwie.
4. Wymień skutki powstania.
5. Jaka nauka dla nas, współczesnych Polaków, płynie z lekcji o powstaniu listopadowym?

Stan wojenny – sytuacja nadzwyczajna, w której ogranicza się prawa i wolności obywatelskie.

Rusyfikacja – narzucanie języka i kultury rosyjskiej.

W latach 1832–1834 na rozkaz cara wybudowano **Cytadelę Warszawską**. Twierdza miała zapewnić Rosjanom kontrolę nad miastem. Urządzono w niej więzienie śledcze. Powyżej: Brama Straceń w Cytadeli Warszawskiej, w pobliżu której dokonywano egzekucji więźniów.

Powstańczy sztandar

W czasie powstania Polacy umieszczali na chorągwiach hasło: *Za naszą i waszą wolność* – po polsku i po rosyjsku. Następnie wbijali je w ziemię i pozostawiali żołnierzom rosyjskim. W ten sposób zamierzali uświadomić Rosjanom, że powstanie nie jest skierowane przeciwko ich narodowi, ale przeciw carskiemu despotyzmowi. Sztandar z tym napisem można zobaczyć w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

2.4 Wielka Emigracja i ruch spiskowy w kraju

Podejmij temat

- Wymień skutki powstania listopadowego dla Polaków w zaborze rosyjskim i dwóch pozostałych.

Francuski chłop udziela gościny powstańcowi z Polski – anonimowa grafika z XIX w.

Wielka Emigracja

Upadek powstania listopadowego zmusił wielu Polaków do emigracji z kraju. Oficerowie i żołnierze, członkowie rządu i posłowie na sejm wyjeżdżali w obawie przed represjami i aresztowaniami. Inni pragnęli kontynuować pracę na rzecz ojczyzny za granicą. Przez Prusy i Austrię udawali się do zachodniej Europy. Wszędzie byli serdecznie witani przez mieszkańców, zwłaszcza w południowych i zachodnich państwach niemieckich oraz we Francji. To właśnie w niej osiedliła się na stałe większość polskich emigrantów. Ogółem w latach 30. XIX w. ziemie polskie opuściło z powodów politycznych około 10 tysięcy ludzi. Byli wśród nich wybitni artyści, politycy, publicyści i wojskowi. Odegrali oni wielką rolę w dziejach naszego narodu. Ze względu na znaczenie i skalę wychodźstwa po 1831 r. zjawisko to nazywa się **Wielką Emigracją**.

Więcej na temat

Horace Vernet [czyt. o**ras** wer**ne**], *Polski Prometeusz* – alegoria upadku Polski. Obraz powstał pod wpływem powstania listopadowego.

Polacy w oczach Europejczyków po powstaniu listopadowym

Polscy powstańcy odważyli się sprzeciwić porządkowi wiedeńskiemu i największemu despocie – carowi Rosji Mikołajowi I. Z tego powodu byli bohaterami dla Europejczyków. Niemcy, Francuzi czy Belgowie przyjmowali polskich żołnierzy w gościnę. Wydawali na ich cześć różne publikacje (kalendarze, książki) i tworzyli komitety wspierające ich pieniężnie. Rządy poszczególnych krajów (np. Francji) zapewniały powstańcom skromne zasiłki i dach nad głową. Walka Polaków o wolność stała się tematem dzieł malarskich, literackich i muzycznych. W tym okresie powstała na przykład *Etiuda rewolucyjna* Fryderyka Chopina [czyt. szopena]. Innym utworem była pieśń *Warszawianka* francuskiego poety Casimira Delavigne'a [czyt. kazimira dela**wiń**].

- **Poszukaj europejskiego dzieła malarskiego, literackiego lub muzycznego, które nawiązuje do zrywu z lat 1830–1831. Przedstaw okoliczności jego powstania.**

Emigracyjne spory

Na emigracji kwitło polskie życie polityczne. Działacze zastanawiali się, co zrobić, aby Polska odzyskała niepodległość. W którym z mocarstw najlepiej szukać sojusznika? Czy i jak rozwiązać kwestię uwłaszczenia chłopów, by poparli sprawę niepodległości? Jak pogodzić uwłaszczenie z interesami ziemiaństwa, które obawiało się uszczuplenia swojej własności na rzecz włościan? W rezultacie ukształtowało się kilka ugrupowań emigracyjnych. Na prawym, konserwatywnym skrzydle uformował się obóz pod wodzą Adama Jerzego Czartoryskiego – **Hotel Lambert** [czyt. lam**ber**], nazywany tak od paryskiej siedziby księcia. Skupiał on zwolenników monarchii i umiarkowanych reform społecznych. Lewicę reprezentowało między innymi **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** (w skrócie: **TDP**). Jego członkowie uważali, że w kraju należy przeprowadzić głębokie reformy demokratyczne. Największą rolę w organizacji odgrywali Tadeusz Krępowiecki, Wiktor Heltman i Ludwik Mierosławski. Hotel Lambert i TDP należały do największych ugrupowań emigracyjnych.

Hotel Lambert

książę Adam Jerzy Czartoryski

Towarzystwo Demokratyczne Polskie

Ludwik Mierosławski

W jaki sposób odzyskać niepodległość?

Hotel Lambert opowiadał się za wybuchem powstania kierowanego przez **szlachtę.** Miało się ono rozpocząć tylko w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej. Zdecydowanie sprzeciwiano się łączeniu walki o niepodległość z hasłami reform społecznych. Obawiano się bowiem, że powstanie przerodzi się w rewolucję, a wówczas szlachta go nie poprze.

Członkowie TDP dążyli do rozniecenia powstania z udziałem **szerokich mas polskiego społeczeństwa**: chłopów, mieszczan, Żydów, szlachty. Miało ono wybuchnąć w trzech zaborach. Aby uzyskać jak największe poparcie mieszkańców wsi i miast dla idei niepodległości Polski, TDP wysuwało hasła reform społecznych, m.in. natychmiastowego uwłaszczenia chłopów.

Kto będzie najlepszym sojusznikiem sprawy polskiej?

Czartoryski i jego zwolennicy uważali, że powstanie ma sens tylko przy wsparciu jednego z **mocarstw**, np. Austrii. Wysłannicy Hotelu Lambert zabiegali zatem o poparcie sprawy polskiej na dworach królewskich i w rządowych gabinetach.

TDP liczyło na to, że ludowe powstanie w Polsce uzyska poparcie innych **społeczeństw europejskich**. Jego przedstawiciele nawiązywali zatem kontakty z tajnymi organizacjami w innych krajach Europy i opracowywali plan wspólnej walki.

Jaki ustrój ma mieć odrodzona Polska?

Działacze Hotelu Lambert widzieli odrodzoną Polskę jako **monarchię z silną władzą królewską**. Podstawą ustroju miała być Konstytucja 3 maja, oddająca ster rządów w ręce szlachty i mieszczaństwa. Opowiadano się za stopniowym uwłaszczeniem chłopów.

Stronnicy TDP pragnęli Polski demokratycznej, w której obowiązują zasady sprawiedliwości społecznej. Niepodległe państwo miało być **republiką** z takimi samymi prawami dla wszystkich. Postulowano natychmiastowe przeprowadzenie demokratycznych reform.

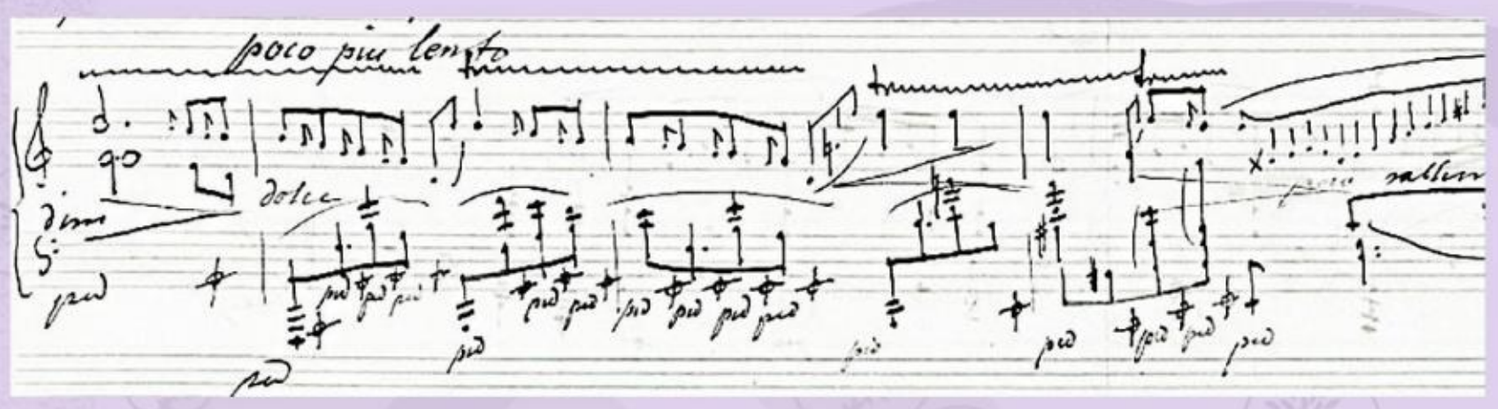
- Wymień różnice między programem Hotelu Lambert a programem TDP. Czy dostrzegasz też jakieś podobieństwa?

Kultura polska na emigracji

Po powstaniu listopadowym ośrodkami kultury narodowej stały się europejskie stolice, a zwłaszcza **Paryż**. Miasto skupiało większość polskich pisarzy, ludzi nauki i artystów. Tworzyli tam wybitni przedstawiciele romantyzmu: Fryderyk Chopin, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki i Cyprian Kamil Norwid.

Fryderyk Chopin – najwybitniejszy polski kompozytor. Opuścił ojczyznę krótko przed wybuchem powstania listopadowego. W 1831 r. osiedlił się w Paryżu. Pisał utwory fortepianowe: walce, nokturny oraz polonezy i mazurki, w których nawiązywał do motywów ludowych. Już współcześni dostrzegali w twórczości Chopina umiłowanie ojczyzny i wolności. Niemiecki kompozytor Robert Schumann [czyt. szuman] uważał jego dzieła za broń przeciwko absolutyzmowi. Pisał o nich: *armaty ukryte w kwiatach*.

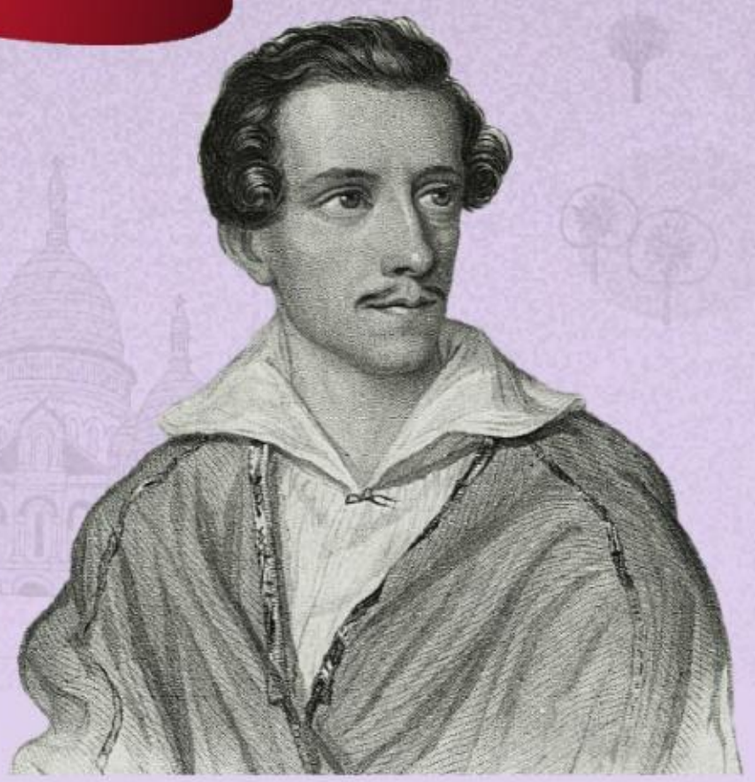
Zapis nutowy jednego z nokturnów Chopina (rękopis kompozytora)

Adam Mickiewicz
po opuszczeniu Litwy dużo podróżował po Europie. W Paryżu napisał poemat *Pan Tadeusz*, uznany za polską epopeję narodową. Akcję utworu umieścił na Litwie w okresie przygotowań Napoleona do wyprawy na Moskwę. Bohaterem tego dzieła uczynił zbiorowość szlachecką oddaną patriotycznym wartościom.

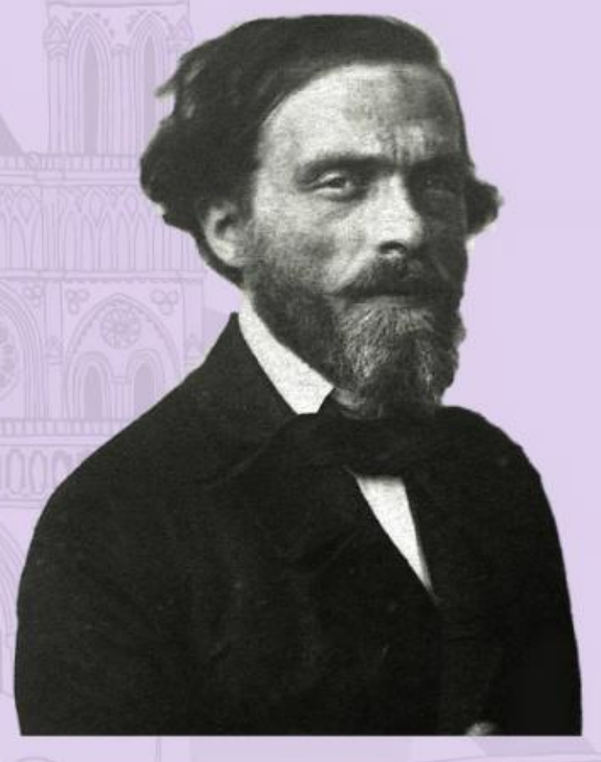
Kadr z filmu *Pan Tadeusz* w reżyserii Andrzeja Wajdy z 1999 r.

Juliusz Słowacki opuścił ojczyznę w czasie powstania listopadowego. Mieszkał w Paryżu i Genewie, gdzie napisał dramat *Kordian*. W utworze tym poeta rozliczył klęskę powstania listopadowego. Akcja dramatu toczy się w czasach Królestwa Polskiego, a tytułowym bohaterem jest młody spiskowiec planujący zabicie cara.

Fragment inscenizacji *Kordiana* w reżyserii Jana Englerta. Jako odtwórca roli tytułowej – Michał Żebrowski.

Cyprian Kamil Norwid – poeta, eseista, malarz – mieszkał między innymi we Francji. Jego utwory odbiegały zarówno treścią, jak i formą od dzieł innych romantyków. Artysta podejmował takie tematy, jak historiozofia czy teoria sztuki. Bardzo krytycznie oceniał polskie społeczeństwo, w tym bezrefleksyjną chęć wielu rodaków poświęcenia życia w walce. Jedną z najważniejszych wartości była dla niego praca.

Cyprian Kamil Norwid – Kartka z *Pamiętnika podróżnego*

Polscy romantycy, zwłaszcza Adam Mickiewicz i Juliusz Słowacki, czerpali z filozofii **Andrzeja Towiańskiego** – jednego z ideologów polskiego mesjanizmu. Porównywał on ofiarę Polaków do męczeńskiej śmierci Chrystusa. Był przekonany o szczególnym posłannictwie Polaków, Francuzów i Żydów wśród narodów. Tłumaczył rozbiory jako karę za grzechy. Naród polski powinien, według niego, przyjąć postawę pokory, by w przyszłości objąć przywództwo w walce o wolność ludów.

1. Jakie tematy były ważne dla polskich romantyków? W razie potrzeby skorzystaj z innych źródeł informacji, np. encyklopedii.
2. Wyjaśnij, na czym polegał narodowy charakter dzieł Fryderyka Chopina. Skorzystaj z różnych źródeł wiedzy.
3. Napisz plan wycieczki po Warszawie i okolicach pt. *Śladami Fryderyka Chopina*.
4. Dowiedz się więcej o życiu jednego z twórców emigracyjnych. Sprawdź, w jakich okolicznościach opuścił ziemie polskie. Czym się zajmował na emigracji? Dokąd podróżował? Gdzie zmarł i jak dzisiaj się go upamiętnia?
5. Poszukaj informacji o słynnych teatralnych i filmowych adaptacjach dzieł polskich romantyków.

Agitować – zjednywać zwolenników dla jakiejś sprawy.

Jednym z przedstawicieli polskiego ruchu spiskowego był **Szymon Konarski** – uczestnik powstania listopadowego, emigrant, a następnie emisariusz. Z jego inicjatywy założono Stowarzyszenie Ludu Polskiego. Była to organizacja spiskowa, która działała w trzech zaborach. W 1838 r. Konarski został aresztowany przez Rosjan i rok później rozstrzelany.

Przywódca rabacji galicyjskiej **Jakub Szela** wcześniej pomagał chłopom w procesowaniu się z panami. Sam miał też osobisty zatarg ze szlachcicem. W czasie rabacji organizował wiejskie oddziały. W imieniu chłopów domagał się od władz zmniejszenia pańszczyzny. Dla jednych jest bohaterem walk o sprawiedliwość społeczną, a dla innych – buntownikiem.

Ruch spiskowy w kraju

Organizacje działające na emigracji utrzymywały kontakt z Polakami mieszkającymi w trzech zaborach. Do kraju przemycano wydawane w Paryżu broszury, gazety oraz dzieła polskich romantyków. Działacze lewicy emigracyjnej podejmowali wysiłki zmierzające do wywołania ogólnonarodowego zrywu. **Emisariusze**, czyli tajni wysłannicy, zajmowali się organizowaniem grup spiskowców w kraju i przygotowaniem nowego powstania. Tworzyli oni siatkę współpracowników w poszczególnych zaborach, a także **agitowali** wśród mieszczan i chłopów na rzecz walki o niepodległość. Głównym ośrodkiem polskiej konspiracji po powstaniu listopadowym stał się **Kraków**. Jako wolne miasto cieszył się największymi swobodami. Ruch spiskowy rozwijał się też w Galicji i pozostałych zaborach. Większość tajnych organizacji została rozbita przez zaborców w latach 30. i 40. XIX w.

Rabacja galicyjska

Wybuch powstania przygotowywanego przez emisariuszy TDP we wszystkich zaborach zaplanowano na **koniec lutego 1846 r.** Zaborcy uprzedzili jednak powstańców i aresztowali całe kierownictwo zrywu. Pomimo tego akcja zbrojna nie została odwołana. W Wielkopolsce, Królestwie Polskim i Galicji doszło do pojedynczych wystąpień powstańczych. Wojska zaborcze szybko je stłumiły. Tragiczne wydarzenia rozegrały się w Galicji. Do walki z powstańcami ruszyli bowiem nie tylko żołnierze austriaccy, ale też miejscowi chłopi. Wszczęli oni również bunt przeciwko szlachcie. W historii jest on określany jako **rabacja galicyjska**.

Ludność wiejska sprzeciwiała się ciężkim warunkom życia i stosunkom panującym na wsi. Chłopi w większości żyli w nędzy, bez nadziei na poprawę sytuacji. Przez całe życie byli skazani na pańszczyźnianą zależność od panów. Niejednokrotnie padali ofiarą przemocy ze strony właścicieli. Urągało to ich godności i budziło coraz większą nienawiść do szlachty. Dodatkowo tę niechęć podsycali austriaccy urzędnicy. Rozpowszechniali pogłoski, że polska szlachta organizuje powstanie przeciw Austrii, by udaremnić reformy cesarza, który chce przekazać chłopom ziemię na własność. Podatni na tego typu sugestie włościanie zaczęli organizować zbrojne grupy. Chłopi napadali na szlacheckie dwory, mordowali właścicieli ziemskich, a nawet służbę. Rozkradali dobytek i palili zabudowania.

Do największych rozruchów doszło w powiecie tarnowskim, gdzie zniszczono ponad 400 dworów. Łącznie zginęło przeszło tysiąc osób. Krwawa rabacja galicyjska odbiła się głośnym echem na kontynencie europejskim. Dostarczyła monarchistom argumentów na potwierdzenie zgubnych skutków rewolucji. Natomiast w kraju w jej wyniku pogłębiły się podziały między dworem a wsią. Członkom Towarzystwa Demokratycznego Polskiego rabacja odebrała wiarę w możliwość wspólnej walki polskiej szlachty i chłopów o niepodległość.

Świadek rabacji galicyjskiej Jan Słomka[1] o wydarzeniach, do których doszło w 1846 roku

Z tego, co już sam z dzieciństwa zapamiętałem, najważniejsze wspomnienie odnosi się do roku 1846, do tzw. rabacji galicyjskiej. Pamiętam, jak przez sen, jak ojciec mój wpadł do izby – a właśnie był u nas zabity wieprzek – i wołał do matki i babki: „Gotujta tę wieprzowinę, niech dzieci jedzą i wszyscy, a resztę trza zakopać, bo rabacja idzie, to wszystko zabiorą, a i nas zabić mogą!". Wtenczas całą noc nie spaliśmy, tylko wszyscyśmy płakali, i wielki był strach w domu. […]

Opowiadali starsi, że czerniawa[2], należąca do rabacji, szła od wsi do wsi i wszędzie zabierała chłopów ze sobą, i w ten sposób tworzyła się coraz większa banda, a jakby nie chciał kto z nimi iść, to bili i zabijali. Ale w każdej wsi było dosyć takich, co chętnie do nich przystawali: jedni dla rabunku, inni chowali różne zemsty za pańszczyznę, a zresztą robiła swoje wódka, bo gdzie zdybali karczmę, to pili, co się dało, a czego nie wypili, to po pijanemu rozbijali i wylewali.

Źródło: Jan Słomka o rzezi szlachty galicyjskiej w 1846 r., w: *Wiek XIX w źródłach…*

[1] Jan Słomka – działacz chłopski, długoletni wójt Dzikowa koło Tarnobrzega, autor *Pamiętników włościanina od pańszczyzny do czasów dzisiejszych*.

[2] Czerniawa – banda chłopska.

1. Dlaczego chłopi brali udział w rabacji galicyjskiej?
2. Opisz uczucia, które towarzyszyły domownikom w czasie chłopskiego buntu.

Kornel Ujejski[3], *Z dymem pożarów*

(fragment)

Z dymem pożarów, z kurzem krwi bratniej
Do Ciebie, Panie, bije ten głos.
Skarga to straszna, jęk to ostatni,
Od takich modłów bieleje włos!
[…]
O Panie, Panie! Ze zgrozą świata
Okropne dzieje przyniósł nam czas:
Syn zabił matkę, brat zabił brata,
Mnóstwo Kainów jest pośród nas.
Ależ, o Panie! oni niewinni,
Choć naszą przyszłość cofnęli wstecz,
Inni szatani byli tam czynni,
O! rękę karaj, nie ślepy miecz!

Źródło: Chorał Kornela Ujejskiego, muzyka Józefa Nikorowicza, w: *Wiek XIX w źródłach…*

[3] Kornel Ujejski (1823–1897) – poeta i działacz polityczny. Pieśń *Z dymem pożarów*, zwaną też *Chorałem*, napisał pod wpływem rabacji galicyjskiej.

Początkowo urzędnicy austriaccy płacili chłopom za każdego zamordowanego lub schwytanego powstańca. Proceder ten przedstawił na swoim obrazie Jan Nepomucen Lewicki. Z obawy, że rabacja przerodzi się w chłopskie powstanie, z czasem administracja austriacka przestała ją wspierać. Chłopów, którzy brali udział w zajściach, aresztowano i karano chłostą.

1. Wyjaśnij, kogo podmiot liryczny obarcza winą za wydarzenia, do których doszło w Galicji w 1846 r.
2. Jak należy interpretować słowa: *naszą przyszłość cofnęli wstecz*?

Celem procesji zorganizowanej przez Edwarda Dembowskiego było pozyskanie chłopów dla idei powstania. Wiara była bliska ludności wiejskiej, stąd tak liczny udział księży i odwoływanie się do uczuć religijnych. Powyżej: rycina ukazująca Dembowskiego na czele pochodu.

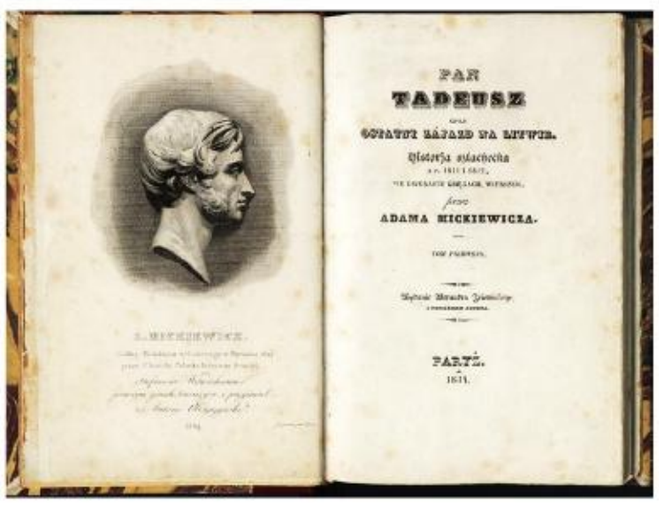
Internować – tu: umieszczać pod przymusem w obozach oddziały innego państwa, które wkroczą na teren neutralnego kraju.

Powstanie krakowskie i inkorporacja Krakowa do Austrii

W 1846 r. największe wystąpienie powstańcze miało miejsce w Krakowie. Dnia 22 lutego spiskowcy ogłosili powstanie **Rządu Narodowego**, który wydał *Manifest do Narodu Polskiego*. Wezwał w nim do walki o wolność Polski oraz zapowiedział zniesienie przywilejów stanowych, zrównanie praw wszystkich grup i uwłaszczenie chłopów. Były to reformy ważne, ale w ówczesnych warunkach właściwie nie do zrealizowania. Rząd nie miał w zasadzie żadnej władzy, by wprowadzić je w życie. Niemniej jednak na wezwanie do walki wyrażone w *Manifeście* odpowiedziało około sześciu tysięcy ochotników. Powstańcy opanowali Kraków. Wówczas Austriacy skierowali na miasto oddziały wojskowe wspierane przez tłumy chłopów. Z inicjatywy lewicowego działacza **Edwarda Dembowskiego** 27 lutego na spotkanie z ludnością wiejską z miasta wyruszyła procesja. Pomimo pokojowego charakteru została ostrzelana przez Austriaków. Wśród wielu zabitych był także Dembowski. Wydarzenia te przyczyniły się do upadku powstania. Po kilku dniach polskie oddziały przekroczyły granicę Prus i tam zostały **internowane**.

Powstanie krakowskie miało tragiczne konsekwencje. Władzę w Krakowie przejęli Austriacy. Za zgodą pozostałych zaborców wcielili oni miasto do Cesarstwa Austriackiego. Administrację i Uniwersytet Jagielloński poddano germanizacji. Rozpoczęły się aresztowania i represje, które objęły również pozostałe zabory.

Muzeum Pana Tadeusza

Pan Tadeusz – dzieło o wielkim znaczeniu dla Polaków – doczekał się własnego muzeum. Znajduje się ono w kamienicy Pod Złotym Słońcem na wrocławskim rynku. Zwiedzający mogą zobaczyć jedyny istniejący rękopis utworu. Wystawę wzbogacają liczne prezentacje multimedialne. Powyżej: karta tytułowa pierwszego wydania *Pana Tadeusza* (z 1834 r.).

W skrócie

- Wielka Emigracja – emigracja polityczna Polaków po klęsce powstania listopadowego.
- Największe ugrupowania emigracyjne to: konserwatywny Hotel Lambert oraz demokratyczno-republikańskie Towarzystwo Demokratyczne Polskie.
- Rabacja galicyjska pod wodzą Szeli. Mordy i pustoszenie polskich dworów szlacheckich przez chłopów.
- 1846 r. – powstanie krakowskie i wcielenie Krakowa do Austrii.

Czy już umiesz?

1. Scharakteryzuj krótko główne nurty oraz postacie Wielkiej Emigracji.
2. Opisz ruch spiskowy na ziemiach polskich po upadku powstania listopadowego.
3. Wymień przyczyny i skutki rabacji galicyjskiej.
4. Którą z emigracyjnych koncepcji – Hotelu Lambert czy Towarzystwa Demokratycznego Polskiego – próbowali zrealizować przywódcy powstania krakowskiego?

2.5 Wiosna Ludów na ziemiach polskich

Podejmij temat

- Wymień państwa, w których wydarzenia Wiosny Ludów miały najbardziej burzliwy przebieg.
- Jakie postulaty zgłaszali uczestnicy poszczególnych wystąpień z czasów Wiosny Ludów? Podziel je na polityczne, społeczne i gospodarcze.
- Przypomnij sytuację Polaków w Wielkopolsce i Galicji w pierwszej połowie XIX w. Czy nasi rodacy mogli tam swobodnie rozwijać polską kulturę? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Powstanie wielkopolskie w 1848 roku

Wiosna Ludów była pierwszą w historii powszechną rewolucją europejską. Objęła znaczną część kontynentu, m.in. ziemie polskie. Do wystąpień doszło w Wielkopolsce i Galicji. W Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych Polacy wciąż odczuwali skutki represji po powstaniu listopadowym. Nie byli więc skłonni do podejmowania walki z zaborcą.

Na ziemiach polskich Wiosna Ludów rozpoczęła się w **Poznaniu**. Pod wpływem wydarzeń w Wiedniu i Berlinie polscy i niemieccy mieszkańcy miasta zorganizowali manifestację. Protestujący domagali się większej niezależności dla Wielkopolski. Dnia 20 marca 1848 r. w hotelu Bazar polscy działacze utworzyli **Komitet Narodowy**. Następnie ich delegacja udała się do Berlina z żądaniami skierowanymi do króla Prus Fryderyka Wilhelma IV. Domagała się ona przywrócenia polskiej administracji i utworzenia polskich sił zbrojnych w Poznańskiem. Król zaakceptował warunki. Jednak nie wynikało to z przekonania o konieczności nadania Polakom pełnej autonomii. Władze pruskie nie chciały zaogniać sytuacji w Wielkopolsce, gdy w Berlinie trwały walki manifestantów z wojskiem. Ponadto liczyły na polskie wsparcie w spodziewanej wojnie z Rosją. Ta jednak nie wybuchła. Dlatego Prusacy zaczęli się wkrótce wycofywać ze złożonych obietnic.

Podczas wydarzeń Wiosny Ludów w marcu 1848 r. w Berlinie władze uwolniły więźniów politycznych. Było wśród nich kilku polskich działaczy, m.in. **Ludwik Mierosławski** (niedoszły wódz powstania 1846 r.). Został on aresztowany przez pruską policję za działalność konspiracyjną, a następnie osądzony i skazany na śmierć. Uwolnieni Polacy stali się bohaterami dla manifestujących berlińczyków, gdyż odważyli się przeciwstawić absolutyzmowi.

Bitwa pod Miłosławiem rozegrała się 30 kwietnia 1848 r. Starło się w niej prawie 3500 powstańców i 2500 żołnierzy pruskich. Powyżej: obraz Juliusza Kossaka, który upamiętnia te walki.

Polscy ziemianie, mieszczanie i chłopi szybko zaczęli formować oddziały wojskowe w Wielkopolsce i tworzyć lokalne komitety. Usuwali Prusaków z urzędów. Rozpoczęło się **powstanie wielkopolskie**. Było ono trzecim zrywem narodowym w tej dzielnicy w okresie 54 lat (wcześniejsze: 1794 r. i 1806 r.). W wyniku powstania znaczna część Wielkopolski stała się znowu wolna.

Władze pruskie próbowały nakłonić Polaków do rozbrojenia większości oddziałów powstańczych. W zamian obiecywały przyznanie autonomii części Wielkopolski. Wkrótce przerwały dialog i przystąpiły do tłumienia ruchu. Dnia 29 kwietnia wojska pruskie zaatakowały polski obóz wojskowy w Książu i zdobyły go. W kolejnych dniach Polacy pod wodzą Ludwika Mierosławskiego odnieśli zwycięstwa pod **Miłosławiem** i **Sokołowem**. Pomimo tych sukcesów powstańczy zapał wygasał. Nie wierzono w zwycięstwo w obliczu tak znacznej przewagi Prus. Polskie oddziały skapitulowały 9 maja 1848 r. Po opanowaniu sytuacji w Wielkopolsce władze pruskie wycofały się z obietnic przywrócenia autonomii. Polakom udało się jedynie uzyskać reprezentację w sejmie pruskim – założyli w nim **Koło Polskie**. Był to klub poselski, który reprezentował interesy rodaków w sprawach gospodarczych i oświatowych oraz bronił ojczystego języka.

Mazury zostały przyłączone do Polski w 1945 r. (po II wojnie światowej). Wówczas dwa miasta – na pamiątkę zasług Gizewiusza i Mrongowiusza – otrzymały nowe nazwy: Giżycko i Mrągowo. Na zdjęciu: pomnik Krzysztofa Mrongowiusza w Olsztynku, gdzie duchowny się urodził.

Więcej na temat

O polskość Pomorza Gdańskiego, Warmii, Mazur i Śląska

W 1848 r. pod wpływem wypadków w Berlinie i Poznaniu do wystąpień doszło również na Pomorzu Gdańskim i Górnym Śląsku. Uczestniczyli w nich głównie polscy chłopi i robotnicy. Grupy te domagały się podniesienia płac, zniesienia ciężarów feudalnych oraz wprowadzenia języka polskiego do szkół, urzędów i sądów. Ich walkę poparli polscy posłowie wybrani do sejmu pruskiego. Skierowali oni do władz petycję zawierającą wymienione postulaty. Nie odniosła ona jednak skutku. Pomimo tego na ziemiach zaboru pruskiego oraz na Mazurach i Górnym Śląsku ożywił się polski ruch narodowy. Społecznicy krzewili polskość wśród mieszkańców: prowadzili akcje oświatowe i kulturalne. Na Śląsku o utrzymanie polskiego języka i obyczajów zabiegali ksiądz **Józef Szafranek** oraz nauczyciel i poeta **Józef Lompa**. Dzięki nim zaczęto tam wydawać polskie gazety i zakładać czytelnie ludowe. Na Warmii i Mazurach prawa do używania języka polskiego w szkołach bronili ewangeliccy duchowni: **Gustaw Gizewiusz** i **Krzysztof Mrongowiusz**. Upominali się oni także o prawa ludu mazurskiego, który mówił gwarą zbliżoną do języka polskiego. Z powodu nasilania germanizacji ludność ta była zmuszona chronić swą odrębność od Niemców.

Poszukaj w encyklopedii lub w internecie informacji o jednym z wymienionych działaczy. Przedstaw jego zasługi dla ochrony polskości.

Wiosna Ludów w Galicji

Rewolucyjny zapał ogarnął również Polaków w Galicji. Pod koniec marca 1848 r. w **Krakowie** i we **Lwowie** doszło do demonstracji. W obu miastach zawiązały się komitety. Żądały one od władz austriackich uwolnienia więzionych działaczy politycznych. Wkrótce władze spełniły ten postulat. Spontanicznie tworzono oddziały gwardii narodowej. W kwietniu do cesarza Austrii udała się wspólna delegacja mieszczan z Krakowa i Lwowa. Postulowała ona polonizację urzędów i szkół, powołanie polskich oddziałów wojskowych oraz zniesienie pańszczyzny (propozycja polskich ziemian). Podobnie jak w zaborze pruskim nie wysuwano haseł niepodległościowych (jak podczas powstania 1846 r.). Celem było przede wszystkim uzyskanie autonomii w ramach monarchii Habsburgów. Cesarz nie przyznał jednak naszym rodakom żadnych szczególnych uprawnień.

Na wieść o rewolucyjnych wydarzeniach w Wiedniu galicyjscy chłopi masowo odmawiali wykonywania pańszczyzny. Władze prowincji obawiały się, że włościanie w sojuszu z polską szlachtą wystąpią przeciw panowaniu austriackiemu. Dlatego Austriacy postanowili działać. W kwietniu 1848 r. gubernator Galicji wydał – w imieniu cesarza Ferdynanda I – **patent** o **zniesieniu pańszczyzny** i **uwłaszczeniu chłopów**. Włościanie otrzymali na własność użytkowaną przez siebie ziemię. Nie płacili za nią odszkodowania, ale podwyższono im podatek. Uzyskane środki przeznaczono na wypłacenie odszkodowań szlachcie. Z czasem cesarz potwierdził patent o uwłaszczeniu.

Pod koniec kwietnia – po uspokojeniu sytuacji na wsi – Austriacy przystąpili do rozbrajania polskich gwardii w Krakowie. W rezultacie na ulicach wybuchły walki. Polaków zmuszono do kapitulacji. W listopadzie 1848 r. oddziały austriackie stłumiły też wystąpienia we Lwowie. Miasto zostało ostrzelane z dział, zginęło ponad 100 osób. Zniszczono uniwersytecką bibliotekę i ratusz. W ramach represji zlikwidowano większość polskich klubów, komitetów i czasopism.

Gwardia narodowa we Lwowie była rodzajem ochotniczej milicji obywatelskiej. Pierwsza taka gwardia powstała w czasie rewolucji francuskiej w 1789 r.

Patent – tu: dokument urzędowy, rozporządzenie monarchy.

Uwolnienie więźniów politycznych w Krakowie w marcu 1848 r. (litografia Jana Kantego Lorenowicza)

1. Wskaż zasięg powstania wielkopolskiego w 1848 r. Pokaż miejsca bitew stoczonych z wojskami pruskimi.

2. Wymień dwa główne ośrodki wystąpień narodowowyzwoleńczych w zaborze austriackim w czasie Wiosny Ludów.

Ciekawe!

Kiedy w 1848 r. zniesiono w Galicji pańszczyznę, wielu chłopów – dla podkreślenia tego faktu – urządzało symboliczne pogrzeby. Do wykopanego grobu składali małą trumnę, w której znajdował się rejestr pańszczyźnianych powinności. Nad grobem stawiali pamiątkowy krzyż.

Znaczenie Wiosny Ludów

W porównaniu z innymi regionami Europy Wiosna Ludów na ziemiach polskich miała stosunkowo łagodny przebieg. Patriotyzm i zapał do działania wykazali mieszczanie Krakowa i Lwowa, studenci oraz powstańcy wielkopolscy, a także mieszkańcy wielu wielkopolskich miast i wsi. Jednak sam zapał nie wystarczył. Polskie komitety nie potrafiły skutecznie kierować działaniami. Uniemożliwiły to wewnętrzne spory o charakter walki (powstanie szlacheckie czy rewolucja) i jej cel (autonomia czy niepodległość). Zabrakło też współpracy między poszczególnymi grupami, np. między rewolucjonistami a szlachtą w Galicji. Polskim działaczom demokratycznym nie udało się przekonać dziedziców do bezpłatnego przekazania chłopom ziemi na własność, gdyż szlachta domagała się odszkodowań. Polaków uprzedzili Austriacy, którzy dzięki temu posunięciu utrwalili pozytywny wizerunek cesarza wśród chłopów. Ich uwłaszczenie w Galicji było najważniejszym następstwem Wiosny Ludów na ziemiach polskich. Niestety, nie zrealizowano innych celów narodowych, np. nie uzyskano autonomii. Wiosna Ludów stanowiła ważny etap w rozwoju świadomości narodowej wśród mieszczaństwa i chłopstwa. Ponadto przyniosła ożywienie polityczne i przyczyniła się do rozwoju polskiej prasy.

Polacy w europejskiej Wiośnie Ludów

Romantyczna legenda powstania listopadowego sprawiła, że Polacy byli uważani w wielu państwach za bohaterów walki o wolność. Nie zabrakło ich także na barykadach i w oddziałach rewolucyjnej Europy. W okresie Wiosny Ludów znane z powstania listopadowego hasło *Za naszą i waszą wolność* wybrzmiało jeszcze silniej. Polacy wierzyli, że poprzez wspieranie rewolucji oraz dążeń innych narodów do wolności osłabią zaborców.

Tej idei był wierny na przykład **Józef Bem**. Najpierw uczestniczył w rewolucji w Wiedniu jako zastępca dowódcy obrony miasta, a następnie okrył się sławą jako uczestnik powstania węgierskiego. Z kolei na Sycylii w czasie Wiosny Ludów wojskom przewodził **Ludwik Mierosławski**. Uczestniczył też w rewolucjach, które wybuchały wiosną 1849 r. w państwach niemieckich: w Saksonii, Badenii i Palatynacie. Objął nawet naczelne dowództwo armii badeńskiej walczącej przeciwko Prusom. Jego oddziały opierały się długo, ale w końcu przegrały z silniejszym przeciwnikiem.

Polacy podejmowali również wysiłki dyplomatyczne na rzecz sprawy polskiej. Niezłomny książę Adam Jerzy Czartoryski próbował tworzyć legiony polskie we Włoszech. Podobne starania podejmował Adam Mickiewicz. Dzięki jego zaangażowaniu powstał legion, który liczył około 200 osób. Oddział ten walczył o wolność Włoch.

Podczas powstania węgierskiego gen. Józef Bem sprawował dowództwo na froncie w Siedmiogrodzie. Następnie był naczelnym dowódcą całej armii powstańczej na Węgrzech. Dziś Bem jest uważany przez Węgrów za jednego z największych bohaterów narodowych.

W skrócie

- Przyczyny Wiosny Ludów na ziemiach polskich: żądania autonomii dla Wielkopolski i Galicji (odpowiednio w ramach Prus i Austrii), utworzenia polskich oddziałów oraz polonizacji administracji i szkół.
- Powstanie wielkopolskie (wiosna 1848 r.), demonstracje w Krakowie i Lwowie (wiosna i jesień 1848 r.).
- Skutek Wiosny Ludów na ziemiach polskich: uwłaszczenie chłopów w Galicji.

Czy już umiesz?

1. Jaki wpływ na sytuację w Wielkopolsce i Galicji w 1848 r. miały wydarzenia Wiosny Ludów w Europie Zachodniej?
2. Porównaj cele wystąpień z okresu Wiosny Ludów z celami z czasu powstania listopadowego.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach przeprowadzono uwłaszczenie chłopów w Galicji.
4. Poszukaj informacji o jednym z Polaków, który odegrał istotną rolę podczas europejskiej Wiosny Ludów. Wymień jego zasługi.
5. Jak Polacy realizowali hasło *Za naszą i waszą wolność* w 1848 r.?

Mauzoleum Bema w Tarnowie

Po powstaniu węgierskim gen. Józef Bem przedostał się do Turcji. Przeszedł na islam i jako Murat Pasza wstąpił do armii tureckiej. Zmarł w 1850 r. w Aleppo w Syrii podczas antytureckiego powstania. Podobno jego ostatnie słowa brzmiały: *Polsko! Ja cię już nie zbawię*. W 1929 r. jego prochy sprowadzono do ojczyzny. Umieszczono je w Mauzoleum generała Józefa Bema w parku Strzeleckim w Tarnowie.

Podsumowanie działu 2

1 W następstwie jakich wydarzeń państwa zaborcze podjęły niżej wymienione działania?

wcielenie Wolnego Miasta Krakowa do Austrii | ograniczenie samodzielności Królestwa Polskiego
zawieszenie urzędu namiestnika w Wielkim Księstwie Poznańskim | uwłaszczenie chłopów w Galicji

2 Podaj przykład postaci historycznej z pierwszej połowy XIX w., dla której szczególnie ważne były wartości wymienione w poniższej ramce. Uzasadnij swój wybór.

odwaga | honor | patriotyzm | wolność | odpowiedzialność

3 Przeczytaj poniższe teksty źródłowe. Następnie wykonaj polecenia.

Fragment Złotej książeczki autorstwa Piotra Ściegiennego[1]

Jeżeliby was wołano na wojnę i powiedziano wam, że po wojnie zaprowadzone będą wolność, równość i braterstwo, że ziemia, którą teraz uprawiacie, będzie wasza, domy, stodoły, sprzęty, bydło, które macie, będzie wasze, że pańszczyzny robić ani czynszów panom płacić nie będziecie, że was nikt ani z domów, ani z roli wypędzać nie będzie mógł, że będziecie mieli szkoły i dzieci wasze bezpłatnie uczyć się będą […] – na taką wojnę idźcie, a idźcie wszyscy, bo taka wojna będzie o wasze szczęście.

Źródło: *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich*, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995

[1] Piotr Ściegienny (1801–1890) – ksiądz, działacz społeczny, organizator ruchu spiskowego na Kielecczyźnie i Lubelszczyźnie w latach 40. XIX w. Jest uważany za autora *Złotej książeczki*, w której wzywał chłopów do walki z zaborcą. W 1844 r. został aresztowany przez Rosjan, ponad 20 lat spędził na zesłaniu.

Manifest powstańczy z 22 lutego 1846 roku

Jest nas dwadzieścia milionów, powstańmy razem jak jeden mąż, a potęgi naszej żadna nie przemoże siła, będzie nam wolność, jakiej dotąd nie było na ziemi, wywalczymy sobie skład społeczeństwa, w którym każden podług zasad i zdolności z dóbr ziemskich będzie mógł użytkować, a przywilej żaden i pod żadnym kształtem mieć nie będzie miejsca, w którym każden Polak znajdzie zabezpieczenie dla siebie, żony i dzieci swoich […], w którym ziemia, dzisiaj przez włościan warunkowo tylko posiadana, stanie się bezwarunkową ich własnością […].

Źródło: *Manifest Rządu Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej wydany w Krakowie 22 lutego 1846 r.*, w: *Wiek XIX w źródłach...*

a) Do której grupy społecznej zwraca się Piotr Ściegienny w swoim tekście? Co możesz powiedzieć na temat warunków życia tej grupy na podstawie zacytowanego fragmentu?
b) Czy założenia zawarte w powstańczym manifeście stanowią odpowiedź na oczekiwania wymienione w tekście autorstwa Ściegiennego? Czy adresaci jego listu – zgodnie z tym, co napisał ksiądz – powinni poprzeć powstanie krakowskie?
c) Oceń, czy list Ściegiennego i manifest powstańczy odniosły zamierzony skutek w kontekście wydarzeń z 1846 r.

3. Europa i świat na przełomie wieków XIX i XX

1. Na transparentach wypisano popularne XIX-wieczne postulaty. Powiedz, jakie grupy społeczne mogły je formułować.
2. Flagi których państw europejskich zostały przedstawione na rysunku?
3. Dlaczego flaga Stanów Zjednoczonych jest naddarta? Do jakiego wydarzenia z XIX-wiecznej historii USA nawiązuje ta symbolika?
4. Opisz symbolikę jednej z flag narodowych. Wyjaśnij, kiedy i w jakich okolicznościach taki wygląd flagi został ostatecznie ukształtowany. Skorzystaj z dostępnych źródeł informacji.

3.1 Zjednoczenie Włoch i zjednoczenie Niemiec

Podejmij temat

- Omów sytuację polityczną Włoch w pierwszej połowie XIX w.

Piemont – kraina w północno-zachodnich Włoszech, część Królestwa Sardynii; również nazwa całego tego królestwa.

Camillo Cavour

Królestwo Sardynii i Camillo Cavour

Po Wiośnie Ludów Włochy nadal były podzielone na kilka państw. Próby zjednoczenia kraju, podjęte w latach 1848 i 1849, nie powiodły się. Udaremniła je Austria, która pragnęła zachować swoje wpływy na Półwyspie Apenińskim. Idea wyzwolenia narodowego i zjednoczenia Włoch była jednak ciągle żywa. W drugiej połowie XIX w. głównym ośrodkiem ruchu narodowo-wyzwoleńczego było **Królestwo Sardynii** zwane **Piemontem**. Władzę w nim sprawował Wiktor Emanuel II (król Sardynii: 1849–1861, król Włoch: 1861–1878). Monarcha szanował liberalną konstytucję i dbał o rozwój gospodarczy królestwa. Jego prawą ręką był premier i minister spraw zagranicznych **Camillo Cavour** [czyt. kamillo ka**wur**]. Polityk ten był zwolennikiem zjednoczenia Włoch. Rozumiał jednak, że Włosi nie są wystarczająco silni, by samodzielnie wyzwolić się spod dominacji Austrii. Dlatego pozyskał silnego sprzymierzeńca – cesarza Francuzów Napoleona III. W **1859 r.** francuski władca wsparł Piemont w wojnie z Austrią. Sojusznicy pokonali Austriaków w bitwie pod **Solferino**. Na mocy układu pokojowego Francja uzyskała od Austrii Lombardię, którą następnie przekazała Królestwu Sardynii. Wykonano pierwszy krok ku zjednoczeniu Włoch.

Dunant pod Solferino

Więcej na temat

Czerwony Krzyż

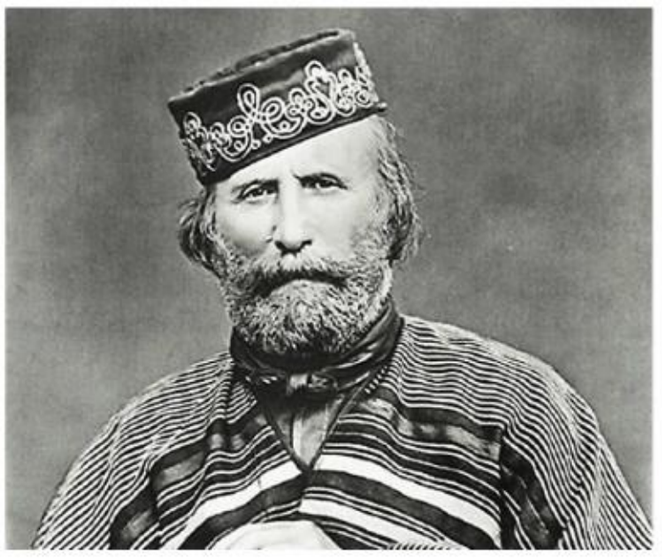
W bitwie pod Solferino zginęło lub zostało rannych prawie 30 tysięcy ludzi. Świadkiem cierpień żołnierzy – pozbawionych pomocy lekarskiej – był szwajcarski kupiec Henri Dunant [czyt. ąri di**nq**]. Poruszony tymi wydarzeniami utworzył organizację, która zaczęła pomagać ludziom poszkodowanym w wyniku wojen. Tak powstał **Czerwony Krzyż**. Istnieje on do dziś.

- Wymień zasady, którymi kieruje się Czerwony Krzyż.

Wyprawa tysiąca i zjednoczenie Włoch

Po pokonaniu Austrii wzrosły nastroje rewolucyjne w środkowych Włoszech. Przyczyniła się do tego także działalność gen. **Giuseppe** [czyt. dżiuzeppe] **Garibaldiego** – zasłużonego bojownika o wolność Włochów. Wierzył on w skuteczność ogólnonarodowej rewolucji, dlatego nawoływał do walki o zjednoczenie kraju. W 1860 r. pod wpływem generała mieszkańcy środkowych Włoch wzniecali lokalne powstania. Doprowadziły one do usunięcia miejscowych książąt. Władzę w Parmie, Modenie czy Toskanii przejmowały tymczasowe rządy, które zgłaszały chęć przyłączenia się do Piemontu. Ich wolę mieszkańcy potwierdzali w specjalnie organizowanych **plebiscytach**. Dzięki tej oddolnej inicjatywie pod władzą króla Wiktora Emanuela II znalazły się północna i środkowa Italia.

Z czasem walki ogarnęły również południową część Włoch. Były one skierowane przeciwko władcy Królestwa Obojga Sycylii Franciszkowi II Burbonowi, który sprawował rządy absolutne. Powstanie poparł Garibaldi. W maju 1860 r. wraz z tysiącem ochotników dotarł do wybrzeży Sycylii. Rozpoczęła się tak zwana **wyprawa tysiąca**. W ciągu trzech miesięcy rewolucjoniści zajęli Sycylię. Następnie ruszyli na podbój południowej części półwyspu.

Garibaldi był przeciwnikiem monarchii, ale sprzymierzył się z królem Wiktorem Emanuelem II. Okazał się politykiem wielkiego formatu, który potrafił się wznieść ponad podziały dla dobra narodu.

Plebiscyt – tu: głosowanie ludności jakiegoś terytorium w celu wypowiedzenia się na temat jego przynależności państwowej.

Na opanowanych obszarach Garibaldi wydawał dekrety o nadaniu chłopom ziemi na własność i zniesieniu czynszów. Tym posunięciem przekonał masy chłopskie do udziału w powstaniu przeciw Franciszkowi. W tym czasie z północy na południe maszerowały sprzymierzone z rewolucjonistami wojska Piemontu. We wrześniu Garibaldi zajął Neapol, stolicę Królestwa Obojga Sycylii. Następnie rozgromił siły neapolitańskie. Franciszek został zdetronizowany. Król Wiktor Emanuel II i Garibaldi wspólnie triumfowali w Neapolu.

Na początku **1861 r.** zebrał się parlament, który ogłosił powstanie zjednoczonego **Królestwa Włoskiego**. Wiktor Emanuel II 17 marca 1861 r. przyjął tytuł króla Włoch. Jednak poza królestwem wciąż pozostawały Wenecja (należąca do Austrii) oraz Rzym. W historycznej stolicy Włoch urzędował papież. Sprzeciwiał się on zjednoczeniu, a wspierały go w tym wojska francuskie.

W 1866 r. Włosi, korzystając z osłabienia Austrii z powodu wojny z Prusami, odzyskali Wenecję. Z kolei w 1870 r., gdy Francuzi opuścili Rzym, oddziały włoskie zajęły Wieczne Miasto. Zjednoczenie Półwyspu Apenińskiego stało się faktem. Dokonało się ono odgórnie – przy udziale rządu Cavoura i zarazem oddolnie – z szerokim poparciem społeczeństwa, które odpowiedziało na apel Garibaldiego i zaangażowało się w walkę.

- Porównaj mapy Półwyspu Apenińskiego z 1871 r. i 1815 r. Jakie zmiany polityczne zaszły w tym regionie?

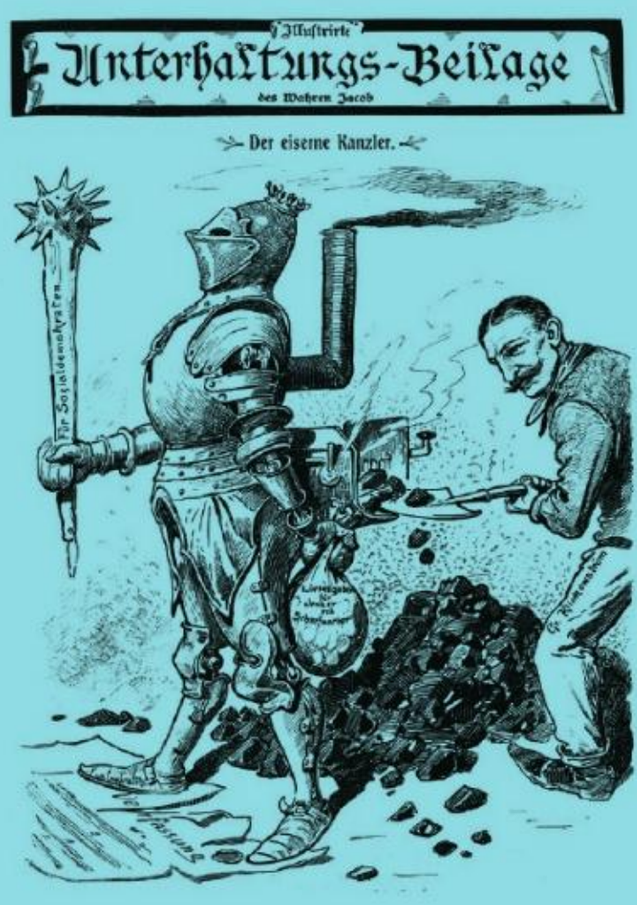
Otto von Bismarck był konserwatywnym politykiem pruskim. Dążył do budowy silnego państwa niemieckiego pod przewodnictwem Prus. Wzmacniał przy tym poczucie świadomości narodowej wśród Niemców.

Ku zjednoczeniu Niemiec

W pierwszej połowie XIX w. rozbicie polityczne Niemiec utrzymywało się nadal. Podjęto jednak pewne działania mające na celu zjednoczenie kraju. W 1834 r. Prusy i większość państw Związku Niemieckiego powołały **Niemiecki Związek Celny**. Członkowie tej organizacji znieśli cła na granicach swoich księstw. Obniżyło to koszty handlu i przyczyniło się do jego rozwoju. Zaczął się kształtować rynek ogólnoniemiecki. Wraz z jego powstaniem zacieśniły się więzi ekonomiczne między poszczególnymi krajami związku.

Podczas Wiosny Ludów sprawa jedności państwa stała się przedmiotem obrad **parlamentu frankfurckiego**. Zgromadzenie to – zwołane z woli Niemców – uchwaliło nawet konstytucję zjednoczonego państwa. Widziano je jako federację księstw niemieckich pod rządami króla Prus. Konstytucja nie weszła w życie, mimo że była wyrazem woli narodu.

Skoro Niemcy pragnęli zjednoczenia, to dlaczego scalenie kraju było niemożliwe? Poważną przeszkodę stanowiła rywalizacja między Prusami i Austrią – najsilniejszymi państwami Związku Niemieckiego. Zjednoczenie kraju przez jedno z nich mogło wywołać protesty rywala oraz innych mocarstw. Współdziałanie było niemożliwe, gdyż zarówno Prusy, jak i Austria pragnęły zachować dominującą pozycję w przyszłym państwie. Trzeba było zatem odwagi, siły i zręcznej dyplomacji, by doprowadzić do scalenia terytorium. W drugiej połowie XIX w. pojawił się polityk, który posiadał te wszystkie atuty i potrafił poprowadzić Niemcy ku zjednoczeniu. Był nim **Otto von Bismarck** [czyt. fon bismark]. W 1862 r. Wilhelm I (król Prus: 1861–1888 i cesarz Niemiec: 1871–1888) mianował go premierem pruskiego rządu.

Karykatura wyśmiewająca pruską politykę zbrojeń

Przemówienie Bismarcka w komisji budżetowej sejmu pruskiego

Mamy za gorącą krew, mamy skłonność do nakładania zbyt obszernych zbroi na nasze drobne ciało, a powinniśmy ją przecież użytkować. Niemcy nie oczekują od Prus liberalizmu, lecz siły. Bawaria, Wirtembergia, Badenia mogą tolerować liberalizm i dlatego nikt nie przeznacza im roli Prus. Prusy powinny zebrać i zachować swoje siły aż do odpowiedniej chwili, którą już niejednokrotnie zmarnowały. Granice Prus po traktacie wiedeńskim nie sprzyjają zdrowemu życiu państwowemu. Wielkich zagadnień chwili nie rozstrzyga się za pomocą mów czy postanowień większości (to właśnie był wielki błąd lat 1848 i 1849), lecz żelazem i krwią.

Źródło: Przemówienie Ottona von Bismarcka w komisji budżetowej Landtagu Prus z 30 listopada 1862 r., w: Wiek XIX w źródłach...

1. Wyjaśnij, jaką rolę Bismarck przypisywał Prusom w dziele zjednoczenia Niemiec. Jak w tym kontekście należy interpretować ostatnie zdanie tekstu?

2. Co chciał osiągnąć Bismarck, wygłaszając to przemówienie? Zwróć uwagę na miejsce i okoliczności jego wystąpienia.

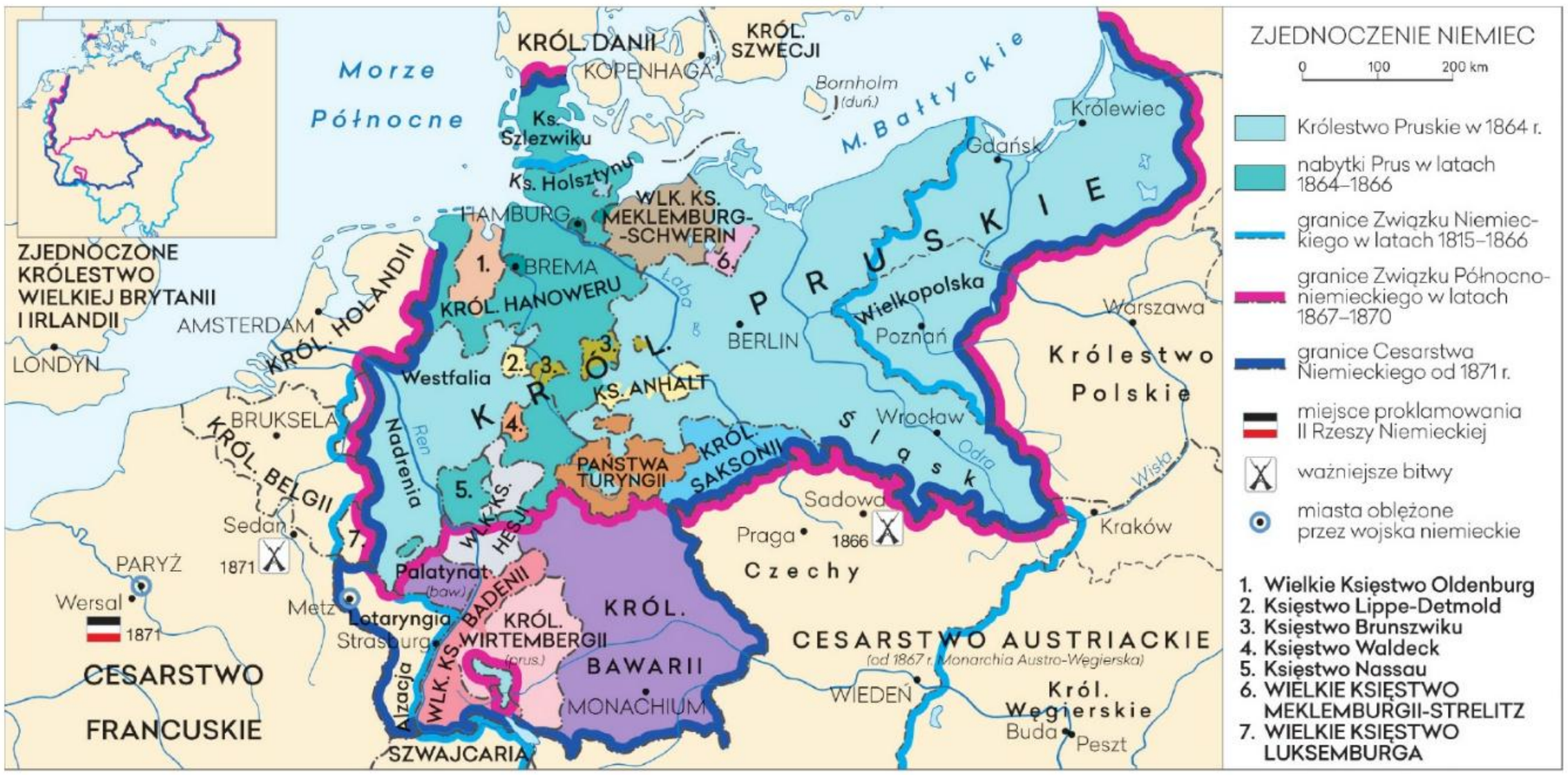
Wojna z Austrią

Bismarck rozumiał, że aby zjednoczyć Niemcy, będzie musiał zapewnić sobie neutralność europejskich mocarstw i pokonać Austrię. Podjął więc szerokie działania dyplomatyczne, dzięki czemu zyskał przychylność Rosji oraz chwilowo Francji. Przede wszystkim jednak wzmocnił armię Prus. Żołnierze zostali wyposażeni w nowoczesną broń palną. Podniesiono też poziom ich wyszkolenia. Dzięki temu Prusy miały jedną z najlepszych armii w Europie. Gdy Bismarck był już pewny przewagi Prus nad Austrią, sam sprowokował wojnę z Habsburgami. Punktem zapalnym konfliktu były księstwa Szlezwik i Holsztyn. W 1864 r. Austriacy i Prusacy odebrali je Duńczykom, a następnie podzielili między siebie. Bismarck celowo prowokował prusko-austriackie spory na tym obszarze. W końcu doprowadził do wojny. Wybuchła ona w **1866 r.** W praktyce nie toczyła się tylko o Szlezwik i Holsztyn. Stawką było przywództwo w procesie jednoczenia kraju. Walki rozgrywały się głównie na terenie Czech. Trwały zaledwie kilka tygodni. Decydujące znaczenie miała bitwa pod **Sadową**, która zakończyła się klęską Austrii.

Po przegranej wojnie Austria utraciła znaczenie w Związku Niemieckim. Samą organizację zresztą zlikwidowano. W jej miejsce powołano natomiast **Związek Północnoniemiecki**, w którym przywództwo uzyskały Prusy. Poza organizacją znalazły się Austria i kraje południowoniemieckie, m.in. Bawaria i Wirtembergia. Były one katolickie i tradycyjnie związane z Habsburgami. Państwa członkowskie Związku Północnoniemieckiego miały wspólną konstytucję, parlament i rząd. Był to ważny krok ku zjednoczeniu Niemiec.

Szybkie zwycięstwo nad Austrią było możliwe między innymi dzięki użyciu przez Prusaków nowoczesnych, szybkostrzelnych karabinów. Oddawały one nawet 10 strzałów na minutę – znacznie więcej niż jakakolwiek inna broń w tamtym okresie. Oprócz przewagi technologicznej pruscy dowódcy przewyższali austriackich pod względem umiejętności wojskowych. W trakcie działań wojennych skutecznie wykorzystywali wynalazki epoki: kolej żelazną i telegraf. Powyżej: Richard Knötel [czyt. rysiard knytel], *Bitwa pod Sadową*.

- Porównaj obszar Związku Niemieckiego i Związku Północnoniemieckiego.

Napoleon III i Otto von Bismarck po bitwie pod Sedanem w 1870 r. na obrazie Wilhelma Camphausena [czyt. kamphałzena]

Wojna z Francją

Ostatni etap w procesie jednoczenia Niemiec stanowił konflikt zbrojny z Francją, która sprzeciwiała się wzmocnieniu pozycji Prus w Europie. Wojna wybuchła w **1870 r.** Wojska pruskie, wsparte przez oddziały z innych krajów niemieckich, pod wieloma względami przewyższały armię francuską. Były bardziej zdyscyplinowane, lepiej uzbrojone i dowodzone. We wrześniu 1870 r. zwyciężyły pod **Sedanem** i zadały Francuzom ciężkie straty. Następnie zdobyły twierdzę Metz [czyt. mec] i Paryż. Ku zdumieniu Europejczyków Francja – uważana dotychczas za potęgę militarną – przegrała wojnę. Warunki pokoju zawartego w maju 1871 r. były dla niej upokarzające. Francuzi oddali Niemcom Lotaryngię i Alzację oraz zapłacili Prusom wysoką kontrybucję.

Zjednoczenie Niemiec

Pokonanie Francji umożliwiło Bismarckowi zjednoczenie państw północno- i południowoniemieckich. W **styczniu 1871 r.** w Wersalu król Prus Wilhelm I Hohenzollern koronował się na **cesarza niemieckiego**. **Proklamowano** powstanie **II Rzeszy Niemieckiej**. Było to państwo federacyjne. Królestwa i wolne miasta, które weszły w jego skład, zachowały znaczną autonomię. Polityczne zjednoczenie Niemiec stało się jednak faktem.

Na czele nowego państwa stał cesarz. Władca miał szerokie uprawnienia. Mianował i odwoływał **kanclerza**, który sam dobierał sobie członków rządu. Władzę ustawodawczą reprezentował parlament złożony z dwóch izb: sejmu Rzeszy (Reichstagu) i rady związkowej (Bundesratu). Pierwszym kanclerzem II Rzeszy został Bismarck, który piastował tę funkcję do 1890 r.

Kanclerz aktywnie działał na rzecz wzmocnienia jedności państwa i wspierał jego rozwój gospodarczy. W drugiej połowie XIX w. niemiecki przemysł stał się już konkurencyjny dla przemysłu brytyjskiego i amerykańskiego.

Proklamować – ogłosić coś ważnego, podać do publicznej wiadomości.

Proklamacja Cesarstwa Niemieckiego – obraz Antona von Wernera

Mocarstwa drugiej połowy XIX wieku

Zjednoczone Niemcy dołączyły do grona europejskich mocarstw. Oprócz II Rzeszy były to: Wielka Brytania, Austria, Francja i Rosja.

Austria – osłabiona wojną z Francją i Prusami – przeżywała duże problemy wewnętrzne. Najpoważniejszym były dążenia wolnościowe narodów żyjących pod berłem Habsburgów. Zmierzały one do przekształcenia monarchii w federację kilku państw pod władzą cesarza. Ostatecznie tylko Węgrzy doprowadzili do stworzenia własnego parlamentu i rządu. W 1867 r. powstała **Monarchia Austro-Węgierska** (**Austro-Węgry**). Na jej czele stał cesarz austriacki rezydujący w Wiedniu.

Klęska **Francji** w wojnie z Niemcami obniżyła prestiż tego mocarstwa. We wrześniu 1870 r. Napoleon został zdetronizowany, a władzę przejął republikański rząd. Po raz trzeci w dziejach Francja stała się republiką.

Wielka Brytania od drugiej połowy XIX w. prowadziła politykę nieangażowania się w konflikty na kontynencie. Najważniejszym celem była dla niej budowa brytyjskiego imperium kolonialnego.

Z kolei pozycja **Rosji** została nadszarpnięta na skutek klęski poniesionej w wojnie krymskiej w latach 1853–1856. Porażka uświadomiła carowi Aleksandrowi II (lata panowania: 1855–1881), iż konieczne są reformy w administracji cesarstwa, wojskowości i stosunkach społecznych. Władca wprowadził samorządy terytorialne. Zreformował prawo i zniósł kary fizyczne. Zlikwidował poddaństwo osobiste chłopów i zapoczątkował ich uwłaszczenie.

Wojna krymska toczyła się o wpływy na Bałkanach między Rosją a Turcją i jej sojusznikami (Wielką Brytanią i Francją). Przełomowym momentem w konflikcie było zdobycie Sewastopola przez wojska turecko-francusko-brytyjskie. Rosyjska obrona załamała się w 1855 r. po rocznym oblężeniu. Upadek Sewastopola był wielkim ciosem dla Rosji i zapoczątkował okres reform w tym kraju. Nastąpiła tak zwana odwilż posewastopolska. Powyżej: Franz Roubaud [czyt. franc ru**bo**], *Oblężenie Sewastopola*.

W skrócie

- Zjednoczenie Włoch (1859–1870) – wojna z Austrią, powstania w środkowych Włoszech i wyprawa tysiąca Garibaldiego, koronacja Wiktora Emanuela II (1861 r.), przyłączenie Wenecji i Rzymu.
- Zjednoczenie Niemiec (1862–1871) – objęcie przez Bismarcka urzędu premiera, zwycięstwo nad Austrią, pokonanie Francji, koronacja Wilhelma I Hohenzollerna (1871 r.).

Czy już umiesz?

1. Omów proces zjednoczenia Włoch. Jaką rolę odegrały w nim następujące postacie: Cavour, Garibaldi, Wiktor Emanuel II?
2. Opisz etapy zjednoczenia Niemiec. Jakie przeszkody musiał pokonać Bismarck, aby osiągnąć swój cel?
3. Otto von Bismarck jest określany jako żelazny kanclerz. Wyjaśnij dlaczego.
4. Porównaj sytuację II Rzeszy z sytuacją Związku Niemieckiego. Czy jej pozycja uległa wzmocnieniu? Uzasadnij odpowiedź.

Wieże Bismarcka

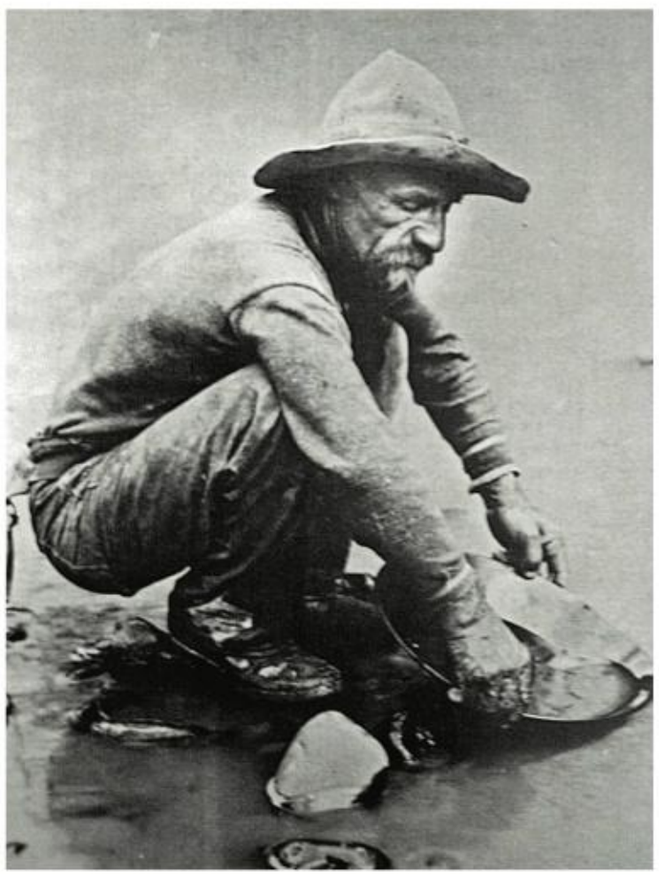
W latach 1869–1934 w całych Niemczech, również na ziemiach polskich wchodzących w skład Rzeszy, budowano tak zwane wieże Bismarcka. Upamiętniały one zasługi kanclerza dla Niemiec. Jedna z nich znajduje się na Wielkiej Sowie w Górach Sowich.

3.2 Rozwój Stanów Zjednoczonych i wojna secesyjna

Podejmij temat

- Scharakteryzuj ustrój Stanów Zjednoczonych Ameryki. W opisie powinny się znaleźć następujące słowa klucze: federacja, stan, prezydent, Kongres, republika prezydencka, miasto Waszyngton.

W połowie XIX w. w Kalifornii Amerykanie odkryli złoto. Rozpoczęła się tak zwana **gorączka złota**, czyli masowy napływ ludzi w poszukiwaniu tego kruszcu. W rejonach, gdzie odnaleziono złoto, powstawały nowe miasta, rozwijało się osadnictwo. Na zdjęciu: mężczyzna przesiewający żwir rzeczny w poszukiwaniu złota.

Ekspansja – zajmowanie przez jakieś państwo nowych obszarów lub zdobywanie rynków zbytu dla swoich produktów.

Stany Zjednoczone – państwo federacyjne

Od czasu uchwalenia konstytucji w 1787 r. Stany Zjednoczone Ameryki (w skrócie: USA) były państwem federacyjnym. Tworzące federację stany zrezygnowały z części uprawnień na rzecz – reprezentowanych przez prezydenta i Kongres – władz centralnych w Waszyngtonie. Władzom stanowym przysługiwały pewne uprawnienia w sprawach wewnętrznych.

Obywatelom USA zagwarantowano różne swobody, np. wolność religii, prasy, słowa, petycji, zgromadzeń. Ich państwo nie było jednak krajem demokratycznym we współczesnym rozumieniu tego słowa. Prawa wyborcze mieli wyłącznie biali mężczyźni i obowiązywał cenzus majątkowy. Pozostałe grupy – np. Indianie i czarnoskórzy – były pozbawione praw wyborczych i możliwości stanowienia prawa. Napotykały również inne ograniczenia, m.in. zakaz kształcenia się na wyższych uczelniach.

Rozwój terytorialny USA

W XIX w. obszar Stanów Zjednoczonych znacznie się powiększył. Amerykanie kupili od Francji rozległą Luizjanę, a od Hiszpanów – Florydę. Przyłączyli też Teksas, który należał do Meksyku. Z tego powodu między oboma państwami wybuchła wojna (1846–1848). Wygrali ją Amerykanie i zwiększyli swoje terytorium o szeroki pas wybrzeży Oceanu Spokojnego (w tym dzisiejszą Kalifornię). Na nowych obszarach rząd USA wspierał rozwój osadnictwa białych ludzi i budowę kolei. Z czasem wprowadzano tam amerykańską administrację i utworzono nowe stany.

Wraz z szeroko zakrojoną **ekspansją** kurczyły się tereny zamieszkiwane przez plemiona **Indian**. Koloniści usuwali rdzennych mieszkańców Ameryki z ich siedzib. Uważali ich bowiem za przeszkodę w rozwoju białego osadnictwa. Zachodnie i centralne ziemie Ameryki Północnej stały się areną walki kolonistów z Indianami. Rdzenni mieszkańcy tę walkę przegrali. Do końca XIX w. większość ludności indiańskiej została wymordowana lub przymusowo zamknięta w rezerwatach, czyli na wydzielonych terytoriach.

Indiański wódz Geronimo [czyt. dżeronimo] o sytuacji Apaczów[1]

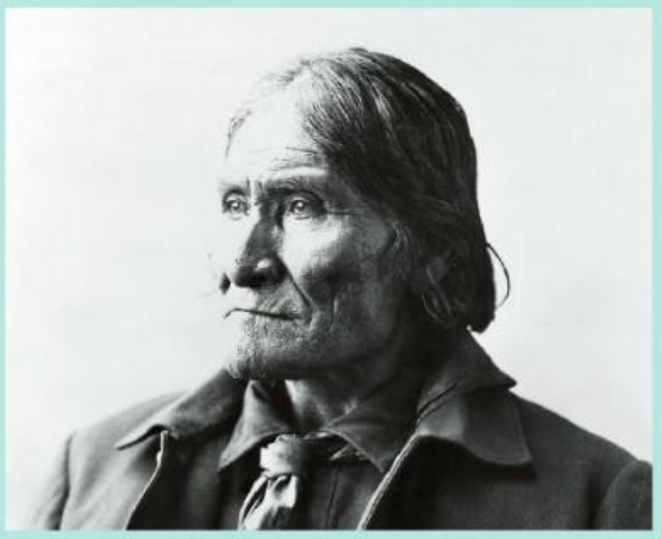
Między Apaczami a rządem [Stanów Zjednoczonych] toczy się wielki spór. Od dwudziestu lat jesteśmy więzieni […]. Władze trzymają nas obecnie w krainie Komanczów i Kiowów[2], która nie odpowiada naszym potrzebom. Tutejsze tereny i klimat odpowiadają, być może, Indianom, którzy tu pierwotnie mieszkali, ale liczebność naszego szczepu wciąż maleje i będzie nadal malała, jeśli nie uzyskamy zezwolenia na powrót do naszej krainy. Taki obrót rzeczy jest nieunikniony. Nie ma, moim zdaniem, klimatu i terenu, który mógłby się równać z Arizoną. Mamy pod dostatkiem dobrej roli, trawy, drewna i minerałów w krainie, którą Wszechmocny stworzył dla Apaczów. To jest moja ziemia, mój dom, ziemia moich ojców, na którą domagam się zezwolenia powrotu. […] Jeśli to się ziści, umrę spokojnie w poczuciu, że mój lud, wrócony rodzinnym stronom, będzie się rozmnażał zamiast dalej szczupleć i nasze imię nie zaginie. […] Gdybym dożył spełnienia tego, sądzę, że potrafiłbym zapomnieć wszystkie krzywdy, jakich kiedykolwiek doznałem […].

Źródło: *Geronima żywot własny, spisany przez S.M. Barretta*, tłum. K. Zakrzewski, Warszawa 1975

1. Jaka była sytuacja Indian w rezerwacie? Dlaczego Geronimo chciał wrócić w rodzinne strony? Do kogo kierował swoją prośbę?
2. Dowiedz się więcej o losach Geronima. Czy amerykański rząd spełnił jego prośbę?

[1] Apacze – plemię indiańskie zamieszkujące południowo-zachodnie obszary Ameryki Północnej.

[2] Chodzi o tereny rezerwatu przy Forcie Sill w Oklahomie. Panował tam wilgotny klimat, co było przyczyną chorób Apaczów przystosowanych do życia w klimacie suchym.

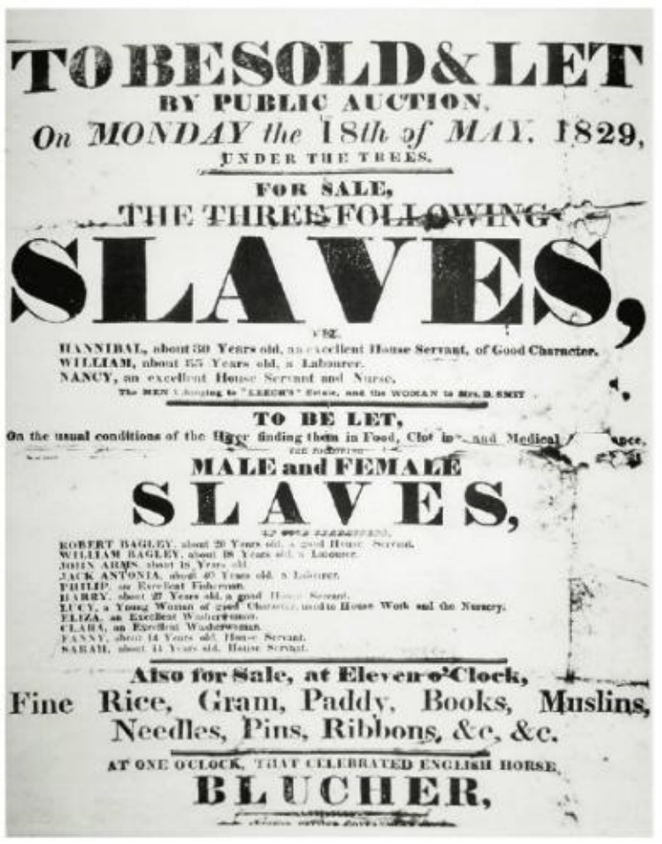

Geronimo był wodzem Apaczów. Toczył walki z armią USA o wolność i ziemię. Poddał się w 1886 r. Jego kapitulację uważa się za symboliczny koniec wojen z Indianami w USA.

Niewolnictwo i jego krytyka

W XIX w. w USA nasilił się problem **niewolnictwa**. W 1860 r. w tym kraju mieszkało już cztery miliony niewolników, głównie na południu. Byli to potomkowie ludzi sprowadzanych we wcześniejszych wiekach z Afryki do pracy na plantacjach. Niewolnicy wraz z dziećmi stanowili własność swoich gospodarzy. Nie mogli ich samowolnie opuścić. Nie mieli żadnych praw, byli pozbawieni opieki zdrowotnej i możliwości kształcenia. Za nieposłuszeństwo właściciel mógł ich bezkarnie okaleczyć, a nawet zabić.

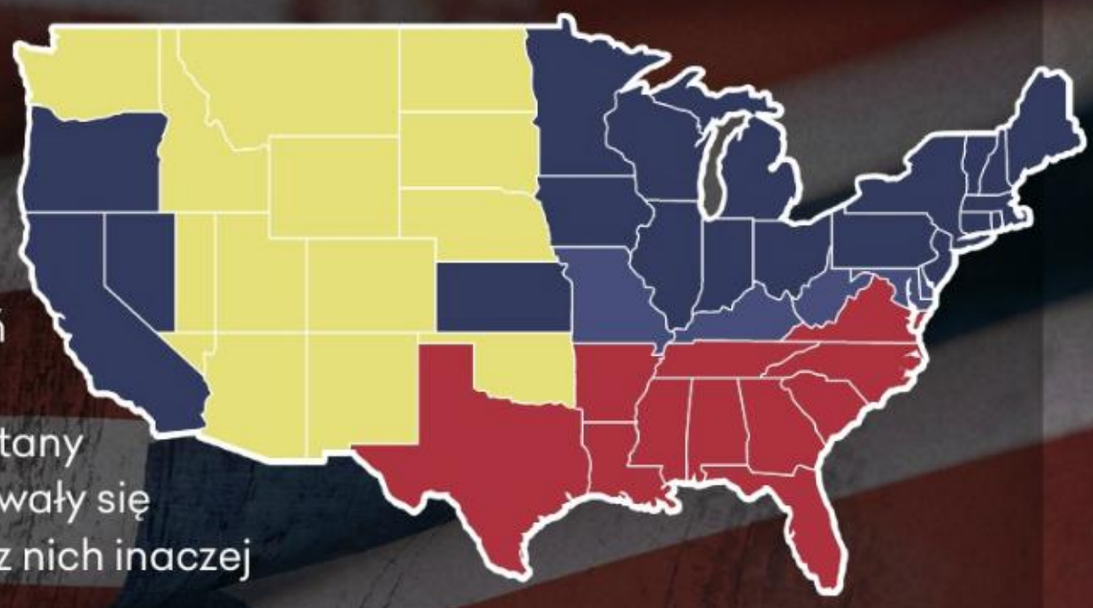
W XVIII w. najbardziej postępowe środowiska na świecie zaczęły krytykować niewolnictwo jako niegodne człowieka. Uformował się wówczas ruch zwany **abolicjonizmem**. Jego przedstawiciele domagali się całkowitego zniesienia niewolnictwa. Na początku XIX w. pod wpływem abolicjonistów Wielka Brytania i Stany Zjednoczone wprowadziły zakaz handlu ludźmi. Wkrótce śladem tych państw poszły kolejne kraje europejskie. Jednak problem niewolnictwa w USA nie został rozwiązany. W konstytucji pominięto tę kwestię. Poszczególne stany mogły zatem regulować ją we własnym zakresie. O ile te północne zniosły niewolnictwo, o tyle południowe – nadal je utrzymywały. Poza tym – dążyły do zalegalizowania niewolnictwa w nowo utworzonych stanach, co budziło sprzeciw Północy.

TO BE SOLD & LET
BY PUBLIC AUCTION,
On MONDAY the 18th of MAY, 1829,
UNDER THE TREES,
FOR SALE,
THE THREE FOLLOWING
SLAVES,
viz.
HANNIBAL, about 30 Years old, an excellent House Servant, of Good Character.
WILLIAM, about 55 Years old, a Labourer.
NANCY, an excellent House Servant and Nurse.
TO BE LET,
On the usual conditions of the Hire finding them in Food, Cloathing and Medical
MALE and FEMALE
SLAVES,
ROBERT BAGLEY, about 20 Years old, a good House Servant.
WILLIAM BAGLEY, about 18 Years old, a Labourer.
JOHN ARMS, about 18 Years old.
JACK ANTONIA, about 40 Years old, a Labourer.
PHILIP, an Excellent Fisherman.
HARRY, about 27 Years old, a good House Servant.
LUCY, a Young Woman of good Character, used to House Work and the Nursery.
ELIZA, an Excellent Washerwoman.
CLARA, an Excellent Washerwoman.
FANNY, about 14 Years old, House Servant.
SARAH, about 11 Years old, House Servant.
Also for Sale, at Eleven o'Clock,
Fine Rice, Gram, Paddy, Books, Muslins,
Needles, Pins, Ribbons, &c, &c.
AT ONE O'CLOCK, THAT CELEBRATED ENGLISH HORSE,
BLUCHER,

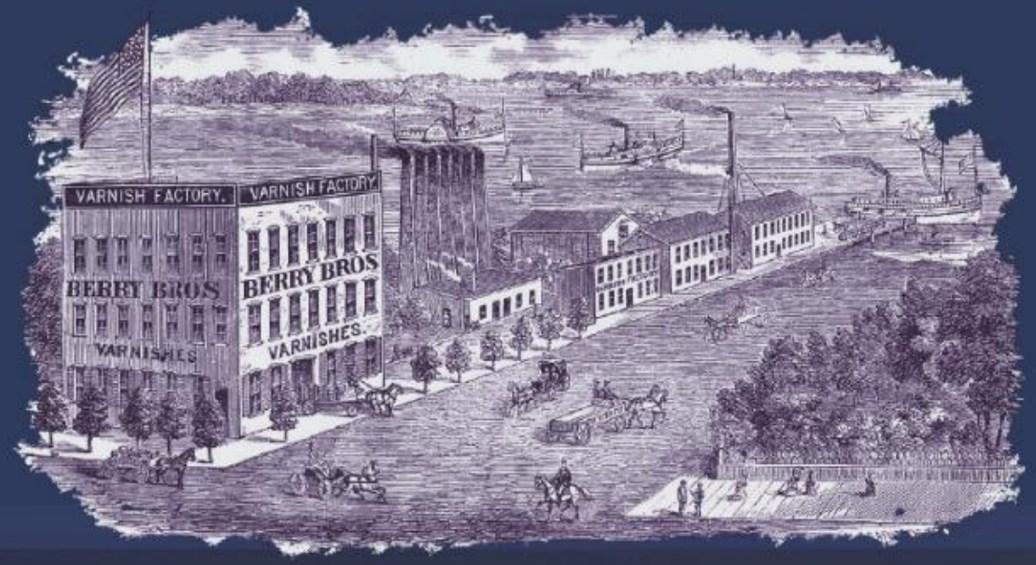
W miastach na południu USA organizowano targi niewolników. Przeprowadzano też aukcje, na których ludzie byli wystawiani na sprzedaż obok rozmaitych towarów. Powyżej: ulotka z 1829 r., informująca o aukcji niewolników.

Północ i Południe

Stany północne i południowe miały odmienne podejście do wielu kwestii. Niewolnictwo było najważniejszą z nich. Gdy spory przybrały na sile, zaczęto się zastanawiać, jaki powinien być zakres władzy rządu w Waszyngtonie i stopień samodzielności poszczególnych stanów w ramach federacji. Czy władze centralne mogą na przykład zmusić poszczególne stany do zniesienia niewolnictwa? W pierwszej połowie XIX w. uformowały się dwie partie polityczne – republikańska i demokratyczna. Każda z nich inaczej widziała przyszłość Stanów Zjednoczonych.

Północ

Na Północy powstał przemysł ciężki. Prężnie rozwijały się miasta i sieć kolei żelaznych. Podstawą rolnictwa były gospodarstwa farmerskie, które nie korzystały z pracy niewolniczej. Poza tym w północnych stanach uformowało się nowoczesne społeczeństwo kapitalistyczne z burżuazją i silną klasą średnią. Grupy te były powiązane z przemysłem. Powyżej: Detroit [czyt. ditroit], połowa XIX w.

Przemysłowcy z Północy żądali zniesienia niewolnictwa – zbędnego w warunkach gospodarki kapitalistycznej. Niewolnicy, którzy byli własnością plantatorów z Południa, nie mogli zatrudniać się w przemyśle, co hamowało jego rozwój.

Partia Republikańska reprezentowała interesy przemysłowców i miała silne wpływy na Północy. Republikanie na pierwszym miejscu stawiali dobro republiki, dlatego opowiadali się za **centralizacją** państwa. Pozycja rządu w Waszyngtonie względem stanów miała być silniejsza. Mógłby on na przykład ingerować w ich wewnętrzne sprawy i zdecydować o zniesieniu niewolnictwa w całym państwie.

Południe

Południe było słabo zurbanizowane. Prawie nie istniał tu przemysł. Dominowało rolnictwo – na plantacjach uprawiano bawełnę, tytoń i kukurydzę. W społeczeństwie Południa obowiązywała hierarchia. Na szczycie piramidy społecznej stali bogaci właściciele ziemscy. Natomiast u jej podstawy byli całkowicie im podporządkowani niewolnicy. Powyżej: plantacja w Missisipi, połowa XIX w.

Plantatorzy z Południa domagali się utrzymania niewolnictwa – było ono podstawą funkcjonowania plantacji. Jego zniesienie pozbawiłoby plantatorów darmowej siły roboczej.

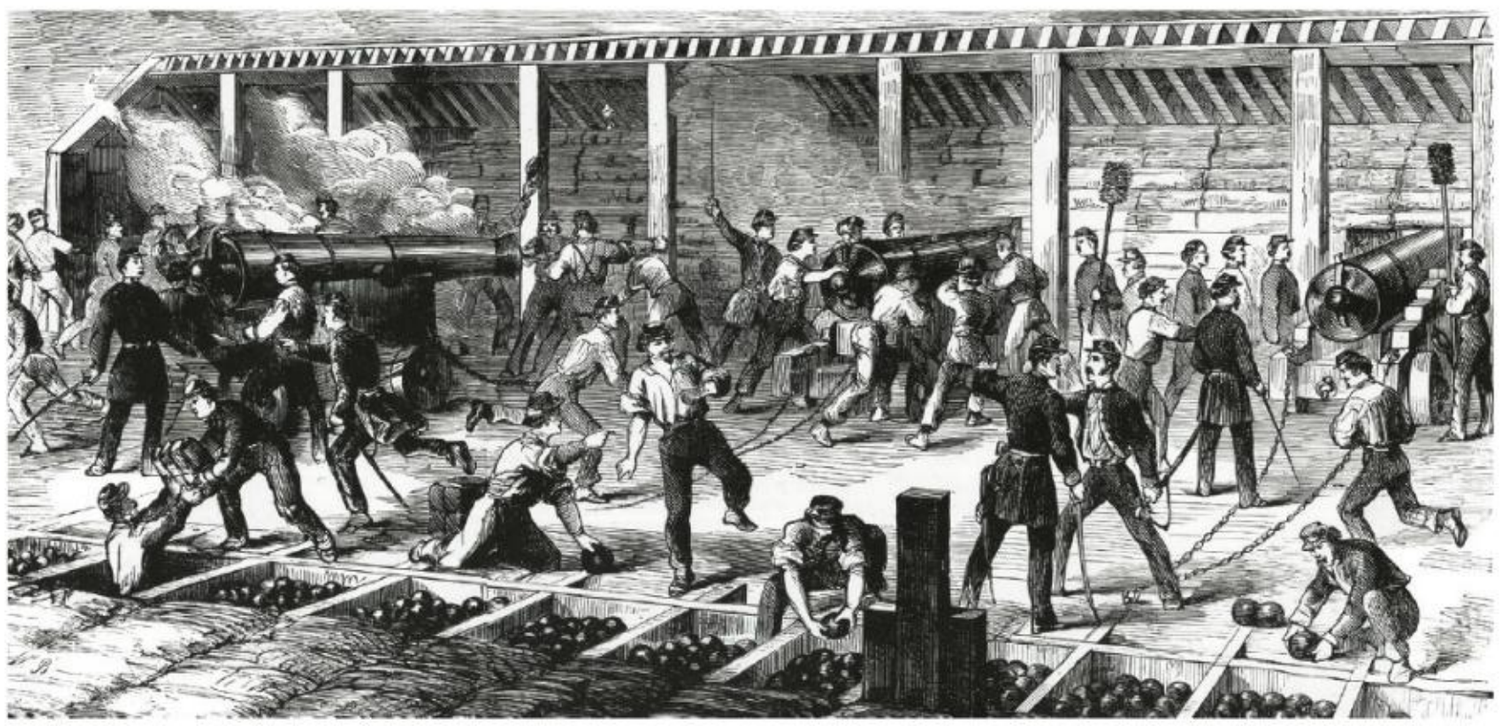
Partia Demokratyczna reprezentowała interesy plantatorów i miała silne wpływy na Południu. Demokraci ponad interesy państwa stawiali prawa stanowe, dlatego opowiadali się za **decentralizacją**. Zapewniała ona poszczególnym stanom prawo do samodzielnego rozstrzygania spraw wewnętrznych. Rząd federalny nie mógłby zdecydować o zniesieniu niewolnictwa.

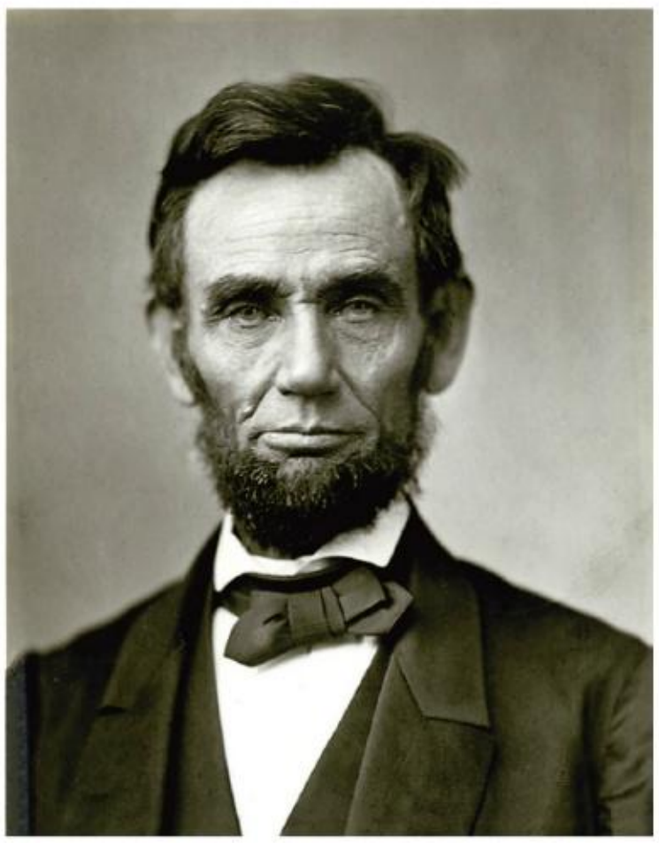

1. Wyjaśnij, z czego wynikał odmienny stosunek do niewolnictwa stanów północnych i południowych.
2. Jaką wizję Ameryki mieli demokraci, a jaką – republikanie?

Secesja stanów południowych

W 1860 r. w wyborach prezydenckich zwyciężył **Abraham Lincoln** [czyt. linkoln] – republikanin, zwolennik abolicjonizmu i centralizacji. Prezydent z takimi poglądami był nie do zaakceptowania w stanach południowych. Na przełomie lat 1860 i 1861 większość z nich dokonała **secesji** (wystąpienia) z **Unii** (tak brzmiała potoczna nazwa Stanów Zjednoczonych). Secesjoniści założyli własne państwo – **Skonfederowane Stany Ameryki** (**Konfederację**) ze stolicą w Richmond [czyt. riczmond] w Wirginii [czyt. wirdżinii]. Odłączenie się stanów południowych zapoczątkowało wojnę z Unią, która stanęła w obronie jedności kraju. Północ była w korzystniejszej sytuacji. Dysponowała większą liczbą żołnierzy, miała lepiej rozwinięty przemysł (także zbrojeniowy) i bardziej wydajne rolnictwo. Silna flota Północy mogła w każdej chwili zablokować porty Południa, które było całkowicie uzależnione od importu towarów, w tym broni, z zagranicy.

W 1863 r. Lincoln wydał dekret znoszący niewolnictwo na Południu. Jednak to od wyniku wojny zależało, czy południowe stany podporządkują się temu prawu.

Wojnę secesyjną rozpoczął przeprowadzony 12 kwietnia 1861 r. atak sił Konfederacji na fort Sumter [czyt. samter] w Karolinie Południowej.

Lincoln o niewolnictwie

Zasada niewolnictwa jest nielogiczna. „Jeśli A. może dowieść, choćby w sposób najbardziej przekonujący, że ma prawo niewolić B. – to przecież B., używając tych samych argumentów, może udowodnić, że ma prawo niewolić A."

Mówicie, że A. jest biały, a B. – czarny. A zatem jest to sprawa koloru: ludzie o jaśniejszej skórze mają prawo niewolić ciemnoskórych? Zastanówcie się. Jeśli przyjmiecie tę zasadę, możecie stać się niewolnikami pierwszego spotkanego człowieka, który ma jaśniejszą cerę niż wy.

Powiadacie, że nie jest to właściwie sprawa koloru skóry? Że biali górują intelektualnie nad czarnymi i dlatego mają prawo ich niewolić? Zastanówcie się ponownie. W myśl tej zasady powinniście zostać niewolnikami pierwszego spotkanego człowieka, który okaże się inteligentniejszy niż wy.

Źródło: S.B. Oates, *Lincoln*, tłum. M. Ronikier, Warszawa 1991

1. Jakie stanowisko zajął Lincoln wobec problemu niewolnictwa? W jaki sposób je uzasadnił?

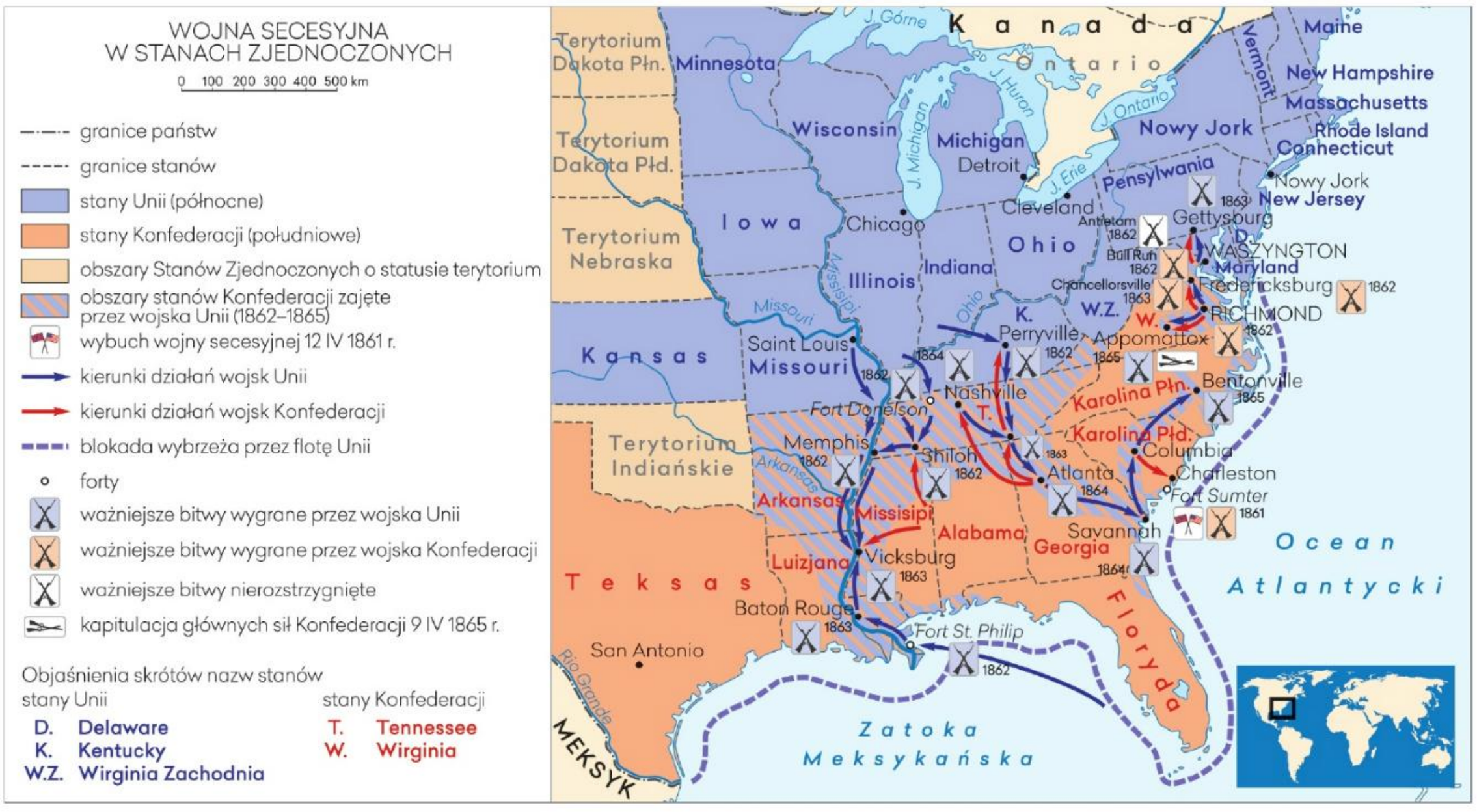
2. Napisz list do plantatorów, w którym przedstawisz własne argumenty potwierdzające słuszność zniesienia niewolnictwa. Możesz również odwołać się do tych podanych przez Lincolna.

Wojna Północy z Południem była jednym z pierwszych konfliktów zbrojnych utrwalonych na zdjęciach.

Przebieg wojny secesyjnej

Głównym teatrem działań zbrojnych w czasie wojny secesyjnej (1861–1865) stały się pograniczne stany: Wirginia, Maryland i Pensylwania. Walki były zacięte i bardzo wyrównane. Wojska Południa miały lepiej wyszkolonych żołnierzy i dowódców. To zapewniło im przewagę w początkowym okresie wojny. Dopiero klęska Konfederatów pod **Gettysburgiem** w Pensylwanii w lipcu 1863 r. zmusiła ich armię do wycofania się na południe kraju. W tym samym czasie wojska Północy – pod dowództwem gen. **Ulyssesa Granta** – zajęły stan Missisipi i odcięły Arkansas [czyt. arkanso], Luizjanę i Teksas od reszty terytorium Konfederacji. Pod koniec 1863 r. wojska Unii uzyskały zdecydowaną przewagę, m.in. dzięki temu, że jej okręty skutecznie zablokowały porty Południa. Jednak wojna, coraz bardziej brutalna, trwała jeszcze dwa lata. Toczyła się głównie w południowych stanach. Aby zmusić wroga do kapitulacji, wojska Unii zastosowały **taktykę spalonej ziemi**. Polegała ona na niszczeniu wszystkiego, co mogło być przydatne wrogowi, w tym plantacji i miast. Spowodowało to ogromne straty, głód i epidemie, które dotknęły ludność cywilną. W kwietniu 1865 r. osłabiona Konfederacja skapitulowała. Koszt zwycięstwa Unii był olbrzymi. Wojna pochłonęła ponad 600 tysięcy ofiar. Około miliona osób zostało rannych.

1. Wskaż rejony głównych działań zbrojnych prowadzonych w czasie wojny secesyjnej.

Poszukaj informacji o wybranej bitwie stoczonej w czasie wojny secesyjnej. Ustal liczbę żołnierzy biorących w niej udział po obu stronach, a następnie straty (zabitych i rannych). Czy podczas tego starcia wykorzystywano nowoczesne wynalazki techniki? Jeśli tak, to jakie?

Skutki wojny secesyjnej

Zwycięstwo Unii w wojnie secesyjnej pozwoliło obronić jedność państwa. Doprowadziło do wzmocnienia przemysłowców i republikanów. Osłabiło natomiast wpływy plantatorów i Partii Demokratycznej, co znalazło wyraz w stanowionym prawie. Kolejne poprawki do konstytucji ograniczały samodzielność stanów, np. zakazano występowania z federacji. Pomimo osłabienia praw stanowych USA pozostały państwem federacyjnym.

Wojna przyniosła również **zniesienie niewolnictwa**. W styczniu 1865 r. uchwalono XIII poprawkę do konstytucji. Na jej mocy w Stanach Zjednoczonych zakazano niewolnictwa. Kolejne poprawki zagwarantowały czarnoskórej ludności wolności obywatelskie i prawa polityczne. Nie spowodowało to jednak poprawy ich sytuacji. Nadal zmagali się z **analfabetyzmem**, biedą i problemem segregacji rasowej. Wielu z nich padało też ofiarą przemocy ze strony organizacji rasistowskich, takich jak np. Ku Klux Klan.

Po wojnie secesyjnej nastąpił szybki rozwój gospodarczy USA i wzrost liczby ludności. Szacuje się, że w latach 1815–1914 do kraju przybyło około 35 milionów imigrantów z całego świata. Większość stanowili Europejczycy, m.in. Brytyjczycy, Niemcy, Irlandczycy, Żydzi, Włosi i Polacy. Pod koniec XIX w. ludność USA liczyła już 80 milionów, podczas gdy 100 lat wcześniej było to pięć milionów. Co trzeci Amerykanin mieszkał w mieście, co wyraźnie wskazuje wysoki wskaźnik uprzemysłowienia kraju w tamtym czasie.

Segregacja rasowa to dzielenie ludzi na grupy według kryterium rasy. Utrzymała się w USA aż do lat 60. XX w. Czarnoskórzy obywatele byli zmuszani do korzystania z osobnych szkół, toalet, pociągów czy miejsc w restauracjach. Najczęściej były one gorsze niż te przeznaczone dla białych.

Analfabetyzm – brak umiejętności czytania i pisania.

W skrócie

- Przyczyna wojny secesyjnej: wystąpienie południowych stanów z Unii. Odmienny stosunek Północy i Południa do spraw gospodarczych i ustrojowych, w tym do kwestii niewolnictwa.
- Lincoln – zwolennik abolicjonizmu – prezydentem USA (1861–1865).
- Wojna secesyjna (1861–1865) i zwycięstwo stanów Unii.
- Skutki wojny secesyjnej: zniesienie niewolnictwa w USA, osłabienie wpływów plantatorów z Południa, dalsza industrializacja kraju.

Czy już umiesz?

1. Scharakteryzuj politykę Amerykanów w stosunku do Indian i czarnoskórych niewolników w XIX w. Jak ją oceniasz?
2. Z jakich powodów stany południowe dokonały secesji w 1861 r.?
3. Wyjaśnij pochodzenie nazwy: wojna secesyjna. Wymień skutki konfliktu.
4. Która koncepcja ustroju państwa – demokratów czy republikanów – zwyciężyła w wyniku wojny secesyjnej? Uzasadnijcie odpowiedź.

Muzeum Emigracji w Gdyni

Wśród emigrantów zarobkowych wyruszających do Stanów Zjednoczonych były tysiące Polaków. Ich losy upamiętnia Muzeum Emigracji w Gdyni. Założono je w budynku dawnego Dworca Morskiego, gdzie w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej Polacy rozpoczynali swą podróż za ocean. Duża część ekspozycji dotyczy emigrantów z XIX w. i porusza tematy Wielkiej Emigracji czy rewolucji przemysłowej.

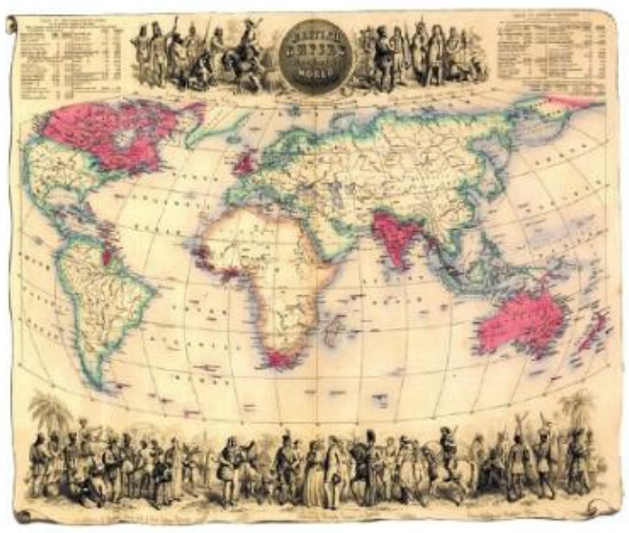
3.3 Ekspansja kolonialna w XIX wieku

Podejmij temat

- Powiedz, czym jest kolonializm. Omów charakter kolonizacji europejskiej w wiekach XVI–XVIII. Uwzględnij postępowanie Europejczyków w Ameryce.

Imperializm – polityka państwa zmierzająca do podporządkowania sobie innych krajów lub podboju nowych terenów.

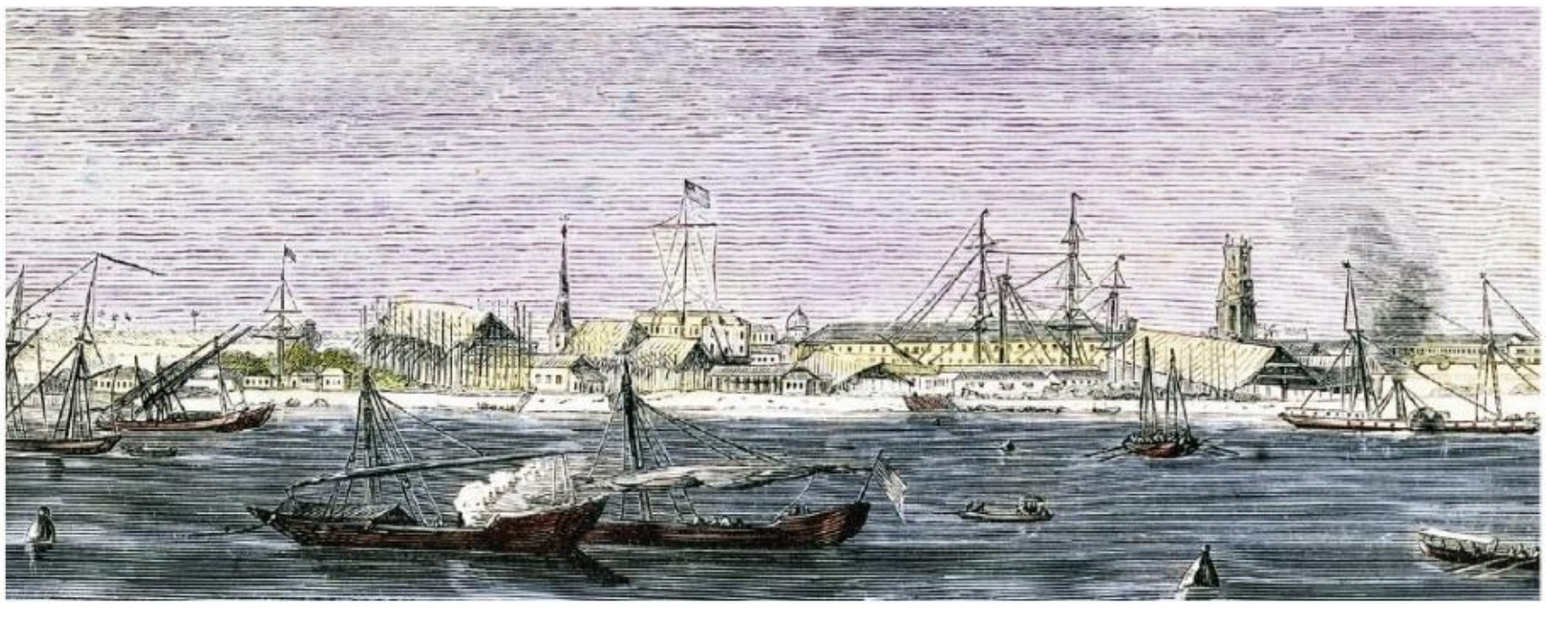

W skład brytyjskiego imperium kolonialnego wchodziły tereny na całym świecie. Znajdowały się one na obu półkulach, w różnych strefach czasowych – zawsze więc gdzieś był dzień. Z tego powodu Wielką Brytanię nazywano imperium, w którym nigdy nie zachodzi słońce.

Potęgi kolonialne

Europejski kolonializm narodził się w XVI w. W XIX stuleciu wkroczył w nową fazę rozwoju. Osiągnął też niespotykane wcześniej rozmiary. W tym okresie mocarstwa europejskie skolonizowały nowe terytoria w Azji i Afryce. Wykorzystały do tego swoją przewagę wojskową, gospodarczą i technologiczną. Zajęte obszary były stale eksploatowane przez metropolie, choć ich status polityczny był różny. Część kolonii została całkowicie podporządkowana mocarstwom, które utworzyły w nich własną administrację i narzuciły swoje prawa. W niektórych formalnie nadal rządzili lokalni władcy. Jednak musieli oni akceptować polityczne zwierzchnictwo metropolii i zawierać z nimi niekorzystne dla siebie umowy gospodarcze.

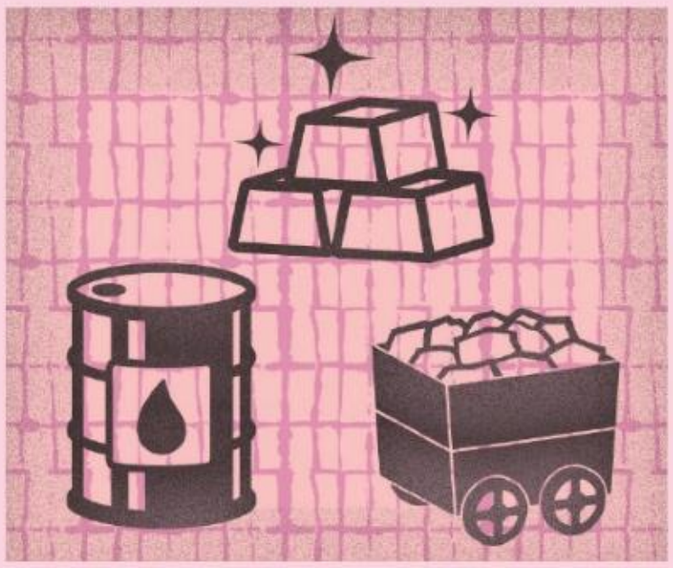
W dobie europejskiego **imperializmu** największą potęgą kolonialną świata stała się Wielka Brytania. U schyłku rządów **królowej Wiktorii** (lata panowania: 1837–1901) brytyjskie imperium obejmowało jedną czwartą powierzchni świata zamieszkiwaną przez jedną czwartą ludności globu. W XIX w. swoją władzę zamorską umocniły również Francja i Holandia. Nowymi posiadaczami kolonii zostały też Stany Zjednoczone, Niemcy, Belgia, Japonia i Rosja. Zmniejszyły się zaś wpływy Portugalii i Hiszpanii. Ich kolonie w Nowym Świecie wyzwoliły się spod władzy metropolii. W wyniku tego powstały niepodległe państwa, m.in. Meksyk, Argentyna i Brazylia.

Bombaj, siedziba brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Ta spółka zrzeszała bogatych inwestorów. Zapoczątkowała rządy kolonialne Brytyjczyków w Indiach.

Przyczyny kolonializmu w XIX wieku

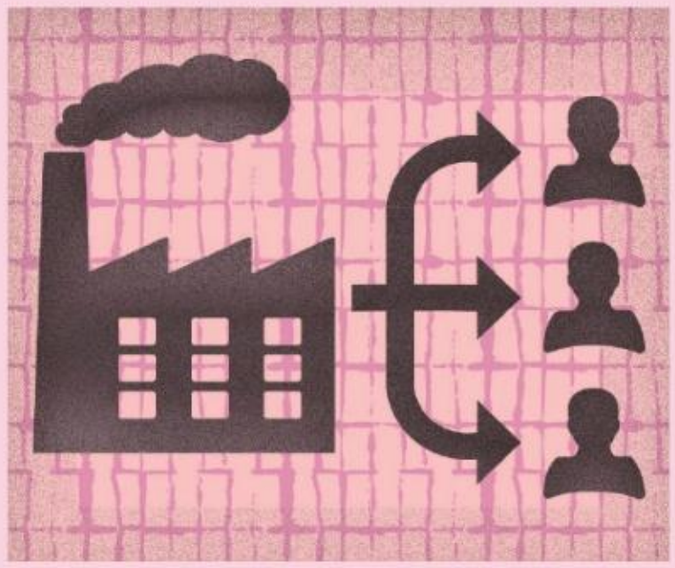
Ekspansja kolonialna w XIX w. wiązała się z rewolucją przemysłową i jej skutkami. Przeludnione miasta zmagały się z problemami bezrobocia i biedy. Prowadziło to do poważnych napięć społecznych. Zdobycie nowych terenów osadniczych umożliwiło migrację części ludności i w pewnym stopniu rozwiązywało problem przeludnienia. W rozwoju ekspansji kolonialnej zasadniczą rolę odegrały też interesy właścicieli ziemskich i fabrykantów. Pierwsi poszukiwali ziem pod uprawę roślin przemysłowych, drudzy – surowców i rynków zbytu dla rosnącego w siłę przemysłu. Rządy mocarstw wspierały te działania. Podboje kolonialne traktowano jako sposób na rozszerzanie swoich wpływów na świecie lub powstrzymywanie wpływów innych potęg europejskich. Zobacz, jakie korzyści przynosiły kolonie metropoliom oraz ich mieszkańcom.

Kolonie dostarczały surowców mineralnych (np. ropy naftowej, węgla, złota, kamieni szlachetnych), drewna oraz innych surowców niezbędnych do produkcji przemysłowej.

Na skolonizowanych terenach zakładano plantacje. Na dużą skalę uprawiano w nich bawełnę, trzcinę cukrową, tytoń i kakao – rośliny o dużym znaczeniu w przemyśle i handlu.

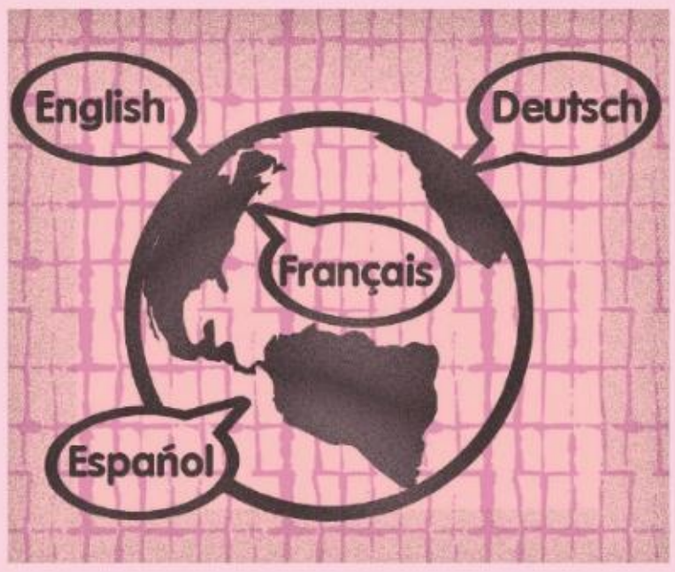
Kolonie w Azji i Afryce były ludne, ale słabo uprzemysłowione. Stanowiły potężny rynek zbytu dla metropolii. Dzięki zwiększeniu produkcji europejscy robotnicy mieli pracę.

Wielu Europejczyków przenosiło się do kolonii w celu wzbogacenia czy podniesienia swego statusu społecznego. W koloniach mogli na przykład tanio kupić ziemię, której było tam pod dostatkiem.

W koloniach zakładano bazy wojskowe, które pozwalały kontrolować szlaki handlowe. Pozostające tam oddziały zbrojne zabezpieczały interesy mocarstw przed wpływami innych państw.

Z kolonizacją wiązała się ekspansja kulturowa. Polegała ona na upowszechnianiu się języka i kultury danego narodu oraz religii chrześcijańskiej. Dla metropolii miało to znaczenie prestiżowe.

- Wymień czynniki, które decydowały o rozwoju ekspansji kolonialnej. Podziel je na gospodarcze, społeczne i polityczne.

Brytyjczycy nie dążyli do wyniszczenia rdzennej ludności w Indiach. Wprowadzili tam własną administrację, ale szanowali odrębność kulturową Hindusów. Ingerowali jednak w lokalne tradycje. Nierzadko stawało się to przyczyną buntów miejscowej ludności. Jednym z najpoważniejszych było **powstanie sipajów** w latach 1857–1859. Zostało ono stłumione przez Brytyjczyków. Powyżej: moneta indyjska z wizerunkiem królowej Wiktorii.

Dominium – nazwa posiadłości, które uzyskały szeroką autonomię przy jednoczesnym uznaniu zwierzchnictwa Wielkiej Brytanii. Były one tworzone na obszarach, gdzie większość mieszkańców stanowili potomkowie białych osadników (tak jak Kanadyjczycy).

Azja

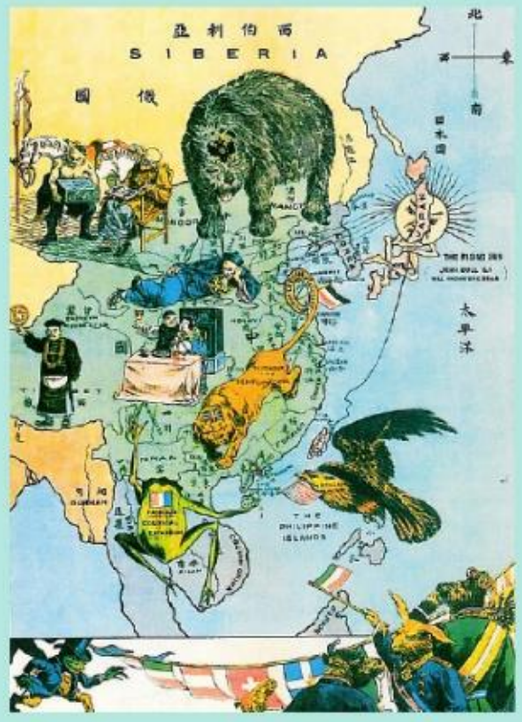
W XIX w. nasiliła się kolonialna ekspansja Europejczyków w Azji. Na tym obszarze była aktywna zwłaszcza brytyjska Kompania Wschodnioindyjska. W pierwszej połowie stulecia, po serii wojen podporządkowała sobie większość **Indii**. Kraj ten był rozdrobniony politycznie, co ułatwiło Brytyjczykom podbój. Z czasem posiadłości Kompanii przejął rząd angielski i ustanowił tam generalnego gubernatora (jako wicekróla). W 1877 r. królowa Wiktoria mianowała się cesarzową Indii. Ten rozległy i ludny kraj był najważniejszą kolonią brytyjską w Azji. Stanowił olbrzymi rynek zbytu towarów z metropolii i był miejscem uprawy trzciny cukrowej, tytoniu i bawełny.

W Azji Południowo-Wschodniej swoje kolonie mieli Holendrzy i Francuzi. Największą i najbogatszą posiadłością holenderską były wyspy **Indonezji**, skąd sprowadzano przyprawy i kawę. Z kolei Francuzi opanowali **Półwysep Indochiński**.

Aktywność kolonialną przejawiali też Rosjanie, którzy podporządkowali sobie ziemie centralnej Azji i wschodniej Syberii. O wpływy w Mandżurii i Korei z Rosją i Chinami rywalizowała Japonia.

Ameryka Północna i Australia

W Ameryce Północnej dominującą pozycję utrzymywały Stany Zjednoczone. Powiększały one swoje terytorium między innymi przez wykup posiadłości francuskich (Luizjana), hiszpańskich (Floryda) i rosyjskich (Alaska). W celu wzmocnienia statusu w rejonie Morza Karaibskiego i Oceanu Spokojnego USA uzależniły od siebie Kubę, opanowały Hawaje i Filipiny. Największą kolonią Brytyjczyków w Ameryce pozostała **Kanada**, której przyznano status **dominium**. Brytyjskimi *dominiami* były też **Australia** i **Nowa Zelandia**.

Grafika ukazuje wpływy mocarstw (m.in. Wielkiej Brytanii, Francji, Rosji i USA) w Chinach.

Więcej na temat

Chiny w dobie kolonializmu

W XVIII w. Chiny zaczęły się izolować od świata. Cesarze zabronili prowadzenia handlu z Europejczykami. Kupcy, głównie brytyjscy, pragnęli jednak nadal kupować chińską herbatę, jedwab i porcelanę. Nawiązywali więc potajemne kontakty z tamtejszymi handlarzami narkotyków. W zamian za potrzebne towary zaopatrywali ich w silny narkotyk – opium. Z powodu szerzącej się narkomanii chińskie władze zaczęły zwalczać przemyt. Doprowadziło to do **wojen opiumowych** z Wielką Brytanią (1839–1842) oraz Wielką Brytanią i Francją (1856–1860). Zakończyły się one klęską Chin. Azjatów zmuszono do znacznych ustępstw handlowych. Z czasem inne mocarstwa, wykorzystując osłabienie Chin, narzuciły im niekorzystne umowy gospodarcze.

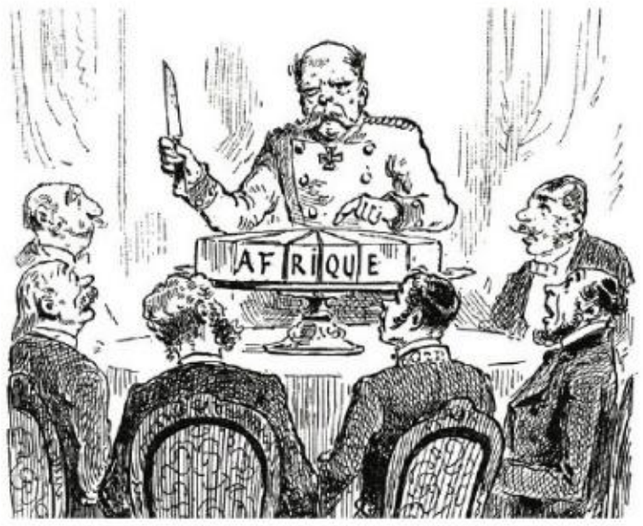
- Przedstaw sytuację Chin w XIX w.

Afryka

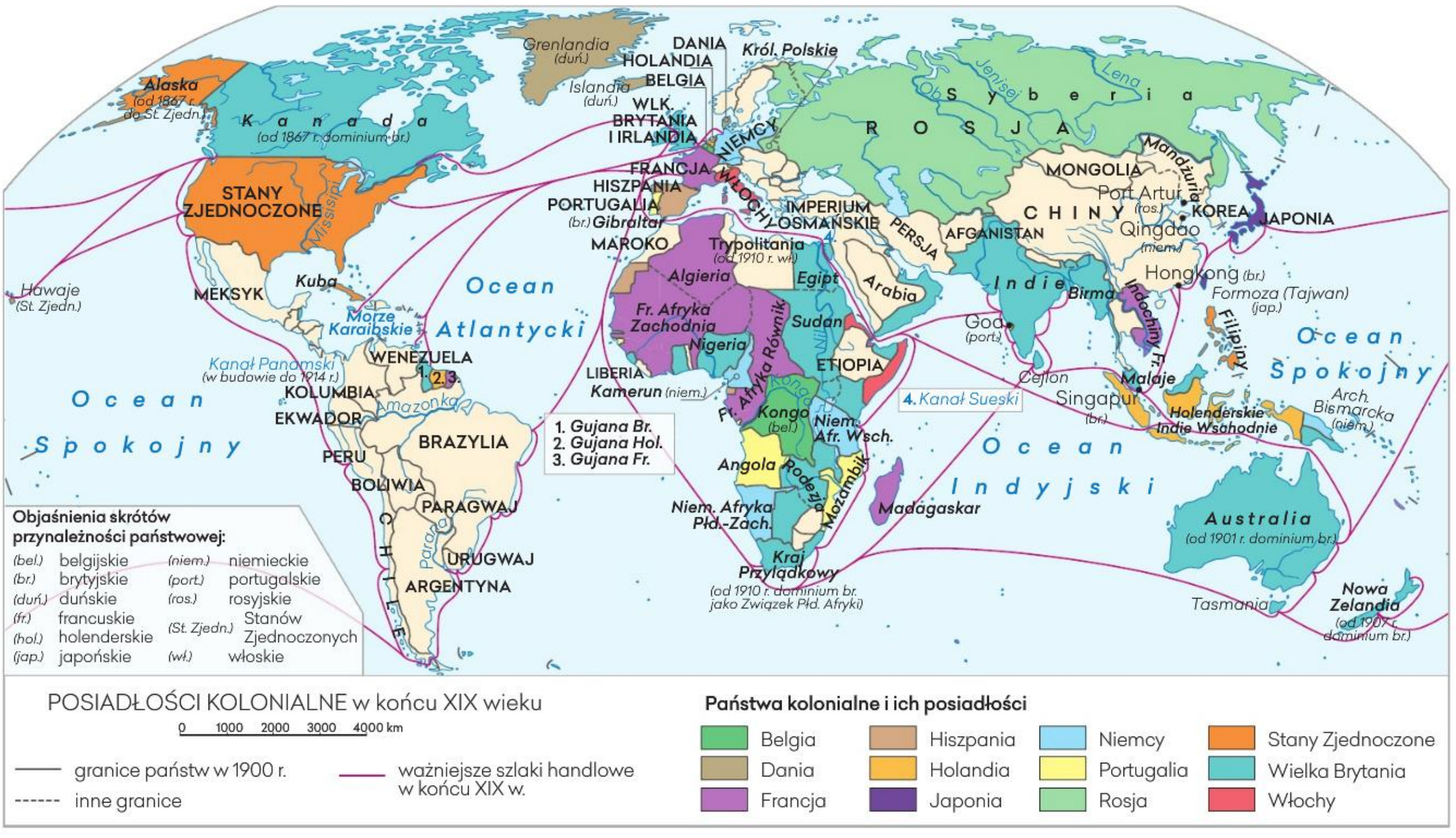
Od XV w. aż do połowy XIX w. Europejczycy skolonizowali w Afryce jedynie niewielkie obszary. Zajmowali głównie wybrzeża kontynentu, gdzie zakładali faktorie handlowe. Takie były początki portugalskich czy holenderskich kolonii. Przez stulecia Europejczycy przybywali do Afryki głównie w poszukiwaniu niewolników. Kolonizacja tego kontynentu nasiliła się w drugiej połowie XIX w. Była ona skutkiem ostrej rywalizacji między mocarstwami.

Główną rolę w kolonizacji Afryki odegrała Wielka Brytania. Na południu kontynentu opanowała **Kraj Przylądkowy** – dawną kolonię holenderską. Oprócz tych terenów zajęła też wybrzeża na zachodzie Afryki oraz Sudan. Duże znaczenie miało przejęcie przez Brytyjczyków kontroli nad **Egiptem**. To terytorium nabrało strategicznego znaczenia w 1869 r. – po otwarciu **Kanału Sueskiego**, który skrócił czas żeglugi z Europy do Azji. Do rywalizacji o kolonie w Afryce włączyły się również Francja, Włochy, Niemcy i Belgia.

Mocarstwa europejskie utrzymywały kolonie afrykańskie w zależności politycznej i gospodarczej. Zajęte obszary stały się dla nich źródłem surowców i płodów rolnych. Były miejscem uprawy roślin przemysłowych (trzciny cukrowej, kakao, kawy), a także rynkiem zbytu.

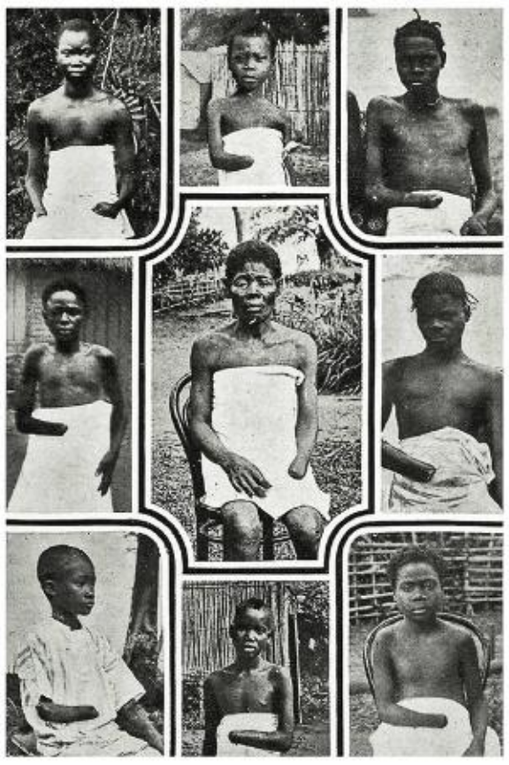

Rywalizacja między mocarstwami kolonialnymi w Afryce doprowadziła do zwołania **konferencji berlińskiej** w 1884 r. W jej trakcie państwa europejskie ustaliły granice swoich wpływów na tym kontynencie, przy czym w ogóle nie uwzględniły miejscowych podziałów etnicznych i plemiennych. Powyżej: karykatura ukazująca podział „afrykańskiego tortu" między uczestników obrad.

1. Podaj nazwy największych państw kolonialnych. Wskaż kolonie, które miały dla nich decydujące znaczenie gospodarcze.

Pokaż na mapie kolonie, które były źródłem takich surowców i roślin przemysłowych, jak diamenty, złoto, kauczuk, trzcina cukrowa, tytoń, bawełna i herbata.

Przykładem wyniszczającej polityki względem kolonii jest postępowanie Belgów w Kongo. Biali osadnicy wyzyskiwali miejscową ludność na plantacjach i krwawo tłumili wszelkie bunty. Zaniżone szacunki mówią nawet o pięciu milionach ofiar. Na zdjęciu: kongijskie dzieci, którym obcięto dłonie za niezebranie wystarczającej ilości kauczuku.

Burowie – potomkowie holenderskich osadników. W XVII w. założyli kolonię w południowej Afryce – Kraj Przylądkowy.

Skutki kolonializmu

Kolonializm umocnił dominację Europy w świecie. Na zajętych obszarach na wzór europejski organizowano państwa, systemy gospodarcze, szkolnictwo, armie. Upowszechniano europejskie języki i kulturę oraz religię chrześcijańską, nie licząc się z lokalnymi wierzeniami i tradycjami. Europejczycy przenieśli do kolonii zdobycze cywilizacji. Budowali koleje i drogi. Ich celem nie było polepszenie warunków życia miejscowej ludności, lecz usprawnienie zarządzania koloniami i eksploatacja ich bogactw. Niemniej jednak rodzimi mieszkańcy korzystali z tych zdobyczy.

Kolonizatorzy traktowali podporządkowane sobie ziemie jako źródło zysku. Nie brali pod uwagę potrzeb i praw miejscowej ludności. Dla przykładu, w Indiach Brytyjczycy zniszczyli hinduskie rzemiosło. Nałożyli wysokie podatki na lokalnych wytwórców i zakazali eksportu ich towarów. Sami zaś zalali rynek tanimi fabrycznymi wyrobami niskiej jakości.

Ekspansja mocarstw często prowadziła do walk z miejscową ludnością. Do najbardziej krwawych konfliktów kolonialnych należały **wojny burskie** w Afryce. Wielka Brytania toczyła je z **Burami** w latach 1880–1881 oraz 1899–1902. Zakończyły się one podbojem republik burskich przez Brytyjczyków. Do konfliktów kolonialnych dochodziło też między samymi mocarstwami, choć na ogół starały się one rozwiązywać spory w pokojowy sposób i dzielić strefami wpływów.

Kolonializm skutkował niekiedy **wyniszczeniem rdzennej ludności** – zwłaszcza w tych rejonach, gdzie biali osadnicy zetknęli się z prymitywnymi ludami bez tradycji państwowych. Aborygenów w Australii i Maorysów w Nowej Zelandii spotkał podobny los jak Indian w Ameryce.

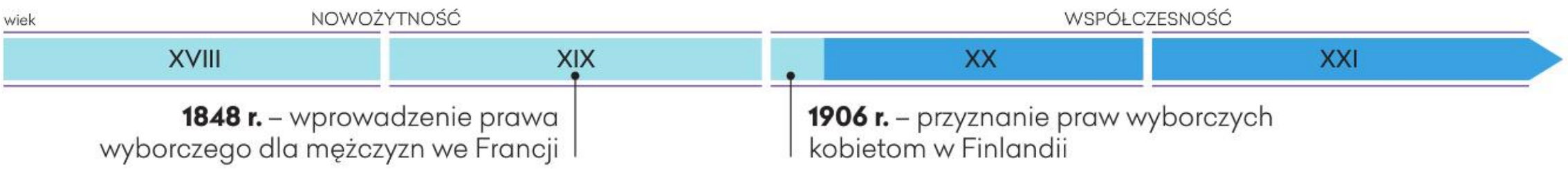
W skrócie

- W XIX w. kolonie obejmowały Azję Południowo-Wschodnią, Afrykę, Kanadę, niewielką część Ameryki Południowej, Australię i Nową Zelandię.
- Przyczyny kolonializmu: poszukiwanie terenów osadniczych, rynków zbytu i surowców, względy wojskowe i polityczne.
- Skutki ekspansji: europeizacja kolonii, wyzysk gospodarczy, wojny, wyniszczanie rdzennej ludności.

Czy już umiesz?

1. Omów przyczyny i następstwa ekspansji kolonialnej. Wypisz je w tabeli.
2. Jakie korzyści przyniosła mieszkańcom Indii polityka Brytyjczyków, a jakie straty? Które przeważały?
3. Przedstaw jeden z wymienionych w podręczniku konfliktów kolonialnych. Podaj jego przyczyny i skutki.
4. Czy kolonializm był, twoim zdaniem, zjawiskiem pozytywnym czy negatywnym? Spójrz z punktu widzenia mocarstw i terytoriów zależnych.

3.4 Przemiany demokratyczne i nowe idee polityczne

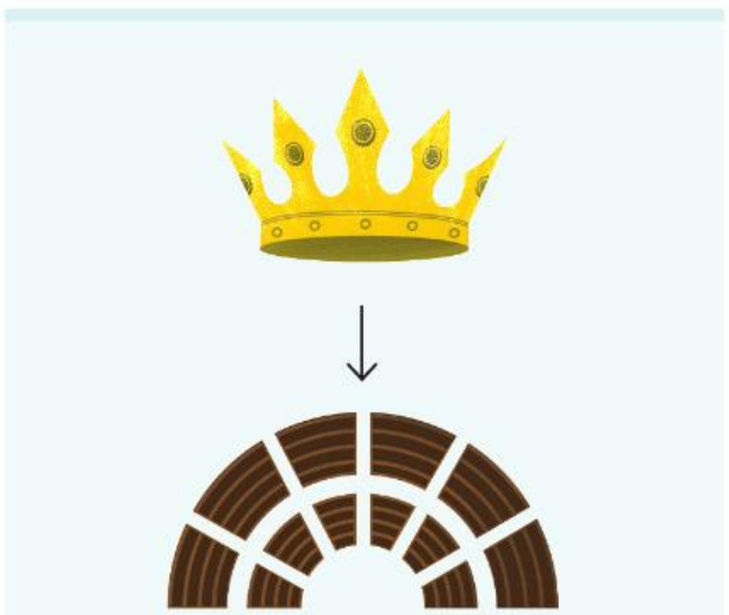

Podejmij temat

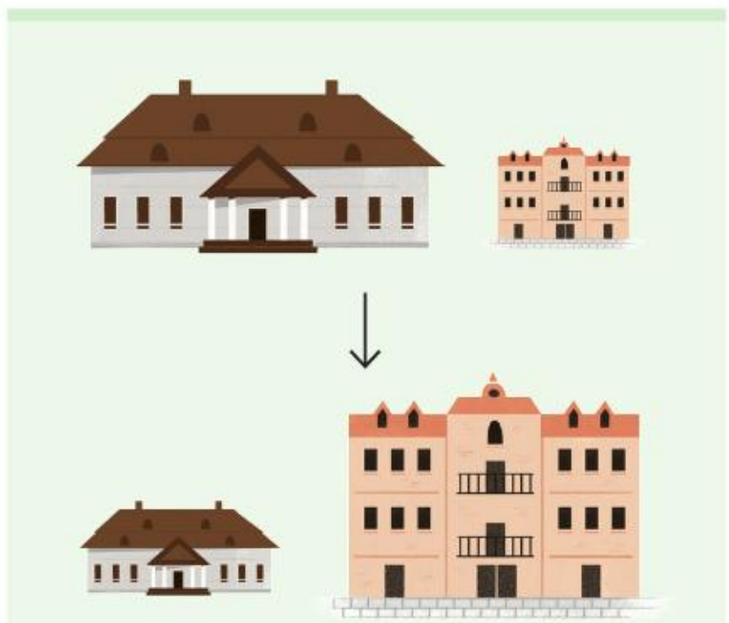
- Wymień jak najwięcej cech państwa demokratycznego.
- Co to znaczy dziś być obywatelem państwa, a co oznaczało dawniej bycie królewskim poddanym? Kto – obywatel czy poddany – ma większy wpływ na rządy w państwie?

Poddani stają się obywatelami

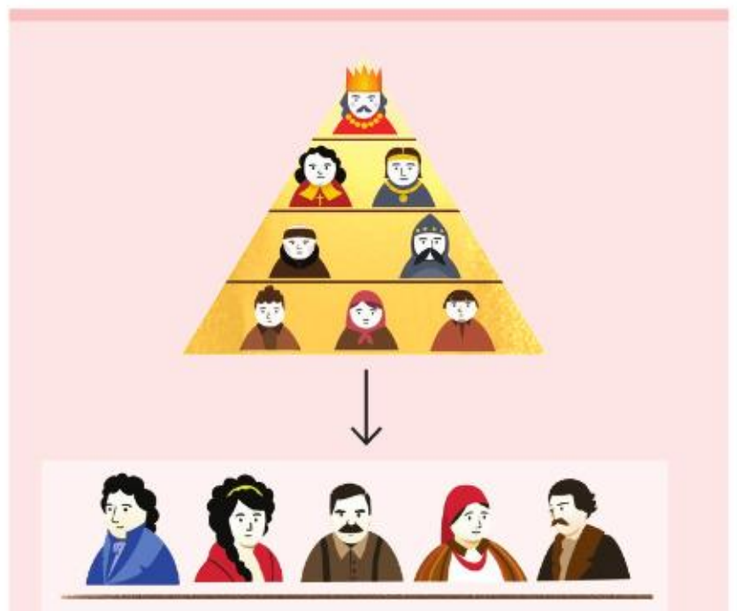
W drugiej połowie XIX w. i na początku następnego stulecia proces demokratyzacji życia politycznego i społecznego w Europie znacząco przyspieszył. W poszczególnych państwach jego nasilenie było różne, ale zmiany objęły w zasadzie cały nasz kontynent.

W wielu krajach monarchowie oddali część władzy parlamentom i rządom. Stopniowo zwiększali też ich uprawnienia. Tak było na przykład w Wielkiej Brytanii oraz – choć w mniejszym stopniu – w Cesarstwie Niemieckim i Monarchii Austro-Węgierskiej. W niektórych państwach, np. we Francji, umocniła się republika.

Industrializacja objęła Europę i niemal cały świat (był to jeden ze skutków kolonializmu). Wzrosło znaczenie grup związanych z rozwijającym się przemysłem – kapitalistów i robotników. Te miejskie środowiska uaktywniły się politycznie. Zmalało znaczenie grup utrzymujących się z pracy na roli – szlachty i chłopów.

Zaniknęły stosunki feudalne, zlikwidowano poddaństwo chłopów i podziały stanowe. Szlachectwo przestało być warunkiem koniecznym do posiadania ziemi. Umacniał się kapitalizm – nowy system społeczno-gospodarczy. Większość ludzi miała równe prawa i jednakowe szanse awansu społecznego.

Następstwem upowszechniania się idei parlamentaryzmu i widoczną oznaką demokratyzacji było rozszerzenie **praw wyborczych**. W 1848 r. we Francji uzyskali je wszyscy mężczyźni bez względu na wielkość majątku. W latach 70. XIX w. powszechne prawa wyborcze dla mężczyzn wprowadzono również w USA, Niemczech i Szwajcarii. Natomiast kobiety nadal nie miały wpływu na życie polityczne państwa.

Partia polityczna – organizacja społeczna mająca własny program polityczny; jej celem jest zdobycie, a następnie utrzymanie władzy.

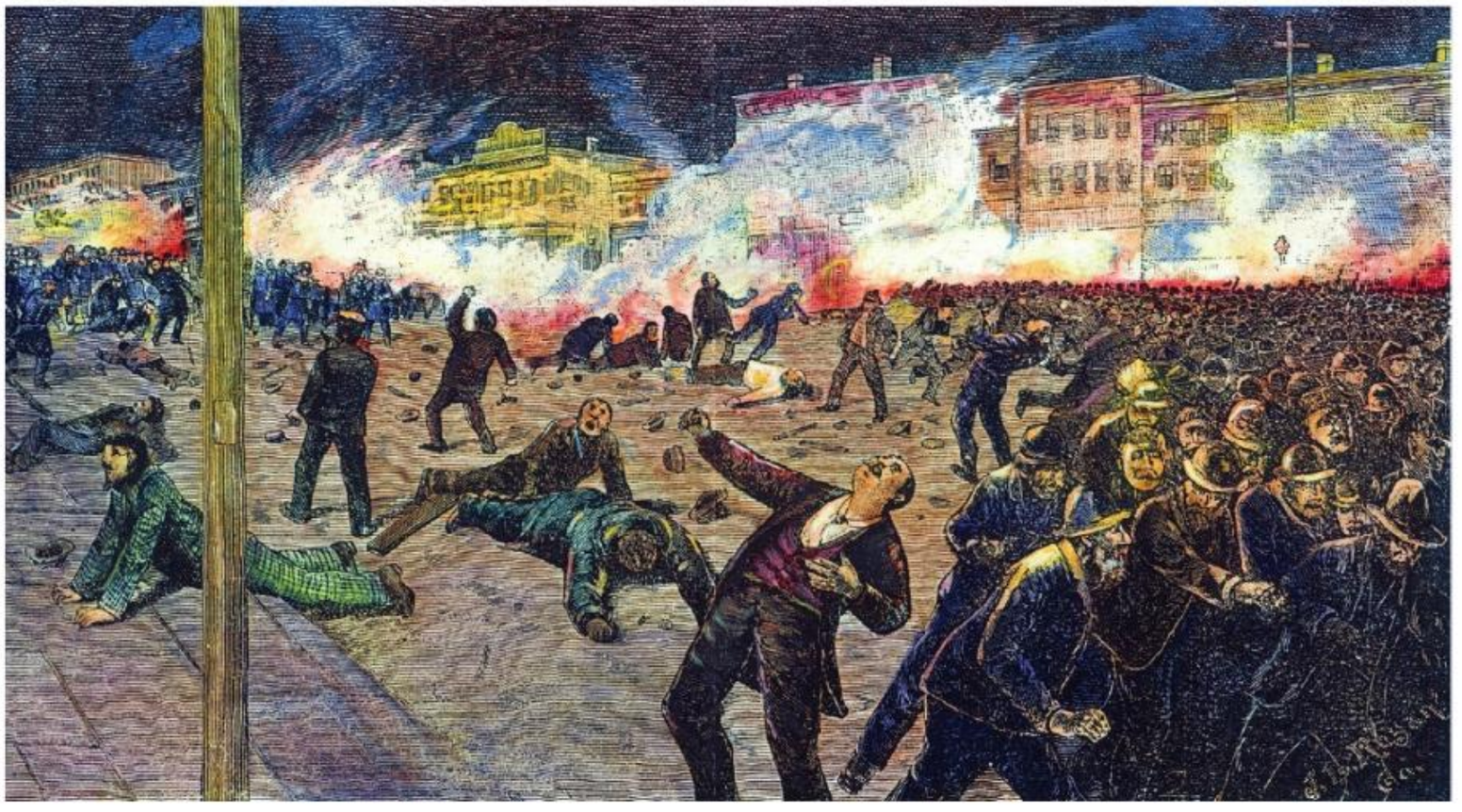
Wiec polityczny w Anglii w 1908 r. – przejaw angażowania się obywateli w życie polityczne

W demokratyzujących się państwach wzrastała polityczna i społeczna aktywność obywateli. Ludzie zakładali rozmaite organizacje, kluby, fundacje czy związki zawodowe. Rozwijały się **partie polityczne**, które reprezentowały interesy poszczególnych grup. Dzięki wprowadzeniu wolności prasy powstawały nowe czasopisma. W następstwie tych zmian uformowało się **społeczeństwo obywatelskie** – odpowiedzialne za państwo i identyfikujące się z nim. Minęły czasy, kiedy państwo było własnością króla i grup uprzywilejowanych. Teraz stało się ono wspólnym dobrem wszystkich mieszkańców.

Rządzone przez obywateli państwo, bardziej niż kiedykolwiek w historii, zaczęło dbać o interesy wszystkich mieszkańców, a szczególnie grup najsłabszych. Przejawem tego było **ustawodawstwo socjalne**. Coraz więcej rządów wprowadzało powszechną i bezpłatną edukację. Bardziej dbano o porządek i bezpieczeństwo publiczne. Zmiany te najszybciej zachodziły w krajach zachodniej Europy.

Sytuacja robotników

W drugiej połowie XIX w. zaczęły się poprawiać warunki pracy i życia robotników. W najbardziej uprzemysłowionych państwach nastąpił znaczny **wzrost płac**, np. w Wielkiej Brytanii i Francji o ponad połowę. Stopniowo wdrożono też prawa chroniące ludzi przed wyzyskiem. Te pozytywne zmiany były skutkiem działalności związków zawodowych i partii politycznych, które skutecznie wpływały na ustawodawstwo. Pod koniec lat 80. XIX w. najszersze prawa socjalne zapewniały Niemcy. Władze ustaliły tam wymiar czasu pracy na 9 do 11 godzin dziennie. Wprowadziły ubezpieczenia chorobowe i wypadkowe oraz rozbudowały system opieki społecznej. W Niemczech i innych krajach zabroniono również zatrudniania dzieci do lat 13. Kobiety i młodzież zostali objęci specjalną ochroną. Pozytywne zmiany nie dotyczyły jednak w takim samym stopniu wszystkich robotników, nawet w najbogatszych państwach. Nadal dochodziło więc do strajków.

Do historii przeszła demonstracja robotnicza w Chicago [czyt. szikago], którą zorganizowano na początku maja 1886 r. Jeden z uczestników rzucił bombę w stronę policji, wskutek czego zginęło wiele osób. Kilku robotników skazano za to na karę śmierci. W celu upamiętnienia tych wydarzeń II Międzynarodówka (zob. na s. 85) ustanowiła dzień 1 maja Świętem Pracy.

Socjaldemokracja, komunizm, anarchizm

Na przełomie wieków XIX i XX socjalizm dzielił się na kilka nurtów **lewicy**. Do najważniejszych należały socjaldemokracja i komunizm. Głównym ideologiem **socjaldemokracji** był **Edward Bernstein** [czyt. bernsztajn]. Jego zwolennicy odeszli od głoszonej przez Marksa koncepcji obalenia kapitalizmu na drodze międzynarodowej rewolucji. Opowiadali się za poszanowaniem własności prywatnej i reformą ustroju kapitalistycznego. Według socjalistów państwo miało chronić ludzi pracy przed wyzyskiem, wspierać ubogich i zapewniać wszystkim równy dostęp do edukacji czy opieki zdrowotnej. Socjaldemokraci pragnęli zrealizować te zamierzenia pokojowymi metodami parlamentarnymi. Dlatego tworzyli w swoich państwach partie polityczne. Do największych w Europie należała Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (w skrócie: SPD). Znacznie bardziej radykalni w swoich poglądach byli **komuniści**, którzy pozostali wierni ideom Marksa. Dążyli do zniszczenia kapitalizmu i całkowitego upaństwowienia gospodarki.

Innym nurtem lewicy był **anarchizm**. Jego przedstawiciele wzywali do wywołania rewolucji, która miała doprowadzić do zlikwidowania państw jako instytucji. Jedyną akceptowalną formą organizacji społecznej były dla nich niewielkie komuny, które miały sobie wzajemnie pomagać. Część anarchistów jako formę walki wybierała **terror**. Ofiarami organizowanych przez nich zamachów często padali ludzie władzy. Z tego powodu członków ruchu anarchistycznego zaczęto uważać za terrorystów. Było to przekonanie niesłuszne. Terroryzm – działalność zagrażająca sprawnemu funkcjonowaniu państw i bezpieczeństwu obywateli – mógł mieć różne podłoża.

Lewica – ogół ideologii podnoszących kwestie sprawiedliwości i równości społecznej, odnoszących się krytycznie do monarchii, tradycji, religii i Kościoła. Żądania lewicowych działaczy to: demokratyzacja społeczeństw, równouprawnienie kobiet, laicyzacja państwa, opieka socjalna i bezpłatna edukacja dla wszystkich.

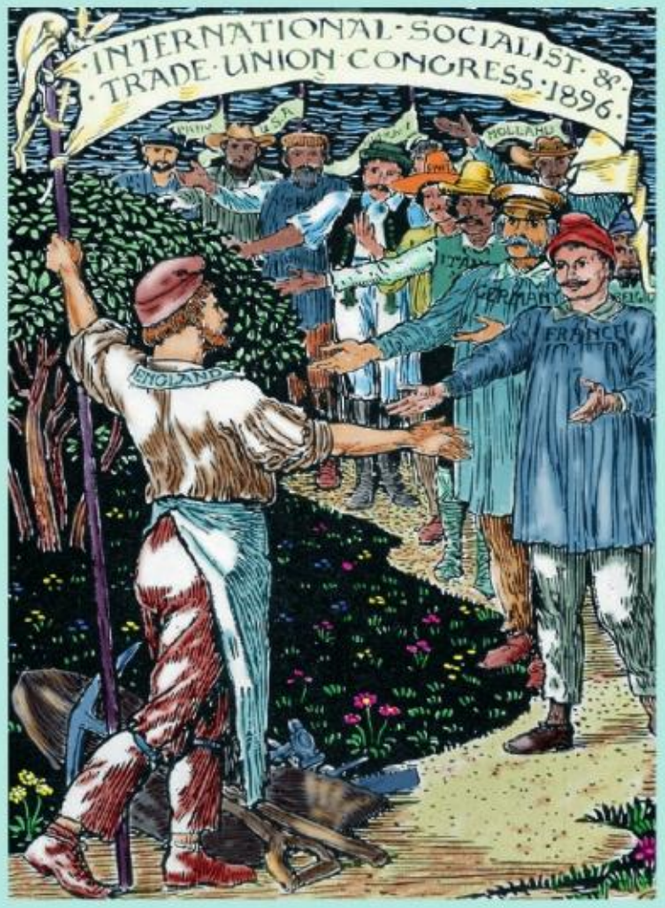
Jednym z najważniejszych postulatów socjalistycznych w końcu XIX w. było wprowadzenie ośmiogodzinnego dnia pracy. Na zdjęciu: strajk we Francji w 1906 r., podczas którego na kamienicy wywieszono transparent z tym żądaniem

Więcej na temat

I i II Międzynarodówka

W celu połączenia wysiłków w walce o poprawę sytuacji robotników działacze socjalistyczni z różnych państw założyli w 1864 r. w Londynie I Międzynarodówkę. Ta organizacja robotnicza powstała z inicjatywy Karola Marksa. Jej członkowie spotykali się na kongresach organizowanych w różnych miastach. Wspierali strajki i akcje polityczne socjalistów, np. kampanie wyborcze. W 1876 r. I Międzynarodówka została rozwiązana. Nie doprowadziła do trwałego scalenia całego ruchu robotniczego. Tego celu nie osiągnęła również II Międzynarodówka, którą stworzono w 1889 r. (funkcjonowała do 1923 r.). Jednak jako pierwsza wysunęła postulat ośmiogodzinnego dnia pracy (osiem godzin pracy, osiem godzin odpoczynku, osiem godzin snu). Opowiadała się również za zakazem pracy dzieci, wprowadzeniem powszechnej oświaty i ustawodawstwa socjalnego.

- **Wyjaśnij, w jakim celu założono I Międzynarodówkę.**

Plakat z okazji kongresu II Międzynarodówki

Kościół wobec kwestii robotniczej

Oprócz komunistów i socjaldemokratów walkę o prawa robotników wspierały również Kościoły protestanckie oraz Kościół katolicki. Duchowni organizowali pomoc materialną dla robotników. Pomagali bezrobotnym znaleźć pracę. Walczyli o poprawę sytuacji materialnej tej grupy.

W 1891 r. papież Leon XIII wydał **encyklikę** *Rerum novarum*. Opowiedział się w niej za prawem robotników do pracy w godziwych warunkach, szacunku i sprawiedliwego dostępu do wytworzonych dóbr. Akceptował pokojowe metody walki o prawa pracownicze, w tym strajk, który w wielu krajach wciąż jeszcze był zakazany. Jednocześnie papież sprzeciwiał się metodom polegającym na stosowaniu przemocy. Postulował też poszanowanie własności prywatnej i dlatego potępił marksistowską koncepcję rewolucji socjalistycznej. Papieska encyklika stała się fundamentem nauki społecznej Kościoła i nowego ruchu społeczno-politycznego – **chrześcijańskiej demokracji** (chadecji). Jego przedstawiciele, razem z monarchistami, konserwatystami i nacjonalistami oraz niektórymi liberałami, reprezentowali **prawicę**.

Encyklika – pismo papieża adresowane do biskupów i wiernych, poruszające problemy wiary lub ważne kwestie społeczne.

Prawica – ogół ideologii, które podkreślają wagę tradycyjnych wartości, takich jak: ojczyzna, własność prywatna, rodzina, religia i Kościół.

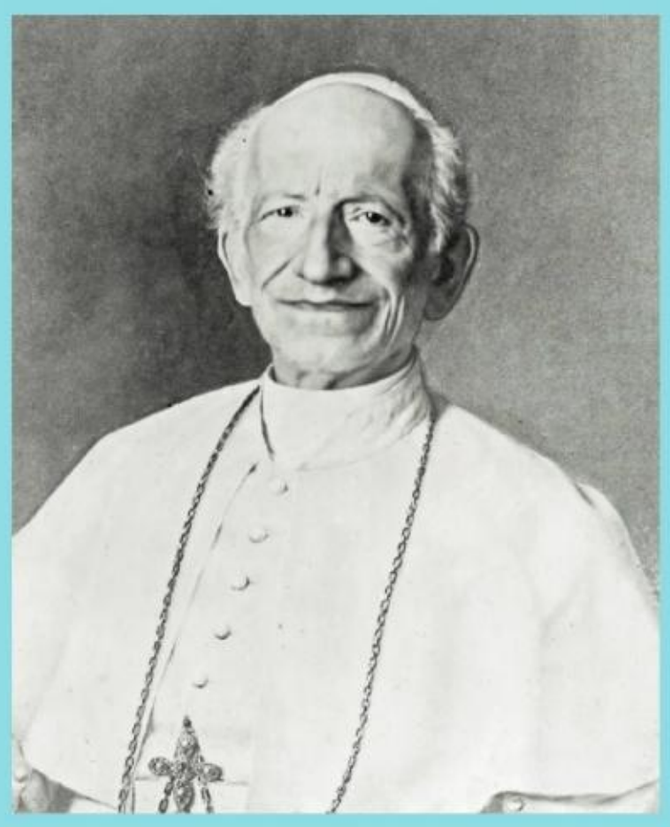
Fragment encykliki Rerum novarum

Socjaliści, wznieciwszy zazdrość (ubogich do bogatych) mniemają, że dla usunięcia przepaści między nimi znieść trzeba prywatną własność, a zastąpić ją wspólnym wszystkim posiadaniem dóbr materialnych […]. Przez tę przemianę posiadania prywatnego na wspólne zapewniającą, jak sądzą, równy podział rzeczy i korzyści, spodziewają się socjaliści uleczyć obecne zło. To jednak nie rozwiąże trudności, a samej klasie robotników przyniesie w rezultacie szkodę. Jest ponadto ten pogląd niesprawiedliwym; zadaje bowiem gwałt prawnym właścicielom, psuje ustrój państwa i do głębi wzburza społeczeństwo. […]

Jest zasadniczym błędem w sprawie, o której mówimy, ulegać poglądowi, że dwie klasy są sobie z natury swojej przeciwne, jak gdyby już sama natura uzbroiła bogatych i proletariat do walki ostatecznej z sobą. Sprzeciwia się to tak dalece rozumowi i rzeczywistości, że prawdą jest wprost przeciwne twierdzenie; jak bowiem poszczególne członki w ciele ludzkim zestrajają się[1] mimo swej różnorodności między sobą, tworząc w ten sposób harmonijny zespół, tak również w społeczeństwie ludzkim dwie te klasy przez naturę skazane są na to, by się z sobą łączyły w zgodzie i by sobie odpowiadały w równowadze. Jedna drugiej bezwzględnie potrzebuje i ani kapitał bez pracy, ani bez kapitału praca istnieć nie może.

Źródło: Leon XIII, *Encyklika o kwestii robotniczej* Rerum novarum, „Znak" 1982, nr 32

[1] Zestrajać się – dostosować się do siebie.

Leon XIII (lata pontyfikatu: 1878–1903) był pierwszym papieżem, który pisał na temat spraw społecznych.

1. Powiedz, jakie stanowisko zajął papież wobec rewolucji socjalistycznej.
2. Jak, zdaniem papieża, powinny się układać relacje między kapitalistami a ludźmi pracy? Jakie w tej kwestii było stanowisko Marksa?

Nacjonalizm

Przemiany demokratyczne, likwidacja przywilejów szlacheckich i poddaństwa osobistego chłopów sprawiły, że ludzie stali się równi wobec prawa. Podziały stanowe odchodziły w przeszłość, upowszechniała się idea wspólnoty narodowej. Ludzie o tym samym pochodzeniu etnicznym, języku, wspólnej tradycji, kulturze i historii mieli coraz silniejsze poczucie łączącej ich więzi. W ten sposób kształtowały się nowoczesne narody (nacje).

Wraz z upowszechnieniem idei wspólnoty narodowej uformowała się jedna z najważniejszych ideologii XIX w. – **nacjonalizm** (łac. *natio* – naród). Nacjonaliści za największą wartość uważali naród. Wszyscy jego członkowie – niezależnie od zajmowanej pozycji społecznej, wielkości majątku czy zawodu – powinni ich zdaniem wykazywać się lojalnością wobec swojej nacji i w pierwszej kolejności służyć jej interesom. Była z tym związana zasada **solidarności narodowej**. Zgodnie z nią wszystkie grupy społeczne tworzące naród powinny współpracować ze sobą dla dobra wspólnoty. Opowiadając się za tą zasadą zwolennicy nacjonalizmu kategorycznie odrzucili jeden z najważniejszych postulatów komunistycznych – międzynarodową solidarność robotników w walce z kapitalistami.

Nacjonaliści przekonywali, że ich wspólnota narodowa powinna dążyć do posiadania własnego państwa lub bronić jego suwerenności. Uważali, że tylko w warunkach niepodległości możliwy jest jej swobodny rozwój społeczny, kulturalny i gospodarczy. Domagali się, aby władze państwa dbały o interesy narodu (a nie na przykład dynastii). Skrajni nacjonaliści – **szowiniści** – manifestowali wrogość wobec innych nacji oraz dążyli do ich osłabienia lub zniszczenia, jeśli wymagał tego interes własnej wspólnoty. Wrogość tę łączyli z przeświadczeniem o wyższości własnego narodu nad innymi. Przekonanie to często wywodzili z innej ideologii – **rasizmu**.

Z czasem nacjonalizm zyskał na popularności i stał się podstawą funkcjonowania nowoczesnych państw. Wraz z jego upowszechnieniem wzrosła rywalizacja między narodami o wpływy, dominację w świecie i terytoria.

Na przełomie wieków XIX i XX nasilił się **antysemityzm**, czyli postawa wrogości wobec Żydów. Wynikał on z różnego rodzaju uprzedzeń, a nierzadko był podsycany przez władze lub partie nacjonalistyczne. Na zdjęciu: francuski plakat wyborczy z 1889 r. Ukazano na nim polityka nad rozbitym Talmudem – ważną księgą judaizmu. Jeden z napisów brzmi: *Judaizm – oto nasz wróg!*

Szowinizm – bezkrytyczny stosunek do własnego narodu oraz pogarda i nienawiść do innych nacji.

Rasizm – teoria o wyższości jednej rasy nad innymi.

Więcej na temat

Syjonizm

Pod koniec XIX w. zaczęła się kształtować tożsamość narodowa Żydów. Teodor Herzl [czyt. hercl], węgierski publicysta i pisarz żydowskiego pochodzenia, zapoczątkował ruch zwany syjonizmem. Celem syjonistów było stworzenie przez Żydów – żyjących dotąd w diasporze (rozproszeniu) – własnego państwa. Miało ono powstać na terenie Palestyny, skąd historycznie się wywodzą. Zdaniem Herzla jego posiadanie było warunkiem koniecznym do odrodzenia narodu żydowskiego. Od końca XIX w. idea syjonizmu zyskiwała coraz większą popularność.

- Ustal, czy i kiedy idea powstania niepodległego państwa żydowskiego w Palestynie – głoszona przez syjonistów – została zrealizowana. Skorzystaj z encyklopedii lub poszukaj informacji w internecie.

Dyskryminacja – ograniczanie czyichś praw ze względu na rasę, wyznanie, narodowość, płeć.

Emancypacja kobiet – ruch społeczny, którego celem jest zrównanie praw kobiet z prawami mężczyzn.

Emmeline Pankhurst
[czyt. emelajn pankherst]
była jedną z najsłynniejszych działaczek walczących o prawa kobiet. W 1903 r. założyła Społeczno-Polityczną Unię Kobiet, zrzeszającą brytyjskie sufrażystki.

Muzeum Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie

Maria Skłodowska-Curie jest znana nie tylko jako uczona, ale również zwolenniczka emancypacji kobiet. Sama wiele osiągnęła w tej kwestii – była pierwszą kobietą, która uzyskała tytuł profesorski. O życiu polskiej uczonej dowiesz się więcej w muzeum jej imienia. Urządzono je w kamienicy przy ulicy Freta 16 w Warszawie – w miejscu narodzin noblistki.

Emancypacja kobiet

W XIX w. amerykańskie i europejskie kobiety nie miały praw, które przysługiwały mężczyznom. Nie mogły głosować, kształcić się na wyższych uczelniach, uprawiać niektórych zawodów czy dysponować własnym majątkiem. Były **dyskryminowane** w małżeństwie i w miejscach pracy. Kobiety – świadome tego, że są traktowane niesprawiedliwie – rozpoczęły walkę o swoje prawa. W 1848 r. amerykańskie reformatorki zorganizowały w stanie Nowy Jork pierwszy zjazd. Stworzyły wówczas program walki o równouprawnienie kobiet. Dzięki tej aktywności ich sytuacja w USA zaczęła się poprawiać. Kobiety uzyskały na przykład prawo do posiadania majątku.

Silny ruch **emancypacji kobiet** rozwinął się również w Europie. Działały tu **sufrażystki**, które domagały się przyznania kobietom praw wyborczych. Podejmowały one walkę w parlamencie i składały w tej sprawie petycje. Gdy to nie przynosiło skutku, organizowały manifestacje na ulicach miast i wzywały do obywatelskiego nieposłuszeństwa (np. niepłacenia podatków). Początkowo ich działalność nie dawała znaczących efektów. Do wybuchu I wojny światowej (1914 r.) prawa wyborcze dla kobiet wprowadziły tylko nieliczne kraje (m.in. Finlandia, Nowa Zelandia, Australia). Większe sukcesy odniesiono natomiast w walce o prawo do studiowania na wyższych uczelniach. Zanikały też bariery w dostępie do wykonywania różnych zawodów. Systematycznie rosła liczba kobiet zatrudnionych w szkolnictwie i administracji.

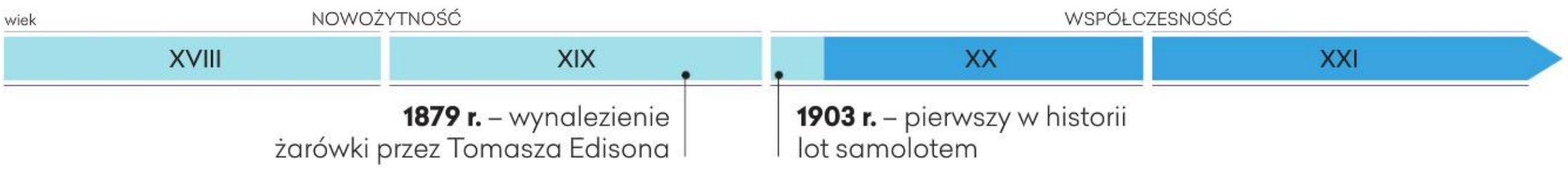
W skrócie

- Przełom wieków XIX i XX – przemiany demokratyczne w Europie.
- Nowe idee polityczne: socjaldemokracja (walka o prawa robotników legalnymi metodami parlamentarnymi), chrześcijańska demokracja (szacunek dla własności prywatnej i tradycyjnych wartości), nacjonalizm (naród podstawą silnego państwa).
- Emancypacja kobiet – walka sufrażystek, m.in. o prawa wyborcze.

Czy już umiesz?

1. Opisz przemiany demokratyczne w drugiej połowie XIX w. Co to znaczy, że masy wkroczyły do polityki?
2. Stosunek do rewolucji socjalistycznej i własności prywatnej. Porównajcie pod tym względem poglądy socjaldemokratów, komunistów i chadeków.
3. Wymień główne ideologie końca XIX w. Wypisz najważniejsze postulaty.
4. Co oznaczała socjalistyczna koncepcja państwa opiekuńczego?
5. Wyjaśnij, na czym polegała idea solidarności narodowej.

3.5 Społeczeństwo, nauka i kultura przełomu wieków XIX i XX

Podejmij temat

- Wymień gospodarcze i społeczne skutki rewolucji przemysłowej.

Druga faza rewolucji przemysłowej

Czasy drugiej połowy XIX w. i początek XX stulecia to okres dalszego rozwoju przemysłu. Industrializacja objęła niemal cały świat. Do najlepiej rozwiniętych państw na naszym kontynencie należały Wielka Brytania, Niemcy, Rosja i Francja. Poza Europą były to Stany Zjednoczone i Japonia.

Nadal rozwijał się przemysł wydobywczy, a znaczenie gospodarcze węgla i rud żelaza wciąż rosło. Pojawiły się też nowe działy przemysłu: chemiczny, elektromaszynowy i naftowy.

Na coraz większą skalę zaczęto stosować **energię elektryczną**. Wykorzystywano ją zwłaszcza jako siłę napędową maszyn w zakładach pracy, w transporcie i komunikacji, a także do oświetlania prywatnych domów, budynków użyteczności publicznej i ulic. Duże znaczenie dla upowszechnienia elektryczności miały wynalazki **Tomasza Edisona** (żarówka) i **Nikoli Tesli** (transformator). Był to jednak proces długotrwały. Jeszcze na początku XX w. w niewielu domach stosowano oświetlenie elektryczne. Dopiero w latach 20. i 30. tego stulecia zaczęło ono wypierać lampy olejowe i naftowe. Proces ten dotyczył głównie Europy Zachodniej i USA.

Replika oryginalnej żarówki Edisona z 1879 r.

Więcej na temat

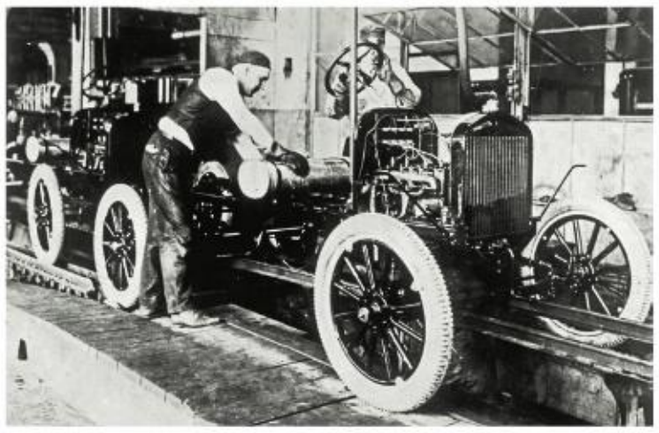
Lampa naftowa Ignacego Łukasiewicza

Pomimo rozwoju elektryczności najpopularniejszym i najtańszym sposobem oświetlania wnętrz w wielu krajach Europy nadal pozostawała lampa naftowa. Wynalazek z 1853 r. polskiego chemika i konstruktora **Ignacego Łukasiewicza** z powodzeniem zastępował mniej wydajne świece. Po raz pierwszy lampy naftowej użyto do oświetlenia sali szpitala we Lwowie, gdyż chirurdzy musieli wykonać pilną operację w nocy. Jako źródło światła była ona powszechnie wykorzystywana do początku XX w.

- Z czego wynikała popularność lampy naftowej?

Ignacy Łukasiewicz

W fabryce Forda każdy pracownik stojący przy linii montażowej wykonywał stale taką samą czynność, a produkowany pojazd przesuwał się na taśmie. Robotnicy korzystali z gotowych części. Taki system pracy usprawnił proces produkcji. W 1914 r. fabrykę opuściło ponad 200 tysięcy egzemplarzy modelu T. Zmontowanie jednego auta zajmowało wówczas 93 minuty. Wprowadzenie masowej produkcji umożliwiło obniżenie cen samochodów.

Rozwój transportu i komunikacji

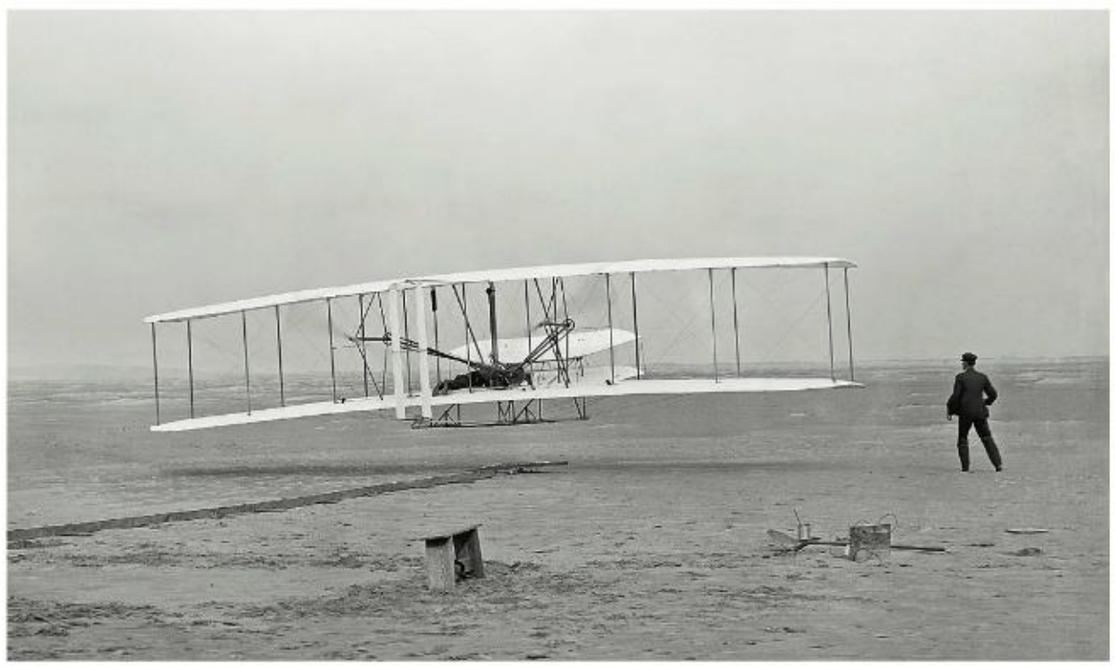
Na przełomie wieków XIX i XX dokonał się przełom w dziedzinie transportu. Na całym świecie energicznie rozwijano sieć kolei. Zwiększał się komfort podróży i skracał czas jej trwania. W 1879 r. skonstruowano pierwszą lokomotywę elektryczną, a na początku XX w. – spalinową.

Wynaleziono nowe środki transportu – samochód i samolot. W 1885 r. niemiecki inżynier **Karl Benz** [czyt. benc] skonstruował samochód z silnikiem benzynowym. W 1893 r. inny Niemiec – **Rudolf Diesel** [czyt. dizel] opatentował wysokoprężny silnik spalinowy. Początkowo samochody były drogie i mało dostępne. Stosowano je głównie jako sanitarki, wozy policyjne i taksówki. Dopiero uruchomienie w 1913 r. taśmowej produkcji przez amerykańskiego przemysłowca **Henry'ego Forda** umożliwiło wytwarzanie tańszych aut. Dzięki temu w USA na ich zakup mogły sobie wtedy pozwolić nawet średniozamożne rodziny.

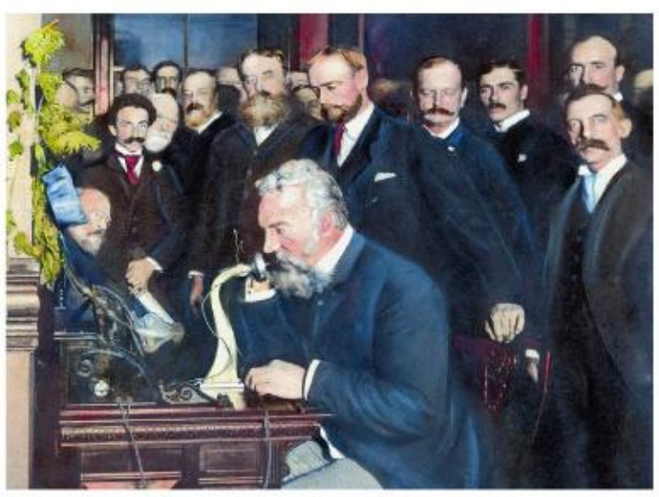
Twórcami samolotu byli **bracia Orville** i **Wilbur Wright** [czyt. orwil i ŁIlber rajt]. W 1903 r. ci amerykańscy wynalazcy dokonali trwającego 59 sekund przelotu samolotem własnej konstrukcji. Jeszcze przed 1914 r. maszyny te zaczęto wykorzystywać jako środek transportu ludzi i poczty. Dynamiczny rozwój komunikacji lotniczej przypadł dopiero na lata 20. i 30. XX w.

Karl Benz razem z żoną Bertą w samochodzie własnej konstrukcji, 1914 r.

Pierwszy w historii lot samolotem – za sterami Orville Wright, a obok Wilbur Wright, 1903 r.

Aleksander Graham Bell i jego telefon

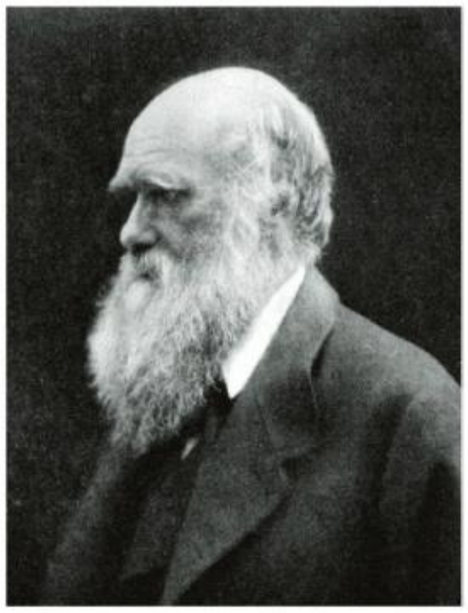
W drugiej połowie XIX w. nastąpiło też znaczne przyspieszenie przekazu informacji. Przyczynił się do tego wynaleziony wcześniej telegraf oraz nowe wynalazki: telefon i radio. Twórcą telefonu był Amerykanin szkockiego pochodzenia **Aleksander Graham Bell**. Swój wynalazek opatentował w 1876 r. Początki radia wiążą się z pracami wielu uczonych. Jeden z nich, niemiecki fizyk **Heinrich Hertz** [czyt. hajnrich herc], odkrył fale radiowe. Włoch **Guglielmo Marconi** [czyt. guljelmo markoni] skonstruował aparat do bezprzewodowego przekazywania i odbierania informacji. W 1901 r. przesłał on alfabetem Morse'a przez Atlantyk pierwszy sygnał radiowy z Anglii do Ameryki Północnej.

Zmiany w zakresie higieny i opieki medycznej

Wraz z rozbudową sieci wodociągów i kanalizacji w miastach coraz więcej osób zyskało dostęp do czystej wody. Stopniowo upowszechniały się łaźnie, łazienki i toalety. Duże znaczenie miały też zmiany w świadomości ludzi i ich nawykach. Pod wpływem **prasy** i **książek** malał opór przed myciem, które wcześniej uznawano za szkodliwe dla zdrowia. O czystość w miastach zaczęły też zabiegać ich władze. Poprawa warunków sanitarnych i zmiany w myśleniu spowodowały zmniejszenie występowania epidemii i chorób.

W drugiej połowie XIX w. odnotowano również postęp w dziedzinie medycyny. Dzięki **szczepieniom ochronnym** zaczęto skutecznie przeciwdziałać chorobom zakaźnym typu dżuma, wścieklizna i cholera. W tej dziedzinie największe zasługi położyli niemiecki lekarz **Robert Koch** i francuski uczony **Ludwik Pasteur** [czyt. pas**ter**], twórcy nowoczesnej bakteriologii. Wielkie znaczenie miało odkrycie promieni X przez **Wilhelma Röntgena** [czyt. rentgena] – niemieckiego fizyka. Zastosowano je w aparatach do prześwietleń. Dzięki temu skuteczniejsze stało się leczenie złamań czy chorób płuc. W dziedzinie walki z nowotworami niezwykle ważne stały się przełomowe badania **Marii Skłodowskiej-Curie** i **Piotra Curie**. W 1898 r. odkryli oni dwa promieniotwórcze pierwiastki – **polon** i **rad**.

Dzięki rozwojowi medycyny zmniejszyła się śmiertelność i wydłużyło się ludzkie życie. Według szacunków badaczy na początku XIX w. na świecie żyło blisko miliard ludzi, a pod koniec tego stulecia – już ponad półtora miliarda. Był to przyrost populacji na niespotykaną dotąd skalę.

W 1858 r. angielski przyrodnik **Karol Darwin** ogłosił teorię ewolucji organizmów, która zmieniła wyobrażenie ludzi o przyrodzie. Jego zdaniem wszystkie organizmy mają wspólne pochodzenie. Na przestrzeni tysięcy lat uległy przeobrażeniom (ewoluowały), by przystosować się do zmieniających się warunków naturalnych. Naukowiec udowodnił, że ewolucji podlega również człowiek, który jest spokrewniony z małpą. Dla wielu ludzi te twierdzenia były szokujące.

Ludwik Pasteur zauważył, że choroby zakaźne są wywoływane przez bakterie i opracował metody szczepień ochronnych. Dzięki jego pracom zwiększono dbałość o higienę podczas zabiegów medycznych.

Promienie rentgenowskie, zwane też promieniami X, zostały odkryte w 1895 r. Nadal są wykorzystywane w celach leczniczych. Na zdjęciu: wczesny aparat rentgenowski z początku XX w.

Rad – pierwiastek odkryty wspólnie przez Marię Skłodowską-Curie i Piotra Curie (na zdjęciu) – jest do dzisiaj stosowany w leczeniu nowotworów. Badania tych naukowców wywołały wielkie zainteresowanie w świecie nauki.

Przemiany obyczajowe przełomu wieków XIX i XX

Symbolem przełomu wieków XIX i XX stał się średniozamożny mieszczanin, który czyta książki i prasę, wolny czas spędza w kawiarniach i korzysta z dóbr kultury masowej.

Kawiarnie i restauracje

W miastach powstawały kawiarnie, restauracje i bary szybkiej obsługi. Ludzie mieli coraz więcej wolnego czasu, który chętnie spędzali przy kawiarnianych stolikach. Z entuzjazmem odwiedzali też kabarety, teatrzyki ogródkowe i chodzili do kina.

Jean Béraud [czyt. żą be**ro**], *Kawiarnia w Lasku Bulońskim*. W tle są widoczni miłośnicy nowego środka transportu i rekreacji – roweru. Zwróć uwagę na sportowe ubrania cyklistek.

Moda

Ważne zmiany zaszły w modzie. Kobiece suknie szyto z lekkich i miękkich materiałów. Sylwetkę modelował gorset lub turniura (odstający element stroju umieszczony z tyłu, na wysokości bioder). W modzie męskiej coraz większą popularnością cieszyły się fraki i krótsze od nich marynarki.

Pierre Auguste Renoir [czyt. pier o**gist** renu**ła**], *Taniec w Bougival* [czyt. buzi**wal**]

Prasa

Rozwój techniki drukowania i zamieszczanie w prasie płatnych reklam sprawiły, że obniżono ceny gazet. Jednocześnie stale rosła liczba osób umiejących czytać. Wpłynęło to na upowszechnienie czytelnictwa prasy. Gazety stały się masowym środkiem przekazu i odgrywały coraz większą rolę w życiu społecznym. Stanowiły źródło informacji, kreowały gusty, modę i styl życia. Były też narzędziem edukacji i oddziaływania na opinię publiczną.

Znakiem nowych czasów stał się pośpiech. Gazety i agencje informacyjne zaczęły się prześcigać w przekazywaniu wiadomości. Na zdjęciu: gazeciarz z banerem, który informuje o zatonięciu statku pasażerskiego Titanic [czyt. titanik] w nocy z 14 na 15 kwietnia 1912 r. Zdjęcie to wykonano 16 kwietnia tego samego roku.

Kultura fizyczna i sport

Rosła popularność sportu. Była w tym duża zasługa prasy, która upowszechniała zdrowy styl życia. Władze wielu państw wprowadziły gimnastykę jako przedmiot szkolny. Zakładano kluby i związki sportowe, tworzono regulaminy popularnych dyscyplin (np. piłki nożnej czy boksu). Organizowano też zawody sportowe (np. wyścigi kolarskie), które przyciągały licznych kibiców.

Podróże

Postęp w dziedzinie transportu sprawił, że człowiek stał się bardziej mobilny. Ludzie przenosili się ze wsi do miast, emigrowali do innych krajów, a także między kontynentami. Podróżowano nie tylko w celach zarobkowych, ale coraz częściej także turystycznych. Niemałe znaczenie w rozwoju turystyki miało wprowadzanie w XIX w. płatnych urlopów.

---

1. Wyjaśnij przyczyny przemian obyczajowych na przełomie wieków XIX i XX.
2. Podaj przykład wpływu prasy na życie ludzi w tym okresie.
3. Zaplanuj wolny dzień typowego mieszkańca dużego miasta przełomu wieków XIX i XX. Uwzględnij popularne w tym okresie rozrywki. Zastanów się i powiedz, czy dziś ludzie spędzają swój wolny czas podobnie.
4. *Wraz z rozwojem nowych środków transportu świat stał się mniejszy*. Jak rozumiesz to stwierdzenie?
5. Do popularyzacji idei sportu w dużym stopniu przyczyniło się przywrócenie igrzysk olimpijskich. Sprawdź, gdzie i kiedy zorganizowano je po raz pierwszy w epoce nowożytnej.

Realizm, impresjonizm i symbolizm

Jean-François Millet [czyt. żą frąsu**ła** mi**je**], *Sadzący ziemniaki*

Claude Monet [czyt. klod mo**ne**], *Parlament w Londynie*

Gustaw Klimt, *Nadzieja*

Wskaż kierunki artystyczne reprezentowane przez powyższe obrazy.

Filozofia pozytywistyczna i jej wpływ na literaturę

W drugiej połowie XIX w. myśliciele uznali, że wiedza o społeczeństwie, tak jak wiedza o przyrodzie, powinna się opierać na naukowych podstawach. Poglądy te wpłynęły na ukształtowanie **filozofii pozytywistycznej**. Jej twórcą był francuski uczony **Auguste Comte** [czyt. o**gis**t kąt]. Sformułował on podstawy socjologii – nauki o społeczeństwie.

Poglądy Comte'a i naukowe rozważania Darwina na temat pochodzenia gatunku ludzkiego silnie wpłynęły na **literaturę**. Jej przedstawiciele poruszali głównie problematykę społeczną. Analizowali w swoich utworach psychologiczne, społeczne i biologiczne motywacje bohaterów. Dokumentowali życie określonych grup, np. górników. Jednym z najważniejszych nurtów w prozie stał się **realizm** – jego przedstawiciele starali się jak najwierniej opisywać rzeczywistość. Do najwybitniejszych przedstawicieli realizmu należeli **Honoré de Balzac** [czyt. ono**re** de bal**zak**], **Gustave Flaubert** [czyt. gus**taw** flo**ber**] i **Charles Dickens** [czyt. czarls dikens].

Modernizm

Pod koniec XIX w. – w opozycji do pozytywistycznego kultu nauki oraz realizmu w sztuce – powstały rozmaite prądy **modernistyczne**. Moderniści ukazywali człowieka jako istotę, która w swoim postępowaniu kieruje się przede wszystkim instynktami i emocjami. Pisali o kryzysie indywidualności i duchowości w dobie rozwoju przemysłu. Ukazywali niemoc, bierność, poczucie schyłku cywilizacji i upadek wiary w możliwości nauki. Poeci modernistyczni często odrzucali literackie normy i eksperymentowali z materią języka. Wybitnymi przedstawicielami modernizmu w literaturze byli **Arthur Rimbaud** [czyt. ar**tir** ręb**o**], **Paul Verlaine** [czyt. pol wer**len**] i **Tomasz Mann**.

Moderniści czerpali z filozofii **Arthura Schopenhauera** [czyt. artura szopenhałera] i **Fryderyka Nietzschego** [czyt. niczego]. Schopenhauer wyrażał skrajnie pesymistyczne poglądy na temat życia. Uważał, że jest ono pasmem cierpienia, a wynika to z dążenia ludzi do realizacji własnych potrzeb. Wyzwolenie duchowe człowieka wiedzie przez ascezę, zapomnienie o sobie i jest możliwe dzięki działaniu na rzecz innych. Nietzsche natomiast odrzucał tradycyjne wartości, mówił o bezcelowości świata, opowiadał się za ateizmem.

Nowe style w sztuce

W XIX w. rozwijało się malarstwo realistyczne, ale również impresjonistyczne i symboliczne. **Realiści** wiernie ukazywali rzeczywistość. Natomiast **impresjoniści** starali się oddać na obrazie ulotne, subiektywne wrażenia. Za pomocą drobnych pociągnięć pędzla przedstawiali grę świateł czy przenikanie się kolorów w naturze. Chętnie malowali w plenerze. **Symboliści** z kolei na swoich obrazach tworzyli baśniowe sceny, często pełne grozy, tajemniczości, erotyki – niepozbawione elementów fantastycznych. Swoim dziełom nadawali ukryty sens, a odczytanie tej symboliki pozostawiali odbiorcom.

Początki kultury masowej

Do połowy XIX w. kultura miała charakter przede wszystkim elitarny – była dostępna i zrozumiała dla elit. Na przełomie wieków XIX i XX krąg jej odbiorców bardzo się poszerzył. Uczestnikami kultury coraz częściej stawała się miejska klasa średnia. Była teraz zamożniejsza, lepiej wyedukowana i bardziej aktywna politycznie. Pojawienie się dużej liczby odbiorców zapoczątkowało rozwój **kultury masowej**. Była ona kierowana do szerokiej publiczności zróżnicowanej pod względem poziomu wykształcenia i stopnia zamożności. Przekaz dzieł często ulegał uproszczeniom, co nie zawsze przesądzało o ich niskiej wartości. Produktami kultury masowej były tanie gazety, książki, komiksy, poradniki i kalendarze. Od połowy XIX w. tego typu publikacje cieszyły się wielką popularnością. Wtedy też upowszechniło się spędzanie wolnego czasu w wesołych miasteczkach, ogrodach zoologicznych, muzeach itp.

Jednym z elementów kultury masowej stało się **kino**. Pionierami kinematografii byli francuscy chemicy **Auguste i Louis Lumière** [czyt. o**gist** i lu**i** lum**jer**]. Dnia 28 grudnia 1895 r. zorganizowali oni w Paryżu projekcję, podczas której wyświetlili obraz *Wyjście robotników z fabryki*. Trwał on niecałą minutę. Był to pierwszy film pokazany publicznie. Od tej pory nastąpił szybki rozwój kinematografii. Już na początku XX w. kino stało się popularną rozrywką wszystkich grup społecznych, zwłaszcza w USA. Z czasem upowszechniło się na całym świecie.

Pierwsze filmy przedstawiały proste sceny z życia codziennego. Były krótkie, czarno-białe i nieme (pozbawione dźwięku). Powyżej: kadr z filmu braci Lumière *Wyjście robotników z fabryki*.

W skrócie

- Rozwój elektryczności i nowych gałęzi przemysłu.
- Rewolucyjne zmiany w transporcie i komunikacji: telefon (1876 r.), samochód (1885 r.), radio (1901 r.), samolot (1903 r.).
- Postęp w medycynie – Koch, Pasteur, Röntgen i małżonkowie Curie.
- Wzrost znaczenia prasy, większa mobilność ludzi, aktywność sportowa.
- Początki kultury masowej. Bracia Lumière – twórcy kina.

Czy już umiesz?

1. Opowiedz, na czym polegała druga faza rewolucji przemysłowej.
2. Wymień korzyści, które przyniosły ludziom nowe wynalazki techniczne. Jakie zagrożenia wiązały się z ich rozwojem? Co, twoim zdaniem, przeważyło?
3. Wytłumacz, czym jest kultura masowa. Wymień jej cechy. Podaj przykład współczesnego dzieła sztuki (np. filmu, piosenki), które można zaliczyć do kultury masowej.

Fotoplastykon w Łodzi

Na przełomie wieków XIX i XX popularną formą spędzania wolnego czasu stały się fotoplastykony. Podstawowym elementem tego urządzenia jest wielki, ruchomy bęben z drewna. Wokół niego są stanowiska dla oglądających. Przez specjalne okulary widzowie śledzą historię złożoną z 48 trójwymiarowych obrazów. Jeśli chcesz zobaczyć zabytkowy fotoplastykon, wybierz się do Muzeum Kinematografii w Łodzi.

Szybciej, wyżej, dalej...

Przyjrzyj się niektórym dokonaniom człowieka przełomu wieków XIX i XX.

Pierwszy drapacz chmur

Dzięki upowszechnieniu stali, materiału mocniejszego niż żelazo, oraz wynalezieniu windy można było wznosić coraz wyższe budowle. Za pierwszy wieżowiec na świecie uważa się 10-piętrowy **Budynek Ubezpieczeń Domowych**, wzniesiony w latach 1884–1885 w Chicago. Piętra i ściany zewnętrzne utrzymywał w nim stalowy szkielet. To innowacyjne rozwiązanie umożliwiło w przyszłości konstruowanie jeszcze wyższych drapaczy chmur.

Kabel telegraficzny pod Oceanem Atlantyckim

W 1857 r. na dnie Atlantyku położono **kabel telegraficzny**. Pierwszą wiadomością przekazaną wówczas z Europy do Ameryki były gratulacje brytyjskiej królowej Wiktorii skierowane do prezydenta USA Jamesa Buchanana [czyt. dżejmsa bjukanena] z okazji jego zwycięstwa w wyborach. Z czasem kabel się zniszczył i dopiero w 1866 r. położono bardziej trwały. Wówczas jako pierwszą przekazano informację o zawarciu pokoju austriacko-pruskiego. Linia telegraficzna przyspieszyła przekazywanie informacji przez Atlantyk z kilkunastu dni do kilku godzin.

Poniżej: wyciąganie kabla telegraficznego na brzeg w Heart's Content [czyt. hart kontent] w Nowej Fundlandii (obecnie Kanada) w 1866 r.

Zdobycie bieguna południowego

W grudniu 1911 r. Norweg **Roald** [czyt. rułald] **Amundsen** jako pierwszy dotarł na południowy biegun geograficzny. W tym celu użył sań z psimi zaprzęgami. Po 33 dniach na biegun dotarła też brytyjska ekspedycja kapitana **Roberta Scotta** [czyt. skota], która do ciągnięcia sań użyła kuców. Amundsen szczęśliwie wrócił do bazy, ale Scott zginął w drodze powrotnej. Wyścig na biegun był popularnym tematem prasowych sprawozdań i wywoływał olbrzymie zainteresowanie czytelników.

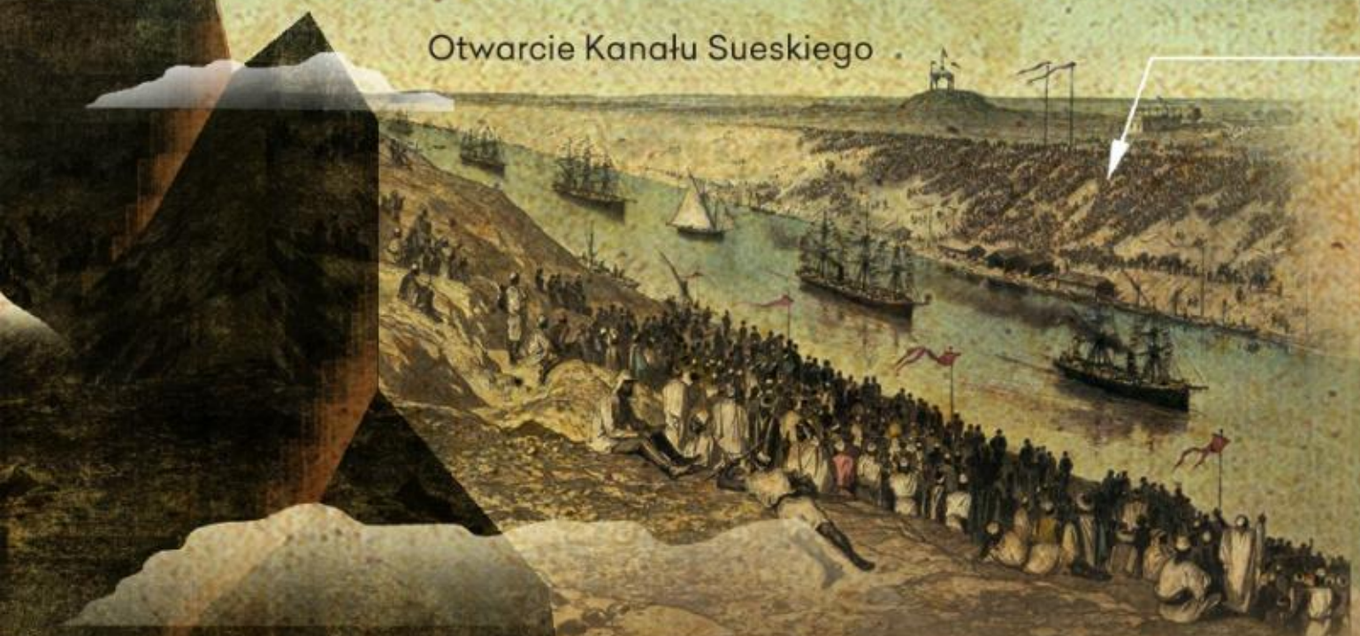
Przelot nad kanałem La Manche

W 1909 r. francuski pilot **Louis Blériot** [czyt: lu**i** bler**jo**] jako pierwszy człowiek w historii przeleciał samolotem nad kanałem La Manche [czyt. la **mansz**] położonym między wybrzeżem Francji a Wielką Brytanią. Historyczny lot trwał 37 minut. Blériot dokonał swojego wyczynu na maszynie własnej konstrukcji.

Wieża Eiffla

Symbolem industrializacji i nowych możliwości technicznych stała się **wieża Eiffla** [czyt. ajfla] w Paryżu. Dzieło francuskiego inżyniera powstało w latach 1887–1889. Składa się z przeszło 18 tysięcy żelaznych części i ma 324 metry wysokości. Do 1929 r. wieża Eiffla była najwyższą budowlą świata.

Otwarcie Kanału Sueskiego

Kanał Sueski i Kanał Panamski

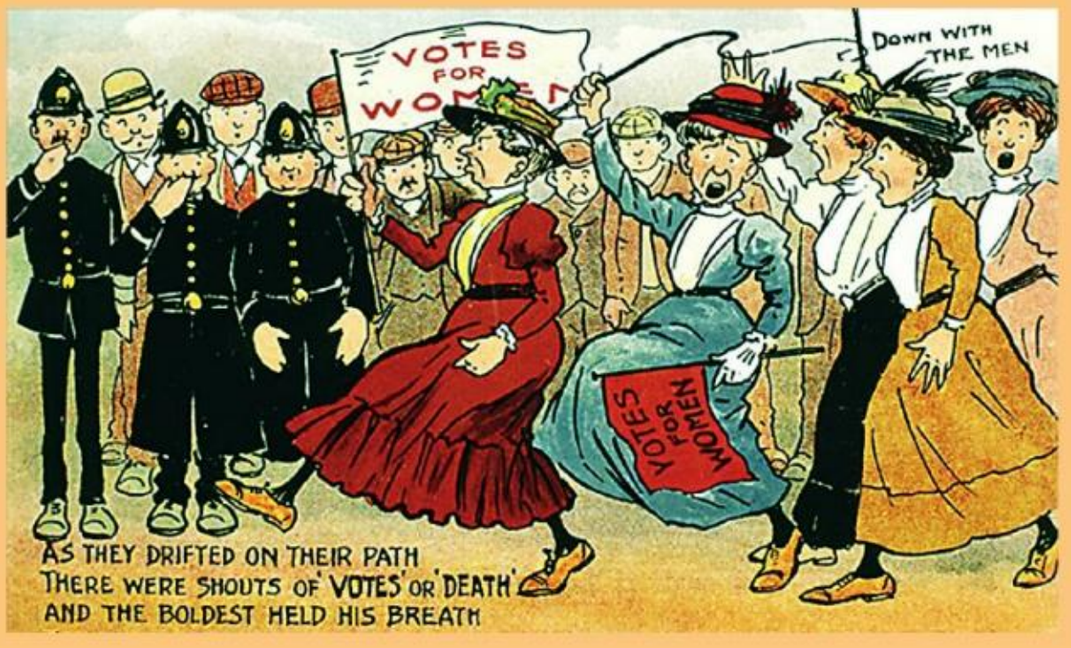
Do największych przedsięwzięć budowlanych epoki należało przekopanie Kanału Sueskiego i Kanału Panamskiego. **Kanał Sueski** został wybudowany przez Francuzów w latach 1859–1869. Połączył Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym i znacznie skrócił czas podróży z Europy do Azji. Przykładowo pokonanie drogi morskiej z Wielkiej Brytanii do Indii przed jego budową zajmowało od czterech do pięciu miesięcy, natomiast po – miesiąc. Prace nad **Kanałem Panamskim** Francuzi rozpoczęli pod koniec XIX w., ale zostały one przerwane. Wznowili je Amerykanie w porozumieniu z rządem Panamy. W 1914 r., po 10 latach, przez kanał przepłynął pierwszy oceaniczny parowiec.

1. Co fascynowało człowieka przełomu wieków? W jakim kierunku zmierzały jego zainteresowania?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla usprawnienia komunikacji miało położenie kabla telegraficznego na dnie Oceanu Atlantyckiego.
3. Oceń znaczenie powstania Kanału Sueskiego i Kanału Panamskiego dla światowej gospodarki.
4. Dowiedz się więcej na temat budowy wieży Eiffla. W jakich okolicznościach powstała? Jak ta nowa budowla została przyjęta przez francuskich artystów?
5. Wymień największe dokonania człowieka przełomu wieków XX i XXI. Porównaj je z tymi z przełomu wieków XIX i XX.
6. Poszukaj w internecie informacji o wybranym wynalazcy. Może to być na przykład Maksymilian Faktor, Henry Seeley [czyt. silej] czy Jan Nagórski. Przygotuj krótką relację prasową na temat dokonań tej osoby.

Podsumowanie działu 3

1 Jakie problemy społeczne XIX w. przedstawiają poniższe karykatury? Omów je krótko.

2 Opisz sytuację polityczną w Europie w drugiej połowie XIX w. Weź pod uwagę wydarzenia we Włoszech i w Niemczech.

3 Przedstaw przyczyny i skutki wojny secesyjnej.

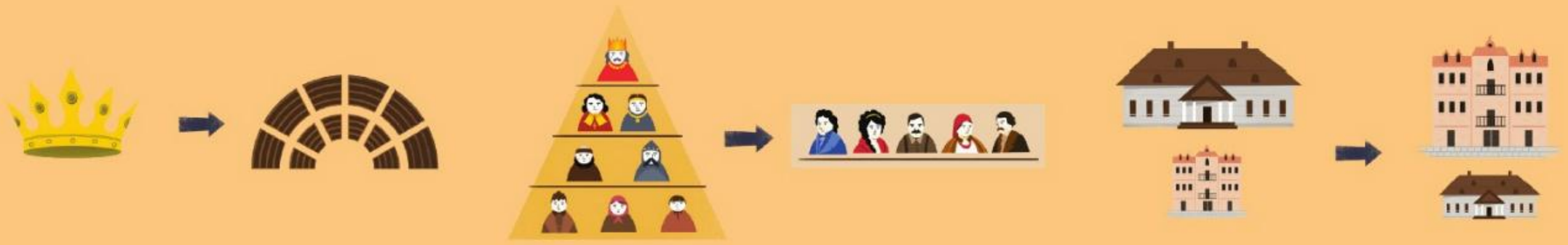
4 Poniżej wymieniono kilka określeń dotyczących XIX w. Wskaż najważniejsze wydarzenia i procesy, które potwierdzają ich trafność. Które hasło, twoim zdaniem, najlepiej oddaje charakter tego stulecia?

złoty wiek Ameryki	wiek pary i elektryczności	epoka kolonializmu	stulecie nowych ideologii	epoka kapitalizmu

5 Wymień następstwa:

a) rewolucji przemysłowej dla gospodarki,
b) kolonializmu dla metropolii i kolonii,
c) wynalezienia szczepień ochronnych dla człowieka.

6 Na czym polegały przemiany demokratyczne, które dokonały się w Europie na przełomie wieków XIX i XX? Nawiąż do poniższych ilustracji.

7 Stwórz w programie komputerowym Microsoft Word listę najważniejszych wynalazków przełomu wieków XIX i XX. Obok zapisz nazwiska wynalazców i nazwy krajów, z których pochodzili.

8 Opisz w formie reportażu dzień robotnika z przełomu stuleci. Uwzględnij wpływ przemian demokratycznych i technologicznych na jego życie.

9 Odegrajcie w grupach krótkie, nieme scenki na temat ważnych zagadnień z przełomu wieków (np. higieny, aktywności fizycznej) lub ówczesnych nowinek technicznych. Wybierzcie pokaz najbardziej zrozumiały dla odbiorców.

4. Ziemie polskie na przełomie wieków XIX i XX

1. Co przedstawia ilustracja? Nadaj jej tytuł.
2. Przypomnij sobie, czym była rusyfikacja. Jak nazywał się podobny proces, któremu poddawano Polaków w zaborze pruskim?
3. Jak myślisz, w jakim celu władze zaborcze prowadziły politykę rusyfikacyjną w szkole?

4.1 Powstanie styczniowe

Podejmij temat

- Opisz politykę Rosji wobec Królestwa Polskiego po powstaniu listopadowym.
- Na podstawie tekstów oraz swojej wiedzy opisz stosunek carów – Mikołaja I i Aleksandra II – do dążeń wolnościowych Polaków.

Fragment testamentu cara Mikołaja I do syna Aleksandra, jego następcy

Nigdy nie dawaj żadnej wolności Polakom. Umocnij to, co ja zacząłem, i próbuj scementować to twarde dzieło rusyfikacji tego kraju bez osłabienia używanych środków.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1789–1871. Podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 2002

Mowa cara Aleksandra II do polskiej szlachty i duchowieństwa po objęciu tronu

Finlandia i Polska są równie drogie sercu memu, jak i inne części mojego państwa. Trzeba jednak, abyście wiedzieli, dla dobra samych Polaków, że Polska powinna pozostać na zawsze złączona z wielką rodziną cesarzy rosyjskich. Wierzcie, panowie, że jestem ożywiony najlepszymi chęciami, ale waszą jest rzeczą ułatwić mi moje zadanie i dlatego raz jeszcze powtarzam to wam, panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń!

Źródło: *Wiek XIX w źródłach...*

Ożywienie gospodarcze w Królestwie Polskim

Po 1831 r., na skutek represji po powstaniu listopadowym, w Królestwie Polskim zamarło życie polityczne, gospodarcze i kulturalne. Ruch spiskowy wyraźnie się osłabił. Pewien przełom przyniosła dopiero śmierć cara Mikołaja I w 1855 r. Jego następca **Aleksander II** złagodził swoją politykę wobec Polaków. Zniósł stan wojenny, darował kary wielu zesłańcom i ograniczył cenzurę. Car rozwiał jednak wszelkie nadzieje naszych rodaków na uzyskanie większej autonomii.

Pozytywne zmiany zachodziły w gospodarce. Dzięki zniesieniu granicy celnej między Rosją a Królestwem (utworzonej po 1831 r.) eksport polskich towarów do Rosji stał się bardziej opłacalny. Nastąpiło ożywienie w przemyśle i handlu. Wzrosła aktywność społeczeństwa. Na przykład ziemianie popierający ideę pracy organicznej założyli w 1858 r. **Towarzystwo Rolnicze**. Organizacja ta działała pod kierownictwem Andrzeja Zamoyskiego. Upowszechniała nowoczesne metody uprawy roli, inicjowała prace naukowe i prowadziła działalność oświatową na wsi. Część jej członków opowiadała się za zniesieniem osobistego poddaństwa chłopów i ich uwłaszczeniem. Zmiany te popierali postępowi mieszczanie, zwłaszcza bankierzy, fabrykanci i kupcy. Liczyli na to, że wolni chłopi przeniosą się do miast i zaczną się zatrudniać w przemyśle, co przyspieszy jego rozwój.

Ku powstaniu

Sprzeciw cara wobec przywrócenia Polakom autonomii przyczynił się do wzrostu nastrojów antyrosyjskich. W Królestwie i na ziemiach zabranych odrodził się ruch spiskowy. Studenci i wojskowi utworzyli nowe tajne organizacje, które stawiały sobie za cel zbrojną walkę o niepodległość. Znaczna część Polaków zaczęła jawnie demonstrować swoje dążenia do niezależności podczas **manifestacji patriotycznych**. Te protesty miały skłonić carat do przywrócenia swobód narodowych. Organizowano je w Warszawie i innych miastach Kongresówki, a także na ziemiach zabranych. Manifestacje miały masowy charakter, uczestniczyli w nich przedstawiciele różnych stanów i wyznań. Były przejawem dokonującej się **rewolucji moralnej**. To zjawisko oznaczało odrodzenie postaw patriotycznych wśród mieszkańców zaboru rosyjskiego na początku lat 60. XIX w.

Pierwsza manifestacja odbyła się w czerwcu 1860 r. w Warszawie. Okazją do jej zorganizowania był pogrzeb generałowej Katarzyny Sowińskiej – wdowy po bohaterze obrony Woli z czasów powstania listopadowego. Na początku 1861 r. protesty wybuchły z nową siłą. W rocznicę bitwy pod Grochowem, 25 lutego, odbyła się wielka manifestacja. Władze aresztowały wielu jej uczestników. Podczas kolejnych protestów żołnierze rosyjscy ostrzelali bezbronny tłum. Krwawe tłumienie demonstracji zaogniło sytuację w Królestwie. Polacy ostatecznie wyzbyli się złudzeń, że car pójdzie na ustępstwa. Nie wyobrażano już sobie porozumienia z Rosją. W takiej atmosferze uformowały się dwa obozy polityczne – **biali** i **czerwoni**. Ugrupowania te dążyły do odbudowy niepodległej Polski, ale odmiennie widziały drogę do wolności.

Uczestnicy manifestacji patriotycznych modlili się i śpiewali pieśni narodowe. Protesty miały charakter pokojowy, ale były brutalnie tłumione przez wojsko carskie. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło 8 kwietnia 1861 r. na placu Zamkowym w Warszawie. Zginęło wówczas ponad 100 osób. Powyższa grafika nieznanego autora ukazuje manifestantów pod ostrzałem wojska.

Biali – obóz, do którego należeli ziemianie (głównie ci związani z Towarzystwem Rolniczym) i bogaci mieszczanie. Byli przeciwni powstaniu. Jako formę walki akceptowali manifestacje patriotyczne i międzynarodowe działania dyplomatyczne. Opowiadali się za pracą organiczną. Popierali uwłaszczenie chłopów, ale stopniowe, rozłożone w czasie. Na czele tego obozu stali **Andrzej Zamoyski** i warszawski przemysłowiec **Leopold Kronenberg**.

Czerwoni – młodzi inteligenci, studenci i wojskowi – opowiadali się za walką zbrojną i natychmiastowym uwłaszczeniem chłopów. Od 1862 r. Komitet Centralny Narodowy (tajny organ kierowniczy czerwonych) energicznie prowadził przygotowania powstańcze. Tworzono struktury państwa podziemnego w terenie, ściągano podatki i organizowano zakup broni. Przywódcami czerwonych byli oficerowie: **Jarosław Dąbrowski** i **Zygmunt Padlewski**.

Rosjanie byli świadomi tego, że spiskowcy w Kongresówce przygotowują się do walki. Aby udaremnić wybuch powstania, władze zaplanowały **brankę**, czyli nadzwyczajny pobór rekrutów do armii carskiej. Jej pomysłodawcą był Aleksander Wielopolski – naczelnik rządu cywilnego Królestwa Polskiego, przeciwnik czynu zbrojnego i zwolennik ugody z Rosją. Z inicjatywy Wielopolskiego sporządzono listy osób podejrzanych o udział w spisku. Ludzie, którzy się na nich znaleźli, mieli być doprowadzeni na miejsce zbiórki i wysłani w głąb imperium. Rosjanie przeprowadzili brankę w Warszawie w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. Akcja odniosła tylko częściowy skutek. Młodzi ludzie, uprzedzeni o zamiarach zaborcy, schronili się w okolicznych wsiach i lasach. Z czasem utworzyli pierwsze oddziały powstańcze.

Oddziały powstańcze były armią ochotniczą. Dołączali do niej ludzie młodzi, chłopi i szlachta. Zamiast mundurów nosili codzienne ubrania i dysponowali zorganizowaną naprędce bronią: strzelbami myśliwskimi, szablami, kosami. Byli pełni zapału, ale brakowało im doświadczenia wojskowego. Ich szanse w starciu z regularną armią rosyjską były znikome. Powyżej: Artur Grottger, *Bitwa*.

Wybuch powstania styczniowego

Rosjanie kontynuowali brankę w kolejnych dniach. Aby nie dopuścić do osłabienia ruchu spiskowego na prowincji, Komitet Centralny Narodowy zdecydował o rozpoczęciu powstania. Następnie przekształcił się w **Tymczasowy Rząd Narodowy** (w maju zmienił nazwę na Rząd Narodowy).

Dnia **22 stycznia 1863 r.** Rząd wydał manifest wzywający mieszkańców przedrozbiorowej Rzeczypospolitej do walki o niepodległość. W dokumencie zapowiedziano równość wszystkich mieszkańców niepodległej Polski i uwłaszczenie chłopów. Z zapowiedzi wynikało, że odrodzone państwo będzie się składało z trzech równorzędnych części: Polski, Litwy i Rusi. Te demokratyczne idee wyrażała pieczęć Rządu. Znajdowały się na niej herby Polski, Litwy i Rusi oraz hasło powstania: *Wolność, Równość, Niepodległość*.

Walki od początku miały charakter **partyzancki**. Formowano niewielkie oddziały (największe liczyły około pięciu tysięcy osób), które miały zrealizować określone zadania operacyjne. Początkowo planowano skoordynowaną akcję, która miała na celu opanowanie większych obszarów kraju. Zamiar ten – z powodu braku współdziałania i łączności między powstańcami – nie powiódł się. W tej sytuacji poszczególne oddziały w osamotnieniu atakowały rosyjskie garnizony. Potyczki z reguły kończyły się niepowodzeniem. Jednak już w pierwszych miesiącach powstania walki objęły znaczną część Królestwa Polskiego i Litwę.

Pieczęć Rządu Narodowego z czasów powstania

Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili rozpoczęcia świętej walki, Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia stanu, wolnymi i równymi Obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy[1] i wyrobnicy[2], wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymują z dóbr Narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! Bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła[3] rozwinięty.

Źródło: Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego, w: *Wiek XIX w źródłach...*

1. Wyjaśnij, jaki był cel opublikowania manifestu. Do kogo był on kierowany?
2. Jakie reformy zapowiedziano w dokumencie? Oceń ich znaczenie.
3. Odczytaj symbolikę pieczęci Rządu Narodowego.

[1] Komornicy – chłopi, którzy nie użytkowali własnej ziemi i mieszkali u innych chłopów.

[2] Wyrobnicy – ludzie, którzy najmowali się do różnych prac fizycznych.

[3] Archanioł – wizerunek Michała Archanioła, stanowił godło Księstwa Ruskiego.

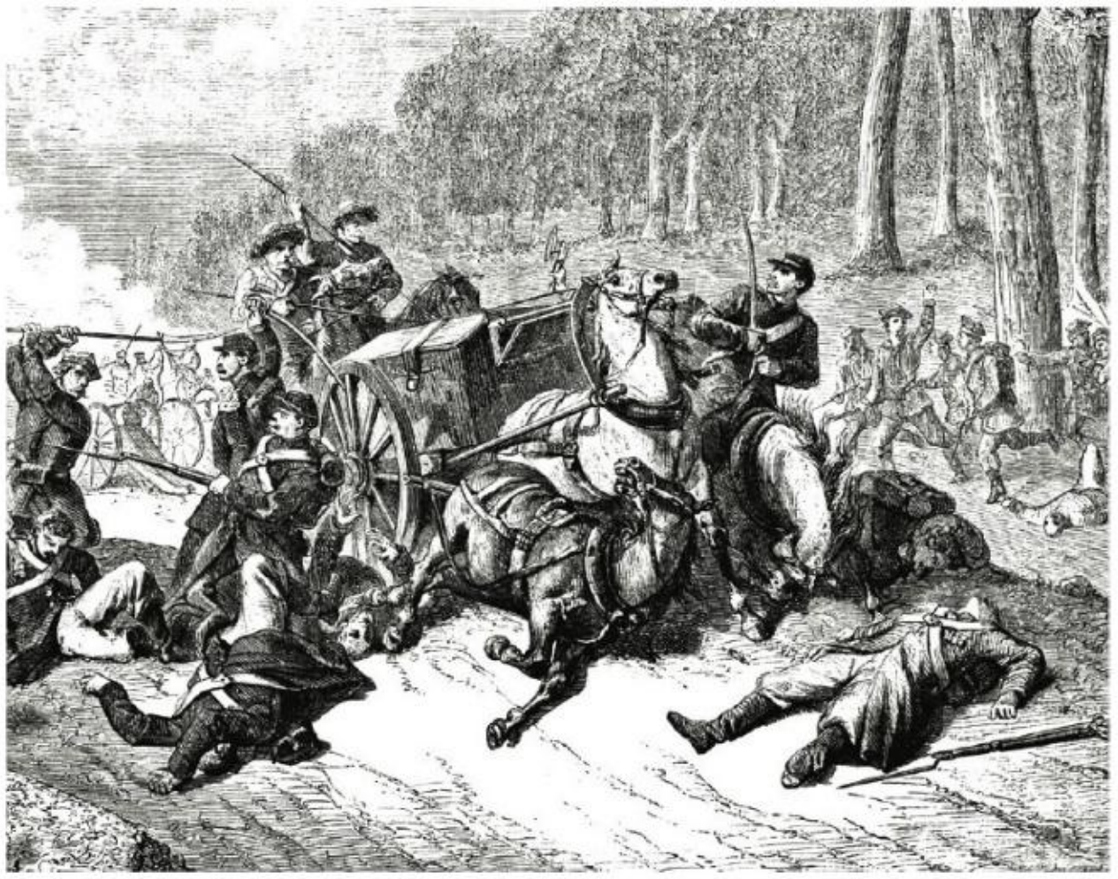
Polacy i obce państwa wobec powstania

Powstanie wywołali czerwoni, ale wkrótce przyłączyli się do niego również biali, co wzmocniło zryw narodowy. Przedstawiciele obu obozów ostro rywalizowali o pierwszeństwo w Rządzie Narodowym, który był najwyższym organem władzy powstańczej. Rząd stał na czele struktur państwa podziemnego: kierował walką, nadzorował sądy, policję, pocztę i wywiad.

Walki w Królestwie Polskim odbiły się głośnym echem w pozostałych zaborach. W Galicji i Poznańskiem tworzyły się oddziały ochotnicze. Powstawały też tajne komitety, które zbierały dla partyzantów broń, żywność i środki opatrunkowe Do powstania przystąpiło wielu ochotników z innych krajów, m.in. z Francji, Węgier i Rosji. Natomiast z rezerwą do powstania odnosiły się europejskie rządy. Polacy bezskutecznie zabiegali o pomoc Wielkiej Brytanii i Francji. Od początku wrogą postawę wobec powstania przyjęły Prusy.

Upadek powstania

Największe walki miały miejsce wiosną i latem 1863 r. Jesienią tego roku powstanie zaczęło chylić się ku upadkowi. Zbliżała się zima, brakowało poparcia ze strony mocarstw europejskich, osłabł entuzjazm walczących. Wówczas na czele władz powstańczych stanął człowiek, dzięki któremu pokonano kryzys. Był nim dawny carski oficer i dowódca oddziału na Polesiu – **Romuald Traugutt**. W październiku ogłosił się dyktatorem powstania. Nowy przywódca próbował utworzyć regularną armię. W tym celu formował oddziały: kompanie, bataliony i pułki. Traugutt dokładał też wszelkich starań, by realizowano zapowiedziane reformy uwłaszczeniowe. Rozumiał bowiem, że chłopi nie przystąpią do walki, jeśli nie otrzymają ziemi na własność. Te działania okazały się jednak spóźnione. W 1864 r. Polacy ponosili coraz większe straty, brakowało im broni i żywności. Wojska rosyjskie bezwzględnie tłumiły opór. Surowo karano ludność, która sprzyjała walczącym. Palono całe wsie, schwytanych poddawano torturom i zabijano. W kwietniu 1864 r. Rosjanie pojmali Traugutta. Kilka miesięcy później powiesili go na stokach Cytadeli Warszawskiej. W tym czasie powstanie już dogasało. Ostatnie grupy broniły się jeszcze do 1865 r. Należał do nich oddział księdza **Stanisława Brzóski** na Podlasiu.

Podczas powstania styczniowego stoczono około 1200 bitew i potyczek. Jednak powstańcy nie opanowali żadnego większego miasta czy regionu. Rysunek przedstawia bitwę pod Żyrzynem stoczoną 8 sierpnia 1863 r. Opublikowano go we francuskim tygodniku „L'Illustration" [czyt. lilustra**sją**].

Opisz jedną z powstańczych bitew (oznaczonych symbolem skrzyżowanych karabinów).

Partyzancka codzienność we wspomnieniach powstańców

[…] głód był taki, że aż człowiek do cna osłabł, po dwóch przeszło tygodniach włóczęgi konie nam zupełnie ustały. Zaczęły się choroby, dwóch ludzi musieliśmy w pewnej wsi zostawić, bo jak mówili starsi, dostali tyfusu[1]. Mnie tak przez trzy dni febra[2] trzęsła, że myślałem, iż już nie przeżyję.

Źródło: *Pamiętnik Ignacego Jana Drygasa*, w: *Wspomnienia chłopów powstańców 1863 r.*, red. E. Kozłowski, Kraków 1983

[…] staliśmy 4 [godziny] na warcie […] Gdy wreszcie patrol nadszedł […] zesłabłem tak, że mnie poprowadzono do szpitala. Była to izba chłopska, gdzie pełno było chorych i rannych. Dla mnie było tylko małe miejsce na ziemi przy drzwiach. Rozkosznie się tu wyspałem i nim wróciłem do kompanii, przypatrywałem się rano czynnościom lekarzy i felczerów[3]. Co chwila wchodził powstaniec mówiąc – „proszę mi przewinąć ranę, mam postrzał w plecy, zostałem pchnięty bagnetem w pierś". Felczer wymył ranę, zastrzyknął czymś i obwinął, napchał szarpi[4], obwinął […], kuracja była skończona na dziś.

Źródło: P. Kasprzycki, *Piętnaście dni wojaczki*, w: *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego 1863–1903*, Lwów 1903

[1] Tyfus – ostra choroba zakaźna.

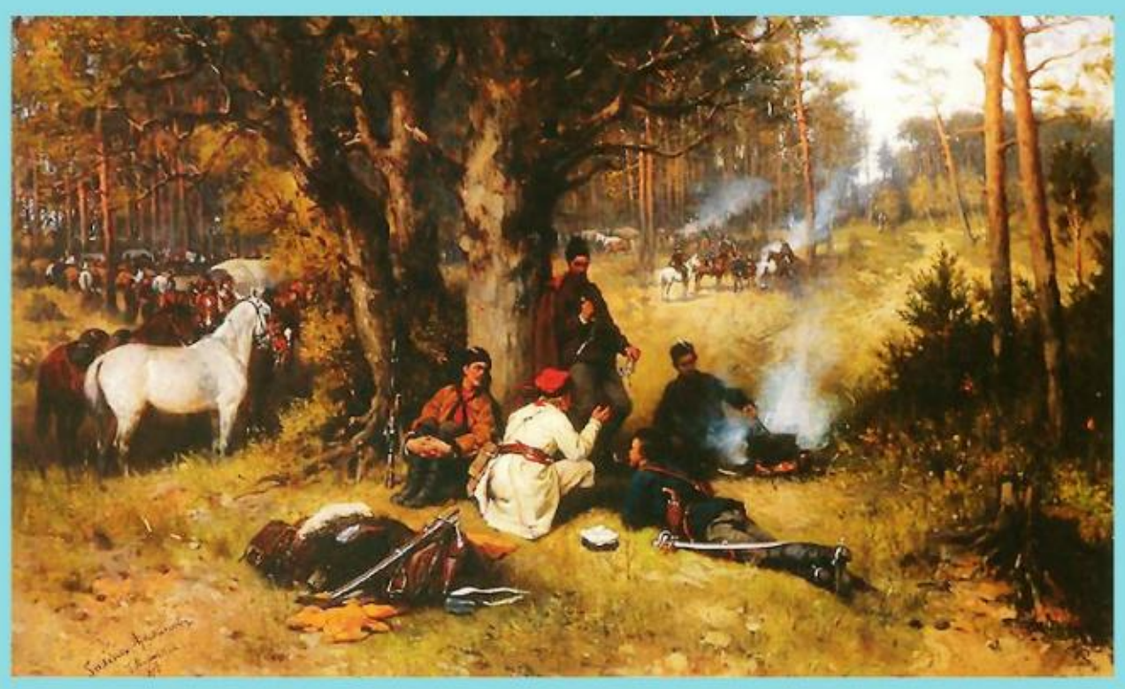
[2] Febra – gorączka połączona z dreszczami.

[3] Felczer – pomocnik lekarza, który wykonuje proste zabiegi.

[4] Szarpie – używany dawniej materiał opatrunkowy, sporządzany z nitek wyskubanych z kawałków starego płótna.

Stanisław Witkiewicz, *Ranny powstaniec*

Tadeusz Ajdukiewicz, *Obóz powstańczy*

[…] dnia 30 grudnia oddział przybył do Małej Bukowy, własności p. Bielskich. Przyjęci z całą serdecznością przez gospodarza i jego rodzinę, wypoczęliśmy trochę i zaspokoili głód dokuczliwy. Po posiłku jeden z powstańców siadł do fortepianu i za chwilę cały dwór rozbrzmiewał muzyką i piosnką obozową. Potem mazur. Stanęło do niego z pięć par, tyle bowiem panien znalazło się w domu. Rozochocona młodzież całą noc spędziła na tej improwizowanej zabawie. A przecież dla wielu, bardzo wielu uczestników noc ta miała być ostatnią nocą w życiu.

Źródło: A. Barancewicz, *Ostatnie dni konne litewskiego oddziału*, w: *W czterdziestą rocznicę…*

1. Jakich trudności doświadczali powstańcy? Wymień je.
2. Opowiedz, jak wyglądała opieka medyczna w czasie powstania.

Tragiczny zryw

Powstanie styczniowe było największym i najdłuższym polskim zrywem narodowym. Przez szeregi walczących przewinęło się ponad 200 tysięcy ludzi. Przy czym jednocześnie biło się nie więcej niż 30 tysięcy powstańców. Dla porównania Rosjanie mieli dziesięciokrotną przewagę liczebną w polu.

Przez długi czas po polskiej stronie brakowało kogoś, kto skutecznie pokierowałby walką, formował nowe oddziały i zdobywał broń. Pewną nadzieję dała dyktatura Romualda Traugutta. Jednak nastąpiło to za późno. Traugutt starał się przyciągnąć do powstania większą liczbę chłopów. Bezskutecznie. Wszelkie nadzieje na szerszy udział włościan w zrywie przekreślił carski dekret z **marca 1864 r**. Na jego mocy chłopi w Królestwie Polskim uzyskali ziemię na własność. Od tego momentu powstańcze władze zostały pozbawione jakichkolwiek argumentów, by przekonać masy chłopskie do walki.

Decyzja o wybuchu powstania styczniowego wynikała bardziej z potrzeby chwili niż z racjonalnych przesłanek. Niezależnie od ocen dotyczących jej słuszności powstanie styczniowe było przejawem romantycznej walki o wolność i ratowanie zagrożonej tożsamości narodowej. Stało się ważną lekcją patriotyzmu, z której siłę czerpały kolejne pokolenia.

Chłopi w Kongresówce uzyskali ziemię na własność bez konieczności jej wykupu. Zostali też zwolnieni z jakichkolwiek obciążeń na rzecz szlachty. Zachowali prawo do korzystania z pańskich łąk i lasów. Warunki te były znacznie korzystniejsze niż w pozostałych zaborach oraz na ziemiach zabranych. Łagodna polityka władz rosyjskich wobec chłopów miała odciągnąć ich od udziału w powstaniu styczniowym.

W skrócie

- Sprzeciw cara Aleksandra II wobec nadania większej autonomii Królestwu Polskiemu. Rewolucja moralna: manifestacje patriotyczne, zwiększona aktywność organizacji spiskowych.
- 22 stycznia 1863 r. – wybuch powstania styczniowego.
- Partyzancki charakter walk powstańczych; dyktatura Traugutta; upadek powstania wiosną 1864 r.
- 1864 r. – uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim.

Czy już umiesz?

1. Opisz postawy Polaków w przededniu powstania styczniowego.
2. Wymień bezpośrednie i pośrednie przyczyny jego wybuchu.
3. Przeczytaj manifest Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r. Którą koncepcję reform społecznych – tę wysuwaną przez obóz białych czy czerwonych – realizował rząd?
4. Omów charakter walk powstańczych, a następnie porównaj z powstaniem listopadowym.
5. Wymień przyczyny klęski powstania styczniowego.
6. Oceń znaczenie reformy uwłaszczeniowej dla powodzenia zrywu.

Mogiła powstańcza w Małogoszczu

W wielu miejscach naszego kraju można zobaczyć mogiły poległych powstańców styczniowych. Jedną z nich jest mogiła powstańcza w Małogoszczu w woj. świętokrzyskim. Upamiętnia ona poległych w bitwie stoczonej przez oddziały gen. Mariana Langiewicza i gen. Antoniego Jeziorańskiego.

Ustal, w granicach którego z mocarstw znajdowała się twoja miejscowość w 1863 r.? Czy w jej pobliżu odbywały się walki powstańcze? Jeśli tak, opisz je.

Dwie malarskie wizje powstania

Na wydarzenia z przeszłości można spojrzeć oczami artystów – malarzy lub rzeźbiarzy. W przypadku powstania styczniowego dominują dwie odmienne wizje tego zrywu: Artura Grottgera i Maksymiliana Gierymskiego. Grottger, który nie brał udziału w walkach, wyraźnie idealizował czyn powstańczy. W swoich pracach upodabniał bohaterów do starożytnych herosów. Jego dzieła mają wymowę patriotyczną.

Artur Grottger, *Kucie kos*. Czas powstania: 1863 r., technika: kredka na kartonie, Muzeum Sztuk Pięknych w Budapeszcie.

- **tajemniczość**
- **idealizm i patos**
- **heroizm postaci**
- **patriotyczna wymowa dzieła**
- **nagromadzenie symboli (kuźnia, kosa, krzyż)**

Artur Grottger (1837–1867)

– rysownik i malarz, przedstawiciel romantyzmu. Twórca cyklu rysunków *Polonia*, z którego pochodzi ilustracja *Kucie kos*. Praca przedstawia kowali, którzy przekuwają kosy na sztorc. Ich pracy w wiejskiej kuźni przypatrują się zamyśleni powstańcy.

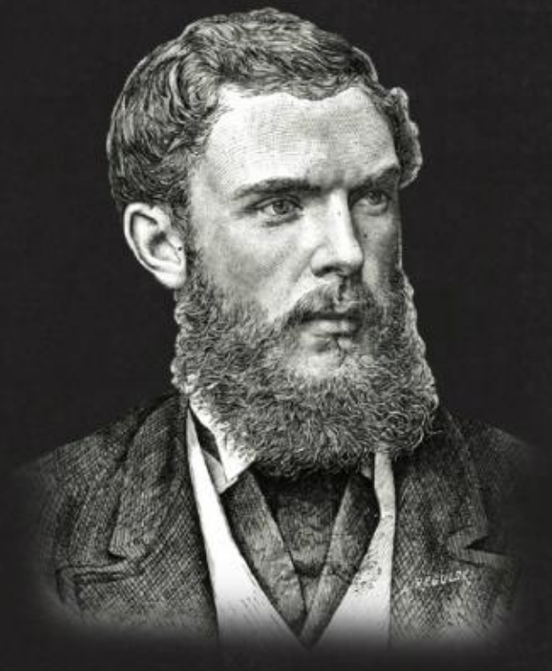

1. Jakie cele przyświecały obu artystom? Czym się różnią ich wizje powstania?
2. Który z obrazów przemawia do ciebie bardziej? Dlaczego tak jest?

Zupełnie inną wizję powstania przedstawił Gierymski – uczestnik zrywu. Ten artysta ukazywał realia życia partyzantów. Bohaterowie jego obrazów to ludzie opuszczeni, którzy wiodą niepewne życie wśród nieprzyjaznej natury. Malarz ukazuje ich na tle surowego krajobrazu, co pogłębia wrażenie osamotnienia.

Maksymilian Gierymski, *Patrol powstańczy*. Czas powstania: 1872–1873, technika: olej na płótnie, Muzeum Narodowe w Warszawie.

Maksymilian Gierymski (1846–1874)

– malarz, reprezentant realizmu, uczestnik powstania styczniowego. Jego najsłynniejszym dziełem jest obraz *Patrol powstańczy*. Artysta ukazał na nim przypadkowe spotkanie patrolu powstańczego z chłopem na wiejskiej drodze.

- **surowy krajobraz**
- **prawda historyczna**
- **realizm**
- **autentyzm sceny**
- **samotność powstańców**

3. Zapoznaj się z innymi dziełami Grottgera i Gierymskiego. Opisz jedno z nich.

4. Czym jest patos i w jakim celu wykorzystuje się go w sztuce? Wyjaśnij, jaką rolę odgrywa patos w życiu narodu.

4.2 Polityka rządów państw zaborczych wobec Polaków

Podejmij temat

Częstą karą wymierzaną powstańcom styczniowym za udział w zrywie było zesłanie w głąb Rosji. Przyjrzyj się obrazom przedstawiającym zesłańców. Opisz uczucia ukazanych postaci.

Jacek Malczewski, *Wigilia na Syberii*

Jacek Malczewski, *Śmierć na etapie*

Fragment obrazu Aleksandra Sochaczewskiego *Pożegnanie Europy*. Zesłańcy zostali na nim ukazani przy słupie granicznym. Wyznacza on granicę między Europą i Azją w górach Ural.

Amnestia – akt łaski wobec więźniów, który polega na darowaniu lub złagodzeniu kary.

Represje wobec powstańców

Uczestnicy powstania styczniowego zostali przez Rosjan bardzo surowo ukarani. Wielu aresztowano i skazano na śmierć, innych wcielono do wojska carskiego. Prawie 30 tysięcy ludzi z Królestwa Polskiego i Litwy zesłano w głąb Rosji, m.in. na **Syberię**. Podróż, odbywana pieszo, w kibitce (karetce więziennej) albo koleją, trwała tygodniami, a nawet miesiącami. Warunki były wyjątkowo trudne. Zesłańcy, którzy musieli przebyć trasę pieszo, pokonywali od 13 do 30 kilometrów dziennie. W takiej odległości znajdowały się budynki przeznaczone na nocleg, tak zwane etapy. Z czasem normy zaostrzono. Wielu zesłańców umierało po drodze na skutek chorób lub wycieńczenia. Los tych, którym udało się dotrzeć na miejsce, był różny. Część z nich musiała ciężko pracować w kopalniach i kamieniołomach. Inna grupa osób, skazanych na osiedlenie, zachowywała swobodę i mogła wieść w miarę spokojne życie. Jedni byli zmuszeni odbyć pełny wymiar kary, niektórych zwalniano wcześniej na mocy **amnestii**. Wszyscy zesłańcy cierpieli jednak z powodu tęsknoty za krajem, rodziną i braku nadziei na powrót do domu.

Rusyfikacja w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych

Po klęsce powstania styczniowego władze carskie podjęły działania, które miały na celu likwidację odrębności Królestwa Polskiego i uczynienie z Polaków obywateli rosyjskich. W Kongresówce **zrusyfikowano administrację**. W urzędach można było porozumiewać się tylko po rosyjsku. Zniesiono też odrębne polskie instytucje rządowe. W oficjalnych dokumentach zaczęto używać lekceważącej nazwy: Kraj Nadwiślański.

Od lat 60. XIX w. postępowała **rusyfikacja szkolnictwa**. Nauka odbywała się w języku rosyjskim. Uczniom zabroniono posiadania i czytania polskich książek oraz prowadzenia rozmów w języku ojczystym na terenie szkoły. Za złamanie zakazu groziły kary cielesne, areszt lub usunięcie ze szkoły. Aby uniemożliwić uczniom samokształcenie w języku ojczystym, rozbudowano system policyjnej kontroli.

Również prawa mieszkańców Królestwa Polskiego zostały ograniczone. Rosjanie utrudniali zakładanie stowarzyszeń. Mogły się wprawdzie ukazywać polskie książki i gazety, ale przed wydaniem musiały uzyskać akceptację **cenzury**. Na ziemiach zabranych władze całkowicie zakazały prowadzenia działalności przez polskie instytucje: czytelnie, biblioteki, teatry, stowarzyszenia i szkoły. Szczególnie surowe represje dotknęły **szlachtę**. Wysiedlano właścicieli majątków i zmuszano ich do sprzedaży ziemi. Działania te miały na celu likwidację polskiej własności ziemskiej na terenach położonych na wschód od Kongresówki.

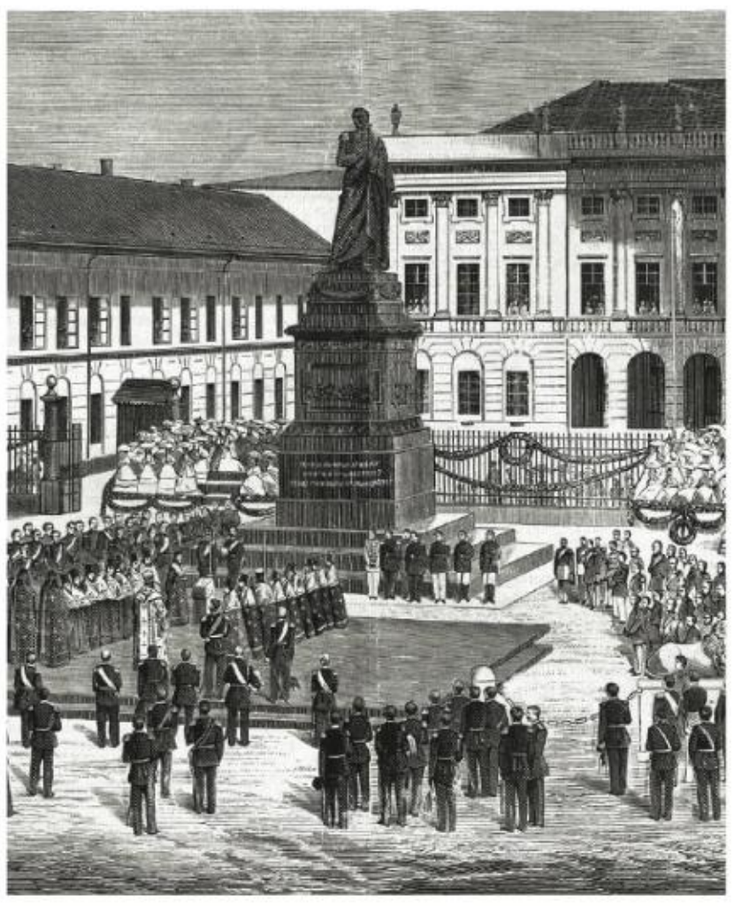
Rosjanie najbardziej represjonowali **Kościół katolicki**. Była to kara za wsparcie, jakiego duchowni udzielili powstańcom, np. poprzez ogłaszanie na mszy manifestu rządu powstańczego. Urzędnicy konfiskowali dobra kościelne i likwidowali klasztory. Kapłanów skazywano na śmierć lub zesłanie.

Szczególnie złą sławą na Litwie i Białorusi okrył się rosyjski gubernator Michaił Murawjow. Zaciekle zwalczał powstanie styczniowe, a po jego upadku wprowadził na tych terenach bezwzględny terror wymierzony w szlachtę i Kościół katolicki.

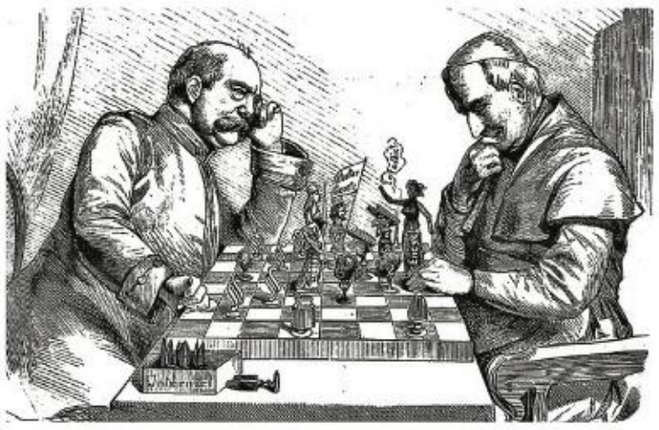
Dwujęzyczny szyld w Warszawie – przejaw rusyfikacji

Odsłonięcie pomnika Iwana Paskiewicza w Warszawie w 1870 r.

Karykatura *Z dziejów pedagogiki*, czasopismo „Mucha" z 1905 r.

Kościół katolicki miał wielu wyznawców w Niemczech i jego wpływ na wiernych był istotny. Ponadto był niezależny od władz Rzeszy, z czym kanclerz nie chciał się pogodzić. Powyżej: karykatura ukazująca Bismarcka i papieża Piusa IX podczas rozgrywania partii szachów.

Kulturkampf

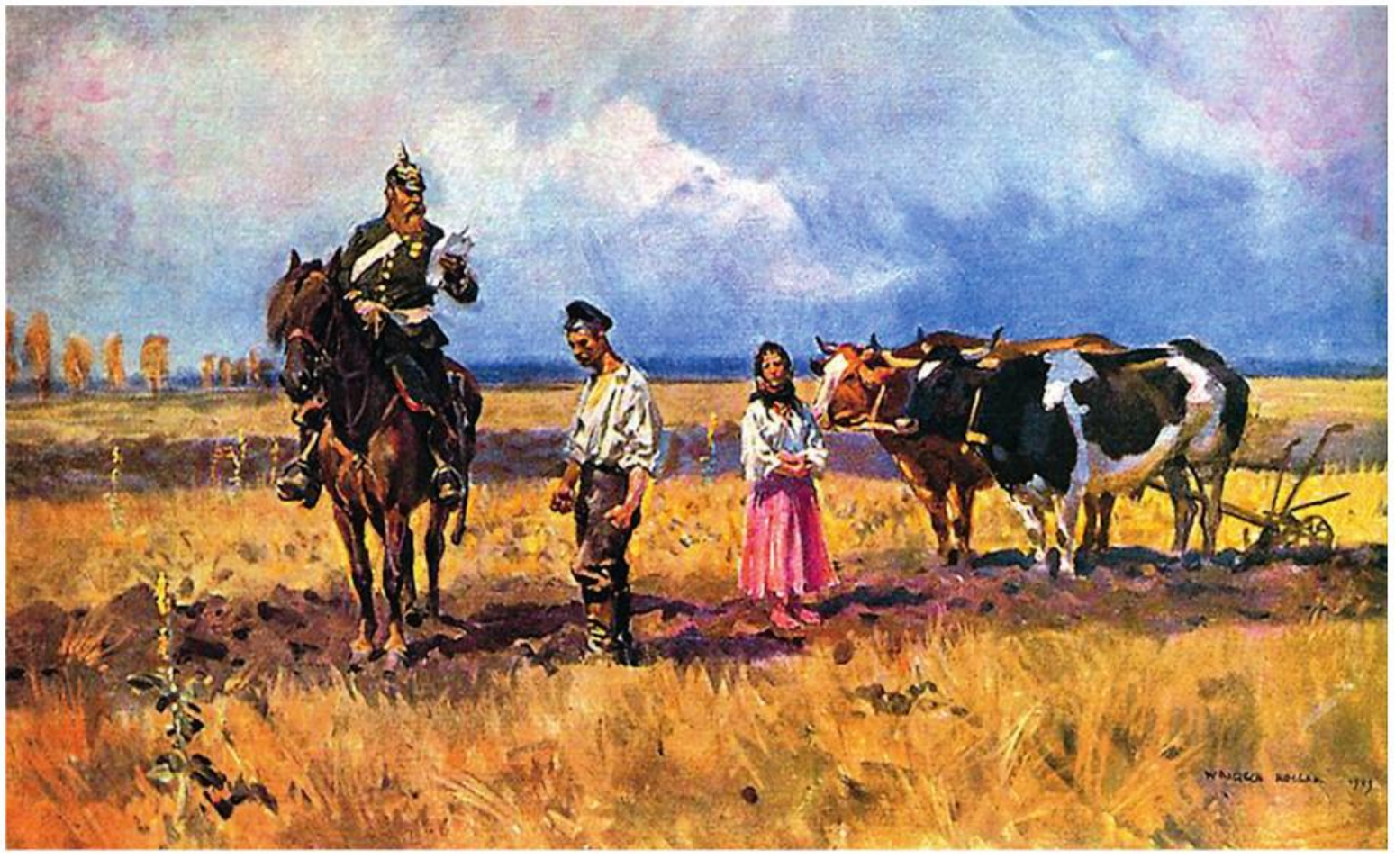
Na przełomie wieków XIX i XX władze Niemiec nasiliły antypolskie działania w zaborze pruskim. Zainicjował je Otto von Bismarck. Kanclerz dążył do osłabienia roli Kościoła katolickiego i mniejszości narodowych w Niemczech. Siły te, w jego przekonaniu, zagrażały interesom państwa.

W latach 70. XIX w. Bismarck rozpoczął politykę antykościelną. Nosiła ona nazwę **Kulturkampf** (niem. – walka o kulturę). Jej celem było podporządkowanie Kościoła katolickiego władzom i ograniczenie wpływów tej instytucji na różnych płaszczyznach, np. w szkolnictwie. Ten plan realizowano w całych Niemczech, również w zaborze pruskim.

Kościół odgrywał ważną rolę w umacnianiu poczucia świadomości narodowej wśród Polaków. W trakcie nabożeństw duchowni często odwoływali się do rodzimej tradycji i kultywowali pamięć o bohaterach narodowych. Czytając katechizm, wierni mieli kontakt z językiem ojczystym. Bismarck rozumiał, że aby osłabić polskość, musi zniszczyć Kościół. Pod groźbą kar więzienia zmuszał polskich księży do bezwzględnego posłuszeństwa względem władz. Na duchowieństwo spadły surowe represje – zamykano seminaria, likwidowano zakony, a opornych księży usuwano z parafii. Duchowni nie ugięli się i odprawiali msze potajemnie. W tych działaniach popierali ich zwłaszcza chłopi. Kulturkampf wywołał skutek odwrotny do zamierzonego: umocnił związki Polaków z Kościołem. Niepowodzenia te były jednym z powodów, dla których Bismarck złagodził swoją politykę wobec tej instytucji.

Germanizacja

Bismarck zdecydowanie zwalczał polską kulturę i język. Przejawem germanizacji było usuwanie polskich sędziów, urzędników i nauczycieli. W szkolnictwie i administracji nakazano porozumiewanie się po niemiecku. W 1887 r.

W 1885 r. władze przeprowadziły akcję wysiedlania polskich oraz żydowskich robotników rolnych, którzy nielegalnie pracowali w majątkach ziemskich na wschodzie Prus. Był to przejaw zwiększającego się niemieckiego nacjonalizmu. Celem władz było usunięcie z państwa ludzi obcych kulturowo. Ofiary tej polityki traciły cały dorobek życia. Obok: fragment obrazu Wojciecha Kossaka *Rugi pruskie*. Dzieło przedstawia pruskiego urzędnika, który wręcza robotnikom nakaz opuszczenia kraju.

język polski usunięto z programu szkół elementarnych. Po polsku można było jedynie uczyć religii. Germanizacja szkolnictwa miała szerszy zasięg i ostrzejszy wymiar niż rusyfikacja w zaborze rosyjskim. Władze niemieckie nakazywały Polakom obowiązkowo uczęszczać do szkół. Surowo karano niewypełnianie tego obowiązku. Tymczasem Rosjanie nie dbali o edukację społeczeństwa – nie zmuszali więc dzieci do nauki. Z tego powodu wielu młodych Polaków nie zetknęło się z rusyfikacją.

Ustąpienie Bismarcka w 1890 r. nie zakończyło germanizacji Polaków. Następcy kontynuowali jego politykę. Niemcy łamali zagwarantowaną w konstytucji wolność prasy. Cenzura bardzo dokładnie kontrolowała wszystkie wydawnictwa. Surowo karano też uczestników zgromadzeń publicznych za przemawianie w języku polskim.

Niemcy przywiązywali również dużą wagę do walki o ziemię. W 1886 r. powstała **Komisja Kolonizacyjna**, która skupowała grunty należące do polskiej szlachty. Następnie dzieliła je na małe gospodarstwa i oddawała Niemcom. Celem tej polityki było osłabienie ziemian oraz umocnienie niemieckiej kultury i języka na wschodzie państwa. Jednocześnie władze na wszelkie sposoby starały się zniechęcić Polaków do kupowania ziemi. W tym celu zabraniały na przykład stawiania domów bez specjalnego zezwolenia (które bardzo trudno było otrzymać). Z czasem Komisja Kolonizacyjna uzyskała prawo przymusowego **wywłaszczania** Polaków. Wywołało to oburzenie w krajach Europy Zachodniej i wśród części społeczeństwa niemieckiego.

Antypolskie działania Niemców wywołały zdecydowany i skuteczny opór naszych rodaków. Więcej na ten temat dowiesz się na lekcji dotyczącej walki z germanizacją (s. 114, 115).

Ciekawe!

Na początku XX w. Niemcy wprowadzili obowiązek adresowania listów po niemiecku. Poczta nie przyjmowała przesyłek, które nie spełniały tego wymogu. Na fali rosnącego nacjonalizmu niemieckiego Polaków zmuszano do zdejmowania polskojęzycznych szyldów sklepowych czy umieszczania na nagrobkach napisów w języku niemieckim. Za nieposłuszeństwo karano grzywną.

Wywłaszczanie – pozbawianie kogoś własności, a więc proces odwrotny do uwłaszczenia.

Ustawy o niemieckim osadnictwie państwowym z 1904 roku

[…] § 13. Kto poza obrębem zabudowanej miejscowości zamierza wznieść bądź urządzić budynek mieszkalny, winien posiadać pozwolenie osiedleńcze, wydawane przez wydział powiatowy, w obrębie zaś miasta przez miejscowe władze policyjne.

§ 13b. W prowincjach poznańskiej i zachodniopruskiej należy pozwolenia osiedleńczego odmawiać dotąd, dopóki [zainteresowany] nie przedstawi poświadczenia […], że dana osada nie sprzeciwia się celom ustawy [o kolonizacji] z 1886 r. […].

Źródło: *Nowelizacja ustawy osadniczej*, w: G. Chomicki, L. Śliwa, *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 2001

1. Wyjaśnij, jakie działania podjęli Niemcy w celu przejęcia polskiej własności ziemskiej na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce.
2. Czy cytowana ustawa jest, twoim zdaniem, zgodna z zasadami równości obywateli wobec prawa i poszanowania własności prywatnej? Uzasadnij swoje stanowisko.
3. Wytłumacz, w jakim celu wprowadzono omawianą ustawę.

Cesarz Franciszek Józef (w mundurze i czapce z zielonym pióropuszem) podczas wizyty w gmachu Sejmu Krajowego we Lwowie w 1880 r. Obraz Henryka Rodakowskiego.

Autonomia galicyjska

W drugiej połowie XIX w. największymi swobodami cieszyli się Polacy mieszkający w Galicji. Był to jeden ze skutków reform przeprowadzonych w Austrii (od 1867 r. Austro-Węgry) i efekt złagodzenia polityki władz wobec narodów zamieszkujących monarchię. Wielkie znaczenie miały tu zabiegi naszych polityków, m.in. **Agenora Gołuchowskiego**.

Ostateczny kształt **autonomii galicyjskiej** ustalił się w latach 60. i 70. XIX w. W polskich rękach znalazły się urzędy, gdzie można było oficjalnie rozmawiać w języku ojczystym. Powołano władze autonomii – Sejm Krajowy (organ ustawodawczy) i Wydział Krajowy (organ wykonawczy sejmu). Instytucje te, zdominowane przez Polaków, miały szerokie uprawnienia w dziedzinie gospodarki, oświaty i kultury. Władze austriackie reprezentował jedynie namiestnik. Polacy mieli swoich przedstawicieli również w parlamencie austriackim.

W Galicji bez przeszkód mogły się rozwijać polska oświata, nauka i kultura. Spolonizowano uczelnie wyższe, w tym uniwersytety w Krakowie oraz we Lwowie. W Krakowie powstały **Akademia Sztuk Pięknych** i ważna instytucja naukowa – **Akademia Umiejętności**. Można było bez przeszkód organizować uroczystości narodowe i rocznice. Licznie przybywali tu mieszkańcy innych zaborów, którzy chcieli się kształcić. Wiele osób z zaborów pruskiego i rosyjskiego w Galicji znalazło schronienie przed represjami.

Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie

Krakowska Akademia Sztuk Pięknych jest najstarszą polską uczelnią plastyczną. Powstała w 1818 r. i początkowo działała w ramach Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1873 r. została przekształcona w samodzielną placówkę naukową. Jej pierwszym dyrektorem był Jan Matejko. Malarz przyczynił się do rozwoju uczelni i zainicjował budowę jej własnego gmachu (na zdjęciu). Z Akademią Sztuk Pięknych w Krakowie byli związani wielcy polscy artyści, np. Józef Chełmoński, Julian Fałat czy Leon Wyczółkowski.

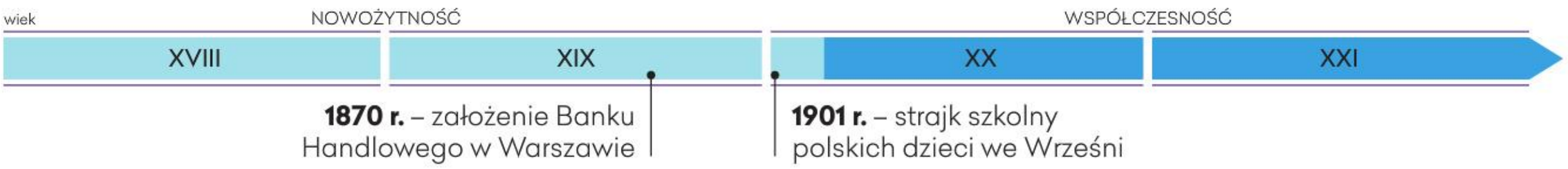
W skrócie

- Represje po powstaniu styczniowym: ograniczenie odrębności Kongresówki, rusyfikacja szkolnictwa, konfiskata majątków.
- Kulturkampf w zaborze pruskim i opór polskiego społeczeństwa.
- Germanizacja szkolnictwa i administracji w zaborze pruskim; próby likwidacji polskiej własności ziemskiej.
- Autonomia Galicji – swobodny rozwój polskiej oświaty, nauki i kultury.

Czy już umiesz?

1. Omów politykę Rosjan wobec Polaków w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych. Jakie były jej cele?
2. Wyjaśnij, na czym polegała polityka Kulturkampfu. Przeciw komu była wymierzona? Kto i dlaczego ją prowadził?
3. Opisz metody walki władz niemieckich z Polakami w zaborze pruskim. Które z nich – twoim zdaniem – najbardziej zagrażały polskiemu bytowi narodowemu?
4. Porównajcie sytuację Polaków mieszkających w drugiej połowie XIX w. w poszczególnych zaborach.

4.3 Polacy wobec zaborców

Podejmij temat

- Scharakteryzuj politykę rusyfikacyjną po powstaniu styczniowym.

Praca organiczna w zaborze rosyjskim

Po stłumieniu powstania styczniowego polskie społeczeństwo spotkały surowe represje ze strony Rosji. Wskutek tych działań osłabił się polski ruch spiskowy. Ze względu na wrogą politykę władz rosyjskich wobec Polaków nasi rodacy coraz mniej chętnie podejmowali współpracę z zaborcą. Pewną popularność zyskały natomiast hasła **pracy organicznej** i **pracy u podstaw**. Upowszechniali je publicyści i pisarze, którzy tworzyli w Królestwie Polskim: **Eliza Orzeszkowa**, **Bolesław Prus** czy **Henryk Sienkiewicz**. Byli oni przedstawicielami **pozytywizmu warszawskiego**. Twórczość pozytywistów przyczyniła się do podniesienia rangi pracy i poziomu wykształcenia w społeczeństwie. Coraz więcej osób zaczęło postrzegać aktywność na polu gospodarki czy kultury jako formę obrony przed wynarodowieniem. Efekty pracy organiczników w Królestwie Polskim były jednak skromne, ponieważ Rosjanie utrudniali im zakładanie jakichkolwiek organizacji.

Opór wobec władz rosyjskich

Pod koniec XIX w. w związku z rozwojem nowych ideologii politycznych – nacjonalizmu i socjalizmu – w Królestwie Polskim zaczął narastać opór wobec władz. Wyrażał się on w niepłaceniu podatków czy bojkotowaniu rosyjskich zarządzeń. Nasiliła się też działalność konspiracyjna, a jednym z jej przejawów było **tajne nauczanie**. W całym Królestwie oraz na ziemiach zabranych powstawały tajne szkoły, zarówno elementarne, jak i średnie. Uczono w nich języka polskiego, rodzimej historii i geografii. W latach 80. XIX w. w Warszawie utworzono nawet tak zwany **latający uniwersytet** – tajną szkołę wyższą. Miejsca zajęć stale zmieniano w obawie przed dekonspiracją, stąd nazwa. Najsłynniejszą słuchaczką uczelni była Maria Skłodowska.

Społeczeństwo polskie w zaborze rosyjskim na ogół skutecznie broniło się przed wynarodowieniem. W tym zakresie wielką rolę odgrywały Kościół oraz wychowanie domowe. Poza tym carscy urzędnicy byli niekiedy opieszali i przekupni. W zamian za łapówki akceptowali nielegalne działania. Na przykład tolerowali tajne szkoły czy wydawali pozwolenia na zakup ziemi.

Praca u podstaw – działanie na rzecz edukacji oraz poprawy stanu zdrowia i higieny najuboższych.

Pozytywizm warszawski – prąd umysłowy. Rozwijał się na ziemiach polskich w latach 60. i 70. XIX w. Pozytywiści uważali, że najpierw należy zadbać o rozwój gospodarki, oświaty i kultury polskiej. Ich zdaniem walka zbrojna miała sens dopiero po likwidacji zacofania naszych ziem.

W 1870 r. założono w Warszawie **Bank Handlowy**, który wspomagał polski przemysł oraz finansował budowę kolei. Bank powstał z inicjatywy organiczników, m.in. Leopolda Kronenberga.

Ważnym dowodem przebudzenia narodowego w Wielkopolsce było ufundowanie ze składek społecznych pierwszego na ziemiach polskich pomnika Adama Mickiewicza (na ilustracji). Pomnik wzniesiono w Poznaniu, niestety nie przetrwał on do naszych czasów.

Spółdzielnia – dobrowolne i samofinansujące się zrzeszenie. Prowadzi określoną działalność, np. gospodarczą, oświatową czy kulturalną.

Odpowiedź Polaków na germanizację

Najcięższą walkę w obronie ziemi, a także języka i kultury Polacy musieli stoczyć w zaborze pruskim. Poświęcali się głównie pracy organicznej i pracy u podstaw. Poprzez aktywność na tym polu dążyli do obrony polskiej własności ziemskiej i osłabienia negatywnych skutków germanizacji. Praca organiczna najlepiej rozwinęła się w Wielkopolsce. W tym regionie zaangażowały się w nią solidarnie wszystkie grupy społeczne: ziemianie, mieszczanie i chłopi. Wiele osób uczyniło to pod wpływem powstania styczniowego, które umocniło postawy patriotyczne w społeczeństwie. Działania organiczników były wspierane przez Kościół i prasę.

W walce z germanizacją Polacy stosowali legalne metody, gdyż niemieckie prawo zezwalało na tworzenie rozmaitych organizacji społecznych. Silnie rozwinął się zwłaszcza **ruch spółdzielczy**. Zakładane **spółdzielnie** wspierały polskich gospodarzy i przedsiębiorców. Na przykład spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe (tak zwane banki ludowe) udzielały im nisko oprocentowanych pożyczek na inwestycje typu zakup maszyn. Polskie banki i spółdzielnie odegrały też ważną rolę w walce o ziemię. Aby nie dopuścić do jej przejęcia przez Niemców, wykupywały majątki wystawiane na sprzedaż, a następnie rozdzielały je między polskich chłopów. W ten sposób skutecznie osłabiały działalność niemieckiej Komisji Kolonizacyjnej. Polacy w zaborze pruskim podejmowali ważne inicjatywy naukowe i kulturalne. W 1857 r. założyli **Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk**. Prowadziło ono badania naukowe oraz ożywioną działalność wydawniczą i muzealną.

Maksymilian Jackowski

Więcej na temat

Praca u podstaw w zaborze pruskim

Obok inicjatyw podejmowanych na rzecz rozwoju gospodarczego Polacy w zaborze pruskim realizowali też pracę u podstaw. Tego rodzaju działalność prowadziły między innymi tworzone przez chłopów kółka rolnicze. Ich inicjatorem był wielkopolski społecznik **Maksymilian Jackowski**. Dzięki energicznym działaniom pozyskał on do współpracy licznych duchownych, ziemian i inteligentów. Kółka zajmowały się krzewieniem oświaty i kultury. Popularyzowały wiedzę na temat zdrowego stylu życia i higieny. W 1880 r. w Poznaniu powstało **Towarzystwo Czytelni Ludowych**. Organizacja ta zakładała biblioteki i czytelnie ludowe, w których można było też zaznajomić się z polską historią i geografią. W 1914 r. w Niemczech istniało ponad 1600 polskich bibliotek, z czego większość w Poznańskiem. Oprócz tych legalnych podejmowano również inicjatywy zabronione przez prawo, np. prowadzono tajne nauczanie.

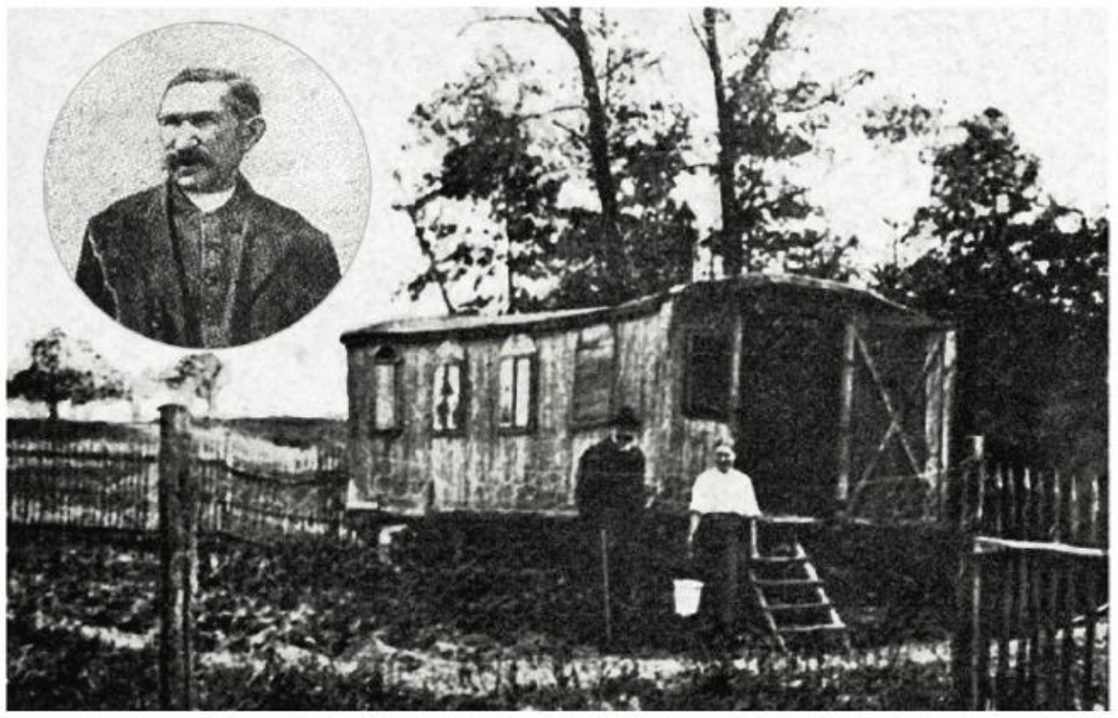
- **Wyobraź sobie, że żyjesz w XIX w. Jak zachęcisz polskich chłopów, aby dołączali do kółek rolniczych?**

Bohaterowie polskiego oporu wobec germanizacji

W zaborze pruskim doszło do kilku głośnych aktów sprzeciwu wobec germanizacji. W maju 1901 r. uczniowie szkoły ludowej we Wrześni zorganizowali strajk szkolny. Trzy lata później wielkopolski chłop Michał Drzymała w proteście przeciwko działaniom władz zamieszkał w wozie cyrkowym. Oba wydarzenia były opisywane na łamach gazet.

Przyczyną **strajku szkolnego we Wrześni** było wprowadzenie przez władze obowiązku nauki religii w języku niemieckim. Część dzieci w ramach protestu nie przyjęła niemieckich katechizmów i odmówiła udzielania odpowiedzi w tym języku. By złamać opór uczniów, nauczyciele zastosowali wobec nich areszt i dotkliwe kary cielesne. Strajk we Wrześni był manifestacją polskości i odbił się głośnym echem w pozostałych zaborach. Na zdjęciu: uczestnicy strajku.

W 1904 r. **Michał Drzymała** kupił ziemię we wsi Podgradowice koło Wolsztyna. Bezskutecznie zabiegał w urzędach niemieckich o wydanie pozwolenia na budowę domu. Niemcy odmawiali, ponieważ chcieli zmusić go do jej sprzedaży. Wówczas Drzymała zamieszkał w wozie cyrkowym, który postawił na polu. Po kilku latach procesu sądowego Niemcy zmusili go do sprzedaży ziemi. Wóz Drzymały stał się symbolem oporu przeciwko zaborcy.

Relacja Bronisławy Śmidowicz-Matuszewskiej, uczestniczki strajku we Wrześni

W dniach 10 i 13 maja 1901 r. pozostawiono w areszcie 36 uczniów i uczennic. Ja i Stanisław Jerszyński otrzymaliśmy po 6 „łap" za to, że nie chcieliśmy ani jednym słówkiem odpowiadać w języku niemieckim [...].

Strajk nie osłabł, lecz przeciwnie, przybierał na sile, gdyż przyłączyły się do nas dwie drugie klasy. Razem zastrajkowało w naszej klasie do 190 uczniów i uczennic. Pod naciskiem opinii publicznej zaprzestano nas bić za brak odpowiedzi w języku niemieckim na lekcjach religii, natomiast zatrzymywano nas po lekcjach na kilka godzin w tzw. areszcie. […]

Inspektor szkolny Winter odwiedzał nas dość często. Różnymi argumentami próbował on złamać naszą wiarę w słuszność sprawy, której służyliśmy. Często pytał nas: „Kim jesteście?" – Odpowiedź była jedna: „Jesteśmy Polakami". [...]

Źródło: *Wypadki wrzesińskie 1901 r. w relacji uczestniczki strajku szkolnego Bronisławy ze Śmidowiczów Matuszewskiej*, w: *Historia 1789–1990...*

Bronisława Śmidowicz w czasie strajku miała 13 lat. W obawie przed represjami potajemnie wyjechała do Krakowa, ale szybko do Wrześni wróciła. Zmarła w 1962 r.

Opisz metody, jakie stosowali nauczyciele wobec polskich dzieci. Oceń je.

Obraz Jana Matejki *Stańczyk* ukazuje królewskiego błazna w zamyśleniu. W swojej działalności politycznej stańczycy odwoływali się do jego mądrości i rozwagi.

Lojalizm w zaborze austriackim

Po upadku powstania styczniowego niektórzy polscy politycy i intelektualiści uznali, że dalszy opór wobec zaborców nie ma uzasadnienia. Uważali, że należy się wyrzec dążeń do niepodległości i lojalnie współpracować z Austro-Węgrami, Rosją i Niemcami. Twierdzili, że taka polityka przyniesie korzyści gospodarcze i kulturalne. Koncepcja ta, zwana **trójlojalizmem**, miała najwięcej zwolenników w Galicji. Najważniejszym ugrupowaniem lojalistycznym byli **stańczycy**. Ich nazwa pochodzi od *Teki Stańczyka* – zbioru artykułów, które ukazały się w krakowskim czasopiśmie „Przegląd Polski". Stańczycy manifestowali w nich wierność monarchii habsburskiej. Potępiali ruch spiskowy i powstania. Prezentowali również swoje poglądy historyczne i filozoficzne. W obozie tym skupili się konserwatywni politycy i naukowcy związani z Uniwersytetem Jagiellońskim, m.in. Józef Szujski i Stanisław Tarnowski.

Muzeum we Wrześni

Strajk szkolny z 1901 r. upamiętnia Muzeum Regionalne im. Dzieci Wrzesińskich. Utworzono je w budynku dawnej Katolickiej Szkoły Ludowej we Wrześni, tej samej, w której miał miejsce strajk. Ważnym elementem wystawy jest zrekonstruowana izba szkolna.

Przeczytaj wiersz Marii Konopnickiej *Rota*. Wskaż fragmenty, w których poetka nawiązuje do polityki germanizacyjnej władz niemieckich. Określ, jaką postawę propaguje utwór.

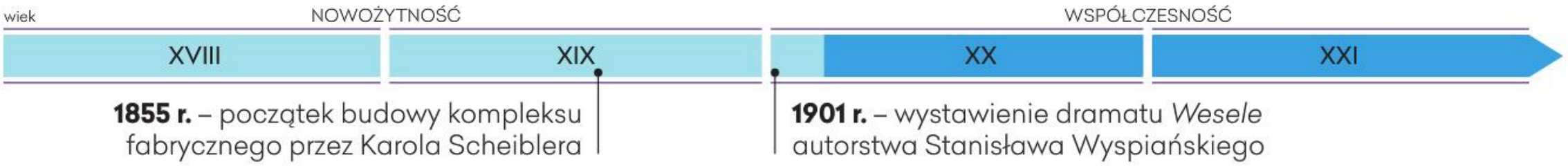
W skrócie

- Królestwo Polskie po powstaniu styczniowym – pozytywizm warszawski i stopniowy rozwój ruchu konspiracyjnego.
- Walka z germanizacją w zaborze pruskim – rozwój ruchu spółdzielczego, biblioteki i kółka rolnicze.
- Symbole walki z germanizacją: strajk dzieci we Wrześni i wóz Drzymały.
- Galicja – najsilniejsze postawy lojalistyczne (stańczycy).

Czy już umiesz?

1. Wymień cele, które stawiali przed sobą pozytywiści warszawscy. Co sądzisz o ich programie?
2. Porównaj walkę prowadzoną w obronie polskości w zaborach rosyjskim i pruskim. Weź pod uwagę warunki, w jakich przyszło działać naszym rodakom w obu zaborach.
3. Napisz list do władz niemieckich w obronie Michała Drzymały lub dzieci z Wrześni.
4. Powiedz, kim byli stańczycy. Jakie poglądy prezentowali? Oceń postawę lojalistyczną, której byli zwolennikami.
5. Zorganizujcie klasowy konkurs na najlepsze hasło, które wzywa – w ramach walki z germanizacją – do nabywania towarów u polskich kupców.

4.4 Gospodarka, społeczeństwo i kultura ziem polskich

Podejmij temat

- Wymień najważniejsze skutki industrializacji w Europie Zachodniej.

Rozwój gospodarczy ziem polskich

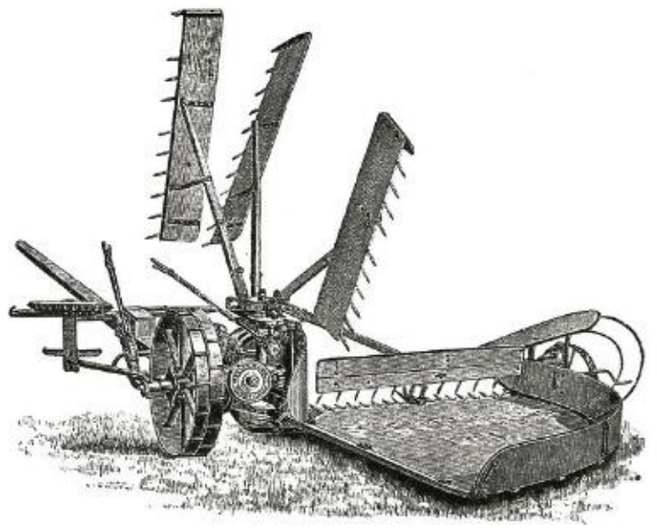
W drugiej połowie XIX w. i w początkach następnego stulecia na ziemie polskie dotarła **rewolucja przemysłowa**. Towarzyszyły jej przemiany także na wsi. Upowszechniły się tam maszyny i zaczęto stosować płodozmian. Proces industrializacji i zmiana sposobów uprawy roli na ziemiach polskich nie przebiegały jednakowo. Na tempo, zakres oraz intensywność przemian wpływała polityka państw zaborczych. Duże znaczenie miały też aktywność miejscowych przedsiębiorców i rolników oraz napływ zagranicznego kapitału.

Największy rozkwit gospodarczy przeżywały ziemie **zaboru pruskiego**. Tereny te od pozostałych ziem polskich dzieliła przepaść cywilizacyjna. Tu najlepiej rozwijało się rolnictwo. Wydajność wielkopolskich i pomorskich gospodarstw należała do najwyższych w Europie. Sukcesy umożliwiło wprowadzenie nowoczesnych metod uprawy. Ze względu na swój rolniczy charakter Wielkopolska i Pomorze Gdańskie były postrzegane jako zaplecze zbożowe Prus (potem Niemiec).

Z kolei w **Królestwie Polskim** prężnie rozwijał się przemysł. Było to możliwe dzięki zniesieniu granicy celnej z Rosją oraz inwestycjom polskich i zagranicznych przedsiębiorców. Olbrzymie znaczenie miało też uwłaszczenie chłopów. Rolnictwo, zarówno w Kongresówce, jak i na ziemiach zabranych, było natomiast zacofane i mało wydajne.

Pod względem ekonomicznym w najgorszej sytuacji znajdowały się ziemie zaboru austriackiego. **Galicja** była regionem zacofanym i ubogim. Od końca XIX w. sytuacja zaczęła się stopniowo polepszać. Największe zmiany zaszły w rolnictwie, gospodarze unowocześniali produkcję i poprawiali wydajność swojej pracy. Olbrzymi udział miał w tym ekonomista **Franciszek Stefczyk**, który upowszechnił wśród galicyjskich chłopów ideę spółdzielczości.

W celu poprawy swej sytuacji materialnej wielu Polaków **emigrowało** za granicę, najczęściej do Stanów Zjednoczonych, Brazylii, Niemiec i Argentyny. Historycy szacują, że w latach 1880–1914 ziemie zaboru pruskiego, Galicji oraz Królestwa Polskiego opuściło około dwóch milionów naszych rodaków.

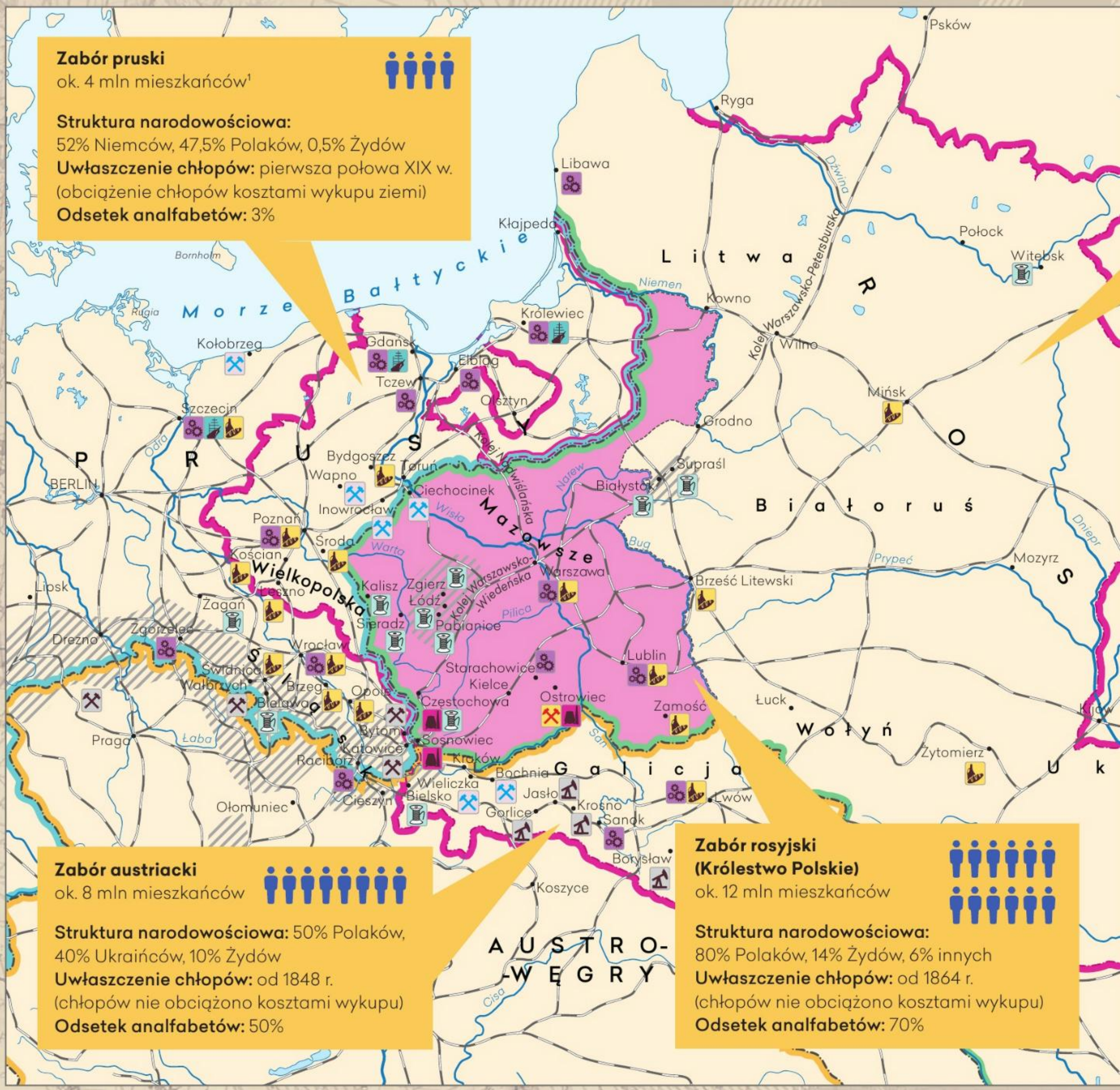
Żniwiarka z początku XX w.

Franciszek Stefczyk był nauczycielem w szkole rolniczej w Czernichowie pod Krakowem. W 1890 r. założył tam pierwszą spółdzielnię oszczędnościowo-pożyczkową. Do 1914 r. w Galicji było już prawie 1400 kas Stefczyka. Skupiały około 320 tysięcy członków. Kasy Stefczyka przyczyniły się w znaczącym stopniu do rozwoju wiejskiej przedsiębiorczości.

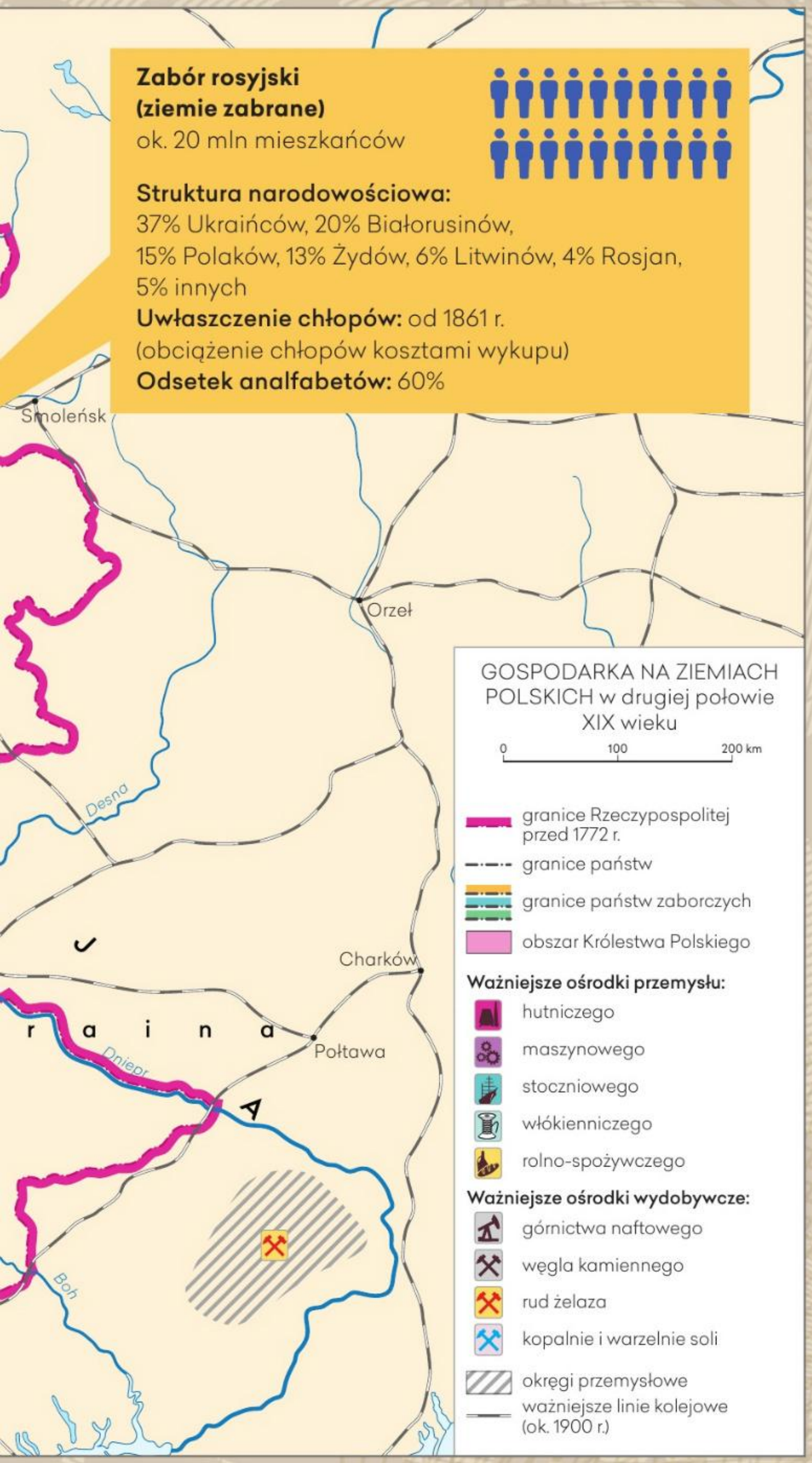
Gospodarka na ziemiach polskich

W Królestwie Polskim najprężniej rozwijał się przemysł włókienniczy, metalowy i maszynowy, natomiast w zaborze pruskim – rolno-spożywczy. W Galicji pod koniec XIX w. na większą skalę zaczęto wydobywać ropę naftową. Tamtejsze zakłady naftowe były jednymi z pierwszych na świecie.

[1] Dane z 1910 r.

Do największych ośrodków produkcyjnych na ziemiach polskich należały wówczas **Warszawa**, **Łódź** i **Poznań**. Na przełomie wieków XIX i XX miasta te stały się dużymi centrami przemysłu.

Wydajność z 1 ha ziemi w trzech zaborach na początku XX wieku

	Królestwo Polskie	Galicja Zachodnia	Wielkopolska
ŻYTO	11 q[1]	11 q	18 q
ZIEMNIAKI	95 q	115 q	158 q

= 2q = 10q

[1]**q** - 1 kwintal to 100 kilogramów.

Źródło danych użytych na mapie i w tabeli:
A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871–1939. Podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 2003;
A. Chwalba, *Historia Polski 1789–1918*, Kraków 2001

1. Wymień gałęzie przemysłu, które rozwijały się na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w.
2. Podaj różnice między zaborami dotyczące wydajności upraw z hektara i poziomu analfabetyzmu. Przedstaw wnioski.
3. Wyjaśnij, czym można uzasadnić koncentrację jednego rodzaju przemysłu w tym samym rejonie, np. włókienniczego w Królestwie Polskim czy rolno-spożywczego w Poznańskiem.
4. Odszukaj informacje na temat rozwoju gospodarczego w swojej okolicy na przełomie wieków XIX i XX. Ustal, kiedy w pobliżu twojego miejsca zamieszkania powstała pierwsza linia kolejowa.

Robotnice z fabryki Karola Scheiblera [czyt. szajblera] w Łodzi. Od drugiej połowy XIX w. kobiety masowo podejmowały pracę w fabrykach. Najczęściej pochodziły ze wsi. Zatrudnienie w fabryce oznaczało dla nich awans społeczny, choć warunki pracy były ciężkie, a zarobki – niskie.

Społeczeństwo industrialne

Jednym z następstw industrializacji był wzrost liczby mieszkańców. W 1910 r. ziemie polskie zamieszkiwało 26 milionów ludzi (dla porównania w 1880 r. było to 17,5 miliona). Zwiększyło się zwłaszcza zaludnienie miast i liczba osób zatrudnionych w przemyśle.

W miastach ukształtowały się nowe grupy społeczne, np. **robotnicy**. Najczęściej zostawali nimi chłopi, którzy przyjeżdżali ze wsi, by poprawić swoją sytuację materialną. Historycy szacują, że pod koniec XIX w. przybysze stanowili blisko połowę mieszkańców Warszawy. Tak znaczny napływ ludności powodował poważne problemy (np. brak mieszkań) i napięcia społeczne. Konflikty wynikały z żądań płacowych i socjalnych robotników. Grupa ta coraz częściej organizowała strajki i manifestacje.

Częścią społeczeństwa industrialnego była też **burżuazja**. Tworzyli ją, oprócz Polaków, także Niemcy (głównie w zaborze pruskim) i Żydzi. Inną grupę stanowiła **inteligencja**. Jej przedstawiciele wywodzili się ze szlachty, mieszczaństwa i chłopstwa. Znaczną częścią ludności miejskiej byli **Żydzi**.

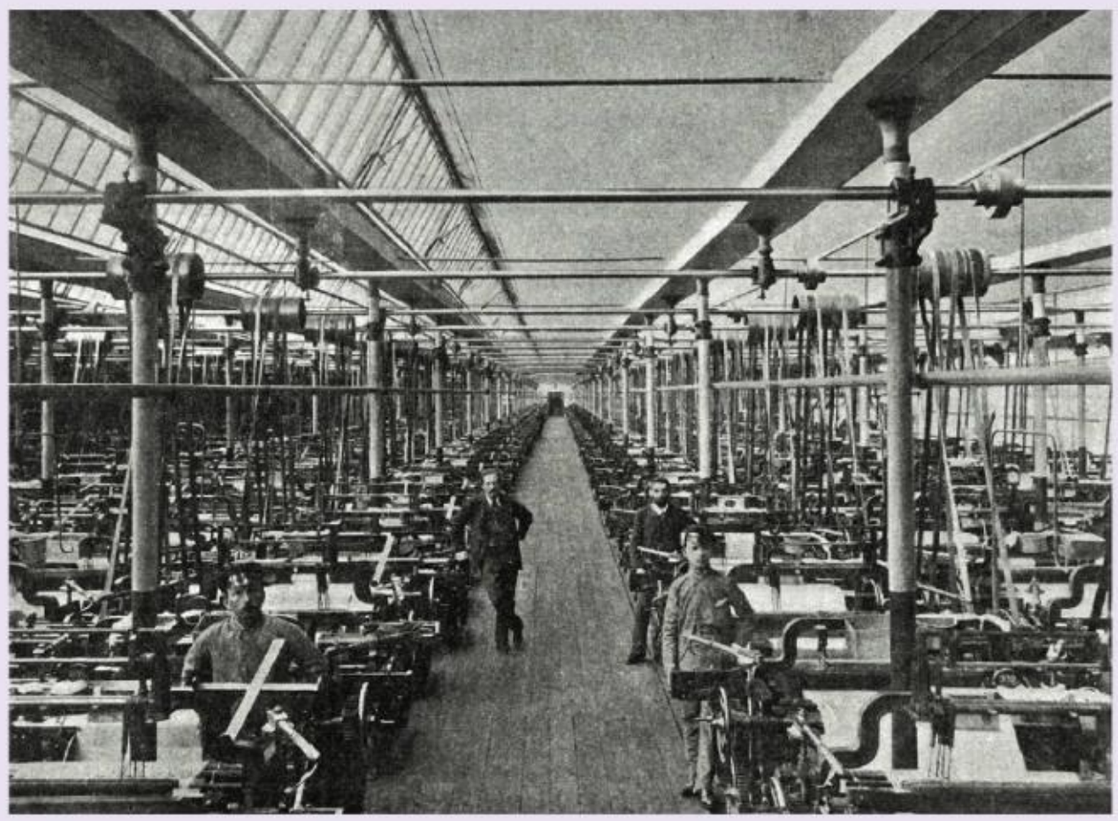
Pomimo rozwoju przemysłu i rozrastania się miast na ziemiach polskich nadal największy procent ludności stanowili **chłopi**. Na ziemiach, na których najdłużej utrzymywały się stosunki feudalne (zabory rosyjski i austriacki), dominującą pozycję społeczną utrzymało **ziemiaństwo**.

W Łodzi

Jednym z najprężniej rozwijających się miast przełomu wieków XIX i XX stała się Łódź. Na początku XIX w. była to mała osada, którą zamieszkiwało około 500 osób. Pod koniec stulecia przeobraziła się w prężny ośrodek przemysłowy na skalę europejską z ponad 300 tysiącami ludzi. W 1914 r. Łódź liczyła już ponad pół miliona mieszkańców.

Do największych zakładów przemysłowych w Łodzi należała fabryka wyrobów bawełnianych Izraela Poznańskiego. Był to jeden z najbogatszych ludzi w Królestwie Polskim.

Park maszynowy fabryki Poznańskiego. Dzięki mechanizacji można było zastąpić część wyspecjalizowanych tkaczy niewykwalifikowanymi i gorzej opłacanymi robotnicami.

Przemiany cywilizacyjne

Na przełomie wieków XIX i XX na ziemiach polskich stopniowo zaczęły się upowszechniać nowe wynalazki i udogodnienia techniczne, np. sieć wodociągowa, kanalizacja, elektryczność. Rozwijała się także **kolej żelazna**. Najgęstsza sieć połączeń kolejowych powstała w zaborze pruskim. Spośród nowoczesnych środków transportu popularny stał się **rower**, natomiast posiadanie samochodu jeszcze długo pozostawało luksusem. Komunikację miejską zrewolucjonizował **tramwaj elektryczny**. Pierwsze tego typu pojazdy pojawiły się we Lwowie (w 1894 r.), Elblągu i Łodzi. W 1908 r. wprowadzono je w Warszawie. Do użytku wchodziły **telegraf** i **telefon**.

Rozwijała się **kultura masowa**. Jej ważnym elementem stały się książki i czasopisma. Prasa była źródłem informacji i rozrywki oraz nośnikiem idei płynących ze świata. Upowszechniała nowinki naukowe i techniczne. Dużym zainteresowaniem cieszyło się **kino**. W 1896 r. w Krakowie miała miejsce pierwsza projekcja filmowa na ziemiach polskich.

Coraz większą rolę odgrywał sport. Aktywność fizyczną wśród młodzieży upowszechniało **Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”**. Jego ośrodki powstały w wielu miastach (pierwsze we Lwowie w 1867 r.). Członkowie „Sokoła” uprawiali rozmaite dyscypliny, m.in. gimnastykę i szermierkę. Organizacja prowadziła też działalność oświatową i wychowawczą.

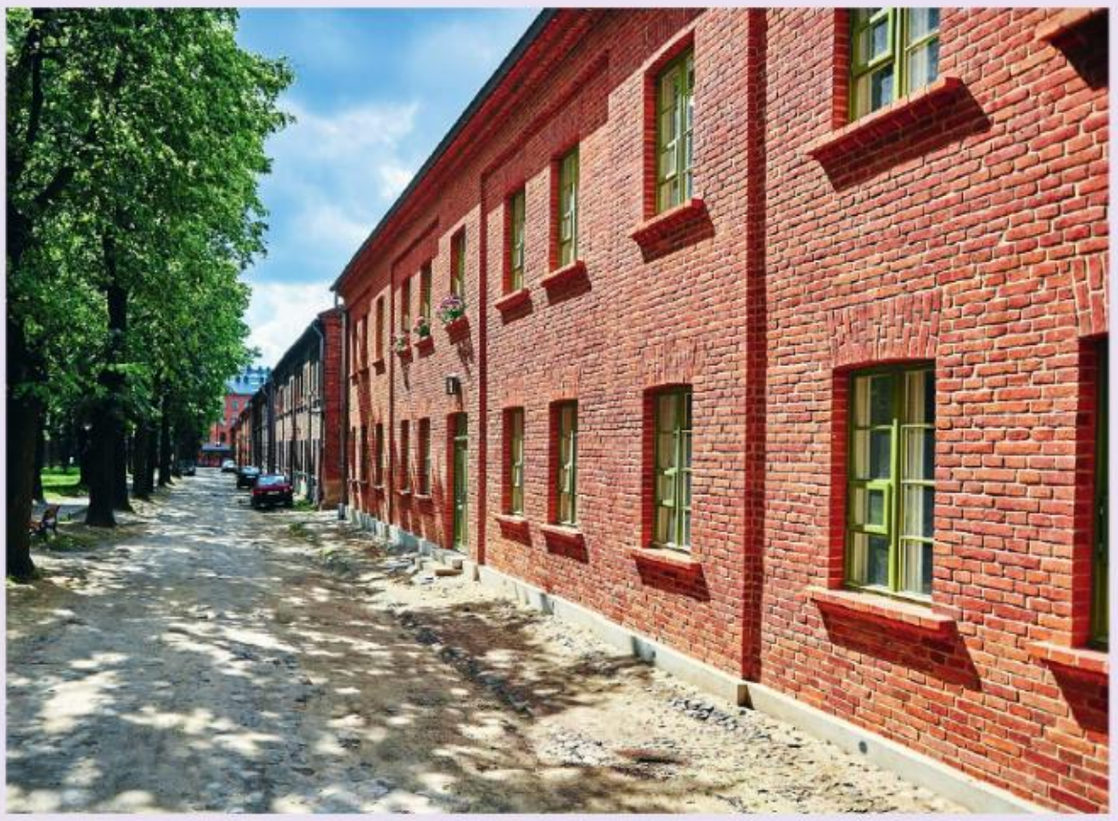
Pierwszą linię kolejową w Kongresówce otwarto w 1848 r. – była to **Kolej Warszawsko-Wiedeńska**. Powyżej: Dworzec Wiedeński w Warszawie.

Ciekawe!

Jednym z urzędników rosyjskich, którzy dbali o pomyślny rozwój ziem polskich, był Sokrat Starynkiewicz, prezydent Warszawy w latach 1875–1892. Dzięki jego zabiegom w mieście wybudowano wodociągi i kanalizację – szybciej niż w Moskwie i Petersburgu.

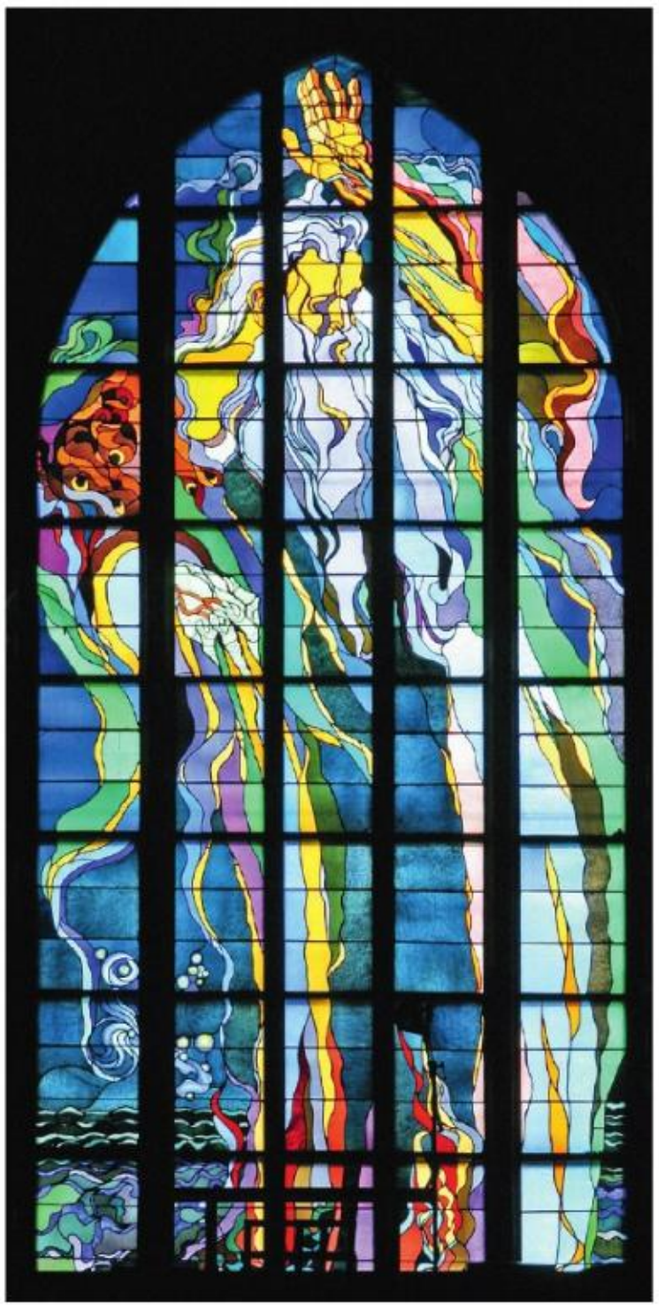

Fabrykanci budowali w miastach okazałe pałace, które miały być oznaką prestiżu ich właścicieli. W 1877 r. Izrael Poznański kupił piętrową kamienicę, a następnie kilka razy ją przebudował. Pałac Poznańskiego w Łodzi zdobieniami nawiązuje do bogatej architektury barokowej. Jest nawet nazywany łódzkim Luwrem.

Osiedle robotnicze na Księżym Młynie w Łodzi wybudowano z inicjatywy Karola Scheiblera dla osób pracujących w jego fabryce. Mieszkania miały po 25 metrów kwadratowych, ponadto na osiedlu znajdowały się: sklep, szpital, szkoła i straż pożarna. Na ówczesne czasy były to stosunkowo dobre warunki życia.

Porównaj warunki życia robotników i fabrykantów.

Stanisław Wyspiański, uczeń Jana Matejki, był niezwykle wszechstronnym artystą. Malował obrazy, pisał dramaty, a nawet projektował meble. Jednym z jego najwspanialszych dzieł jest witraż *Bóg Ojciec*, który można obejrzeć w krakowskiej bazylice św. Franciszka z Asyżu.

Polska literatura i sztuka przełomu wieków

Dążenie do niepodległości pozostało głównym tematem polskiej literatury i sztuki na przełomie wieków XIX i XX. Pisarze pozytywistyczni dokonali oceny powstania styczniowego. Krytykowali walkę zbrojną. Opowiadali się za pracą organiczną i pracą u podstaw. Popierali reformy demokratyczne. Pragnęli przyznania równych praw kobietom i Żydom. Dzieła pozytywistów często miały charakter dydaktyczny. Twórcy upowszechniali w nich założenia swej epoki. Wierzyli, że w ten sposób zapoczątkują ważne przemiany. Miały się one przyczynić do poprawy położenia Polaków oraz zmniejszenia rozmiarów biedy i nieprawości. Do wybitnych utworów tego czasu należą powieści **Bolesława Prusa** (np. *Lalka*, *Emancypantki*) czy **Elizy Orzeszkowej** (np. *Nad Niemnem*).

Osobne miejsce zajmuje twórczość **Henryka Sienkiewicza**. Jest on między innymi autorem *Trylogii* – cyklu, który tworzą trzy powieści historyczne: *Ogniem i mieczem*, *Potop*, *Pan Wołodyjowski*. Utwory te powstawały „ku pokrzepieniu serc". Opowiadały o czasach największej chwały polskiego oręża w XVII w. i dodawały otuchy zniewolonym rodakom. Podobną rolę odgrywała twórczość malarska **Jana Matejki** (np. obrazy *Bitwa pod Grunwaldem*, *Sobieski pod Wiedniem*).

U schyłku XIX w. na ziemiach polskich rozpoczął się modernizm, inaczej **Młoda Polska**. Za datę końcową tej epoki w literaturze i sztuce przyjmuje się rok 1918. Moderniści zwrócili się ku mistyce i duchowości oraz odrzucili pozytywistyczny dydaktyzm. Głosili hasło „sztuka dla sztuki". Uważali, że twórczość artystów powinna realizować wyłącznie zadania estetyczne, a nie uczyć, wychowywać czy działać w służbie państwa, narodu lub religii. Z czasem jednak moderniści zaczęli podejmować też problematykę społeczną i niepodległościową. Powstały wówczas takie utwory jak: dramat *Wesele* **Stanisława Wyspiańskiego** oraz powieści *Chłopi* **Władysława Reymonta** i *Ludzie bezdomni* **Stefana Żeromskiego**.

W dramacie *Wesele* Stanisław Wyspiański ukazał gorzki obraz polskiego społeczeństwa, obnażył jego bierność i wewnętrzne konflikty. Symbolem marazmu i niezdolności Polaków do czynu jest chocholi taniec. Powyżej: kadr z filmu *Wesele* w reżyserii Andrzeja Wajdy z 1972 r.

Ciekawe!

Henryk Sienkiewicz i Władysław Reymont to pierwsi polscy laureaci Literackiej Nagrody Nobla. Sienkiewicz został uhonorowany nagrodą w 1905 r. za całokształt twórczości. Reymont zaś otrzymał ją w 1924 r. za powieść *Chłopi*.

Malarstwo polskie przełomu wieków

Malarze modernistyczni reprezentowali różne kierunki artystyczne: realizm, impresjonizm czy symbolizm. Do najwybitniejszych artystów tego okresu należą Aleksander Gierymski, Józef Chełmoński i Jacek Malczewski.

Aleksander Gierymski, *Piaskarze*

Jacek Malczewski, *Ojczyzna*

W skrócie

- Rewolucja przemysłowa na ziemiach polskich: Królestwo Polskie (przemysł włókienniczy, metalowy i maszynowy), zabór pruski (przemysł rolno-spożywczy), Galicja (wydobycie ropy naftowej).
- Ukształtowanie społeczeństwa industrialnego. Przemiany cywilizacyjne i rozwój kultury masowej (prasa, kino, sport).
- Literatura i sztuka przełomu wieków XIX i XX: Orzeszkowa, Prus, Sienkiewicz, Matejko, Żeromski, Reymont, Wyspiański.

Czy już umiesz?

1. Omów rozwój gospodarczy ziem polskich na przełomie wieków XIX i XX.
2. Przedstaw warstwy społeczne, które ukształtowały się na ziemiach polskich w wyniku rewolucji przemysłowej.
3. Wymień przedstawicieli pozytywizmu i modernizmu. Jakie tematy podejmowali w swej twórczości pozytywiści, a jakie – moderniści?
4. Wykonajcie plakat reklamujący jedną z nowinek technicznych przełomu wieków. Może to być również afisz informujący o jakimś wydarzeniu kulturalnym, np. o wystawie malarstwa przełomu stuleci.
5. Czy uzasadnione jest stwierdzenie, że w drugiej połowie XIX w. ziemie polskie wkroczyły na drogę kapitalizmu? Uzasadnij odpowiedź.

Miasteczko Galicyjskie

Jedną z atrakcji Małopolski jest Miasteczko Galicyjskie w Nowym Sączu. W tym skansenie odtworzono atmosferę galicyjskiej prowincji końca XIX w. Na niewielkim rynku usytuowano ratusz, żydowską karczmę, kapliczkę, remizę strażacką, budynki mieszkalne oraz usługowe (m.in. aptekę z drogerią, gabinet dentystyczny, zakład zegarmistrzowski i atelier fotograficzne). Nieco dalej od rynku stoi klasycystyczny dwór szlachecki. Wszystkie obiekty ekspozycji stanowią rekonstrukcje zabytkowych budowli z końca XIX w.

Proszę Państwa, oto reklama!

Wraz z rozwojem prasy coraz większą popularność zyskiwały reklamy. Z ogłoszeń zamieszczanych w gazetach i czasopismach można się wiele dowiedzieć o życiu, zainteresowaniach i problemach Polaków na przełomie wieków XIX i XX.

1. Odszukaj na reklamach jak najwięcej dowodów rewolucji przemysłowej i technicznej, jaka się dokonała na ziemiach polskich na przełomie wieków XIX i XX.

2. Do kogo adresowana jest reklama biura podróży?

3. Czego możemy się dowiedzieć o życiu Polaków na podstawie zamieszczonych reklam? Oceń przydatność płatnych ogłoszeń jako źródła historycznego.

4. Obejrzyj dowolną współczesną gazetę i powiedz, jak wygląda dzisiaj reklama prasowa. Czego na podstawie współczesnych reklam dowiedzą się o nas ludzie za 100 lat?

5. Gdzie obecnie jest najwięcej reklam: w prasie, radiu, telewizji czy internecie? Dlaczego?

6. Zaprojektujcie w parach reklamę prasową jednego z XIX-wiecznych wynalazków. Zadbajcie o atrakcyjną formę graficzną i językową.

4.5 Nowoczesne ruchy polityczne na ziemiach polskich

Podejmij temat

- Przypomnij, na czym polegały przemiany demokratyczne w Europie w drugiej połowie XIX w.

Socjaliści, narodowcy i ludowcy

W drugiej połowie XIX stulecia na ziemie polskie dotarły idee z zachodniej Europy i z Rosji. Pod ich wpływem zaczęły się kształtować nowoczesne **ruchy polityczne**: socjalistyczny, narodowy (nacjonalistyczny) i ludowy. Tworzyli je ludzie, którzy się wywodzili z młodej inteligencji, często studenci. Uważali oni, że praca organiczna nie przyniesie upragnionej niepodległości. Pragnęli aktywniej niż organicznicy angażować się w działalność polityczną. Zwłaszcza, że takie możliwości się pojawiły w związku z przemianami demokratycznymi, jakie zachodziły w państwach zaborczych (początkowo w Niemczech i Austro-Węgrzech, z czasem również w Rosji).

Każdy z wymienionych ruchów był odpowiedzią na inne wyzwania epoki. **Ruch socjalistyczny** skupił się na obronie robotników przed kapitalistycznym wyzyskiem. W dobie industrializacji problem ten wystąpił na niespotykaną dotychczas skalę. Socjaliści upowszechniali także wśród ludzi pracy ideę walki o niepodległość. Ich zasługi na tym polu były olbrzymie (choć istniała też znaczna grupa polskich socjalistów, która stanowczo odcinała się od dążeń niepodległościowych).

Dla **ruchu narodowego** najważniejszym celem było ukształtowanie nowoczesnego narodu, który skutecznie oprze się germanizacji i rusyfikacji. Jego przedstawiciele przekonywali, że Polacy są częścią tej samej wspólnoty narodowej. Tworzy ona jedność niezależnie od dzielących granic poszczególnych zaborów oraz różnic klasowych, religijnych, majątkowych itd. Praca narodowców miała wielkie znaczenie. Była ona szczególnie ważna w sytuacji, gdy wielu Polaków miało poczucie przynależności do społeczeństwa tego państwa zaborczego, w którym się urodzili i żyli.

Ruch ludowy podjął działania, których celem było uświadomienie narodowe chłopów oraz poprawa warunków ich życia. Sprzyjały temu przemiany na wsi, czyli zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie.

Ruchy socjalistyczny, narodowy i ludowy tworzyły fundament polskiego życia politycznego na przełomie wieków XIX i XX.

Stanisław Lentz, *Strajk*

Ruch socjalistyczny

Ruch socjalistyczny kształtował się od lat 70. XIX w., głównie w Królestwie Polskim. To wówczas studenci zaczęli upowszechniać idee socjalistyczne wśród robotników. Najważniejszą spośród nich była walka ludzi pracy z różnych krajów z kapitalistami. Pierwsi socjaliści przekonywali o słuszności rewolucji i odrzucali ideę niepodległości Polski. Do wybitnych przedstawicieli tego nurtu należał **Ludwik Waryński**, przywódca partii Proletariat.

Znaczna część socjalistów odrzuciła hasło rewolucji. Za najważniejszą kwestię uznała odzyskanie niepodległości. W **1892 r.** na zjeździe w Paryżu działacze ci utworzyli **Polską Partię Socjalistyczną** (w skrócie: **PPS**). Jej celem było wywalczenie – w drodze **powstania** – niepodległej i demokratycznej Polski. Przyszłe państwo miało gwarantować wszystkim obywatelom równe prawa, a robotnikom ośmiogodzinny dzień pracy, minimalną płacę i opiekę socjalną. Polska Partia Socjalistyczna postulowała wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego, bezpłatnej i powszechnej edukacji oraz równouprawnienia kobiet. Do najważniejszych działaczy PPS w tym okresie należeli: **Józef Piłsudski** i **Stanisław Wojciechowski**.

W Rosji działalność socjalistów była zakazana. Pomimo tego na początku XX w. PPS stanowiła znaczącą siłę w Królestwie Polskim. Powstały tu liczne koła partyjne oraz tajne drukarnie. Wydawano książki, ulotki oraz „Robotnika" – główne pismo partii. Socjaliści aktywnie wspierali strajki robotnicze. W pozostałych zaborach ruch ten rozwijał się słabiej. W Galicji jego wybitnym przedstawicielem był **Ignacy Daszyński**, orędownik niepodległości Polski.

Członkowie PPS. Trzeci od lewej siedzi Józef Piłsudski – wielki patriota i mąż stanu. Urodził się w 1867 r. w Zułowie na Wileńszczyźnie, w rodzinie ziemiańskiej. Podczas studiów medycznych podjął działalność konspiracyjną. Został aresztowany przez Rosjan i zesłany na Syberię. Po powrocie związał się z PPS, po czym znów go aresztowano i uwięziono w Cytadeli Warszawskiej. Zdołał zbiec do Galicji. Tam zaangażował się w działalność polityczną.

Więcej na temat

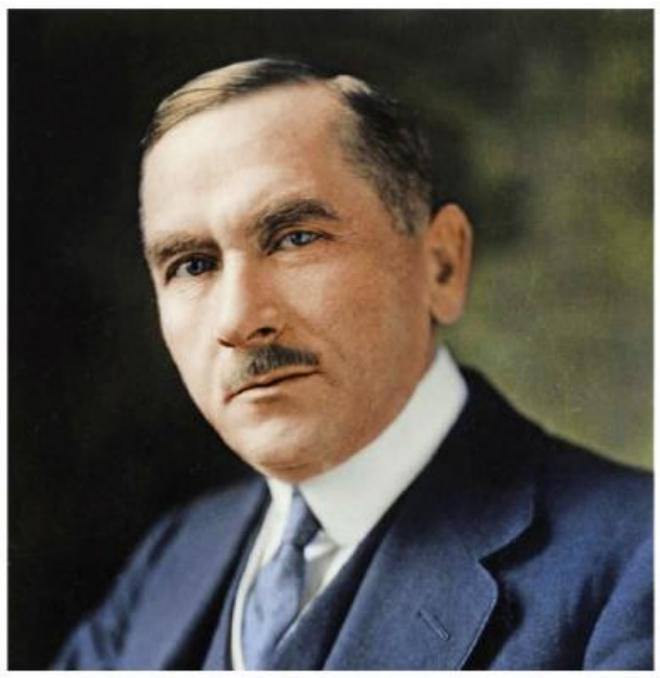
Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy

W odpowiedzi na utworzenie PPS zwolennicy rewolucji socjalistycznej założyli własną partię, która w 1900 r. ostatecznie przyjęła nazwę Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (w skrócie: SDKPiL). Jej członkowie opowiadali się za nadaniem autonomii Królestwu Polskiemu. Natomiast sprzeciwiali się niepodległości. Uważali, że wysuwanie haseł narodowowyzwoleńczych zagraża wspólnej walce proletariuszy z poszczególnych państw zaborczych. Sądzili, że odbudowa wolnej Polski jako państwa z kapitalistyczną gospodarką nie zmieni sytuacji robotników, a wręcz ją pogorszy. Dlatego uważali, że ich najważniejszym celem powinno być obalenie caratu i zniesienie kapitalizmu. Czołowymi działaczami SDKPiL byli: **Róża Luksemburg**, **Feliks Dzierżyński** i **Julian Marchlewski**.

- Dlaczego członkowie SDKPiL byli przeciwni walce o wolność?
- Jakie kwestie wysuwali na pierwszy plan?

Róża Luksemburg – wybitna przedstawicielka ruchu socjalistycznego

Roman Dmowski urodził się w 1864 r. w Kamionku (od 1889 r. część Warszawy), w rodzinie rzemieślniczej. Na studiach zaangażował się w działalność konspiracyjną. Za udział w manifestacji patriotycznej w 1893 r. był więziony w Cytadeli Warszawskiej. Następnie zesłano go do Rosji. Po kilku miesiącach uciekł z zesłania i zaangażował się w działalność polityczną. Dmowski był głównym ideologiem polskiego nacjonalizmu, patriotą i mężem stanu.

Polski nacjonalizm

Ruch narodowy narodził się w latach 80. XIX w. w środowisku akademickim. Trzon ruchu stanowiła Liga Narodowa utworzona w 1893 r. w Warszawie. Na czele Ligi stanął **Roman Dmowski**. W 1897 r. działacze o poglądach nacjonalistycznych utworzyli pierwszą partię – **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**, nazywane **endecją**. Działała ona w trzech zaborach.

Podstawą ideologii narodowców było pismo Romana Dmowskiego *Myśli nowoczesnego Polaka*. Autor za najwyższą wartość uznawał **naród polski**. Dmowski uważał, że każdy Polak powinien w pierwszej kolejności kierować się dobrem swojego narodu. Podziały klasowe nie miały, według niego, żadnego znaczenia.

W przeciwieństwie do PPS Dmowski i jego zwolennicy byli przeciwni wybuchowi kolejnego powstania. Za najważniejsze cele w istniejących warunkach politycznych uznali pogłębianie **świadomości narodowe**j Polaków oraz **pracę organiczną**. Działania te miały wzmocnić społeczeństwo i przyczynić się do odzyskania wolności w sprzyjającym momencie.

Narodowcy upowszechniali swoje hasła za pośrednictwem prasy i niezależnych organizacji (w tym młodzieżowych). Tworzyli również tajne koła samokształceniowe wśród młodych ludzi. Organizowali manifestacje i akcje patriotyczne (np. wzywali do żałoby w rocznice rozbiorów). Prowadzili ożywioną działalność oświatową na wsi. Aby podtrzymać w narodzie ducha oporu, wzywali też do bojkotu zarządzeń władz zaborczych.

Myśli nowoczesnego Polaka (fragment)

Przedmiotem tego patriotyzmu, albo ściślej mówiąc nacjonalizmu, nie jest pełen zbiór swobód, które dawniej ojczyzną nazywano, ale sam naród, jako żywy organizm społeczny, mający [...] swe potrzeby i interesy. Polega ona [odrębność narodowa] na przywiązaniu do tej narodowej indywidualności, do języka, kultury, tradycji, na odczuciu potrzeb narodu jako całości, na zespoleniu się z jego interesami. Jego [patriotyzmu] rola nie kończy się z bliższą lub dalszą chwilą odzyskania niepodległości [...]. Jednostka tu nie występuje jako walcząca o wolność jedynie – głównym jej celem jest [...] pomnożenie materialnego i duchowego dobra, zdobycie dla tej całości społecznej, do której należy, możliwie wysokiego stanowiska w szeregu ludów.

W tym nowoczesnym pojmowaniu patriotyzmu zmienia się całkowicie stosunek jednostki do narodu. Polega on na ścisłym związku jednostki ze swym społeczeństwem, na traktowaniu wszystkich jego spraw i interesów jak swoje […]. Patriotyzm ten nie tylko obowiązuje do określonego stanowiska względem rządów zaborczych, [...] ale nakazuje bronić dobra narodowego od uszczerbku przeciw wszystkim, którzy na nie czynią zamachy […].

Źródło: *Roman Dmowski o programie narodowców*, w: *Wiek XIX w źródłach...*

1. Wytłumacz, na czym polega nowoczesny patriotyzm według Romana Dmowskiego. Jakie obowiązki ma, zdaniem autora, każdy Polak względem narodu?
2. Podaj przykłady działań, które w czasach zaborów byłyby realizacją obowiązków wobec ojczyzny. Czy obecnie są one takie same?

Ruch ludowy

Ruch ludowy, który tworzyli chłopi, ukształtował się w Galicji. Na tych ziemiach istniały najlepsze warunki do prowadzenia działalności politycznej. Z inicjatywy działaczy chłopskich w 1895 r. powstało Stronnictwo Ludowe. W **1903 r.** przekształciło się ono w **Polskie Stronnictwo Ludowe** (w skrócie: **PSL**). Partia domagała się wprowadzenia powszechnych praw wyborczych. Dzięki nim chłopi mieliby większy wpływ na władzę. Dotychczasowy system wyborczy w Galicji faworyzował bowiem ziemian. Działacze PSL wysuwali też postulaty ekonomiczne. Chcieli obniżenia podatków czy wprowadzenia tanich kredytów na rozwój gospodarstw. Domagali się wsparcia spółdzielczości oraz ułatwienia dostępu do oświaty. Ważnym obszarem działalności PSL była aktywna praca na rzecz uświadomienia chłopów – by mieli poczucie przynależności do narodu polskiego i wspólne cele z pozostałymi grupami.

Ludowcy w Galicji od początku mogli działać legalnie. Uczestniczyli w pracach parlamentu Austrii i współpracowali z działaczami Koła Polskiego. Jednym z najbardziej poważanych działaczy PSL był **Wincenty Witos**. W Królestwie Polskim ruch ludowy rozwijał się słabiej, natomiast w zaborze pruskim nie zaistniał prawie wcale.

Wincenty Witos urodził się w 1874 r. w Wierzchosławicach koło Tarnowa. Był wieloletnim wójtem tej gminy. U schyłku XIX w. związał się z ruchem ludowym. Jako poseł brał udział w obradach galicyjskiego Sejmu Krajowego oraz parlamentu austriackiego. *Nie ma sprawy ważniejszej niż Polska* – mawiał.

Kształtowanie się tożsamości narodowej Polaków

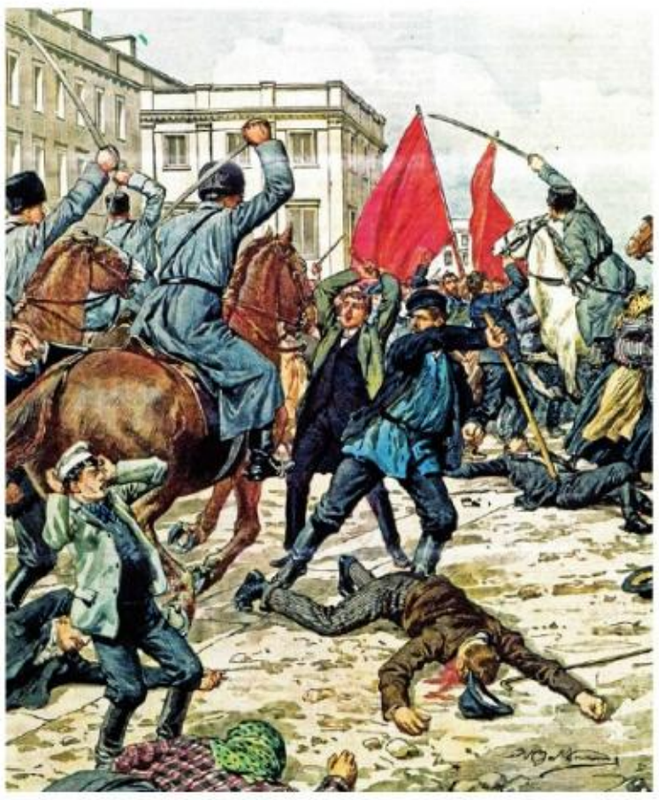
Na przełomie wieków XIX i XX ukształtował się nowoczesny **naród polski**. Częścią tej wspólnoty stali się wówczas chłopi. Jeszcze w połowie XIX w. ta najliczniejsza grupa społeczna w niewielkim stopniu utożsamiała się z polskością. Natomiast już na początku kolejnego stulecia większość chłopów czuła się Polakami. Na umacnianie tożsamości narodowej wśród ludu miało wpływ wiele czynników. Niewątpliwie duże były zasługi **inteligencji**. Przedstawiciele tej warstwy aktywnie działali w nowych ruchach politycznych. Angażowali się w pracę wychowawczą i oświatową. Istotne znaczenie miała **kultura**. Eliza Orzeszkowa, Henryk Sienkiewicz, Jan Matejko, Stanisław Wyspiański, Stefan Żeromski i inni artyści, poprzez nawiązania do historii Polski w swej twórczości, umacniali nastroje patriotyczne w społeczeństwie. Podobną funkcję pełniły dzieła Fryderyka Chopina i Adama Mickiewicza.

Nie do przecenienia była rola **Kościoła katolickiego**. Religia odróżniała Polaka katolika od obcych – Żyda, Niemca protestanta, prawosławnego Rusina. Decydowała o jego poczuciu odrębności tak jak język, historia czy obyczaje. Podczas nabożeństw wierni mieli kontakt z językiem ojczystym – słuchali kazań wygłaszanych po polsku i śpiewali w swoim języku pieśni. W kościołach upamiętniano ważne rocznice, kultywowano pamięć o powstaniach.

Uformowaniu narodu polskiego sprzyjały przemiany kapitalistyczne i demokratyczne, np. uwłaszczenie chłopów, zniesienie przywilejów szlacheckich czy rozszerzenie praw wyborczych. Likwidacja dawnych podziałów stanowych ułatwiła współpracę wszystkich grup społecznych dla dobra wspólnoty narodowej.

Aby okazać swoje oddanie sprawie narodowej Polki i Polacy w czasie niewoli nosili czarne stroje na znak **żałoby narodowej**. Jej największe nasilenie przypadło na okres rewolucji moralnej i powstania styczniowego. Czarne ubiory zdobiła patriotyczna biżuteria. Symbolizowała wierność Bogu i ojczyźnie. Powyżej: krzyżyk żałobny z XIX w.

Krwawa niedziela w Petersburgu zapoczątkowała rewoltę w całej Rosji. Do strajków i wystąpień zbrojnych doszło w wielu miastach imperium. Bunt ogarnął też rosyjską wieś oraz część oddziałów wojskowych. Ostatecznie w 1907 r. Mikołaj II stłumił rewolucję. Powyżej: walki na ulicach Petersburga 22 stycznia 1905 r.

Rewolucja 1905 roku

W 1905 r. w Rosji wybuchła rewolucja, która miała wpływ na sytuację w Królestwie Polskim. Przyczyną gwałtownych wystąpień była nieudolna polityka cara Mikołaja II (lata panowania: 1894–1917) i rosnące niezadowolenie robotników z bardzo ciężkich warunków życia i pracy. Sytuację pogorszył kryzys ekonomiczny i klęska Rosji w wojnie z Japonią w latach 1904–1905.

Dnia 22 stycznia **1905 r.** w Petersburgu rosyjscy robotnicy zorganizowali wielką manifestację. Żądali reform polityczno-gospodarczych, demokratyzacji życia i wprowadzenia ustawodawstwa socjalnego. Car wydał rozkaz strzelania do demonstrantów. W wyniku tych wydarzeń – nazywanych **krwawą niedzielą** – zginęło ponad tysiąc osób.

Pod wpływem wydarzeń, do których doszło w Petersburgu, rewolucja wybuchła w Kongresówce. Od początku 1905 r. ludzie pracy organizowali tu strajki, wiece i manifestacje na niespotykaną dotąd skalę. Demonstrujący okazywali solidarność z robotnikami rosyjskimi. Domagali się poprawy warunków życia oraz wolności obywatelskich, a także przyznania autonomii Królestwu Polskiemu. Wystąpienia aktywnie wspierały PPS i SDKPiL. W lutym 1905 r. rozpoczęły się strajki uczniów i studentów, którzy zażądali przywrócenia polskiego szkolnictwa. Do walki o swoje prawa przystąpili również chłopi. Zgłaszali oni postulaty ekonomiczne i narodowe, np. domagali się wprowadzenia języka polskiego do urzędów i szkół.

Do najbardziej tragicznych wydarzeń na naszych ziemiach doszło w Łodzi. W czerwcu 1905 r. w mieście wybuchło **powstanie robotnicze**. Jego uczestnicy zaatakowali oddziały rosyjskie i zaczęli spontanicznie wznosić barykady. W ciągu trzech dni ich zryw został krwawo stłumiony przez wojsko carskie. Zginęło około 150 osób. W latach 1906 i 1907 wybuchały kolejne strajki i manifestacje, ale zapał rewolucyjny stopniowo gasł.

W czasie rewolucji nasiliła się działalność bojowa PPS. Aby osłabić okupacyjne władze Królestwa Polskiego, grupy militarne z ramienia tej partii przeprowadziły wiele zamachów na rosyjskich urzędników i policjantów. Podczas wydarzeń tak zwanej **krwawej środy** w 1906 r. jednego dnia dokonano ich około 80. Bojówki PPS były zwalczane zarówno przez Rosjan, jak i endeków, którzy nie chcieli dopuścić do wybuchu rewolucji socjalistycznej. Obok: rysunek z gazety „Robotnik", który przedstawia zamach na rosyjskiego policjanta.

Skutki rewolucji

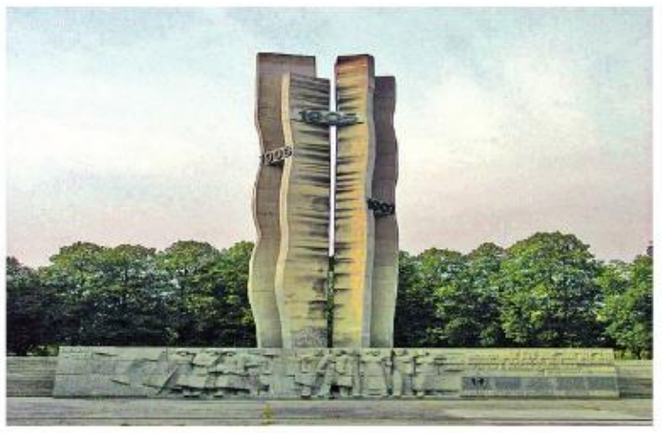
Rewolucja, mimo tragicznych konsekwencji, przyniosła pewne pozytywne zmiany w Rosji i Królestwie Polskim. Jesienią 1905 r. car Mikołaj II wydał manifest, w którym zobowiązał się do wprowadzenia swobód obywatelskich i zwołania parlamentu – **Dumy**. W 1906 r. zorganizowano wybory, również w Kongresówce. Polscy posłowie wybrani do Dumy (głównie należący do endecji) zawiązali w niej Koło Polskie. Działało ono na rzecz przywrócenia autonomii Królestwa. W miarę słabnięcia rewolucji car ograniczył uprawnienia Dumy, co utrudniło działalność Koła.

Trwałym osiągnięciem rewolucji było uzyskanie prawa do zrzeszania się. Mieszkańcy imperium, również Polacy, mogli zakładać stowarzyszenia kulturalne, oświatowe, spółdzielnie i związki zawodowe. Zezwolono też na otwieranie szkół prywatnych. Wprowadzono język polski do urzędów i ograniczono cenzurę. Rewolucja przyniosła wzrost świadomości narodowej – w szczególności dotyczyło to robotników i chłopów.

Nie poprawiła się natomiast sytuacja robotników. Wprawdzie w niektórych zakładach wprowadzono ośmiogodzinny dzień pracy, ale po upadku rewolucji ograniczono te prawa. Robotnicy w Rosji i Królestwie nadal byli pozbawieni skutecznej ochrony przed wyzyskiem ze strony przedsiębiorców.

Wydarzenia rewolucyjne doprowadziły też do rozłamu w PPS. Partia podzieliła się na Frakcję Rewolucyjną i Lewicę. W pierwszej grupie znaleźli się zwolennicy niepodległości Polski, w tym Piłsudski. Druga skupiała przeciwników niepodległości. Z czasem PPS-Frakcja Rewolucyjna wróciła do nazwy PPS.

Pomnik Czynu Rewolucyjnego w Łodzi

Ofiary powstania łódzkiego oraz rewolucji z lat 1905–1907 upamiętnia pomnik Czynu Rewolucyjnego w Łodzi. Został on odsłonięty w 1975 r. Powstał na miejscu kolumny z 1923 r., którą zniszczyli niemieccy okupanci w czasie II wojny światowej. Na pomniku wyryto fragment wiersza Władysława Broniewskiego: *To oni wolą nieugiętą / uczyli nas, jak żyć, jak bić się, / jak gardzić życiem, kochać życie, / ażeby syn i wnuk pamiętał.*

W skrócie

- Ruch socjalistyczny – zwolennicy niepodległości Polski (Piłsudski, Wojciechowski, Daszyński) i przeciwnicy tej idei (Waryński, Luksemburg).
- Ruch nacjonalistyczny (narodowy) – Dmowski i endecja.
- Narodziny ruchu ludowego w Galicji – Witos i PSL.
- Rozwój świadomości narodowej Polaków na przełomie wieków XIX i XX – wpływ działalności politycznej socjalistów, ludowców i narodowców, duża rola inteligencji i Kościoła katolickiego.
- Rewolucja 1905 r. – walka robotników o lepsze warunki życia i pracy. Narodowe postulaty młodzieży, robotników i chłopów. Akcje bojowe PPS.
- Skutki rewolucji 1905 r. – powołanie Dumy i uzyskanie przez Polaków swobód obywatelskich, m.in. prawa do zrzeszania się.

Czy już umiesz?

1. Wymień cele, jakie postawili przed sobą działacze poszczególnych ruchów: socjalistycznego, narodowego i ludowego. Do jakich grup adresowali swoje postulaty?
2. Porównaj poglądy niepodległościowych działaczy PPS i endecji w takich kwestiach jak: niepodległość Polski, walka zbrojna, rewolucja, solidarność narodowa. Czy socjalistów i endeków więcej łączyło czy dzieliło?
3. Roman Dmowski pisał: *Jestem Polakiem, więc mam obowiązki polskie*. Jak rozumiesz to zdanie?
4. Omów czynniki, które odegrały kluczową rolę w formowaniu się nowoczesnego narodu polskiego.
5. Wypisz w tabeli społeczne i narodowe przyczyny rewolucji 1905 r.
6. Wymień skutki rewolucji 1905 r. Oceń je.

Podsumowanie działu 4

1. W którym zaborze Polacy mieli najlepsze warunki do prowadzenia swobodnej działalności politycznej, gospodarczej i kulturalnej? Uzasadnij odpowiedź.

2. Wyjaśnij, jaki związek przyczynowo-skutkowy istnieje między podanymi wydarzeniami.

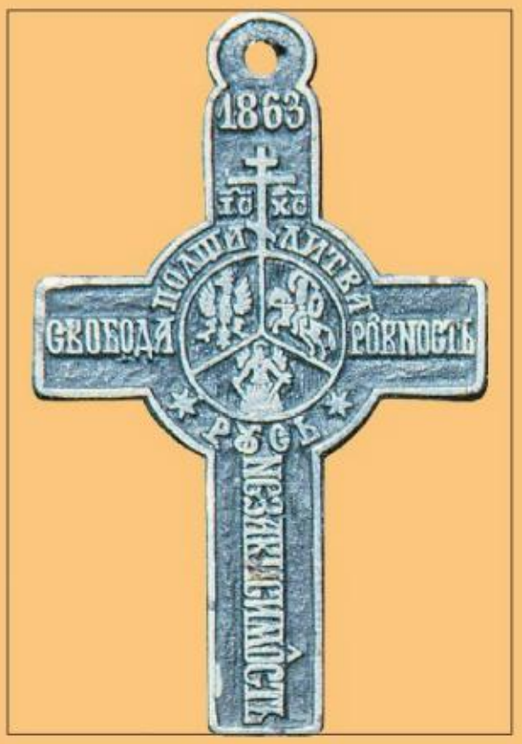
   a) branka – wybuch powstania styczniowego
   b) klęska powstania styczniowego – nasilenie rusyfikacji w Królestwie Polskim
   c) germanizacja – rozwój spółdzielczości w zaborze pruskim
   d) rozwój przemysłu w Królestwie Polskim – narodziny ruchu socjalistycznego
   e) powstanie styczniowe – uwłaszczenie chłopów w Kongresówce

3. Omów rolę Kościoła katolickiego, inteligencji oraz kultury w pogłębianiu świadomości narodowej Polaków w drugiej połowie XIX w. i na początku XX stulecia.

4. Przyjrzyj się zamieszczonym zdjęciom i odpowiedz na pytania.

   a) Do jakich wydarzeń historycznych nawiązują przedmioty na fotografiach?
   b) Jakie znaczenie mogło mieć noszenie takiej biżuterii przez Polaków?
   c) Czy jej eksponowanie mogło budzić sprzeciw zaborców?

5. Stwórz tabelę o najważniejszych polskich partiach politycznych przełomu wieków XIX i XX. Uwzględnij w niej przywódców i podaj główne postulaty.

6. Porównaj działania rusyfikacyjne w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych oraz germanizacyjne w zaborze pruskim. Jakie były ich cele?

7. Do jakiego wydarzenia historycznego odnosi się poniższa karykatura z czasopisma „Mucha”? Zinterpretuj jej wymowę.

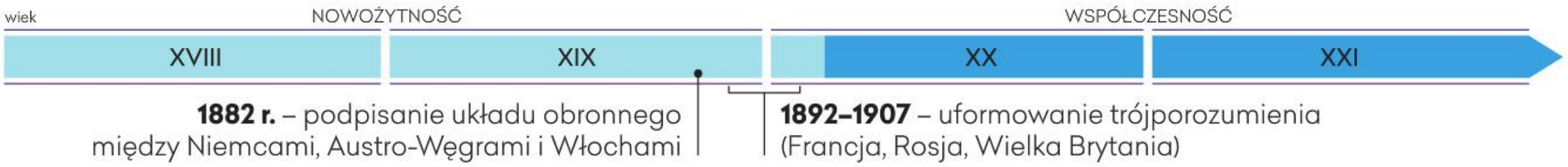
8. Dowiedzcie się więcej o życiu i twórczości wybranego artysty lub wybranej artystki przełomu stuleci. Stwórzcie prezentację na temat tej osoby.

5. Wielka wojna

1. Wymień rodzaje broni wynalezione na przełomie wieków XIX i XX. Podaj daty ich skonstruowania. Skorzystaj z encyklopedii lub internetu.
2. Podaj miejsce i rok bitwy, w trakcie której po raz pierwszy w historii wykorzystano czołgi.
3. Oznaczenia jakich państw znajdują się na samolotach ukazanych na ilustracji? Podaj nazwy sojuszy, do których te państwa należały w czasie I wojny światowej.
4. Oceń konsekwencje wykorzystywania nowych technologii podczas konfliktów zbrojnych.

5.1 Coraz bardziej niespokojny świat

Podejmij temat

- Podaj nazwy państw, które brały udział w rywalizacji kolonialnej w XIX w. Jakie korzyści metropolie czerpały z kolonii?

Rozbieżne interesy mocarstw

Na przełomie wieków XIX i XX sytuacja na świecie była coraz bardziej niespokojna. Francja pragnęła zrewanżować się Niemcom za klęskę poniesioną w 1870 r. Chciała odzyskać Alzację i Lotaryngię – ziemie utracone na rzecz wschodniego sąsiada. Terenem ostrej rywalizacji o wpływy stał się **Półwysep Bałkański**. Na tym obszarze krzyżowały się między innymi interesy Rosji, Austro-Węgier, Niemiec i Wielkiej Brytanii. Nie ustawała też rywalizacja potęg europejskich o kolonie.

Do wyścigu o światowe przywództwo dołączyły Niemcy. Kraj ten prowadził aktywną politykę w Afryce oraz na Bliskim Wschodzie i na Dalekim Wschodzie, co zagrażało interesom innych państw. Aby liczyć się w ekspansji kolonialnej i w światowym handlu, Niemcy przystąpiły do budowy marynarki wojennej. Działaniom tym z niepokojem przyglądała się Wielka Brytania. Rozbudowa niemieckiej floty zagrażała bowiem jej hegemonii na morzach.

Powstanie dwóch bloków militarnych

W dobie zaostrzającej się rywalizacji międzynarodowej uformowały się dwa przeciwstawne bloki militarne. W 1879 r. Niemcy i Austro-Węgry – państwa, które miały zbieżne interesy na Bałkanach – zawarły układ obronny. Zobowiązywał on te kraje do udzielenia sobie pomocy w sytuacji, gdyby Rosja napadła na jeden z nich. W 1882 r. do układu dołączyły Włochy. W przypadku tego państwa obiecano sobie wzajemne wsparcie w razie ataku Francji. Tak powstało **trójprzymierze**.

W obawie przed wzrostem potęgi Niemiec i ich sojuszników doszło do zbliżenia między Francją, Rosją i Wielką Brytanią. W latach 1892–1907 na mocy porozumień ukształtował się blok tych państw – **trójporozumienie**, zwany też **ententą** [czyt. antantą]. Układ nie miał charakteru wojskowego, zakładał współpracę państw członkowskich i łagodzenie wzajemnych sporów o kolonie. Ostrze sojuszu było jednak wyraźnie wymierzone przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom.

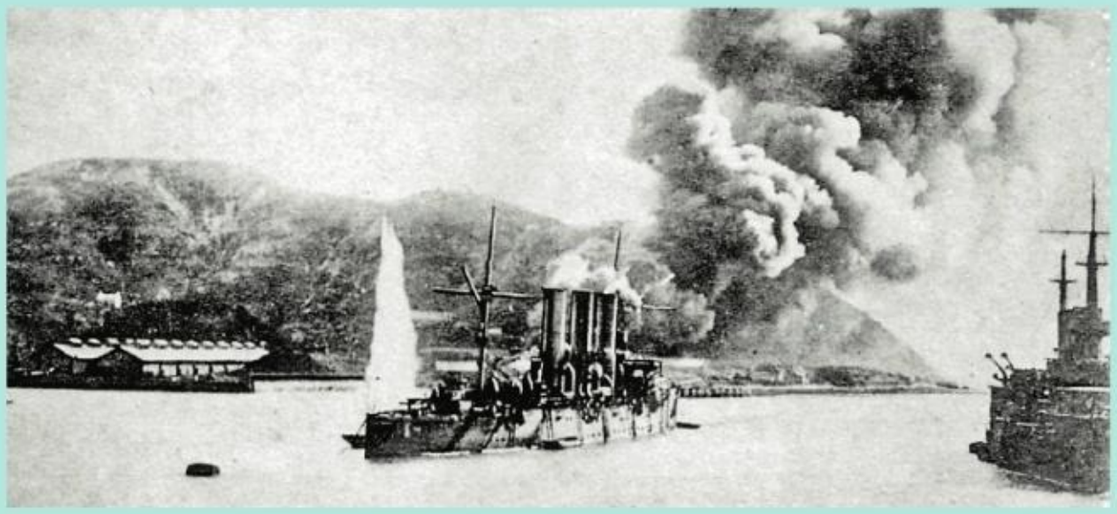
Rosyjski plakat przedstawiający trzy kobiety symbolizujące państwa trójporozumienia: Francję, Rosję i Wielką Brytanię. Górny napis brzmi: Zgoda.

Przyjrzyj się postaciom i powiedz, które kraje symbolizują. Wymień ich atrybuty. Jaką funkcję, twoim zdaniem, pełnił taki plakat?

Więcej na temat

Zatargi o kolonie na początku XX wieku

Sprzeczne interesy krajów europejskich uwidoczniły się zwłaszcza w koloniach.

W latach 1904–1905 toczyła się wojna rosyjsko-japońska o dominację w Azji Południowo-Wschodniej. Rosjanie ponieśli wówczas serię klęsk, m.in. w bitwie o Port Artur i pod Cuszimą. W wyniku przegranej car Mikołaj II musiał oddać Japonii część obszarów w Azji i zaakceptować podporządkowanie Korei Japończykom. Na zdjęciu: rosyjski okręt pod japońskim ostrzałem podczas bitwy o Port Artur.

Na początku XX w. wybuchł spór o Maroko. Kraj miał duże znaczenie gospodarcze i strategiczne. Maroko, formalnie niepodległe, było podporządkowane Francji. W 1904 i 1911 r. Niemcy bez skutku próbowali wyrwać je spod zależności francuskiej, co prawie doprowadziło do wojny. Konflikt jednak rozwiązano pokojowo, podpisując porozumienie.
Na zdjęciu: francuscy żołnierze w Maroko.

- Zlokalizuj na mapie w atlasie historycznym miejsca wymienionych konfliktów.

Sytuacja na Bałkanach

Największe rozbieżności między mocarstwami ujawniły się na Półwyspie Bałkańskim. Od średniowiecza znajdował się on pod panowaniem imperium osmańskiego. Jednak w drugiej połowie XIX w. pozycja Turków w świecie osłabła. Postanowiły to wykorzystać narody słowiańskie, które żyły na Bałkanach. W 1875 r. Bośniacy wywołali antytureckie powstanie w Hercegowinie. Wkrótce do walki przystąpili Bułgarzy, Serbowie i Czarnogórcy. Ich dążenia wsparła Rosja, która wysłała przeciwko Turcji swoje wojska. Imperium Romanowów uczyniło obronę prawosławnych Słowian w tym regionie jednym z priorytetów swojej polityki.

Rosja i jej bałkańscy sojusznicy wygrali wojnę. W rezultacie Turcja utraciła dużą część terytoriów. Na mocy postanowień międzynarodowego kongresu w Berlinie w **1878 r.** Bułgaria uzyskała autonomię (a w 1908 r. także niepodległość). Serbia, Czarnogóra i Rumunia – dotychczas zależne od Turcji – stały się państwami niepodległymi i powiększyły swoje terytoria jej kosztem. Rosja otrzymała część Besarabii i wschodnie wybrzeża Morza Czarnego. Zyskały również inne mocarstwa, które wprawdzie nie uczestniczyły w wojnie, ale prowadziły aktywną politykę w tym regionie. Na przykład Austro-Węgry narzuciły swoje zwierzchnictwo Bośni i Hercegowinie.

Niespokojną sytuację na Bałkanach określano mianem **kotła bałkańskiego**. Karykatura ukazuje władców europejskich mocarstw, którzy próbują opanować wrzenie (za które sami byli częściowo odpowiedzialni).

Kryzys bośniacki i wojny bałkańskie

Sytuacja na Bałkanach nadal była niespokojna. W 1908 r. Austro-Węgry, po uzyskaniu wsparcia Niemiec, przyłączyły do swojego terytorium Bośnię i Hercegowinę. Wywołało to sprzeciw Serbii. Była ona zainteresowana tym obszarem między innymi z powodów strategicznych (opanowanie Bośni zapewniało Serbii dostęp do Morza Adriatyckiego). Dla realizacji swoich planów Serbowie zyskali poparcie Rosji. Niewiele brakowało, aby tak zwany **kryzys bośniacki** przerodził się w wojnę między Austro-Węgrami a Rosją i Serbią. Ostatecznie do niej nie doszło. Osłabiona po wojnie z Japonią i wydarzeniach rewolucji 1905 r. Rosja odmówiła Serbom zwiększenia poparcia.

W obliczu osłabienia Turcji narody bałkańskie postanowiły wyprzeć Osmanów z półwyspu, do czego stale zachęcali je Rosjanie. W 1912 r. Bułgaria, Serbia, Grecja i Czarnogóra utworzyły Ligę Bałkańską, która zaatakowała Turcję. Doszło do wybuchu **I wojny bałkańskiej**. Turcy, wspierani przez Austro-Węgry i Niemcy, ponieśli klęskę. W rezultacie utracili na rzecz zwycięzców prawie wszystkie posiadłości na kontynencie europejskim.

W 1913 r. doszło do kolejnego konfliktu – **II wojny bałkańskiej**. Toczył się on między Bułgarią z jednej strony a Grecją, Serbią, Rumunią, Czarnogórą i Turcją z drugiej. Bułgaria poniosła klęskę i utraciła znaczną część obszarów zdobytych w czasie I wojny bałkańskiej.

1. Wskaż kraje tworzące trójprzymierze i te należące do trójporozumienia.

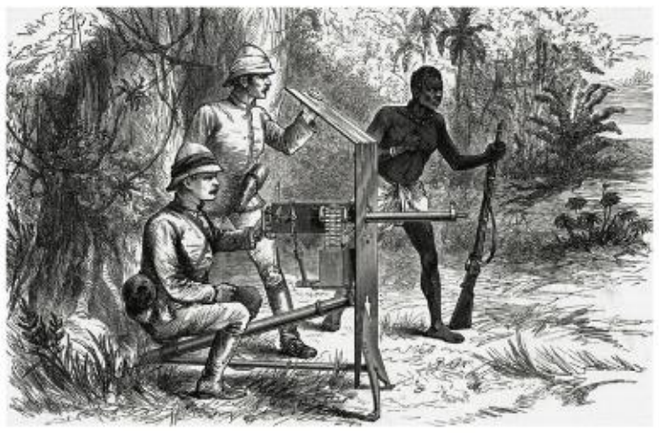
2. Porównaj sytuację na Bałkanach w 1877 i 1913 r. Które mocarstwa europejskie umocniły swoje wpływy na tym obszarze, a które je utraciły?

Zbrojenia i rozwój techniki wojennej

W atmosferze narastającej wzajemnej niechęci kraje Europy przeznaczały coraz większe kwoty na **rozwój zbrojeń**. Celom wojennym podporządkowano produkcję przemysłową i badania naukowe. W większości państw wprowadzono powszechną służbę wojskową lub wydłużono czas jej trwania. Głoszono **kult armii** (nie wolno było jej nawet krytykować). Jednocześnie upowszechniano ideologię nacjonalistyczną. Służyły temu manifestacje i widowiska patriotyczne. Wyświetlano filmy o tematyce wojennej oraz zakładano **organizacje paramilitarne** i sportowe. Działania te spowodowały wzrost nastrojów nacjonalistycznych w poszczególnych krajach Europy. Skrajny nacjonalizm okazał się nie mniejszym zagrożeniem dla światowego pokoju niż ambicje europejskich potęg.

Na przełomie wieków nastąpił rozwój techniki wojennej. Udoskonalono karabiny i działa artyleryjskie. U schyłku XIX w. najnowocześniejsze karabiny strzelały na odległość trzech kilometrów (dla porównania na początku stulecia było to zaledwie 250 metrów). W 1884 r. skonstruowano pierwszy **automatyczny karabin maszynowy**. Jego siła rażenia była olbrzymia. Atak z użyciem tej broni prowadził do ogromnych strat. W armii na coraz szerszą skalę wykorzystywano nowinki techniczne, np. samochody i radio. Rozbudowywano marynarkę wojenną, wzmacniano kadłuby statków i zwiększano siłę ognia okrętów. Konstruowano też pierwsze łodzie podwodne.

Organizacje paramilitarne – organizacje zorganizowane na wzór wojskowy.

Karabiny maszynowe szybko znalazły się na wyposażeniu żołnierzy brytyjskich. W latach 1881–1899 używali ich do tłumienia powstania Mahdiego w Sudanie. Wkrótce byli w nie wyposażeni także Rosjanie, Niemcy oraz żołnierze innych armii.

W skrócie

- Narastanie konfliktów między mocarstwami na przełomie wieków XIX i XX. Coraz silniejsza pozycja Niemiec.
- Powstanie dwóch bloków polityczno-militarnych: trójprzymierza (Niemcy, Austro-Węgry, Włochy) i trójporozumienia (Francja, Wielka Brytania, Rosja).
- Kocioł bałkański: aktywność mocarstw na Bałkanach (m.in. Austro-Węgier i Rosji), kryzys bośniacki, wojny bałkańskie.
- Wzrost skrajnego nacjonalizmu w Europie. Zbrojenia. Rozwój techniki wojennej. Udoskonalenie broni palnej. Powstanie karabinów maszynowych i łodzi podwodnych.

Czy już umiesz?

1. Na czym polegały sprzeczności interesów potęg europejskich na przełomie wieków XIX i XX? Wymień najważniejsze konflikty. Wskaż ich miejsca na mapie świata w atlasie historycznym.
2. Omów kształtowanie się dwóch bloków polityczno-militarnych pod koniec XIX w.
3. Jak wyglądała sytuacja na Bałkanach w omawianym czasie? Jaką rolę odgrywały w niej mocarstwa Europy?
4. Opisz rozwój techniki wojennej i zagrożenia, jakie niósł ze sobą.
5. W odniesieniu do przełomu wieków XIX i XX często używa się określenia zbrojny pokój. Czy słusznie?

5.2 Na frontach wielkiej wojny

wiek

NOWOŻYTNOŚĆ

WSPÓŁCZESNOŚĆ

XVIII | XIX | XX | XXI

1914 r. – wybuch I wojny światowej

1917 r. – przystąpienie USA do wielkiej wojny

Podejmij temat

Przyjrzyj się rysunkowej mapie Europy z początku XX w. Jak przedstawiono na niej poszczególne mocarstwa i relacje między nimi?

Okładka brytyjskiego czasopisma z 1914 r. z napisem: *Twój kraj cię potrzebuje*.

Ciekawe!

Po wybuchu wojny niemiecko brzmiącą nazwę stolicy Rosji Petersburg zmieniono na rosyjski odpowiednik – Piotrogród.

Zamach w Sarajewie i wybuch I wojny światowej

Dnia 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie w Bośni miało miejsce zdarzenie, które zmieniło losy świata. Podczas przejazdu po mieście w otwartej limuzynie austriacki następca tronu arcyksiążę Franciszek Ferdynand Habsburg został zastrzelony przez serbskiego rewolucjonistę. Austro-Węgry obarczyły winą za zamach Serbię i **28 lipca 1914 r.** wypowiedziały jej wojnę. To uruchomiło cały ciąg zdarzeń. W obronie Serbii wystąpiła Rosja, która zarządziła mobilizację swoich wojsk. Wówczas Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji, a następnie Francji. Po stronie Petersburga i Paryża opowiedziała się Wielka Brytania oraz jej *dominia* (m.in. Kanada, Australia i Nowa Zelandia). Rozpoczęła się **I wojna światowa**, zwana też **wielką wojną**. Bezpośrednią przyczyną wybuchu tego konfliktu stał się zamach w Sarajewie. Jednak powody wojny były bardziej złożone i nawarstwiały się od dłuższego czasu. Należały do nich: napięte stosunki między mocarstwami, rywalizacja o hegemonię w Europie i o wpływy na Bałkanach, walki o kolonie i nowe rynki zbytu oraz dążenia do zmian granic ustalonych w XIX stuleciu.

Wojna pozycyjna na Zachodzie

Nazwa wojna światowa jest w pełni uzasadniona. Nowy konflikt zbrojny, oprócz większości krajów europejskich, dotyczył również państw spoza kontynentu, m.in. Japonii, Stanów Zjednoczonych i brytyjskich *dominiów*. Część walk toczyła się też w koloniach, głównie w Azji Wschodniej i Afryce, gdzie **alianci** zaatakowali posiadłości Niemiec. Głównym teatrem działań zbrojnych była jednak Europa. Zmagania ententy z **państwami centralnymi** rozgrywały się na frontach: zachodnim, wschodnim i południowym.

Na zachodzie 4 sierpnia 1914 r. ponad półtoramilionowa armia niemiecka zaatakowała neutralną Belgię. Następnie wtargnęła do północno-wschodniej Francji i zagroziła Paryżowi. We wrześniu Niemcy zostali jednak zatrzymani przez aliantów – w trwającej kilka dni bitwie nad **Marną** (na wschód od stolicy Francji). Po tym starciu front ustabilizował się na długości ponad 700 kilometrów od kanału La Manche do granicy ze Szwajcarią. Wrogie armie wybudowały naprzeciwko siebie system okopów. Żołnierze dokonywali z nich wzajemnych ataków, by przełamać obronę przeciwnika. Ten sposób prowadzenia walk jest nazywany **wojną pozycyjną**. Pomimo że w jej trakcie zginęły tysiące żołnierzy, do końca wojny żadna ze stron nie zdołała przesunąć linii frontu o więcej niż 65 kilometrów. Najbardziej krwawe bitwy rozegrały się pod **Verdun** [czyt. wer**dę**] i nad **Sommą** w 1916 r.

Alianci – tu: określenie Wielkiej Brytanii, Francji, Rosji, USA i mniejszych państw.

Państwa centralne – Niemcy i ich sojusznicy (Austro-Węgry, Turcja, Bułgaria).

Działania wojenne prowadzono również na morzach i oceanach. Największą bitwę morską stoczyły floty niemiecka z brytyjską w 1916 r. u wybrzeży Jutlandii. Pomimo ciężkich strat Brytyjczycy zepchnęli flotę wroga do portów i rozpoczęli blokadę Niemiec. Obraz Williama Wylliego [czyt. łyljama łajlego].

Bitwa pod Verdun trwała prawie 10 miesięcy. Pochłonęła łącznie ponad 300 tysięcy ofiar. Natomiast rannych zostało około 400 tysięcy żołnierzy. Na zdjęciach: francuska piechota w okopach pod Verdun (po lewej stronie) i niemieccy żołnierze pod ostrzałem francuskiej artylerii.

Fronty wschodni i południowy

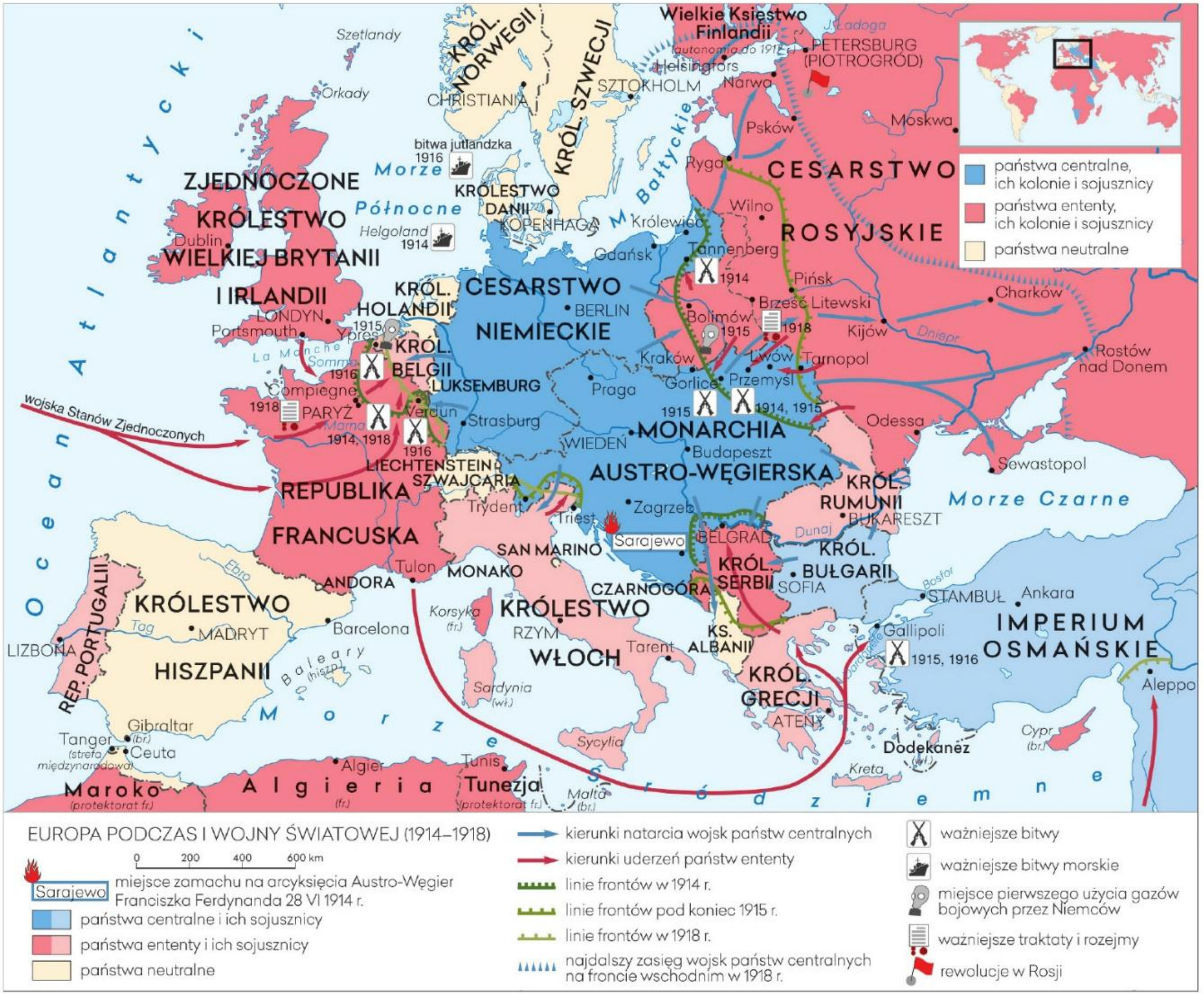
Na froncie wschodnim w sierpniu 1914 r. Rosjanie zaatakowali Prusy Wschodnie, ale wojska niemieckie pokonały ich pod **Tannenbergiem** (niedaleko Grunwaldu). W 1915 r. państwa centralne wyparły Rosjan z opanowanej przez nich rok wcześniej Galicji oraz zajęły Królestwo Polskie. Obszar ten podzielono na dwie strefy okupacyjne: niemiecką i austriacką. Front ustabilizował się na linii Ryga – Pińsk – Tarnopol i utrzymał się do końca 1917 r.

Ciekawe!

Niemcy ukazywali zwycięstwo pod Tannenbergiem jako rewanż za klęskę wojsk krzyżackich pod Grunwaldem w 1410 r. Według nich bitwa miała się wpisywać w odwieczną tradycję walki Germanów ze Słowianami.

Desant – przerzucenie wojsk drogą powietrzną lub morską na terytorium nieprzyjaciela.

W 1915 r. do wojny przyłączyła się Bułgaria i wspólnie z Niemcami podbiła Serbię. Wojska austriackie odnosiły znaczące sukcesy we Włoszech, które wystąpiły z trójprzymierza i opowiedziały się po stronie ententy. Z kolei Niemcy w 1916 r. szybko podbili Rumunię. Zacięte walki toczyły się na pograniczu Europy z Azją, gdzie alianci (Brytyjczycy, Australijczycy, Nowozelandczycy i Francuzi) kilkakrotnie próbowali dokonać **desantu** swoich żołnierzy na terytorium imperium osmańskiego. Krwawe bitwy o cieśninę Dardanele oraz pod Gallipoli nie przyniosły jednak oczekiwanych efektów. Do ciężkich walk między aliantami a Turkami doszło również na Bliskim Wschodzie.

1. Wskaż linie frontów zachodniego i wschodniego w 1914 r. i w 1918 r. Która z nich przesunęła się dalej?

2. Poszukaj informacji na temat jednej z zaznaczonych bitew. Wypisz dane dotyczące narodowości żołnierzy, liczebności wojsk i wielkości strat. Jakie nowe rodzaje broni wykorzystano podczas tej bitwy?

Przystąpienie USA do wojny i wydarzenia w Rosji

W latach 1917 i 1918 rozegrały się wydarzenia, które zdecydowały o losach wojny oraz o jej wyniku. Na początku 1917 r. Niemcy podjęli decyzję o rozpoczęciu **nieograniczonej wojny podwodnej**. Aby odciąć Wielką Brytanię od dostaw żywności drogą morską, niemieckie łodzie podwodne atakowały wszystkie okręty na wodach należących do aliantów. Ofiarą ich działań często padały jednostki neutralne, w tym amerykańskie. Spowodowało to protesty USA i w konsekwencji przystąpienie tego kraju do wojny po stronie państw ententy. Wsparcie kilkuset tysięcy dobrze wyszkolonych i uzbrojonych żołnierzy amerykańskich mocno przechyliło szalę zwycięstwa na stronę ententy.

Udział Amerykanów nabrał jeszcze większego znaczenia, gdy w wojnie przestała się liczyć Rosja. Przeciągające się walki spowodowały pogorszenie sytuacji gospodarczej tego kraju i wzrost niezadowolenia społecznego. W marcu 1917 r. w Rosji wybuchła rewolucja, która doprowadziła do upadku cara Mikołaja II. Nowy rząd nie potrafił jednak zażegnać kryzysu. W listopadzie 1917 r. zaczęła się kolejna rewolucja. W jej wyniku rządy przejęli rosyjscy komuniści – **bolszewicy**. Na początku 1918 r. Niemcy wykorzystali zamęt w Rosji i zajęli kraje bałtyckie, Białoruś i część Ukrainy. Dnia **3 marca 1918 r.** w **Brześciu Litewskim** podpisali pokój z bolszewikami. W wyniku pokoju brzeskiego zajęte wschodnie obszary znalazły się pod kontrolą Niemców. Upokorzona Rosja wycofała się z wojny, a walki na froncie wschodnim dobiegły końca.

Ciekawe!

W czasie I wojny światowej dochodziło też do pojedynków powietrznych. Początkowo piloci sterowców i samolotów używali ręcznych bomb, a nawet cegieł, którymi rzucali w przeciwnika.

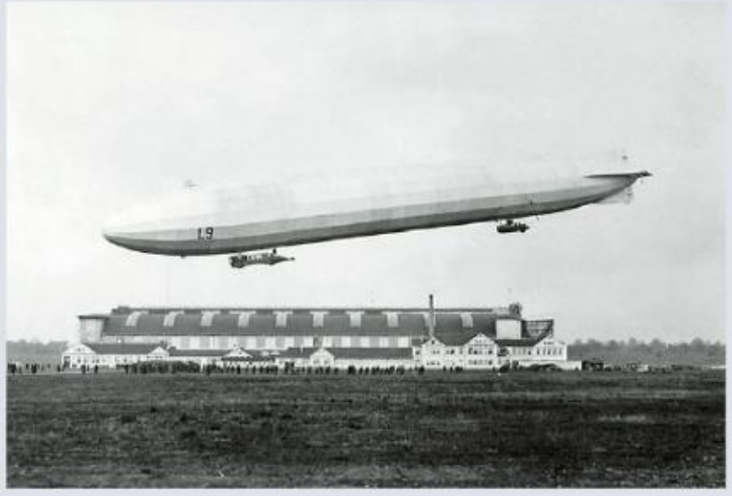
Bolszewicy – partia, która powstała z Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Jej członkowie byli zwolennikami filozofii Marksa i opowiadali się za wprowadzeniem komunizmu na drodze ogólnoświatowej rewolucji.

Nowe rodzaje broni

W czasie wielkiej wojny walczący wykorzystywali na szerszą niż dotychczas skalę nowe rodzaje broni: czołgi, łodzie podwodne i samoloty. Umożliwiły one prowadzenie **wojny manewrowej**, która polega na szybkim przemieszczaniu się wojsk na lądzie, w powietrzu i na morzach w celu zajęcia wyznaczonego terytorium.

W 1916 r. w bitwie nad Sommą wojska brytyjskie po raz pierwszy w historii użyły czołgów. Te opancerzone wozy bojowe potrafiły pokonywać przeszkody terenowe. Służyły do przełamywania frontu. Na zdjęciu: brytyjski czołg Mark I w bitwie nad Sommą.

Nowością było też wykorzystanie na większą skalę samolotów i sterowców. Używano ich głównie do rozpoznawania, np. pozycji wojsk przeciwnika, a także do nalotów bombowych. Na zdjęciu: niemiecki sterowiec morski na lotnisku.

Niemieckie łodzie podwodne – tak zwane U-Booty – siały postrach na morzach. Tylko w 1916 r. zatopiły 300 statków ententy. Alianci długo nie wiedzieli, jak z nimi skutecznie walczyć. Dopiero z czasem skonstruowano niszczące je bomby głębinowe.

Henri Barbusse[1] o walkach pod Verdun w 1916 roku

Całe lasy zżęte jak zboże […], drogi rozorane, a wzdłuż nich wielkie garby potrzaskanych taborów, rozbitych dział, poskręcanych trupów, spiętrzonych, jakby je kto pozrzucał łopatą na stos. I tak przez całe miesiące […]. Nagle, przed nami, na całym zboczu wzbijają się z ziemi złowieszcze ognie i tną na całym zboczu powietrze straszliwymi wybuchami. […] Wycie przelatujących odłamków rozdziera uszy, bije w kark, przewierca skronie i wyrywa krzyk z piersi. Od zaduchu siarki skręca się w nas wszystko i zbiera na wymioty. Wicher śmierci gna nas, porywa, kołysze. Rzucamy się na oślep przed siebie. Mrużymy załzawione, niewidzące oczy. Grzmiąca, rozpętana przed nami lawina przesłania nam świat.

Źródło: *Henri Barbusse o walkach pod Verdun w 1916 r.*, w: *Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2001

1. Jakie uczucia towarzyszyły walczącym żołnierzom? Uzasadnij odpowiedź.
2. Na podstawie tekstu wyjaśnij, co oznacza wyrażenie piekło Verdun.

[1] Henri Barbusse [czyt. ari bar**bus**] – francuski pisarz i dziennikarz, uczestnik I wojny światowej. W swojej powieści *W ogniu* przedstawił wstrząsający obraz walk na froncie zachodnim w czasie I wojny światowej.

Erich Maria Remarque[2] o ataku gazowym

Niespodziany atak gazowy zgładza wielu. Nie zdołali przeczuć nawet, co ich czekało. Dno jednego okopu znajdujemy wypełnione sinoniebieskimi głowami ze sczerniałymi wargami. W jednym z lejów za wcześnie rozluźnili maski ochronne; nie wiedzieli, że gaz najdłużej trwa na dnie; gdy spostrzegli na górze innych bez maski, i oni także zerwali ją i dosyć jeszcze nałykali się, aby spalić sobie płuca. Stan ich jest beznadziejny, dławią się w krwotokach i atakach duszności aż po śmierć.

Źródło: E.M. Remarque, *Na Zachodzie bez zmian*, tłum. S. Napierski, Warszawa 1996

1. Jakie skutki dla żołnierzy miało użycie gazu?
2. Sprawdź w encyklopedii, czym jest pacyfizm. Czy oba teksty można uznać za pacyfistyczne? Dlaczego?

[2] Erich M. Remarque [czyt. eriś maria remark] – pisarz niemiecki, brał udział w I wojnie światowej. Swoje przeżycia opisał w głośnej powieści *Na Zachodzie bez zmian*, w której podważył sens prowadzenia jakichkolwiek wojen.

Gaz musztardowy po raz pierwszy został użyty przez Niemców w bitwie pod Ypres [czyt. ipr] w Belgii w 1915 r. Później używały go również państwa ententy. Obraz Johna Singera Sargenta [czyt. dżona singera sardżenta] ukazuje ofiary ataku gazowego – brytyjskich żołnierzy. Zmierzają oni w kierunku punktu medycznego. Aby ochronić oczy przed działaniem gazu, zasłonili je bandażami.

Zakończenie wojny

Po wycofaniu się Rosji z wojny Niemcy przerzucili wszystkie swoje siły na front zachodni, by przeprowadzić natarcie na Francję. Zostało ono jednak odparte przez aliantów. W lipcu 1918 r. państwa ententy przystąpiły do ofensywy, wskutek której Niemcy musieli wycofać się do Belgii. Sytuacja państw centralnych stawała się coraz trudniejsza. Turcy przegrali na Bliskim Wschodzie. Poddała się Bułgaria. Najpoważniejsze problemy przeżywały Austro-Węgry. W październiku 1918 r. narody wchodzące w skład monarchii zaczęły się domagać wolności. Na początku listopada Austro-Węgry skapitulowały, a cesarz Karol I zrzekł się władzy. Monarchia habsburska przestała istnieć.

Trudne było też położenie Niemiec. Wojna wywołała kryzys gospodarczy w tym kraju. Warunki życia znacznie się pogorszyły. Sytuacja na froncie była zła, spadło **morale** żołnierzy. W listopadzie 1918 r. w marynarce wojennej wybuchł bunt. Wkrótce przyłączyli się do niego robotnicy, którzy organizowali masowe strajki i manifestacje. W kraju zaczęła się rewolucja, w wyniku której cesarz Wilhelm II abdykował. Władzę przejęli socjaldemokraci i ogłosili powstanie republiki. Dnia **11 listopada 1918 r.** o godzinie 11.00 w wagonie kolejowym w pobliżu miasta **Compiègne** [czyt. kąpień] Niemcy podpisały kapitulację i zobowiązały się do wycofania swoich wojsk z okupowanych terenów. Nastąpił koniec I wojny światowej. Była ona jednym najdłuższych i najbardziej wyniszczających konfliktów zbrojnych w historii świata.

Podpisanie aktu kapitulacji w Compiègne. Kapitulację przyjmuje francuski marszałek Ferdynand Foch [czyt. fosz], naczelny dowódca sił ententy. Na obrazie Maurice'a Pillarda Verneuila [czyt. morisa pijarda werneja] stoi pierwszy z prawej.

Morale – gotowość do wypełniania obowiązków, rozkazów i zadań; wola walki i wiara w jej powodzenie.

W skrócie

- 28 lipca 1914 r. – zamach w Sarajewie bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej.
- Wojna pozycyjna na froncie zachodnim. Sukcesy państw centralnych na froncie wschodnim (zajęcie Królestwa Polskiego).
- 1917 r. – przystąpienie USA do wojny po stronie ententy; rewolucje w Rosji.
- 3 marca 1918 r. – pokój brzeski. Koniec walk na froncie wschodnim.
- 11 listopada 1918 r. – rozejm w Compiègne; koniec I wojny światowej.

Czy już umiesz?

1. Podaj bezpośrednią przyczynę wybuchu I wojny światowej i przyczyny pośrednie, które do niej doprowadziły.
2. Z jakich powodów Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny? Jak ich udział wpłynął na dalszy przebieg działań wojennych?
3. Dlaczego wojna w latach 1914–1918 jest uważana za konflikt światowy? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Rekonstrukcja bitwy pod Gorlicami

W czasie wielkiej wojny jedna z największych bitew na ziemiach polskich rozegrała się pod Gorlicami (dziś w woj. małopolskim). Miała ona miejsce w dniach 2–5 maja 1915 r. Od 2010 r. na przełomie kwietnia i maja we wsi Sękowa odbywa się rekonstrukcja tej bitwy. W widowisku biorą udział grupy rekonstrukcyjne z kraju i zagranicy.

5.3 Rewolucje w Rosji

Podejmij temat

- Na podstawie poniższych informacji oceń sytuację Rosji na początku I wojny światowej.
- Jak myślisz, czy te informacje pojawiały się w prasie? Jakie reakcje społeczeństwa mogły wywoływać?

Przełamanie frontu przez Niemców i Austriaków pod Gorlicami. Straty: 100 tysięcy zabitych, 250 tysięcy Rosjan wziętych do niewoli. Wycofanie wojsk rosyjskich z Galicji. Maj 1915 r.

Car Mikołaj II Romanow z żoną Aleksandrą Fiodorowną

Sytuacja Rosji na froncie

W pierwszych latach trwania wojny Rosja poniosła wielkie ofiary w ludziach. Ponad półtora miliona żołnierzy trafiło do niewoli niemieckiej i austriackiej, a 300 tysięcy osób zginęło. Te dotkliwe straty wymusiły kolejne pobory mężczyzn do wojska. Pomimo to efekty działań wojennych były mizerne – do 1917 r. Rosjanie utracili Królestwo Polskie i Litwę.

Straty terytorialne, ludnościowe i materialne przyczyniły się do kryzysu gospodarczego w Rosji. Brakowało rąk do pracy, nie można było dostać podstawowych produktów, a ceny szybko rosły. Zła sytuacja ekonomiczna budziła coraz większe niezadowolenie społeczeństwa. Na to wszystko nakładały się fatalne wieści z frontu i na temat dworskich skandali. Winą za klęski wojenne, niestabilność państwa i zapaść gospodarczą obarczano Mikołaja II oraz jego otoczenie. Coraz częściej szeptano, że car jest w zmowie z wrogiem. Plotki te powstawały z powodu powiązania Romanowów z Niemcami (żona Mikołaja II była Niemką). Wyrazem rosnącej frustracji były nasilające się od 1915 r. niepokoje społeczne.

Rewolucja lutowa

Na początku 1917 r. w Piotrogrodzie wybuchły masowe strajki robotnicze. Do ich stłumienia wysłano wojsko. Żołnierze odmówili strzelania do robotników i przyłączyli się do demonstrantów. Wybuchła **rewolucja lutowa**. Obradująca wówczas Duma powołała **Rząd Tymczasowy**. Obok niego powstał drugi ośrodek władzy – **Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**. Składała się ona z przedstawicieli załóg fabrycznych, chłopów, żołnierzy i marynarzy związanych z socjalistami. Z czasem podobne rady (tzw. **sowiety**) powstały w innych miastach. Rewolucja kompletnie zaskoczyła cara Mikołaja II. Władca całkowicie utracił kontrolę nad państwem. Z tego powodu podpisał **akt abdykacji**. Nastąpił koniec rządów dynastii Romanowów. Rosja stała się republiką.

Obrady Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (1917 r.)

Lenin i bolszewicy

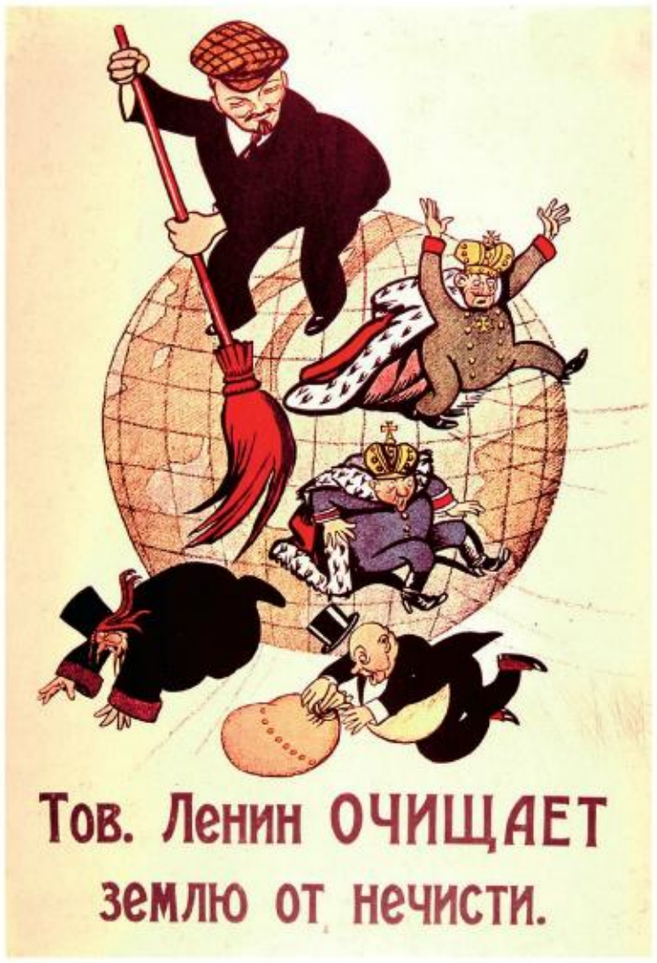
Po dojściu do władzy Rząd Tymczasowy przeprowadził demokratyczne reformy w kraju – zniósł cenzurę i uwolnił tysiące więźniów politycznych. Zapowiedział też podjęcie prac nad konstytucją i zorganizowanie wolnych, powszechnych wyborów do parlamentu (odbyły się one jesienią 1917 r.). Wbrew oczekiwaniom społecznym Rosja nie wycofała się z wojny, choć sytuacja na froncie była coraz trudniejsza. Taka polityka budziła duży opór zmęczonego wojną społeczeństwa. Nastroje te dostrzegali **bolszewicy**, czyli rosyjscy komuniści. Stopniowo umacniali oni swoją pozycję w Piotrogrodzkiej Radzie Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Ich przywódcą był znany działacz polityczny **Włodzimierz Lenin**. W tak zwanych **tezach kwietniowych** wskazał on kierunek dalszych przemian w Rosji. Wzywał do niezwłocznego obalenia Rządu Tymczasowego i wzniecenia w kraju rewolucji socjalistycznej. Przewrót miał wynieść do władzy robotników i ubogich chłopów (reprezentowanych przez rady). Lenin obiecywał wycofanie Rosji z wojny, nacjonalizację fabryk oraz konfiskatę majątków ziemskich i przekazanie ich chłopom. Jego program cieszył się olbrzymim poparciem społecznym.

Włodzimierz Lenin był konspiratorem, rewolucjonistą i ideologiem komunizmu. Brał udział w rewolucji 1905 r. Potem wyjechał na zachód Europy. Mieszkał między innymi w Szwajcarii. Na wieść o wybuchu rewolucji lutowej przybył do Rosji.

W lipcu 1917 r. Rząd Tymczasowy zdecydował o podjęciu ofensywy na froncie. Nie przyniosła ona oczekiwanych rezultatów, co doprowadziło do masowych protestów z udziałem robotników i żołnierzy w Petersburgu. Demonstrujący domagali się natychmiastowego ustąpienia Rządu i przekazania władzy bolszewikom. Manifestacje zostały krwawo stłumione przez wojsko. Na zdjęciu: walki uliczne w Piotrogrodzie.

Stosunek bolszewików do klas posiadających – nazywanych wrogami ludu – trafnie oddaje karykatura *Towarzysz Lenin oczyszcza Ziemię z nieczystości.*

Ciekawe!

Symbolem Rosji sowieckiej stała się czerwona flaga. Barwę tę wybrano nieprzypadkowo. Czerwień symbolizowała ruch socjalistyczny. Nawiązywano w ten sposób do krwi przelanej podczas protestów robotniczych w XIX w. Powyżej: flaga Rosji w latach 1918–1925.

Armia Czerwona – armia rewolucyjna utworzona przez bolszewików na początku 1918 r. Z czasem stała się ona podstawową siłą zbrojną Rosji sowieckiej, a potem Związku Sowieckiego.

Rewolucja październikowa

Pod naciskiem Lenina i jego zwolenników bolszewicy czynili przygotowania do zbrojnego zdobycia władzy w Rosji. Przejmowali fabryki, intensywnie agitowali na wsi i w szeregach armii. Przystąpili też do formowania czerwonych gwardii, czyli oddziałów zbrojnych złożonych z robotników. Gdy stali się już wystarczająco silni, dokonali przewrotu. W nocy z **6 na 7 listopada 1917 r.** gwardie wspierane przez żołnierzy i marynarzy zdobyły Pałac Zimowy w Piotrogrodzie – siedzibę Rządu Tymczasowego. Według obowiązującego wówczas w Rosji kalendarza juliańskiego do tych wydarzeń doszło w październiku. Dlatego na bolszewicki przewrót mówi się **rewolucja październikowa**. Jej skutkiem było przejęcie władzy przez komunistów, najpierw w Piotrogrodzie, a w następnym roku na większości terytorium Rosji. Na czele państwa, nazywanego teraz **Rosją sowiecką**, stanął Lenin.

Dyktatura bolszewików

Po objęciu władzy bolszewicy ustanowili nowe porządki w kraju. W dużym stopniu wdrożyli oni założenia filozofii Marksa. Ogłosili likwidację własności prywatnej. Na mocy dekretu majątki ziemskie (carskie, ziemiańskie i kościelne) zostały znacjonalizowane i przekazane wiejskim komitetom. Upaństwowiono banki i fabryki. Zarząd nad przedsiębiorstwami oddano w ręce rad robotniczych. Wprowadzone zmiany miały tragiczne konsekwencje. W całym kraju chłopi przejmowali majątki ziemiańskie, niszczyli je i rabowali, łącznie ze znajdującymi się w nich zbiorami. W podobny sposób robotnicy przejmowali prywatne przedsiębiorstwa.

W sowieckiej Rosji nie było miejsca na demokratyczne reformy. Bolszewicy rozwiązali parlament oraz inne partie polityczne, a następnie przywrócili cenzurę. Na mocy konstytucji z 1918 r. władza w Rosji przeszła w ręce rad. Natomiast właściciele ziemscy, kupcy i fabrykanci utracili prawa polityczne. W Rosji ukształtowała się **dyktatura proletariatu**.

Nowa władza podjęła kroki zmierzające do wycofania państwa rosyjskiego z wojny. Najpierw wezwała żołnierzy do powrotu z frontu, a **3 marca 1918 r.** zawarła traktat pokojowy z państwami centralnymi (tzw. pokój brzeski).

Wojna domowa

Pomimo sukcesu rewolucji październikowej nie było pewne, czy bolszewicy utrzymają się u steru rządów. W 1918 r. zwolennicy cara wciąż pozostawali silni. Byli carscy generałowie (zwani białymi) odbudowali swoje armie, a potem wystąpili przeciw nowej władzy. Od drugiej połowy 1918 r. aż do 1921 r. Rosja była miejscem krwawej wojny domowej między białymi a wojskiem bolszewików – **Armią Czerwoną**. Ostatecznie komuniści pokonali białych, którzy nie potrafili skutecznie skoordynować swoich działań. Był to duży sukces nowej władzy, jeśli wziąć pod uwagę, że toczyła ona równocześnie wojnę z Polską (lata 1919–1921).

Czerwony terror i komunizm wojenny

Aby zwyciężyć w wojnie domowej i umocnić swoją pozycję, bolszewicy rozpętali w kraju tak zwany **czerwony terror**. Do zwalczania przeciwników (faktycznych i domniemanych) w 1917 r. powołali policję polityczną, w skrócie zwaną **Czeka**. Przez pięć lat swojego istnienia bezwzględni w swych działaniach czekiści zamordowali tysiące ludzi. Ofiarami czerwonego terroru byli arystokraci, ziemianie, duchowni, kapitaliści i inteligenci. Represje uderzyły też w Cerkiew prawosławną. Wiele świątyń ograbiono i spalono. W lipcu 1918 r. na polecenie Lenina zamordowano rodzinę carską.

W gospodarce wdrożono politykę **komunizmu wojennego**. Jej celem było całkowite podporządkowanie państwu decyzji ekonomicznych. Oprócz nacjonalizacji ważnym elementem tej strategii było **centralne planowanie**. Władze odgórnie ustalały wielkość produkcji i wysokość cen. Poza tym zakazały prywatnego handlu. Zniszczenie wolnego rynku doprowadziło do katastrofy gospodarczej i jeszcze większych problemów z zaopatrzeniem.

Katastrofalne rezultaty przyniosła też polityka prowadzona na wsi. Chłopi ograniczali produkcję rolną, gdyż w wyniku działań bolszewików stała się ona dla nich nieopłacalna. Na rynku zaczęło brakować zboża. Władze obarczyły za to winą chłopów i nałożyły na ludność wiejską obowiązek dostarczania produktów rolnych. Specjalne komisje kontrolowały gospodarstwa i zabierały ludziom całą żywność. Produkcja rolna zmniejszyła się jeszcze bardziej, co wywołało **klęskę głodu**. Jej ofiarami padły miliony ludzi.

Czeka – policja polityczna w bolszewickiej Rosji. Działała w latach 1917–1922, po czym została przekształcona w GPU (Państwowy Zarząd Polityczny). Jej twórcą i szefem był Feliks Dzierżyński.

Przeciwko władzy bolszewickiej, która sama dumnie nazywała się władzą robotniczą, szybko zaczął narastać opór wśród robotników i chłopów. Wyrazem tego było powstanie w Kronsztadzie, do którego doszło zimą 1921 r. Zostało ono brutalnie stłumione przez bolszewików. Obraz Rudolfa Frenza ukazuje ich walki z powstańcami.

W skrócie

- Przyczyny rewolucji rosyjskiej z roku 1917: klęski Rosji podczas I wojny światowej i kryzys gospodarczy.
- Rewolucja lutowa. Abdykacja cara i dwuwładza (Rząd Tymczasowy oraz Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich).
- Listopad 1917 r. – rewolucja październikowa. Przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików. Czerwony terror i komunizm wojenny.

Czy już umiesz?

1. Omów przyczyny rewolucji lutowej i rewolucji październikowej z 1917 r.
2. Dlaczego bolszewicy uzyskali tak duże poparcie wśród ludu? Na czym polegała atrakcyjność ich haseł?
3. Scharakteryzuj rządy bolszewików w Rosji. Przeciw komu wymierzono czerwony terror? Dlaczego tak było?
4. Czy państwo stworzone przez bolszewików urzeczywistniało marzenia robotników i chłopów? Uzasadnij odpowiedź.

Lenin w Muzeum Zamoyskich

W komunistycznej Polsce (lata: 1944–1989) ulice Lenina oraz jego pomniki były w wielu miastach. W Poroninie, gdzie wódz rewolucji bywał w 1913 i 1914 r., zorganizowano nawet muzeum jego pamięci. W 1990 r. placówkę zamknięto. Ustawiony w jej pobliżu pomnik Lenina przekazano Muzeum Zamoyskich w Kozłówce. Znajduje się w nim wiele innych rzeźb działaczy komunistycznych, powojenne plakaty, monety i banknoty.

5.4 Polacy na frontach I wojny światowej

Podejmij temat

- Do jakich bloków polityczno-wojskowych należały mocarstwa zaborcze tuż przed wybuchem I wojny światowej?

Orientacja – tu: określone poglądy polityczne.

Ciekawe!

Józef Piłsudski i Roman Dmowski służyli ojczyźnie, ale inaczej postrzegali polskie interesy. Gdy w 1904 r. wybuchła wojna rosyjsko-japońska, Piłsudski pospieszył do Tokio, by uzyskać od japońskiego rządu wsparcie dla nowego zrywu w Królestwie Polskim. W tym samym czasie do Tokio udał się Dmowski. Nie wierzył on w powodzenie kolejnego powstania. W rozmowach z Japończykami udaremnił plany Piłsudskiego. Panowie spotkali się przypadkiem na ulicy w Tokio. Pomimo różnic politycznych wspólnie zwiedzili miasto, a potem długo rozmawiali.

Spór orientacyjny

W przededniu wybuchu I wojny światowej mocarstwa zaborcze znalazły się w przeciwnych blokach polityczno-militarnych – trójprzymierzu i trójporozumieniu. Polacy zaczęli więc dyskutować, jak tę sprzyjającą sytuację wykorzystać, by odzyskać niepodległość w momencie wybuchu konfliktu zbrojnego. Polskie elity polityczne w zasadzie były zgodne, że samodzielne wywalczenie niepodległości jest niemożliwe. Opowiadały się za współpracą z wybranym mocarstwem zaborczym. Różnice dotyczyły jedynie wyboru potencjalnego sojusznika. Ostatecznie ukształtowały się dwie **orientacje**: **prorosyjska** i **proaustriacka**.

Orientacja proaustriacka	Orientacja prorosyjska
Zwolennicy orientacji proaustriackiej za największego wroga Polski uważali Rosję. Byli zdania, że niepodległość należy wywalczyć u boku Austro-Węgier. Pierwszym krokiem do realizacji tego celu miało być zorganizowanie polskich formacji zbrojnych w zaborze austriackim. Do zwolenników tej orientacji należał **Józef Piłsudski** i działacze PPS.	Przedstawiciele orientacji prorosyjskiej uważali, że należy poprzeć Rosję. Zakładali, że w wojnie zwycięży ententa, a car zjednoczy wszystkie ziemie polskie i nada im rozległą autonomię. Sojusz z Rosją miał stanowić przeciwwagę dla silnych Niemiec. Orientację prorosyjską reprezentował **Roman Dmowski** i działacze endecji z Królestwa Polskiego.

Polskie organizacje wojskowe w Galicji

W obliczu wojny polscy politycy rozpoczęli przygotowania do walki zbrojnej o wolność. Swobody w autonomicznej Galicji sprzyjały tworzeniu pierwszych formacji paramilitarnych w zaborze austriackim. Jedną z nich był założony z ramienia socjalistów **Związek Walki Czynnej** (w skrócie: **ZWC**). Powstał w 1908 r. we Lwowie. Kierował nim **Kazimierz Sosnkowski** – bliski współpracownik Piłsudskiego. W ZWC istniał podział na sekcje, plutony i kompanie; wprowadzono stopnie wojskowe. Zadaniem organizacji było wyszkolenie kadr oficerskich i żołnierzy potrzebnych w przyszłym powstaniu.

Związek Walki Czynnej działał w ukryciu. Z czasem powołał jednak dwie legalne organizacje. Były to **Związek Strzelecki** we Lwowie (1910 r.) i **Towarzystwo „Strzelec”** w Krakowie (1911 r.). Nie tylko socjaliści tworzyli formacje paramilitarne. Uaktywniły się również inne środowiska polityczne w Galicji. Endecja utworzyła **Polskie Drużyny Strzeleckie**. Z inicjatywy PSL powstały **Drużyny Bartoszowe**. W działalność wojskową zaangażowali się również członkowie **Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”**. Organizacją tą kierował gen. **Józef Haller**.

W 1912 r. – w obliczu narastającego konfliktu międzynarodowego polskie organizacje paramilitarne połączyły siły. Powołano wówczas wspólny skarb oraz komisję. Zasiedli w niej przedstawiciele większości polskich stronnictw z poszczególnych zaborów. Komisja nadzorowała działalność wymienionych organizacji. Komendantem formacji strzeleckich mianowano Józefa Piłsudskiego. Cieszył się on wielkim autorytetem wśród młodzieży.

Z ramienia Związku Strzeleckiego powstała tajna szkoła, która kształciła oficerów. Po jej ukończeniu absolwenci otrzymywali odznakę „Parasol”. Dla wychowanków szkoły była ona powodem do dumy.

Ćwiczenia Związku Strzeleckiego w Zakopanem. Przed kompanią idą: Józef Piłsudski (z lewej) i Kazimierz Sosnkowski.

O pracy w organizacjach paramilitarnych

Do organizacji paramilitarnych przyłączali się młodzi ochotnicy. Często byli to studenci i gimnazjaliści bez jakiegokolwiek przygotowania wojskowego. Szkolenie strzelców rozpoczynano więc od ćwiczeń sportowych. Ochotnicy zgłębiali historię wojskowości, geografię i historię polskich powstań. Poznawali zasady funkcjonowania broni i nowoczesne sposoby walki. Gdy zagrożenie wojenne nasiliło się, przygotowania jeszcze wzmożono. Zakupiono karabiny i prowadzono szkolenia z bronią. Opracowano też plany na wypadek wojny. Dzięki tym działaniom odrodziły się tradycje wojskowe wśród młodych Polaków i Polek – do organizacji paramilitarnych wstępowały bowiem również kobiety. Przygotowywały się one do pracy w służbie medycznej lub w wywiadzie. W organizacjach strzeleckich kształtowano postawy patriotyczne. Wychowankowie poznawali literaturę piękną i dzieje ojczyste. Uroczyście obchodzili ważne rocznice narodowe. Przez kilka lat wyszkolono kilka tysięcy żołnierzy (w tym kilkaset kobiet). Wiele z tych osób wstąpiło później do armii w wolnej Polsce lub piastowało urzędy państwowe.

Legioniści walczyli z wojskiem rosyjskim na obszarze Królestwa Polskiego i na Podhalu. Bili się w Karpatach i na Bukowinie, a także na Wołyniu i w Besarabii (obecnie Mołdawia).
Na zdjęciu: żołnierze II Brygady w okopach w Besarabii w 1915 r.

Wybuch wojny i utworzenie Legionów Polskich

W chwili wybuchu I wojny światowej Józef Piłsudski otrzymał od Austriaków zgodę na mobilizację oddziałów strzeleckich. W Krakowie uformowano **pierwszą kompanię kadrową**, która liczyła około 150 żołnierzy. Dnia 6 sierpnia 1914 r. przekroczyła granice Królestwa Polskiego. Celem było wywołanie powstania przeciwko Rosji. Próba zakończyła się niepowodzeniem, gdyż ludność Kongresówki nie chciała walczyć po stronie państw centralnych.

Niezrażeni tym niepowodzeniem polscy politycy z Galicji zabiegali u Austriaków o rozbudowę polskich oddziałów w ramach armii austro-węgierskiej. Liczyli na to, że w zamian za to wsparcie Wiedeń poprze nasze dążenia do niepodległości. W rezultacie powstały **Legiony Polskie**. Formowano je od lata 1914 r. do lata 1915 r. Ostatecznie utworzono trzy brygady, w których walczyło łącznie około 15 tysięcy ludzi. Byli wśród nich zarówno członkowie organizacji paramilitarnych, jak i ochotnicy. Legioniści walczyli pod austriacką komendą. Jednak Piłsudski – dowódca I Brygady – utrwalał w legionistach mocne przekonanie, że ich prawdziwym zadaniem nie jest zwycięstwo państw centralnych, ale wywalczenie wolności Polski.

Żołnierze Legionów Polskich mieli znaczący udział w sukcesach państw centralnych na froncie wschodnim. Do najcięższych bojów z ich udziałem doszło pod Łowczówkiem w Małopolsce (w grudniu 1914 r.) i pod Kostiuchnówką na Wołyniu (w lipcu 1916 r.). Głośnym echem odbiła się również brawurowa szarża ułanów II Brygady pod Rokitną (w czerwcu 1915 r.).

Więcej na temat

Józef Piłsudski (w środku) i Kazimierz Sosnkowski (pierwszy z lewej) podczas spaceru w twierdzy w Magdeburgu. Obaj wojskowi przebywali tam do listopada 1918 r.

Kryzys przysięgowy i kres Legionów Polskich

W 1915 r. państwa centralne zajęły terytorium Królestwa Polskiego. Wówczas niemieccy okupanci przystąpili do tworzenia Polskiej Siły Zbrojnej (w skrócie: PSZ) pod swoim dowództwem. Jej formowanie rozpoczęli w 1917 r. Do PSZ planowali wcielić Legiony Polskie. Od legionistów zażądali złożenia przysięgi na wierność cesarzowi niemieckiemu. Piłsudski uznał te żądania za dobry pretekst do porzucenia sojuszu z państwami centralnymi. Już od dłuższego czasu uważał, że w polskim interesie jest walka u boku ententy (która zaczęła odnosić na wojnie coraz większe sukcesy). Komendant odmówił złożenia przysięgi na wierność cesarzowi Niemiec. Razem z nim uczynili to żołnierze I i III Brygady. W wyniku **kryzysu przysięgowego** Legiony Polskie przestały istnieć. Piłsudski został uwięziony przez Niemców w twierdzy w Magdeburgu. Oddziały I i III Brygady internowano. Natomiast II Brygada biła się po stronie Austro-Węgier. W lutym 1918 r. przeszła na stronę ententy.

- **Jakie były skutki kryzysu przysięgowego?**

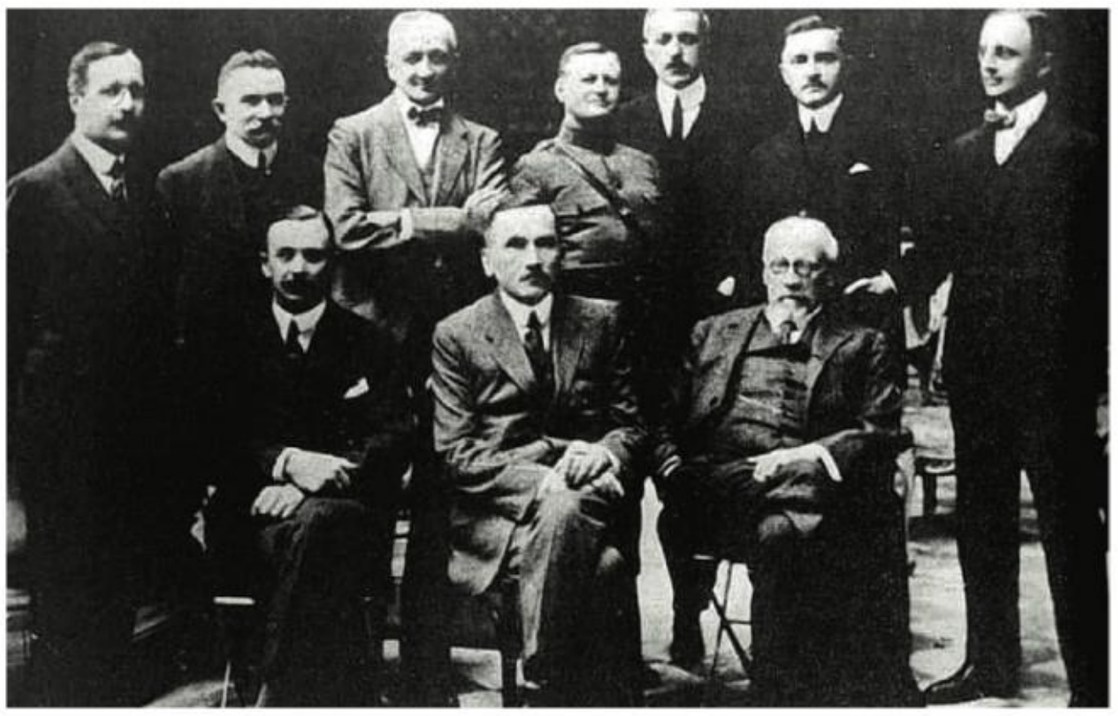
Formacje polskie u boku ententy

Od chwili wybuchu wojny zwolennicy orientacji prorosyjskiej – z Romanem Dmowskim na czele – zabiegali o utworzenie polskich formacji zbrojnych u boku Rosji. Początkowo władze carskie odnosiły się do tego sceptycznie. W 1914 r. uformowano jedynie stosunkowo nieliczny **Legion Puławski**. Ponadto tysiące polskich rekrutów wcielono do armii carskiej.

Sytuacja zmieniła się w 1917 r. – po obaleniu cara Mikołaja II. Dzięki staraniom polskich oficerów w Rosji powołano trzy **korpusy polskie**. Liczyły one prawie 40 tysięcy żołnierzy. W ich skład weszli Polacy wcieleni do armii rosyjskiej, jeńcy wojenni (z armii państw centralnych) oraz uciekinierzy z Królestwa Polskiego.

Armia polska powstała również we Francji. Stało się to możliwe dzięki Dmowskiemu. W czasie wojny wyjechał on do Europy Zachodniej. Zaangażował się tam w działalność dyplomatyczną na rzecz Polski. W sierpniu 1917 r. założył w Lozannie **Komitet Narodowy Polski** (w skrócie: **KNP**), który z czasem przeniósł się do Paryża.

KNP reprezentował polskie interesy na Zachodzie i zabiegał o wskrzeszenie naszej ojczyzny. Dążył też do tego, by Polska była postrzegana jako sojusznik ententy w walce z Niemcami. Miało to duże znaczenie w sytuacji, gdy alianci zyskali przewagę w wojnie. Stało się jasne, że w razie zwycięstwa to od nich będzie zależał kształt powojennego świata i przyszłość naszego państwa. Dzięki zabiegom Dmowskiego ententa uznała KNP za oficjalne polskie przedstawicielstwo, a Polskę – za swojego sojusznika.

Członkowie KNP. Od lewej siedzą: Maurycy Zamoyski, Roman Dmowski i Erazm Piltz [czyt. pilc].

Z trzech korpusów polskich w Rosji najliczniejszy był **I Korpus Polski** pod dowództwem gen. **Józefa Dowbora-Muśnickiego**. Utworzono go latem 1917 r. na Białorusi. Liczył 29 tysięcy żołnierzy. Korpusy nie odegrały większej roli w wojnie z powodu przejęcia władzy przez bolszewików i zawarcia przez nich pokoju brzeskiego z Niemcami. Wiosną 1918 r. rozwiązano I Korpus i III Korpus, a w maju 1918 r. II Korpus został rozbity w ciężkich walkach z Niemcami pod Kaniowem (na Ukrainie). Na zdjęciu: defilada żołnierzy I Korpusu z okazji święta 3 Maja w Bobrujsku na Białorusi w 1918 r.

Polskie oddziały we Francji formowały się od 1917 r. Do miejsc werbunku żołnierzy licznie napływali polscy ochotnicy z całej Francji, a także z USA i Brazylii. Oddziały te utworzyły samodzielną siłę zbrojną – **Armię Polską we Francji**, zwaną też **błękitną armią** (od koloru mundurów). Jej dowódcą był gen. Józef Haller. Armia ta wzięła udział w końcowym etapie wojny. Na początku 1919 r. liczyła około 70 tysięcy żołnierzy. Została wówczas sprowadzona do Polski, gdzie odegrała istotną rolę w walkach o granice. Na zdjęciu: objęcie dowództwa nad błękitną armią przez gen. Hallera.

Legionista i hallerczyk

Zobacz, jak wyglądało umundurowanie i uzbrojenie legionistów oraz hallerczyków, czyli żołnierzy błękitnej armii.

Legionista I Brygady

Legioniści z I Brygady nosili na głowach **maciejówki**. Nazywa się tak czapki z daszkiem i okrągłym denkiem. W II Brygadzie większą popularnością cieszyły się jednak rogatywki. Czapkę zdobił srebrny orzełek bez korony. Orzeł trzymał w szponach tarczę amazonek o kształcie zbliżonym do półksiężyca. Na mniejszej tarczy widniała litera L – Legiony.

Krój i **szara** barwa munduru legionistów to elementy, które nawiązywały do umundurowania polskich związków strzeleckich.

Podstawowym uzbrojeniem legionisty był austriacki karabin mannlicher.

Hallerczyk

Hallerczycy nosili na głowach **rogatywki**. W ten sposób nawiązano do polskich tradycji wojskowych. Na czapce znajdował się metalowy orzeł wsparty na tarczy amazonek, na której umieszczono litery WP – Wojsko Polskie.

Hallerczycy mieli mundury podobne do francuskich – **jasnoniebieskie**. Polacy otrzymali je od Francuzów, którzy mieli w magazynach ich zapas w tym kolorze.

Armia Hallera dysponowała francuskim karabinem Berthiera.

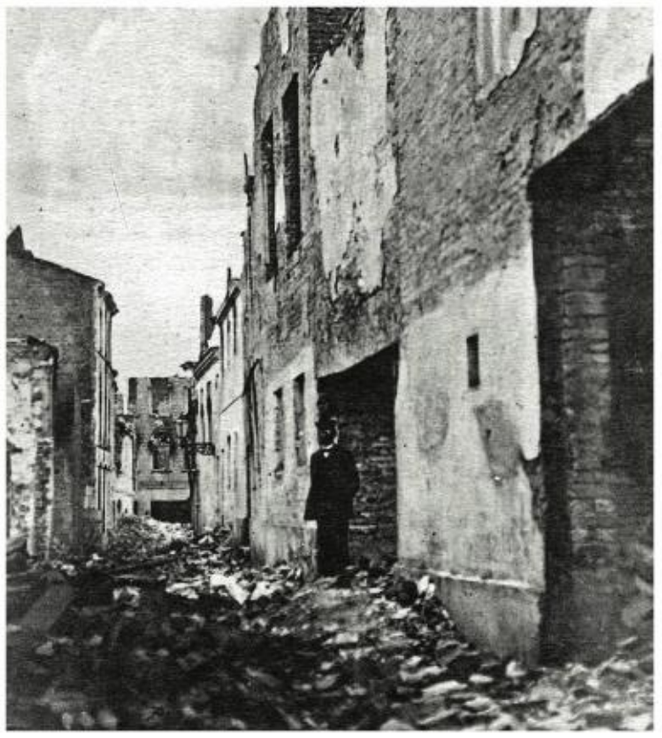

1. Opisz umundurowanie i uzbrojenie żołnierza Legionów Polskich i błękitnej armii gen. Józefa Hallera.
2. Wskaż elementy świadczące o narodowym charakterze obu formacji.
3. Porównaj umundurowanie legionistów i hallerczyków z mundurami żołnierzy armii Królestwa Polskiego z pierwszej połowy XIX w. Jakie zmiany zaszły w umundurowaniu i uzbrojeniu w ciągu 100 lat?

Bilans wojny dla Polaków

Podczas I wojny światowej Polacy podjęli ogromny wysiłek zbrojny. Należeli nie tylko do odrębnych formacji wojskowych walczących u boku zaborców lub ich sojuszników, takich jak Legiony Polskie czy błękitna armia. Wielu naszych rodaków zostało wcielonych również do armii zaborczych. Szacuje się, że w wojnie walczyło około dwóch milionów Polaków (najwięcej w armii austro-węgierskiej). Zginęło około 400 tysięcy spośród nich. Udział w działaniach zbrojnych po obu stronach konfliktu miał często tragiczne konsekwencje, ponieważ polscy żołnierze walczyli przeciwko rodakom. Niekiedy stawali twarzą w twarz członkowie tej samej rodziny.

Wojna przyniosła olbrzymie straty materialne. Zniszczono wiele polskich miast, dróg, mostów, linii kolejowych i fabryk. Przez Kongresówkę i Galicję przechodziła bowiem linia frontu i doszło tu do szczególnie intensywnych walk. Fatalne skutki miała rabunkowa polityka zaborców. Wycofujący się Rosjanie, a potem Niemcy wywozili z ziem polskich maszyny, pociągi i wagony kolejowe. Rekwirowali zwierzęta hodowlane, żywność i surowce. Wszystko to pogorszyło sytuację materialną ludności, którą nękały też epidemie i klęski głodu. Według ustaleń historyków w 1915 r. głód dotknął około dziewięciu milionów ludzi.

Jednym z polskich miast, które najbardziej ucierpiało na skutek działań zbrojnych, był Kalisz. W 1914 r. do miasta wkroczyli Niemcy. Pomimo że nie znajdowały się tu wojska rosyjskie, rozpoczęli systematyczne burzenie zabudowy, rabowali mieszkania i sklepy. Zginęło wówczas wielu kaliszan.

W skrócie

- Orientacje proaustriacka (Piłsudski) i prorosyjska (Dmowski) przed 1914 r.
- Związek Walki Czynnej i organizacje strzeleckie.
- Ważniejsze polskie formacje wojskowe walczące w I wojnie światowej: Legiony Polskie, korpusy polskie w Rosji, Armia Polska we Francji (błękitna armia).
- Komitet Narodowy Polski z Dmowskim na czele – oficjalne przedstawicielstwo polskie na Zachodzie.

Czy już umiesz?

1. Wyjaśnij, na czym polegał spór orientacyjny, który rozgorzał przed 1914 r.
2. Wymień ważniejsze polskie organizacje paramilitarne sprzed I wojny światowej. W jakim zaborze powstały i dlaczego tam?
3. Scharakteryzuj polski wysiłek zbrojny w czasie wielkiej wojny. Oceń go.
4. Opisz działalność Komitetu Narodowego Polskiego. Dlaczego jego działalność miała tak duże znaczenie dla odzyskania niepodległości?
5. Opracujcie hasło encyklopedyczne na temat jednej z polskich formacji wojskowych z lat 1914–1918.

Muzeum Wojska Polskiego

Eksponaty związane z polskim czynem zbrojnym z okresu I wojny światowej możesz zobaczyć w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Znajdują się tu między innymi mundury marszałka Piłsudskiego i gen. Hallera, chorągiew I Pułku Piechoty Legionów Polskich (na zdjęciu) oraz bogata kolekcja broni z czasów wojny.

8

Ze śpiewnika legionisty

Pieśni wojskowe z czasów I wojny światowej, związane głównie z Legionami Polskimi, często towarzyszą nam podczas rozmaitych uroczystości państwowych. Stanowią ważne źródło historyczne. Uzupełniają też naszą wiedzę o realiach życia na froncie, nastrojach żołnierzy oraz o ich nadziejach i obawach.

Pierwsza kadrowa (fragment)

Raduje się serce, raduje się dusza,
Gdy pierwsza kadrowa na wojenkę rusza.
Oj da, oj da dana, kompanio kochana,
Nie masz to jak pierwsza, nie!

Chociaż do Warszawy długą mamy drogę,
Ale przejdziem migiem, byle tylko w nogę.
Oj da, oj da dana...

Chociaż w butach dziury, na mundurach łaty,
To pierwsza kadrowa pójdzie na armaty.
Oj da, oj da dana...

Źródło: T. Oster-Ostrowski, *Pierwsza kadrowa*, w: *Marsz, marsz Polonia. Pieśni, z którymi szliśmy do niepodległości*, wybór i oprac. W. Panek, Warszawa 1988

Pierwsza kadrowa jest jedną z najpopularniejszych pieśni legionowych. Powstała w sierpniu 1914 r. w czasie trwającego kilka dni marszu pierwszej kompanii kadrowej do Królestwa Polskiego. Kilka miesięcy później formacje strzeleckie (w tym kompania kadrowa) weszły w skład I Brygady Legionów Polskich pod dowództwem Józefa Piłsudskiego. Stąd popularność pieśni w Legionach.

Pieśń o Wodzu miłym (fragmenty)

Jedzie, jedzie na Kasztance[1],
Siwy strzelca strój!
Hej, hej, komendancie[2],
Miły wodzu mój!
Gdzie szabelka twa ze stali,
Przecież idziem w bój?
Hej, hej, komendancie...
Gdzie twój mundur generalski,
Złotem wyszywany?
Hej, hej, komendancie...
Masz wierniejszych niż stal chłodna
Młodych strzelców rój...
Hej, hej, komendancie...

[1] Kasztanka – klacz ofiarowana Józefowi Piłsudskiemu w 1914 r. przez szlachcica Eustachego Romera. Piłsudski bardzo ją lubił. Kasztanka została uwieczniona na kilku obrazach Wojciecha Kossaka oraz w literaturze tamtego okresu.

[2] Komendant – Józef Piłsudski.

Źródło: W. Biernacki, *Pieśń o Wodzu miłym*, https://bibliotekapiosenki.pl, dostęp: 27.06.2019 r.

Pieśń o Wodzu miłym była wyrazem sympatii, jaką żołnierze Legionów Polskich żywili do Józefa Piłsudskiego. Jej słowa napisał oficer I Brygady Wacław Biernacki „Kostek" w marcu 1915 r. Piosenka zdobyła dużą popularność wśród legionistów. Już w odrodzonej Polsce, przed II wojną światową, była obowiązkowo omawiana w szkole.

Jerzy Kossak, *Wymarsz pierwszej kompanii kadrowej z Oleandrów w Krakowie dnia 6 sierpnia 1914 r.*

My, Pierwsza Brygada (fragment)

Legiony to, żołnierska nuta,
Legiony to, straceńców los,
Legiony to, rycerska buta[1],
Legiony to, ofiarny stos!

My, Pierwsza Brygada,
Strzelecka gromada,
Na stos, rzuciliśmy,
Swój życia los, na stos, na stos!

Mówili, żeśmy stumanieni[2],
nie wierząc w to, że chcieć – to móc,
Lecz trwaliśmy osamotnieni,
A z nami był nasz drogi Wódz!

My, Pierwsza Brygada…

[1] Buta – zbytnia pewność siebie.

[2] Stumanieni – oszukani, ogłupieni.

Źródło: T. Biernacki, A. Hałaciński, *My, Pierwsza Brygada*, https://bibliotekapiosenki.pl, dostęp: 27.06.2019 r.

Utwór *My, Pierwsza Brygada* powstał w czasach kryzysu przysięgowego w 1917 r. Za autorów słów są uznawani dwaj legioniści – Tadeusz Biernacki i Andrzej Hałaciński. Pieśń wyraża rozżalenie legionistów przetrzymywanych przez Austriaków i zawód postawą tej części społeczeństwa polskiego, która krytykowała ich walkę po stronie Austro-Węgier. Utwór był wysoko ceniony przez Piłsudskiego. Komendant określił go jako *najdumniejszą pieśń, jaką kiedykolwiek Polska stworzyła*. W II Rzeczypospolitej utwór *My, Pierwsza Brygada* był nieoficjalnym hymnem Wojska Polskiego. Pretendował też do roli hymnu narodowego.

Rozkwitają pąki białych róż (fragment)

Rozkwitają pąki białych róż,
Jasiuleńku, wróć z wojenki już.
Wróć do chaty jak za dawnych lat,
Dam ci za to róży najpiękniejszy kwiat.

Kładłam ci ja idącemu w bój
Białą różę za karabin twój.
Nimeś odszedł, Jasiuleńku, stąd,
Nimeś próg przestąpił, kwiat na ziemi zwiądł.

Źródło: J. Lankau, K. Wroczyński, *Rozkwitają pąki białych róż*, w: *Marsz, marsz Polonia…*

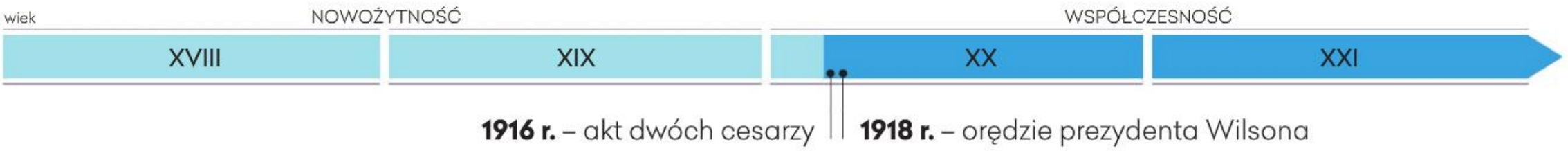
Ta pieśń powstała w czasie I wojny światowej. Jednak największą popularność zyskała po 1918 r., gdy poeta Kazimierz Wroczyński włączył ją do programu kabaretu Czarny Kot.

1. Wskaż strofy zagrzewające żołnierzy do walki. Co ich do niej motywowało?
2. Czego się dowiadujemy o warunkach legionowego życia na podstawie pieśni *Pierwsza kadrowa* i *My, Pierwsza Brygada*?
3. Na podstawie *Pieśni o Wodzu miłym* opisz stosunek legionistów do Józefa Piłsudskiego. Jak myślisz, jaką rolę odgrywały wybitne osobowości (politycy, dowódcy) w czasie przełomowych wydarzeń historycznych?
4. Posłuchaj pieśni *Pierwsza kadrowa* i *Rozkwitają pąki białych róż*. Porównaj nastrój obu utworów. Z czego on wynika?

Jerzy Kossak, *Major Edward Rydz-Śmigły na czele III batalionu I Brygady w ataku na pozycje rosyjskie pod Laskami w dniu 28 października 1914 r.*

5.5 Sprawa polska w czasie wielkiej wojny

Podejmij temat

- Wymień polskie formacje wojskowe z czasów I wojny światowej.

Polska Organizacja Wojskowa została utworzona z inicjatywy Piłsudskiego w Warszawie w 1914 r. Działała w Królestwie Polskim, Galicji oraz na ziemiach zabranych. Jesienią 1918 r. liczyła kilkanaście tysięcy członków.

Mocarstwa zaborcze a sprawa polska

Przed wybuchem wielkiej wojny oraz w jej początkach zaborcy nie poruszali kwestii niepodległości Polski. W zasadzie nie widzieli też potrzeby utworzenia odrębnych formacji zbrojnych na naszych ziemiach (wyjątkiem były Legiony Polskie). Wprawdzie w 1914 r. główni dowódcy armii zaborczych wydali specjalne odezwy, które miały pozyskać przychylność naszego społeczeństwa. Były one jednak bardzo ogólnikowe. Zaborcy nie złożyli żadnych konkretnych deklaracji dotyczących tego, jak miałaby wyglądać przyszłość ziem polskich w razie zwycięstwa jednej ze stron.

Sytuacja w zasadzie nie zmieniła się również po zajęciu Kongresówki przez armie austro-węgierską i niemiecką w 1915 r. Tymczasem Polacy coraz głośniej domagali się utworzenia własnego państwa. Wyrazicielem tych poglądów był **Józef Piłsudski**. Komendant zaczął poważnie wątpić w to, że wysiłek zbrojny Legionów Polskich zostanie przez Austriaków właściwie doceniony. Coraz wyraźniej dystansował się więc od współpracy z państwami centralnymi. Jednocześnie konsekwentnie rozbudowywał struktury tajnej **Polskiej Organizacji Wojskowej** (w skrócie: **POW**). Celem tej formacji było wywołanie powstania narodowego.

W 1916 r., w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja nasi rodacy zorganizowali w Warszawie i innych miastach Kongresówki potężne manifestacje patriotyczne. Dla okupantów był to poważny sygnał, że polskich dążeń niepodległościowych nie powinni lekceważyć.

Akt 5 listopada i powstanie Rady Regencyjnej

W 1916 r. – mimo krwawych walk pod Verdun – Niemcy nie zdołali pokonać Francji. Liczba ofiar rosła, potrzebni byli nowi rekruci. W tej sytuacji Niemcy i Austriacy zdecydowali się na ustępstwa wobec Polaków. Zaborcy liczyli, że w odpowiedzi na to ochotnicy z Królestwa Kongresowego zaczną się zgłaszać do ich armii. Nie mogli wcielić ich siłą, gdyż prawo międzynarodowe zakazywało poboru rekrutów z podbitych ziem.

Najważniejszym gestem poczynionym wobec Polaków było wydanie przez niemieckie i austriackie władze okupacyjne **aktu 5 listopada 1916 r.** W porównaniu z odezwami z 1914 r. zawierał on już konkretne obietnice. Zapowiedziano w nim utworzenie samodzielnego państwa polskiego jako monarchii konstytucyjnej oraz polskiej armii. Dokument został podpisany przez obu władców, stąd jest nazywany **aktem dwóch cesarzy**. Miał duże znaczenie dla sprawy naszej niepodległości. Niemcy i Austriacy po raz pierwszy od czasu rozbiorów uznali prawo Polaków do własnego państwa. W ten sposób podważali ład wiedeński, który sami współtworzyli.

Skutkiem aktu dwóch cesarzy było proklamowanie Królestwa Polskiego i powołanie odrębnych sił zbrojnych. Powstały również polskie ośrodki władzy. Najważniejszym z nich była **Rada Regencyjna** utworzona w **1917 r.**

Do mieszkańców
Warszawskiego
jeneralnego gubernatorstwa!

Z najwyższego rozkazu Jego Cesarskiej Mości Cesarza Niemieckiego.

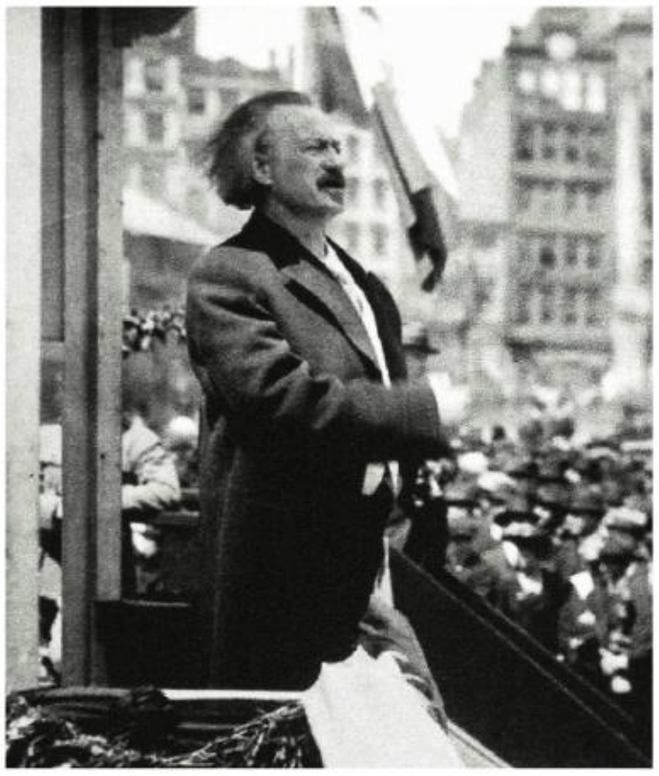
Jenerał-Gubernator
v. Beseler.

W akcie 5 listopada nie określono granic przyszłego państwa polskiego. Oznajmiono tylko, że powstanie ono na obszarze zaboru rosyjskiego. Ta mglista deklaracja nie przekonała Polaków do zaangażowania się w walkę po stronie państw centralnych.

Członkowie Rady Regencyjnej: hrabia Józef Ostrowski, arcybiskup Aleksander Kakowski i książę Zdzisław Lubomirski (ówczesny prezydent Warszawy)

Rada miała pełnić funkcje państwowe do czasu powołania króla. Podjęła olbrzymi wysiłek na rzecz budowy przyszłego państwa. Opracowała przepisy prawne, przygotowała kadrę urzędniczą. Organizowała skarb, sądownictwo i system oświaty. Pod koniec 1917 r. powołała pierwszy polski rząd. Pomimo niewątpliwych zasług Rada Regencyjna – utworzona z nadania okupantów i zależna od nich – miała niewielkie poparcie wśród Polaków. Sympatia społeczeństwa była po stronie ententy. W 1917 r. znaczna część legionistów z Piłsudskim na czele odmówiła kontynuowania walki pod dowództwem niemieckim (tzw. **kryzys przysięgowy**). W rezultacie komendant został uwięziony przez Niemców w Magdeburgu, a większość legionistów internowano. Decyzja Piłsudskiego była podyktowana troską o ojczyznę. W 1917 r. Rosja dopuściła możliwość utworzenia niepodległej Polski, a ententa uzyskała przewagę w wojnie. Komendant uznał, że w interesie naszego narodu jest walka właśnie po stronie aliantów. Ten odważny sprzeciw wobec Niemców umocnił jego autorytet w społeczeństwie.

Ignacy Jan Paderewski był wybitnym pianistą, kompozytorem i działaczem społecznym. W czasie I wojny światowej z Henrykiem Sienkiewiczem organizował pomoc dla ofiar wojny na ziemiach polskich. Dużo koncertował w Europie i USA, a pracę artystyczną łączył z działalnością dobroczynną i polityczną.

Państwa ententy wobec sprawy polskiej

Do 1917 r. mocarstwa – Wielka Brytania i Francja – uważały kwestię polskiej niepodległości za wewnętrzną sprawę Rosji. Zmieniło się to dopiero z chwilą upadku caratu w 1917 r. Przełomowe znaczenie miały deklaracje rosyjskie. W marcu 1917 r. Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich dopuściła możliwość powstania niepodległej Polski. Podobne oświadczenie złożył rosyjski Rząd Tymczasowy. W listopadzie 1917 r. prawo Polaków do samostanowienia zagwarantowali też bolszewicy, którzy zdobyli władzę w Rosji w wyniku rewolucji październikowej. Deklaracje te były istotne, ale nie zmieniły w zasadzie sytuacji Polaków. Większość naszych ziem znajdowała się bowiem pod okupacją państw centralnych. Pomimo tego Roman Dmowski i jego współpracownicy z Komitetu Narodowego Polskiego dbali o to, by Polska była postrzegana jako ważny sojusznik w walce z Niemcami. W tym celu starali się o utworzenie naszych formacji wojskowych u boku aliantów. Skutkiem tych dążeń było powstanie błękitnej armii we Francji. O przychylność dla polskiej sprawy na arenie międzynarodowej usilnie zabiegał **Ignacy Jan Paderewski** związany z KNP. W znacznym stopniu dzięki jego zaangażowaniu ówczesny prezydent USA **Thomas Woodrow Wilson** [czyt. tomas łudroł łilson] opowiedział się za powstaniem niepodległej Polski. W swoim 14-punktowym orędziu skierowanym do amerykańskiego Kongresu **8 stycznia 1918 r.** zaznaczył, że powrót naszego państwa na mapę świata jest niezbędny dla utrzymania międzynarodowego pokoju.

Deklaracji USA – mocarstwa, które zyskiwało dominującą pozycję w świecie – alianci nie mogli zlekceważyć. Dlatego 3 czerwca 1918 r. Wielka Brytania, Francja i Włochy ogłosiły tak zwaną **deklarację wersalską**. Przewidywała ona utworzenie wolnej Polski z dostępem do morza.

13. punkt orędzia prezydenta Wilsona z 8 stycznia 1918 roku

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

[…] 13. Należy stworzyć niezawisłe[1] państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.

Źródło: Orędzie prezydenta Thomasa Woodrowa Wilsona do Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej z 8 stycznia 1918 r., w: Wiek XX w źródłach…

[1] Niezawisłe – niepodległe, samodzielne.

Prezydent Wilson wygłasza orędzie w Kongresie.

1. Jak Wilson uzasadniał konieczność powstania niepodległej Polski?
2. Jakie ziemie, zdaniem prezydenta USA, powinny wejść w skład przyszłego państwa polskiego?

Ku wolności

Orędzie Wilsona przyniosło duże korzyści sprawie polskiej. Jednak jeszcze na początku 1918 r. nie było pewne, czy nasze państwo odzyska niepodległość. Królestwo Kongresowe wciąż znajdowało się pod okupacją niemiecką i austriacką, a zaborcy z niechęcią odnosili się do przyznania Polakom większych swobód politycznych. Piłsudski przebywał w więzieniu w Magdeburgu. Jedynym pozytywnym aspektem była działalność Rady Regencyjnej i KNP. Sytuację skomplikowało zawarcie przez Niemców **pokoju brzeskiego** z bolszewikami w marcu 1918 r. Zawarty traktat wykluczał Rosję z udziału w wojnie i umacniał niemieckie panowanie na wschodzie Europy. Poważnym problemem było wspieranie przez Niemców ukraińskiego ruchu niepodległościowego, który silnie rozwinął się w czasie I wojny światowej. Ukraińcy rościli sobie prawa do wschodniej Galicji, co stanowiło zagrożenie dla naszych dążeń niepodległościowych w tym regionie.

Sytuacja na korzyść Polski zmieniła się, gdy ententa odniosła zwycięstwo nad Niemcami na froncie zachodnim, a w państwach zaborczych nasiliły się niepokoje wewnętrzne. Jesienią 1918 r. rozpadły się Austro-Węgry i doszło do wystąpień rewolucyjnych w Niemczech. W Rosji trwała wojna domowa między białymi i czerwonymi. Przyszłość Europy zależała od mocarstw zachodnich, które uznały polski wkład w zwycięstwo i popierały nasze dążenia do niepodległości.

Pomnik Grunwaldzki w Krakowie

W 1910 r. z inicjatywy Paderewskiego na placu Jana Matejki w Krakowie odsłonięto pomnik Grunwaldzki. Monument został ufundowany przez pianistę z okazji 500. rocznicy bitwy pod Grunwaldem. Przedstawia króla Władysława Jagiełłę na koniu. W 1939 r. pomnik został zburzony przez Niemców. Zrekonstruowano go dopiero w 1976 r. na podstawie fotografii. Obecnie znajduje się przed nim Grób Nieznanego Żołnierza.

W skrócie

- Akt 5 listopada 1916 r. i proklamacja Królestwa Polskiego. Rada Regencyjna – pierwsze prace państwowotwórcze w Królestwie Polskim okupowanym jeszcze przez Niemcy i Austro-Węgry.
- Umiędzynarodowienie sprawy polskiej: deklaracje Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich oraz rosyjskiego Rządu Tymczasowego, orędzie prezydenta USA Wilsona z 8 stycznia 1918 r., deklaracja wersalska.

Czy już umiesz?

1. Porównaj stosunek zaborców do sprawy polskiej niepodległości w przededniu wojny i po jej wybuchu.
2. Wymień działania na rzecz odbudowy państwa podjęte przez Radę Regencyjną.
3. Czy w momencie zdobycia przewagi przez państwa ententy spór orientacyjny sprzed wojny miał znaczenie? Odpowiedz na to pytanie, uwzględniając politykę Józefa Piłsudskiego.
4. Omów znaczenie następujących wydarzeń dla odzyskania niepodległości przez Polskę: obalenie caratu i rewolucje w Rosji, wygłoszenie orędzia przez Wilsona, zwycięstwo ententy w wielkiej wojnie, rewolucja w Niemczech.
5. Napisz list do rządów mocarstw zachodnich z prośbą o poparcie naszych dążeń niepodległościowych.
6. Opisz wysiłki podejmowane przez Romana Dmowskiego i Ignacego Jana Paderewskiego na rzecz umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Oceń je.

Podsumowanie działu 5

1 Oceń znaczenie poniższych faktów dla przebiegu i wyniku wielkiej wojny.

zwycięstwo Francuzów nad Marną w 1914 r. | przystąpienie USA do walki po stronie ententy
rewolucja październikowa w Rosji | wystąpienia narodowowyzwoleńcze w Austro-Węgrzech
rozejm w Compiègne

2 Porównaj przyczyny i następstwa dwóch rosyjskich rewolucji: lutowej i październikowej.

3 Przyjrzyj się zamieszczonym zdjęciom. Powiedz, kogo przedstawiają. Omów zasługi tych postaci dla odzyskania niepodległości przez Polskę.

4 Przeczytaj fragment aktu dwóch cesarzy i odpowiedz na pytania.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami panowaniu rosyjskiemu wydarte, do szczęśliwej wywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość, Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier, oraz Jego Cesarska Mość, Cesarz Niemiecki, ułożyli się[1], by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się.

Nowe Królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmie[2], potrzebne do swobodnego sił swych rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów […].

Źródło: *Wiek XX w źródłach…*

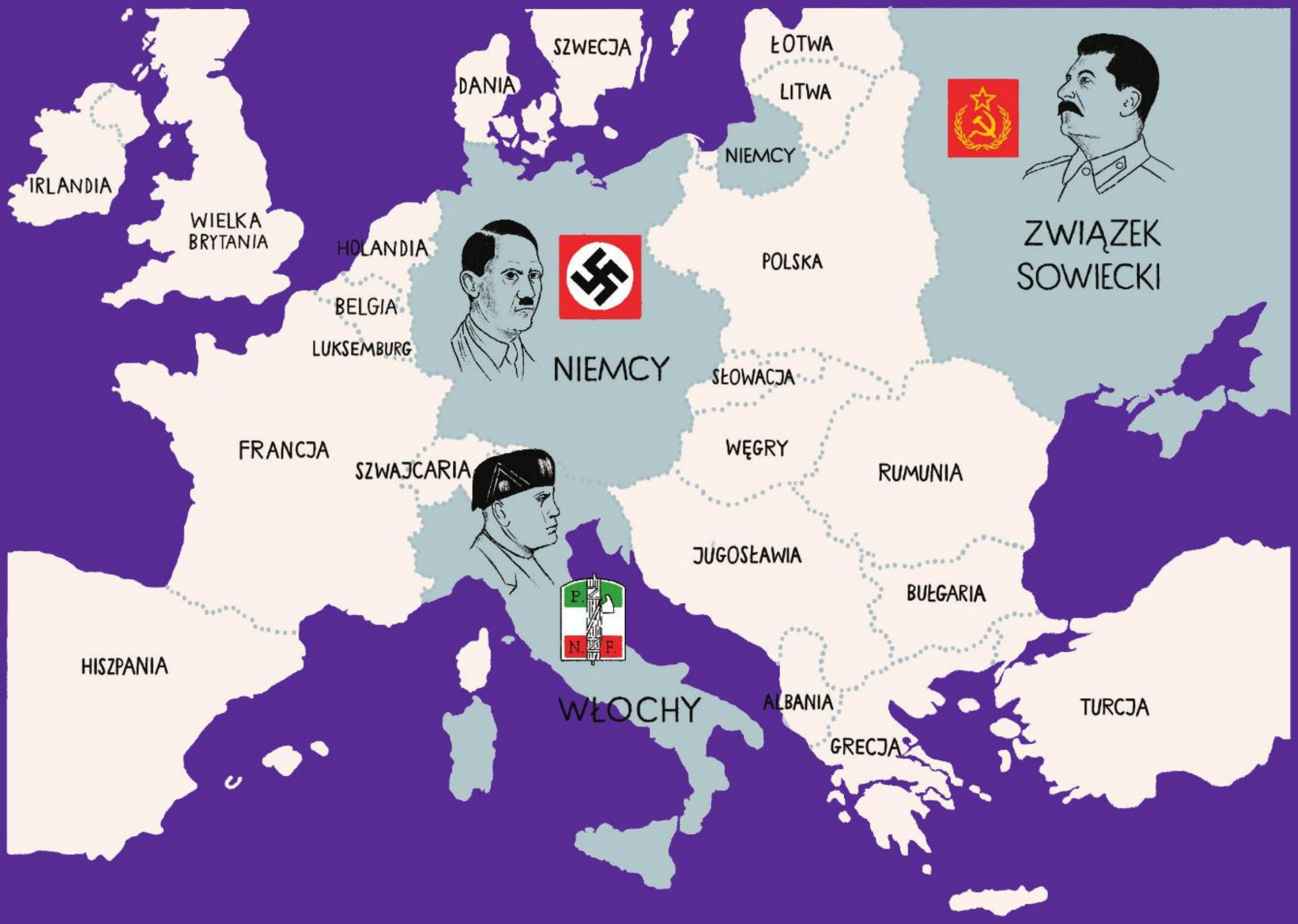
[1] Ułożyli się – doszli do porozumienia.

[2] Znajdzie […] rękojmie – otrzyma gwarancje.

a) Kto i kiedy wydał dokument, którego fragment został zacytowany powyżej?
b) Jakie dostrzegasz związki między wydaniem niniejszego aktu a utworzeniem Rady Regencyjnej?
c) Przedstaw, jak twórcy tego dokumentu widzieli przyszłość Polski.
d) Oceń znaczenie tego dokumentu dla sprawy polskiej niepodległości.

5 Przedstaw pomysł lub zaprojektuj plakat zachęcający Polaków do wstępowania do Legionów Polskich, korpusów polskich lub błękitnej armii w czasie I wojny światowej.

6. Świat w dwudziestoleciu międzywojennym

1. Podaj nazwiska dyktatorów, których podobizny zostały ukazane na ilustracji. Sprawdź, w jakich latach sprawowali władzę.
2. Jaki wpływ na losy świata miały te postacie? Czy zapisały się w dziejach negatywnie czy pozytywnie? Uzasadnij odpowiedź.
3. Podaj nazwy zamieszczonych symboli. Wyjaśnij ich pochodzenie i omów współczesną symbolikę. Skorzystaj z dostępnych źródeł informacji.

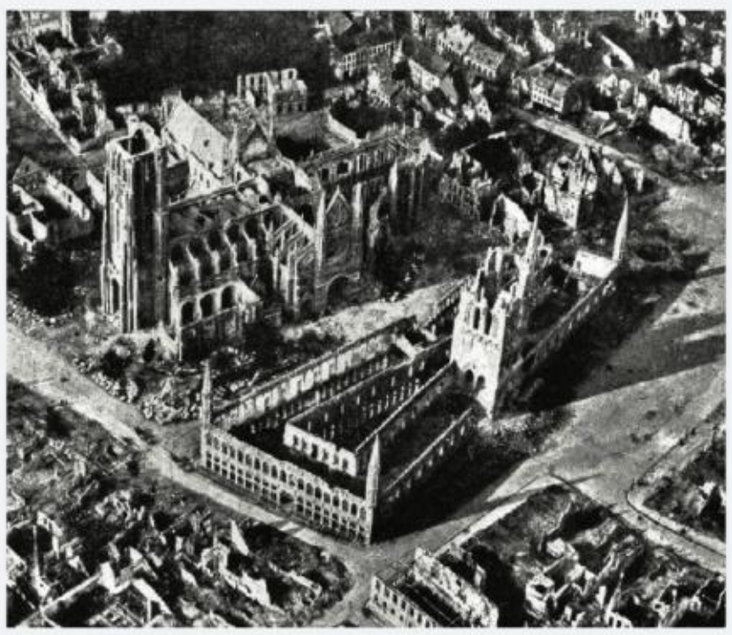
6.1 Ład wersalski

Podejmij temat

● Omów skutki I wojny światowej na podstawie grafiki i zdjęć.

Ruiny Ypres w Belgii – widoczne pozostałości zabytkowych sukiennic i katedry

Kanadyjski żołnierz ranny podczas wielkiej wojny – na ciele widać oparzenia będące skutkiem ataku gazowego

Krajobraz po wojnie

Pierwsza wojna światowa była największym ze wszystkich dotychczasowych konfliktów zbrojnych. Pochłonęła ponad 10 milionów ofiar wśród żołnierzy. Drugie tyle osób było rannych. Miliony cywilów zmarły w wyniku działań zbrojnych, chorób i głodu. Skutkiem wojny była **pandemia grypy hiszpanki** w latach 1918 i 1919. Choroba została przeniesiona przez żołnierzy amerykańskich do Europy. Spowodowała śmierć 50 milionów ludzi na całym świecie.

Podczas wojny zniszczono zabudowę wielu miast, ucierpiały zakłady przemysłowe, linie kolejowe i zasiewy zboża. Najbardziej spustoszono północne obszary Francji i Włoch, a także ziemie polskie i rosyjskie. Wielu ludzi straciło domy, kilka milionów osób musiało opuścić swoje miejsce zamieszkania.

Wykrwawiona i zniszczona Europa utraciła dominującą pozycję w świecie na rzecz **Stanów Zjednoczonych**. Udział w wojnie przyczynił się do wzrostu znaczenia tego państwa – zarówno politycznego, jak i militarnego. Rozwinęła się amerykańska gospodarka, najpotężniejsza na świecie.

Pandemia – epidemia obejmująca swym zasięgiem bardzo duże obszary.

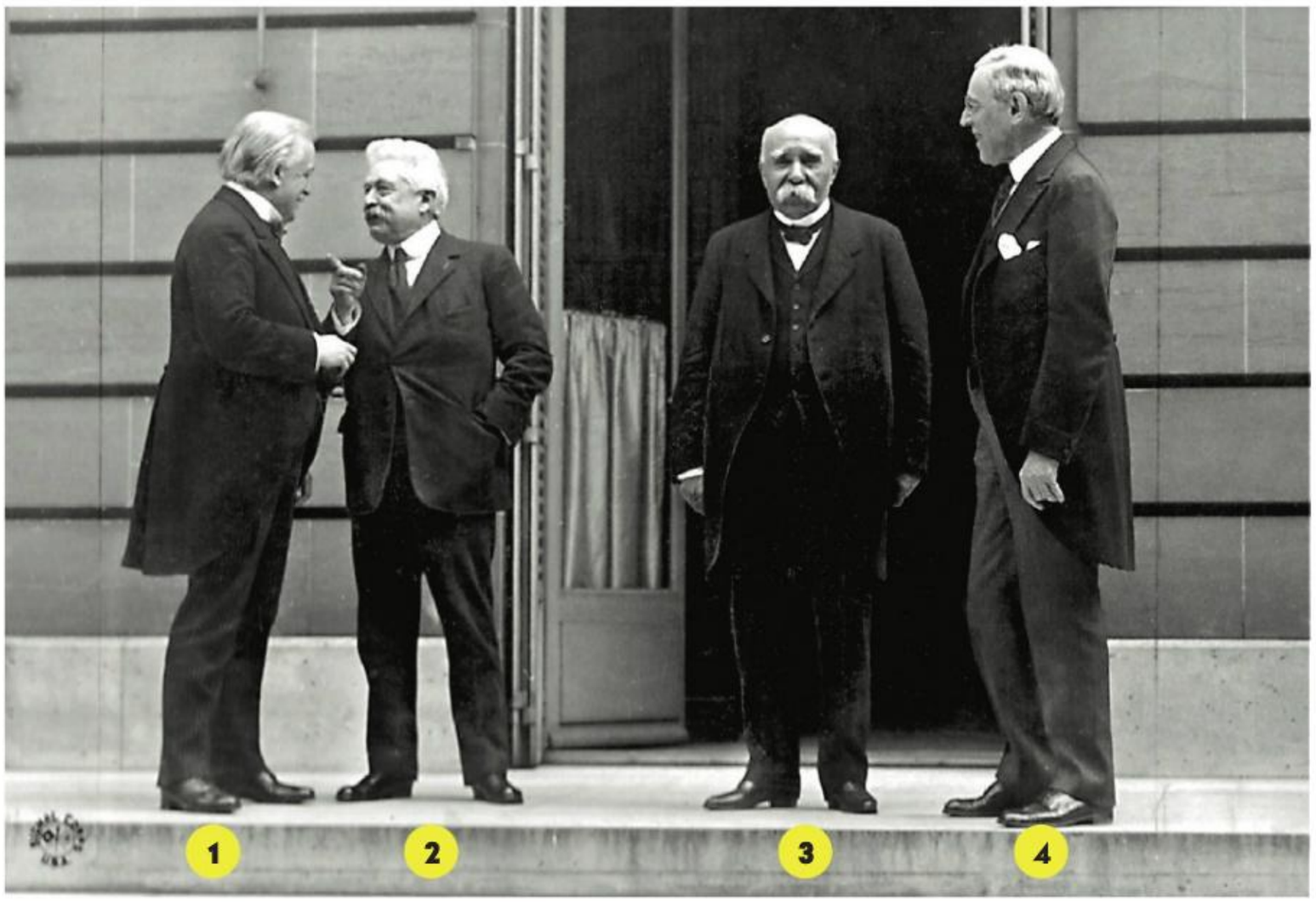

Amerykańscy żołnierze chorzy na grypę hiszpankę

Konferencja w Paryżu i traktat wersalski

Zwycięzcą I wojny światowej była ententa, która podyktowała ciężkie warunki pokoju Niemcom i ich sojusznikom. Szczegóły traktatu pokojowego ustalono podczas **konferencji pokojowej** w **Wersalu** pod **Paryżem**, którą zwołano w **styczniu 1919 r.** Wzięły w niej udział delegacje z 27 państw, w tym z Polski. Kluczowe decyzje podejmowały trzy kraje: Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja, a w niektórych sprawach także Włochy i Japonia. Do Paryża nie zaproszono przedstawicieli Niemiec. Dano im jedynie gotowy dokument do podpisu. W konferencji nie uczestniczyli również dyplomaci z Rosji sowieckiej, której rządu ententa nie uznawała.

Warunki traktatu wersalskiego sformułowano w wyniku debat, dyskusji i sporów toczonych przez wiele miesięcy podczas konferencji. Został on podpisany **28 czerwca 1919 r.** przez delegacje zwycięskich państw oraz przez Niemcy.

Najważniejsi politycy w czasie konferencji pokojowej w Paryżu:
1. **David Lloyd George** [czyt. dejwit lojd dżordż] – premier Wielkiej Brytanii. Nie chciał, żeby Francja wzmocniła się kosztem Niemiec, dlatego sprzeciwiał się ich nadmiernemu karaniu.
2. **Vittorio Emanuele Orlando** [czyt. wittorio emanuel orlando] – premier Włoch. Liczył na to, że jego kraj zdobędzie znaczące nabytki terytorialne kosztem Austro-Węgier.
3. **Georges Clemenceau** [czyt. żorż klemę**so**] – premier Francji. Jego kraj poniósł znaczne straty wojenne. Z tego powodu Clemenceau dążył do surowego ukarania Niemców.
4. **Thomas Woodrow Wilson** – prezydent USA. W kwestii Niemiec podzielał stanowisko brytyjskie.

Więcej na temat

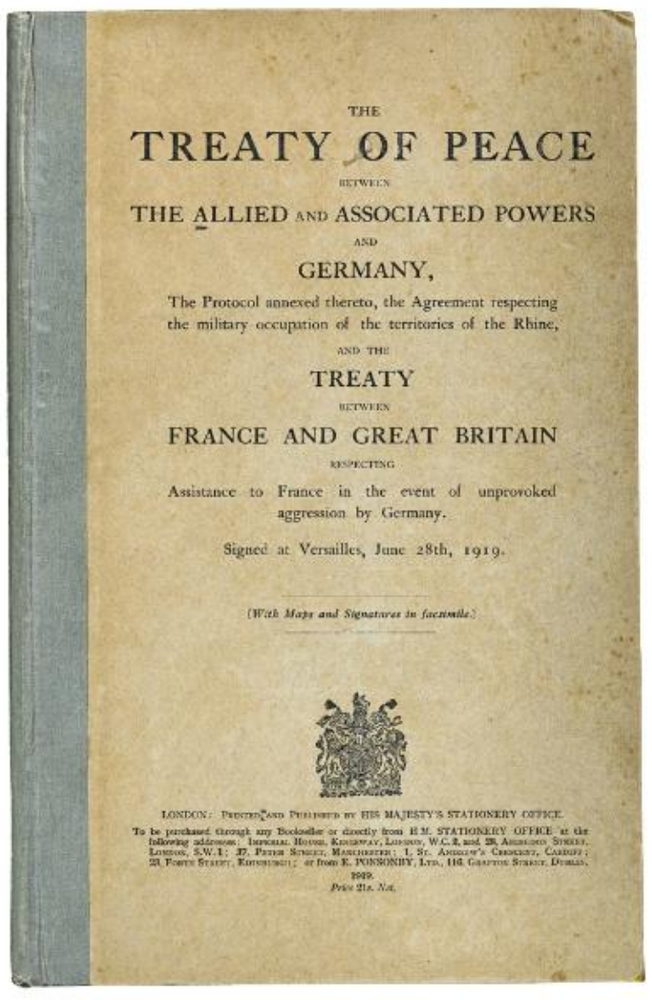
Zasady obowiązujące podczas konferencji w Paryżu

Podczas konferencji za punkt wyjścia w rozmowach o nowym kształcie Europy przyjęto słynne 14-punktowe orędzie prezydenta Wilsona ze stycznia 1918 r. Amerykański przywódca zawarł w nim warunki konieczne dla zachowania międzynarodowego pokoju. Były to: jawność układów zawieranych pomiędzy państwami, swoboda żeglugi, zniesienie ograniczeń w handlu i rozbrojenie. Poza tym Wilson uważał, że należy uwzględniać nie tylko interesy mocarstw kolonialnych, ale również mieszkańców kolonii. Równie istotne, zdaniem prezydenta, było poszanowanie prawa poszczególnych narodów do niepodległości lub autonomii. Dotyczyło to między innymi Polaków i innych narodów, które zamieszkiwały Monarchię Austro-Węgierską. Poruszenie tej kwestii przez Wilsona – przywódcę światowego mocarstwa – miało kluczowe znaczenie dla powodzenia dążeń narodowych.

- Porównaj zasady przyjęte podczas konferencji paryskiej z tymi obowiązującymi w czasie kongresu wiedeńskiego. Jak w 1919 r. odnoszono się do kwestii narodowej, a jak – w 1815 r.?

Powiśle – tereny znajdujące się w dolnym biegu Wisły, na wschodnim brzegu tej rzeki.

Liga Narodów – międzynarodowa organizacja pokojowa. Jej głównym organem kierowniczym była Rada Ligi Narodów. Składała się z członków stałych (przedstawicieli mocarstw) i niestałych (reprezentantów innych państw wybieranych na określoną kadencję). Większość krajów europejskich przystąpiła do Ligi Narodów w 1919 r. (m.in. Polska). Przejściowo jej członkami były Niemcy (1926–1933) i Związek Sowiecki (1934–1939). Do organizacji nie przystąpiły Stany Zjednoczone. Liga Narodów została formalnie rozwiązana w 1946 r.

THE
TREATY OF PEACE
BETWEEN
THE ALLIED AND ASSOCIATED POWERS
AND
GERMANY,
The Protocol annexed thereto, the Agreement respecting the military occupation of the territories of the Rhine,
AND THE
TREATY
BETWEEN
FRANCE AND GREAT BRITAIN
RESPECTING
Assistance to France in the event of unprovoked aggression by Germany.
Signed at Versailles, June 28th, 1919.
[With Maps and Signatures in facsimile.]
LONDON: PRINTED AND PUBLISHED BY HIS MAJESTY'S STATIONERY OFFICE.
To be purchased through any Bookseller or directly from H.M. STATIONERY OFFICE at the following addresses: IMPERIAL HOUSE, KINGSWAY, LONDON, W.C. 2, and 28, ABINGDON STREET, LONDON, S.W. 1; 37, PETER STREET, MANCHESTER; 1, ST. ANDREW'S CRESCENT, CARDIFF; 23, FORTH STREET, EDINBURGH; or from E. PONSONBY, LTD., 116, GRAFTON STREET, DUBLIN.
1919.
Price 2½d. Net.

Traktat wersalski oraz inne układy pokojowe podpisane z państwami centralnymi stały się podstawą tak zwanego **systemu wersalskiego** (ładu wersalskiego). Powyżej: okładka angielskiej wersji traktatu.

Traktat wersalski

Zasadniczą część traktatu wersalskiego stanowiły postanowienia wobec Niemiec, które obarczono winą za wywołanie wojny. Utraciły one **Alzację** i **Lotaryngię** na rzecz Francji. Musiały też oddać pograniczne terytoria Belgii oraz Danii. Uprzemysłowione **Zagłębie Saary** [czyt. zary] dostało się na 15 lat pod okupację wojsk alianckich. Natomiast **Nadrenia** (szeroki pas ziem nad rzeką Ren między Niemcami a Francją) została ogłoszona strefą zdemilitaryzowaną. Dla Berlina oznaczało to zakaz utrzymywania na tym obszarze wojsk. Takie ograniczenie miało na celu zwiększenie bezpieczeństwa Francji. Największe straty Niemcy poniosły na rzecz Polski. Musiały jej zwrócić **Wielkopolskę** i **Pomorze Gdańskie** (bez Gdańska). Ludność Górnego Śląska, Warmii, Mazur i **Powiśla** miała zdecydować o przynależności do Polski lub Niemiec w **plebiscycie**. Gdańsk uzyskał status wolnego miasta. W wyniku traktatu państwo niemieckie utraciło wszystkie kolonie.

Ważnym postanowieniem było **rozbrojenie Niemiec**. Zakładało ono: zniesienie obowiązku powszechnej służby wojskowej, ograniczenie liczebności armii do 100 tysięcy żołnierzy, zakaz rozbudowy przemysłu wojennego, posiadania lotnictwa wojskowego i łodzi podwodnych. Ponadto zobowiązano Niemców do wypłacenia zwycięzcom odszkodowań za straty wojenne.

Na mocy traktatu wersalskiego powstała **Liga Narodów**. Do zadań tej organizacji należało utrzymanie pokoju na świecie i rozwiązywanie sporów między państwami. Liga pilnowała, by postanowienia konferencji w Paryżu były przestrzegane. Organizacja nie miała własnej armii. Wszelkie spory rozwiązywała środkami pokojowymi.

Mały traktat wersalski

Postanowienia konferencji w Paryżu uzupełniał **mały traktat wersalski**. Nakładał on na wiele krajów (w tym Polskę) obowiązek ochrony praw mniejszości narodowych i religijnych. Umożliwiał też mocarstwom ingerencję w wewnętrzne sprawy tego państwa, które naruszy jego warunki. Dokumentu nie podpisały Niemcy. W rezultacie w tym kraju mniejszość polska – której prawa nagminnie łamano – była pozbawiona ochrony międzynarodowej. Natomiast mniejszość niemiecka w Polsce taką ochronę miała.

Traktaty z Austrią, Węgrami, Bułgarią i Turcją

W latach 1919 i 1920 zwycięskie państwa zawarły osobne układy pokojowe z sojusznikami Niemiec. Na mocy traktatów z Austrią i Węgrami przypieczętowano rozpad Monarchii Austro-Węgierskiej, który zaczął się już pod koniec wojny. W efekcie powstały dwa nowe państwa – **Austria** i **Węgry**, których terytoria okrojono. Pozostałe obszary, dawniej tworzące cesarstwo Habsburgów, stały się częścią innych państw, m.in. Polski, Czechosłowacji i Włoch. Na mocy zawartych układów znaczne straty terytorialne poniosły Bułgaria i imperium osmańskie.

Zmiany w Europie Wschodniej

Oprócz układów podpisanych z państwami centralnymi na kształt Europy wpłynęły wydarzenia na wschodzie kontynentu. Na gruzach Cesarstwa Rosyjskiego powstały nowe państwa. Były to: **Finlandia**, **Litwa**, **Łotwa**, **Estonia** oraz **Polska**. Granica polsko-rosyjska ukształtowała się w wyniku wojny toczonej w latach 1919–1921. W grudniu 1922 r. bolszewicy ogłosili powstanie **Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich** (w skrócie: **ZSRS**). Inna nazwa tego państwa to Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (w skrócie: ZSRR). Kraj ten stanowił federację kilkunastu republik związkowych (m.in. rosyjskiej, białoruskiej i ukraińskiej). Stolicą ZSRS była Moskwa, a jego pierwszym przywódcą – Włodzimierz Lenin.

1. Wymień kraje, które powstały po I wojnie światowej.

2. Wskaż straty terytorialne Niemców poniesione w wyniku traktatu wersalskiego.

Opisz zmiany terytorialne, do których doszło na obszarach Niemiec, Austro-Węgier i Rosji po I wojnie światowej.

Izolacja polityczna – zaniechanie wszelkich kontaktów z jakimś państwem w celu osiągnięcia określonego celu.

Ciekawe!

Z polskiej perspektywy traktaty lokarneńskie były zagrożeniem dla pokoju. W zachodniej Europie uważano je z kolei za ważny krok w ustabilizowaniu sytuacji politycznej na kontynencie. Współtwórcy traktatu, czyli ministrowie spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii – Austen Chamberlain [czyt. ałstin czemberlejn], Niemiec – Gustav Stresemann [czyt. gustaw sztrejzeman], a także Francji – Aristide Briand [czyt. aristid bri**ją**], zostali nawet uhonorowani Pokojową Nagrodą Nobla.

Rewizja – tu: zmiana, korekta.

Układ w Rapallo

Część państw odnosiła się z niechęcią do systemu wersalskiego. Najostrzej krytykowały go Niemcy, które poniosły duże straty terytorialne. Z kolei Rosja uważała traktat wersalski za zwycięstwo zachodniego imperializmu. Krytyka nowego porządku doprowadziła do zbliżenia między tymi państwami, znajdującymi się dotąd w **izolacji politycznej**. W **1922 r.** Rosja i Niemcy zawarły układ w **Rapallo**. Na jego mocy oficjalnie nawiązały stosunki dyplomatyczne i rozpoczęły współpracę gospodarczą oraz niejawnie – wojskową. Porozumienie zaniepokoiło przede wszystkim Warszawę. Obaj nasi sąsiedzi kwestionowali bowiem niepodległość Polski i przebieg jej granic.

Traktaty lokarneńskie

W połowie lat 20. XX w. kraje zachodniej Europy postanowiły zerwać z izolacją Niemiec i rozluźnić ich współpracę z ZSRS. Swoje stosunki z Zachodem chciały poprawić również Niemcy. Skutkiem tych dążeń było zawarcie między Francją, Wielką Brytanią, Belgią, Włochami a Niemcami traktatów w **Locarno** [czyt. lokarno] w **1925 r.** Na ich mocy Niemcy potwierdziły nienaruszalność granic z Francją i Belgią. Natomiast nie złożyły podobnych gwarancji w odniesieniu do swoich granic wschodnich z Polską i Czechosłowacją. Traktaty lokarneńskie podważały postanowienia traktatu wersalskiego wobec tych krajów. Umożliwiały też Niemcom **rewizję** granic z nimi w przyszłości. Od chwili ich podpisania Niemcy były traktowane przez kraje zachodnie jak równorzędny partner. Skutkiem tego było przyjęcie ich do Ligi Narodów i zapewnienie im stałego członkostwa w jej Radzie.

W skrócie

- Społeczne skutki wojny – miliony zabitych i rannych, klęski głodu, epidemia grypy hiszpanki, migracje.
- 28 czerwca 1919 r. – podpisanie traktatu wersalskiego z Niemcami.
- Liga Narodów – organizacja międzynarodowa powołana w 1919 r. dla ochrony pokoju.
- Postanowienia traktatu wersalskiego: utrata przez Niemcy Alzacji, Lotaryngii, Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego oraz wszystkich kolonii. Rozbrojenie Niemiec.
- Układ w Rapallo między Niemcami i Rosją.
- Traktaty lokarneńskie (potwierdzenie przez Niemcy nienaruszalności granic z Francją i Belgią).

Czy już umiesz?

1. Omów społeczne skutki I wojny światowej.
2. Wymień postanowienia traktatu wersalskiego względem Niemiec i oceń je.
3. Traktat czy dyktat? Zastanówcie się, jaki mógł być stosunek Niemców do postanowień konferencji pokojowej w Paryżu. Podyskutujcie w klasie, czym mogło grozić narzucenie Niemcom zbyt surowych warunków kapitulacji.
4. Podaj nazwy państw, które zawarły układ w Rapallo. Dlaczego budził on niepokój Polski?
5. Czego dotyczyły traktaty lokarneńskie? Czy stanowiły zagrożenie dla pokoju w Europie? Uzasadnij odpowiedź.

6.2 Kulturowe i cywilizacyjne następstwa wojny

Podejmij temat

- Wymień ważniejsze zmiany polityczne, do których doszło w Europie po I wojnie światowej.

Dwadzieścia lat pokoju

Po zakończeniu I wojny światowej rozpoczął się okres nazwany **dwudziestoleciem międzywojennym**. Trwał on do wybuchu II wojny światowej w 1939 r. W tym czasie zaszły duże zmiany cywilizacyjne – stanowiły one w znacznym stopniu kontynuację przemian z przełomu wieków XIX i XX. Można je było zaobserwować na całym świecie. Najszybciej dokonywały się jednak w Stanach Zjednoczonych i bogatych krajach Europy Zachodniej. Niemały wpływ na przyspieszenie tych przemian miała I wojna światowa.

Dwudziestolecie międzywojenne można podzielić na trzy krótsze okresy:

Pierwsza połowa lat 20.

Radość z zakończenia wojny mieszała się z głęboką traumą spowodowaną jej tragicznymi skutkami. Nastąpił powojenny kryzys gospodarczy. Wielu ludzi cierpiało biedę i głód. Poszczególne kraje podjęły działania zmierzające do polepszenia sytuacji ekonomicznej.

Paul Nash [czyt. pol nasz], *Tworzymy nowy świat*

Druga połowa lat 20.

Po okresie niepewności nadeszły czasy względnego dobrobytu – tzw. szalone lata dwudzieste. Poprawiły się nastroje społeczne i nastąpił rozwój kultury masowej. Powstawały pierwsze nagrania płytowe. Dzięki rosnącej popularności radia i kina zwiększył się krąg odbiorców sztuki.

Otto Dix, *Wielkie miasto*

Lata 30.

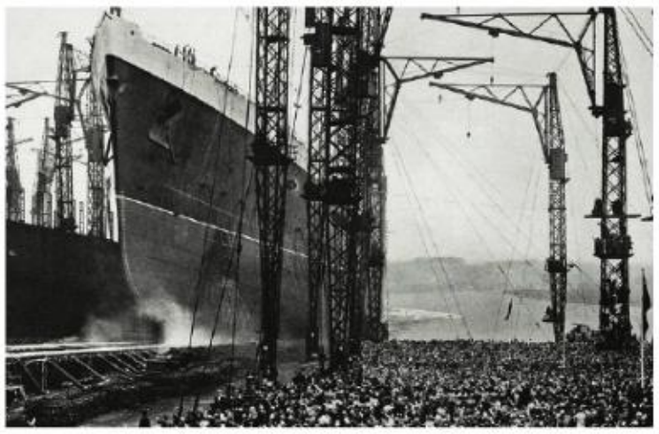
W 1929 r. w Stanach Zjednoczonych rozpoczął się wielki kryzys gospodarczy. W ciągu kilku lat rozprzestrzenił się prawie na cały świat. Tysiące firm zbankrutowało, a miliony ludzi straciły pracę. Pod koniec lat 30. XX w. w Europie nastąpił kryzys demokracji i nasiliły się nastroje wojenne.

Pablo Picasso [czyt. pikasso], *Guernica* (fragment) [czyt. gernika]

Ciekawe!

W 1923 r. we Włoszech zbudowano pierwszą autostradę – drogę szybkiego ruchu przeznaczoną wyłącznie do transportu samochodowego.

W 1938 r. zwodowano jeden z najbardziej luksusowych statków epoki – Queen Elizabeth [czyt. kłin elizabet]. Przepływał on Ocean Atlantycki w pięć dni.

Transport

W dwudziestoleciu międzywojennym bardzo szybko rozwijał się transport. Coraz większą popularnością cieszyły się **samochody**. Miało to związek z wdrożeniem masowej produkcji aut przez Henry'ego Forda i innych przedsiębiorców z branży motoryzacyjnej. Pomimo zwiększającej się liczby prywatnych pojazdów na drogach większość ludzi wciąż korzystała z komunikacji publicznej – autobusów, tramwajów i pociągów. Osoby zamożne jako środek transportu wybierały też samoloty i luksusowe statki.

Samoloty zaczęto wykorzystywać na szerszą skalę dopiero w czasie I wojny światowej. Po jej zakończeniu niepotrzebne już maszyny przeznaczano do służby cywilnej. Nastąpił wówczas dynamiczny rozwój lotnictwa pasażerskiego. Już w 1919 r. w Wielkiej Brytanii, Holandii, Belgii i Niemczech powstały pierwsze linie lotnicze, które łączyły różne rejony kontynentu. Ten rodzaj komunikacji stał się popularny także w USA. Równolegle powstawały coraz szybsze i bezpieczniejsze konstrukcje, takie jak Boeing 307 Stratoliner [czyt. boin stratolajner]. Innym środkiem transportu były też **sterowce**, ale po tragicznej w skutkach katastrofie niemieckiego sterowca Hindenburg w 1937 r. na wiele lat zaniechano wykorzystywania tych maszyn. Rozwijał się również transport morski. Budowano luksusowe **statki transoceaniczne**. Czas podróży znacznie się skrócił, obniżyły się też jej koszty.

Kino

Po zakończeniu wojny nastąpił rozwój kinematografii. W latach 20. XX w. zaczęto produkować filmy dźwiękowe, a w latach 30. XX w. powstały pierwsze kolorowe produkcje.

W poszukiwaniu dobrego scenariusza reżyserzy chętnie sięgali po dzieła literackie. Dzięki filmom szersza publiczność zyskała dostęp do kultury wysokiej. Przykładem ekranizacji dzieła literackiego był film niemy *Pan Tadeusz*. Wyreżyserował go w 1928 r. Ryszard Ordyński.

W produkcji filmów przodowały Stany Zjednoczone. Dzielnica miasta Los Angeles [czyt. los andżeles] o nazwie **Hollywood** [czyt. holiłut] stała się w latach 20. XX w. centrum amerykańskiego przemysłu filmowego. Kino było ważnym nośnikiem kultury amerykańskiej na całym świecie.

Osiągnięcia w nauce

Do ważnych osiągnięć okresu dwudziestolecia międzywojennego w medycynie należało wyodrębnienie **insuliny**, która pozwoliła leczyć cukrzycę. W 1928 r. **Aleksander Fleming** odkrył penicylinę. Dokonanie uczonego miało wielkie znaczenie. Penicylina posłużyła do produkcji **antybiotyków**. Dzięki temu możliwe stało się leczenie chorób bakteryjnych (często wówczas śmiertelnych). Jedną z nich było na przykład zapalenie płuc. Do znaczących osiągnięć należało również odkrycie witamin C oraz D, a także opracowanie nowych szczepionek, m.in. przeciw gruźlicy.

Rewolucja dokonała się w fizyce. Doniosłe znaczenie miały osiągnięcia **Alberta Einsteina** [czyt. ajnsztajna]. Ten niemiecki uczony stworzył **teorię względności**, która całkowicie zmieniła postrzeganie czasu i przestrzeni. Opracował też słynną formułę $E = mc^2$, która wyraża równoważność masy i energii. W 1921 r. Einstein otrzymał Nagrodę Nobla za odkrycie praw rządzących efektem fotoelektrycznym. Dla rozwoju fizyki, zwłaszcza jej nowej dziedziny – **fizyki nuklearnej** – zasłużył się inny noblista – Włoch **Enrico** [czyt. enriko] **Fermi**. Odkrył on sposób funkcjonowania reakcji jądrowej. Skonstruował też pierwszy reaktor napędzany uranem. Prace Fermiego przyczyniły się do zbudowania w 1945 r. bomby atomowej – broni o niespotykanej dotąd sile rażenia.

W początkach XX w. narodziła się elektronika. Prekursorem tej dziedziny był brytyjski fizyk **John** [czyt. dżon] **Fleming** (na zdjęciu). W 1904 r. wynalazł diodę elektryczną. Użyto jej w wielu nowych konstrukcjach zasilanych prądem. Duże znaczenie dla rozwoju elektroniki miało też wynalezienie tranzystora polowego przez polskiego naukowca **Juliusza Lilienfelda**.

Opowiedz, jak wyglądał rozwój kinematografii, który dokonał się w dwudziestoleciu międzywojennym.

Powstawały i rozwijały się nowe gatunki filmowe. W 1937 r. amerykański reżyser i producent **Walt Disney** [czyt. łolt disnej] stworzył pierwszy pełnometrażowy film animowany – *Królewna Śnieżka i siedmiu krasnoludków*. Powyżej: kadr z tego filmu.

Wraz z rozwojem kina aktorzy zyskiwali światową sławę. Do największych gwiazd należeli Rudolf Valentino [czyt. walentino], Greta Garbo, Charlie Chaplin [czyt. czarli czaplin] oraz polska aktorka Pola Negri. Na zdjęciu: kadr z filmu *Brzdąc* z Chaplinem w roli głównej.

Życie codzienne

Przemiany cywilizacyjne wpłynęły na życie codzienne zamożniejszych Europejczyków i Amerykanów.

Melomanom czas uprzyjemniał **gramofon**, który umożliwił odtwarzanie muzyki z płyt winylowych. Dzięki udoskonaleniu metody zapisu dźwięku i techniki odczytu płyt przemysł fonograficzny (muzyczny) bardzo się rozwinął.

W domach często grano w **monopol** i **scrabble** [czyt. skrable] – gry popularne do dziś. Ich zasady opracowano w latach 30. XX w.

Popularnym źródłem informacji i rozrywki stało się **radio**. Pierwsze odbiorniki radiowe pojawiły się w sprzedaży w latach 20. XX w. Były one dość tanie, dlatego mogli sobie na nie pozwolić nawet mniej zamożni ludzie. Od 1921 r. w USA i Francji zaczęto emitować stały program radiowy (w Polsce od 1926 r.). Stacje nadawały wiadomości i transmisje z wydarzeń sportowych oraz słuchowiska. Nowe medium popularyzowało muzykę poważną i popularną.

Wynalezienie włókien syntetycznych oraz rozwój produkcji tworzyw sztucznych sprawiły, że ubrania oraz przedmioty codziennego użytku można było produkować na masową skalę i sprzedawać po niższej cenie.

1. Czy powyższa ilustracja ukazuje mieszkanie ludzi zamożnych czy ubogich? Uzasadnij odpowiedź.
2. Jakie nowe sprzęty gospodarstwa domowego pojawiły się na początku XX w.?
3. Przedstaw na osi czasu najważniejsze wydarzenia z historii fonografii.

Niezwykle popularna stała się **muzyka jazzowa** [czyt. dżezowa]. Gatunek ten łączy europejskie tradycje muzyczne z muzyką Afroamerykanów. Do wybitnych przedstawicieli jazzu należeli George Gershwin [czyt. dżordż gerszłin], Ella Fitzgerald [fitsdżerald] i Louis Armstrong [czyt. lui armstron].

Wraz z upowszechnieniem elektryczności w domach pojawiły się sprzęty zasilane energią elektryczną, takie jak pralka, odkurzacz, lodówka. Początkowo mogły sobie na nie pozwolić tylko osoby bogate.

W 1938 r. wprowadzono na rynek kawę rozpuszczalną. Cieszyła się ona dużym powodzeniem wśród żołnierzy już w czasie I wojny światowej.

W latach 20. XX w. kobiety chętnie wybierały krótkie fryzury. Stroje stały się prostsze i wygodniejsze. Panie zaczęły nosić spódnice i sukienki do kolan.

Z upodobaniem czytano **komiksy**. Superman [czyt. **su**permen] i Batman, bohaterowie amerykańskich komiksów z końca lat 30. XX w., stali się ikonami kultury masowej.

Pisarze tworzący w dwudziestoleciu międzywojennym odeszli od reguł realizmu. Uważali, że współczesny świat jest zbyt skomplikowany, by można go było ująć w ramy powieści realistycznej. Starali się natomiast oddać stan ducha i wyobraźni swoich bohaterów. Taki styl pisania prezentował między innymi Marcel Proust (na zdjęciu).

Literatura i sztuka

Okres międzywojenny to czas niezwykle dynamicznych i ważnych zjawisk w literaturze i sztuce. Wpłynęła na to tragiczna w skutkach wojna. Duże znaczenie miały też odkrycia naukowe i zmiany cywilizacyjne, jakie dokonały się na progu XX w. W drugiej i trzeciej dekadzie tego stulecia narodziło się wyjątkowo dużo nowych idei filozoficznych. Powstało wiele **awangardowych** kierunków w sztuce, a także prądów i grup literackich. To czas wielkich artystycznych osobowości oraz interesujących wydarzeń, które określiły kształt współczesnej sztuki i nowoczesnego języka literatury.

Terminu awangarda używa się jako określenia nowatorskich nurtów artystycznych. Awangardowi twórcy dwudziestolecia międzywojennego sprzeciwiali się dotychczasowym wzorcom i zasadom, a także odchodzili od naśladowania rzeczywistości. Proponowali w zamian zupełnie inne rozwiązania ideowe i oryginalne środki wyrazu. Nowe kierunki w sztuce tego okresu to na przykład **futuryzm**, **dadaizm** czy **surrealizm**. Niektóre z nich wpłynęły także na literaturę.

W tym czasie powstały nowe typy powieści (np. powieść psychologiczna). Popularność zyskały style i konwencje takie jak groteska czy fantastyka. Najważniejsze powieści tego okresu to: *Ulisses* **Jamesa Joyce'a** [czyt. dżejmsa dżojsa], *W poszukiwaniu straconego czasu* **Marcela Prousta** [czyt. marsela prusta], *Proces* **Franza** [czyt. franca] **Kafki** czy *Mistrz i Małgorzata* **Michaiła Bułhakowa**. Poeci eksperymentowali z językiem i wprowadzali do poezji słownictwo potoczne.

Futuryści fascynowali się cywilizacją i techniką. Tematem ich dzieł często były wynalazki. Przedstawiciele tego nurtu kwestionowali obowiązujące normy w sztuce. Powyżej: Joseph [czyt. dżozef] Stella, *Most Brookliński*.

Dadaiści buntowali się przeciw utartym kanonom sztuki i kpili z nich. Powyżej: Marcel Duchamp [czyt. du**szą**], *L.H.O.O.Q. (Mona Lisa z wąsami)* – parodia słynnego renesansowego dzieła Leonarda da Vinci.

Surrealiści skierowali swą uwagę ku podświadomości. Często ukazywali marzenia senne. Jednym z najwybitniejszych surrealistów był Salvador [czyt. salwador] Dali. Powyżej: obraz tego malarza *Płonąca żyrafa*.

Kobiety uzyskują prawa wyborcze

Konsekwencją wielkiej wojny był wzrost znaczenia kobiet. Kiedy mężczyźni szli na front, kobiety zatrudniały się w fabrykach, by zastąpić ich na stanowiskach pracy. Aktywnie angażowały się też w opiekę nad rannymi żołnierzami na polach bitew. Ich zaradność i skuteczność doprowadziły do obalenia krzywdzących stereotypów. Przekonały wielu mężczyzn o konieczności wprowadzenia równouprawnienia. W efekcie nastąpiła poprawa sytuacji kobiet w demokratycznych państwach świata. W okresie międzywojennym w wielu krajach uzyskały one **prawa wyborcze**, np. w Polsce, Niemczech, Wielkiej Brytanii czy Stanach Zjednoczonych.

Kobiety pracujące w fabryce broni

Sanitariuszki w czasie I wojny światowej

W skrócie

- Dwudziestolecie międzywojenne to lata 1918–1939.
- Wzrost popularności samochodów i rozwój transportu lotniczego.
- Osiągnięcia naukowe – wyodrębnienie insuliny, odkrycie penicyliny (A. Fleming), teoria względności (Einstein), rozwój fizyki nuklearnej (Fermi) i elektroniki (J. Fleming, Lilienfeld).
- Nowe kierunki w literaturze i sztuce, m.in. futuryzm, dadaizm, surrealizm.
- Uzyskanie praw politycznych przez kobiety po 1918 r. w wielu państwach.

Czy już umiesz?

1. Wymień cywilizacyjne następstwa wielkiej wojny.
2. Opisz osiągnięcia naukowe doby dwudziestolecia międzywojennego.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla upowszechniania kultury miały kino i radio.
4. Jakie zmiany nastąpiły w kulturze okresu dwudziestolecia?
5. Podzielcie się na kilka grup i stwórzcie słuchowisko radiowe. Jego tematyka powinna być związana z okresem międzywojennym.

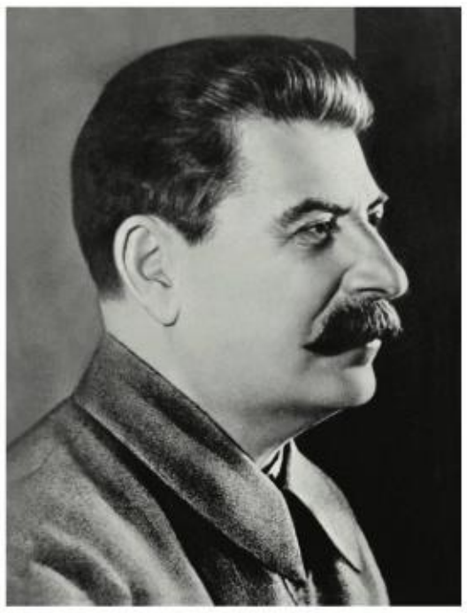
Poszukaj wiadomości na temat początków telewizji. Kiedy zaczęto nadawać pierwsze programy telewizyjne i kiedy stała się ona masowym środkiem przekazu informacji?

6.3 Związek Sowiecki pod rządami Stalina

Podejmij temat

- Wyjaśnij, na czym polegała polityka komunizmu wojennego, wprowadzona przez bolszewików w Rosji sowieckiej. Jakie były jej skutki?

Józef Stalin (właściwie Iosif Dżugaszwili) był Gruzinem z pochodzenia. Należał do najbliższych współpracowników Lenina, który zmarł w 1924 r. Jeszcze za życia wodza rewolucji Stalin objął kluczową funkcję sekretarza generalnego komunistycznej partii bolszewickiej. W praktyce oznaczało to zdobycie przywództwa w państwie. Stalin szybko umocnił swoją pozycję w partii. Był politykiem bezwzględnym i przebiegłym. Podstępnie usuwał konkurentów.

Łagier – obóz przymusowej pracy więźniów w ZSRS.

Stalin i kolektywizacja rolnictwa

Długoletnie wojny i polityka komunizmu wojennego doprowadziły w Rosji do katastrofy ekonomicznej. Aby uzdrowić gospodarkę, bolszewicy z Leninem na czele w 1921 r. przywrócili częściowo wolny rynek. Zaprzestano odbierania chłopom plonów. Zezwolono na otwieranie niewielkich prywatnych zakładów i wolny handel (zakazany od 1918 r.). Dzięki temu sytuacja się poprawiła, a produkcja rolna wzrosła. Jednak komuniści – którzy podczas rewolucji październikowej wysuwali hasła walki klasowej i zniesienia własności prywatnej – nie chcieli utrzymania w kraju elementów kapitalizmu. Ich celem było zbudowanie **gospodarki socjalistycznej** całkowicie podporządkowanej państwu. Poglądy te podzielał między innymi **Józef Stalin**. U schyłku lat 20. XX w. zdobył on pełnię władzy w Związku Sowieckim.

Jednym z fundamentów polityki gospodarczej nowego przywódcy była **kolektywizacja rolnictwa**. Polegała ona na likwidowaniu prywatnych gospodarstw rolnych. Chłopom odbierano grunty. Następnie łączono je w olbrzymie gospodarstwa państwowe – **kołchozy**. Mieszkańcy wsi byli w nich zatrudniani jako tania siła robocza. Kolektywizacja miała tragiczny przebieg. Wielu gospodarzy stawało w obronie swojej własności, co spotkało się z surowymi represjami. Chłopom siłą odbierano cały dobytek: ziemię, inwentarz, żywność, majątek osobisty. Niszczono gospodarstwa i zbiory. Miliony ludzi zamordowano, zesłano do **łagrów** lub wywieziono na Syberię. W odpowiedzi na terror w wielu regionach kraju rolnicy się zbuntowali. Władze bezwzględnie stłumiły ich opór.

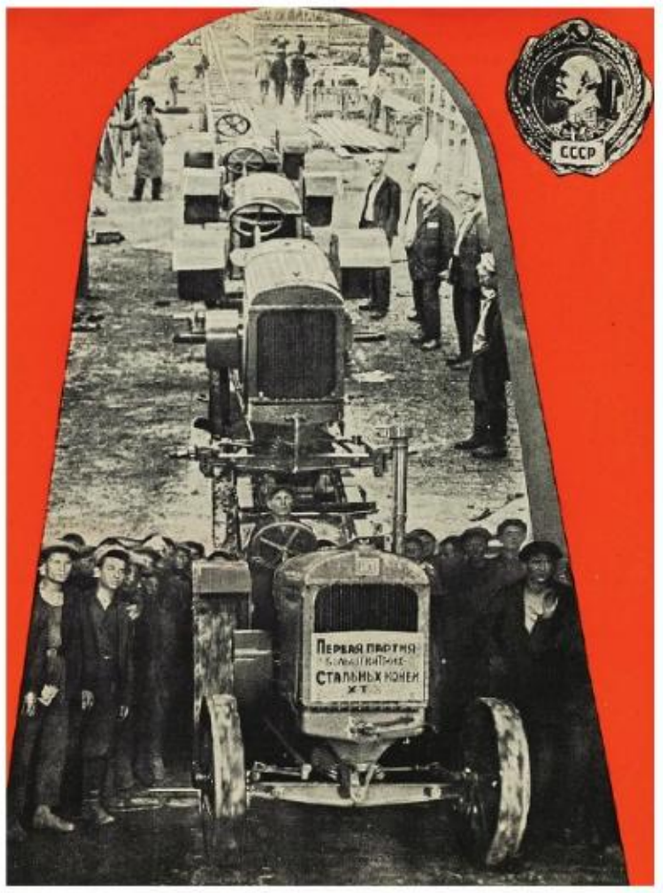
Celem kolektywizacji była likwidacja prywatnej własności na wsi i całkowite uzależnienie rolników od państwa. Stalin osiągnął założony cel. Jednak koszty tego procesu i szkody dla społeczeństwa były olbrzymie. Kolektywizacja doprowadziła do zniszczenia licznych dobrze prosperujących gospodarstw. Jej skutkiem był spadek produkcji rolnej. W wielu regionach ZSRS nastąpiła klęska głodu. Na samej Ukrainie w okresie **wielkiego głodu** w latach 1932 i 1933 zmarły cztery miliony osób.

Industrializacja ZSRS

Związek Sowiecki w porównaniu z państwami zachodniej Europy był krajem bardzo biednym i zapóźnionym technologicznie. Stalin miał tego świadomość, ale za wszelką cenę próbował udowodnić światu wyższość komunizmu nad kapitalizmem. W 1929 r. ogłosił **plan pięcioletni**. Szczegółowo określił w nim ambitne założenia rozbudowy przemysłu ciężkiego (industrializacji). W następnych latach tworzono kolejne plany. W ich wyniku wielkim nakładem sił i środków zrealizowano setki nowych inwestycji. Powstały kopalnie, huty, fabryki, elektrownie, tamy i zapory. Działania te doprowadziły do zwiększenia produkcji przemysłowej ZSRS. W krótkim czasie kraj ten stał się jednym z najbardziej uprzemysłowionych na świecie. Spotkało się to z międzynarodowym podziwem – tym większym, że lata 30. XX w. to czas wielkiego kryzysu gospodarczego.

Świat nie wiedział jednak o negatywnych stronach industrializacji. Władze ukrywały informacje o swoich niepowodzeniach. Przedsięwzięcia realizowano w zbyt szybkim tempie i byle jak. Nie liczono się z kosztami. Partyjni zarządcy byli nieudolni. Ciągle borykali się z brakiem surowców i siły roboczej, gdyż plany nie uwzględniały rzeczywistych możliwości państwa.

Z powodu rozbudowy przemysłu ciężkiego władze całkowicie zaniedbały produkcję podstawowych towarów dla ludności. Mimo uprzemysłowienia kraju obywatele nadal żyli w skrajnej nędzy. W warunkach upaństwowionej gospodarki prowadzenie własnej działalności było zabronione. Nie mógł się więc rozwijać prywatny kapitał. Ograniczenia te zahamowały rozwój przedsiębiorczości obywateli ZSRS i uzależniły ich od państwa.

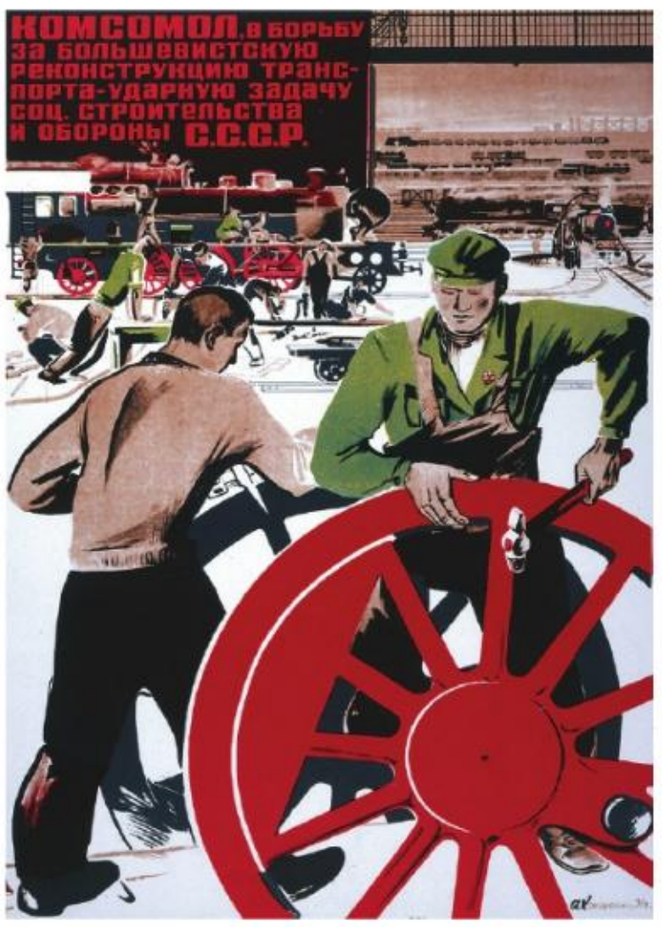
Fabryka ciągników – grafika propagandowa

Ciekawe!

Wiele inwestycji wdrożonych w czasach Stalina było nieefektywnych lub nie przyniosło spodziewanych efektów. Na przykład Kanał Białomorski (łączący Bałtyk z Morzem Białym) okazał się zbyt płytki, aby – jak pierwotnie planowano – mogły po nim pływać okręty wojenne.

Do budowy wielkich inwestycji wykorzystywano więźniów łagrów; przy czym w ogóle nie zapewniano im godziwych warunków pracy. Robotnicy korzystali z prymitywnych narzędzi i otrzymywali głodowe racje żywnościowe. Setki tysięcy ludzi zmarły z powodu niedożywienia, wycieńczenia i chorób.

Za pomocą takich plakatów agitacyjnych władze Związku Sowieckiego wzywały do budowy socjalistycznej ojczyzny.

NKWD – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych. Centralny organ zarządzający siłami porządkowymi, policją polityczną, wywiadem i obozami koncentracyjnymi w ZSRS. Odpowiadał za wprowadzenie masowego terroru w tym kraju i prześladowania obywateli.

Totalitaryzm – system sprawowania rządów, w którym władza kontroluje wszelkie przejawy życia obywateli. W tym systemie charakterystycznymi elementami są silna władza jednej partii, kult wodza i masowy terror.

Ciekawe!

W czasach Józefa Stalina na bohatera narodowego wykreowano Pawlika Morozowa. Ten dwunastoletni chłopiec doniósł władzom, że jego ojciec jest przeciwnikiem kolektywizacji. Dla rodzica miało to tragiczne konsekwencje – został aresztowany. Nie wiadomo, czy historia była prawdziwa. Natomiast faktem jest, że czyn chłopca przedstawiano jako przykład patriotyzmu. Wszędzie były podobizny Morozowa, a w szkole stawiano go za wzór.

Dyktatura Stalina i terror

Stalin, aby umocnić swoją pozycję, dążył do ustanowienia rządów dyktatorskich. W tym celu rozpętał bezwzględny terror, którego szczytowym momentem była **wielka czystka** w latach 1936–1938. Głównym narzędziem polityki wewnętrznej przywódcy ZSRS była policja polityczna – **NKWD**. Na rozkaz Stalina enkawudziści aresztowali miliony ludzi. Śledczy stosowali tortury, by zmusić więźniów do podpisania obciążających ich zeznań. Wiele osób zamordowano, a jeszcze więcej zesłano do łagrów. Sieć obozów pracy przymusowej, tak zwany **GUŁag**, rozrosła się do ogromnych rozmiarów.

Ofiarami wielkiej czystki padali przedstawiciele kierownictwa partii, urzędnicy i wojskowi. Represje dotykały również członków ich rodzin i znajomych. Z czasem terror przybrał niespotykane rozmiary i objął cały kraj. W poszukiwaniu wrogów ludu władze zachęcały obywateli ZSRS do składania donosów. Dla ofiar tych pomówień często kończyło się to tragicznie.

Terror był tylko jednym z elementów **ustroju totalitarnego**, jaki ukształtował się w Związku Sowieckim. W kraju nie było miejsca na swobody demokratyczne. Stalin i jego ludzie przejęli całkowitą kontrolę nad społeczeństwem. Obywatele nie mogli wyrażać swoich poglądów. Cenzura skrupulatnie pilnowała, by na temat wodza nie pojawiły się żadne krytyczne informacje. Wszystkie artykuły prasowe ukazywały się po akceptacji cenzorów. Kontrolowano też kino, teatr, radio, szkoły czy instytucje naukowe.

Jednocześnie rozpowszechniano kult Stalina. Jego autorytet utwierdzała **propaganda**. Nazywa się tak działania podejmowane w celu przekonania opinii publicznej do określonych poglądów. Dla uzyskania założonego efektu sowieckie władze posługiwały się kłamstwem i manipulacją.

Czy twórca zamieszczonego obok plakatu propagandowego dopuścił się kłamstwa i manipulacji? Uzasadnij odpowiedź.

Za rządów Stalina propagandzie musieli służyć wszyscy: poeci, malarze, filmowcy, ludzie nauki, dziennikarze. W swoich dziełach mieli sławić dokonania Stalina oraz ukazywać go jako wielkiego wodza, przyjaciela robotników, chłopów oraz ojca narodu. Obok: plakat propagandowy ukazujący dyktatora wśród dzieci. *Dziękujemy drogiemu Stalinowi za szczęśliwe dzieciństwo* – głosi napis.

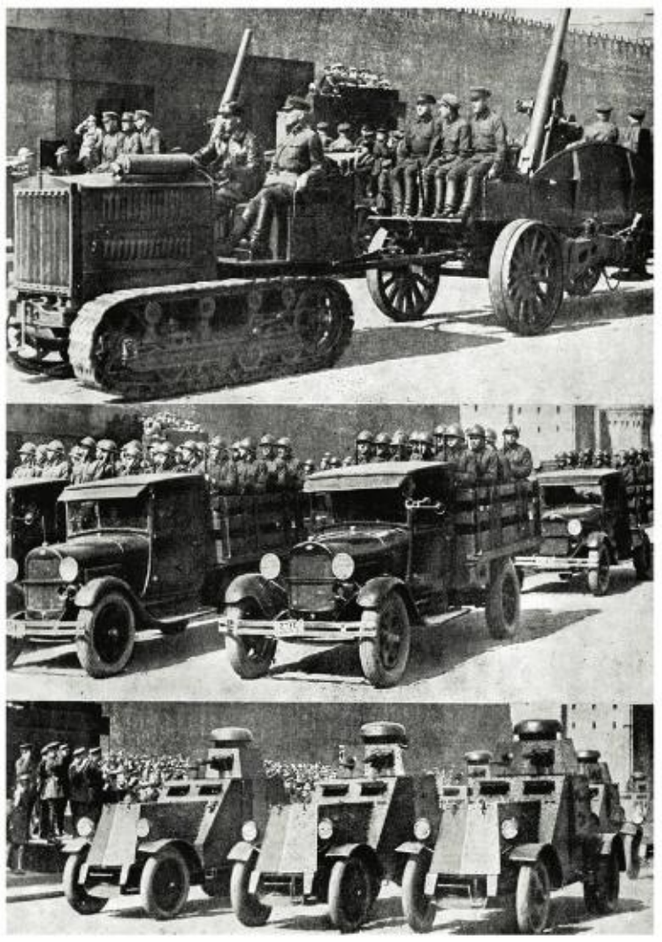

Polityka zagraniczna ZSRS

Stalin odnosił się z pogardą do zachodnich demokracji. Nienawidził faszystów (zob. s. 181). W latach 20. i 30. XX w. przejęli oni władzę w kilku krajach Europy, m.in. we Włoszech i Niemczech.

W latach 20. Związek Sowiecki prowadził wrogą politykę względem demokratycznych państw Europy. Przywódca realizował ją za pośrednictwem **III Międzynarodówki** (**Kominternu**). Była to organizacja, którą utworzyły partie komunistyczne z różnych krajów. Komintern był całkowicie podporządkowany Moskwie. Dążył do wywołania zamętu w państwach Europy. W tym celu wspierał manifestacje robotnicze i strajki. Miały one osłabić miejscowe rządy i wynieść do władzy komunistów.

W latach 30., gdy władzę w Niemczech zdobyli faszyści z Hitlerem na czele, Stalin złagodził politykę w stosunku do państw zachodnich. Jego główny cel stanowiło wówczas zwalczanie wrogiej komunistom ideologii faszystowskiej. Równocześnie przystąpił do rozbudowy i modernizacji **Armii Czerwonej**. Pod koniec tego okresu stała się ona największą siłą zbrojną w Europie. Osłabiła ją wprawdzie wielka czystka, której ofiarą padło wielu doświadczonych oficerów. Straty te nie przeszkodziły jednak Stalinowi w realizacji jego imperialnych planów względem sąsiadów.

W latach 30. XX w. Armia Czerwona została wyposażona w siły pancerne i nowoczesne lotnictwo. Powyżej: propagandowe zdjęcia z tego okresu.

W skrócie

- Polityka gospodarcza Stalina – kolektywizacja wsi i industrializacja.
- ZSRS państwem totalitarnym. Rządy Stalina i kult wodza, ograniczenie swobód obywatelskich, likwidacja opozycji, cenzura, terror, propaganda.
- NKWD – centralny organ władz bezpieczeństwa w ZSRS. Budowa obozów pracy (łagrów).

Czy już umiesz?

1. Opisz cele i skutki kolektywizacji rolnictwa.
2. Podaj cechy państwa totalitarnego na przykładzie ZSRS.
3. Wyjaśnij znaczenie terminów: kolektywizacja, łagier, propaganda. Wytłumacz, co kryje się pod określeniami wielki głód i wielka czystka. Czym były NKWD i GUŁag? Skorzystaj z dostępnych źródeł wiedzy.
4. Czy państwo stalinowskie urzeczywistniało marzenia Rosjan z czasów rewolucji październikowej o komunizmie jako ustroju równości i sprawiedliwości społecznej? Uzasadnij swoją ocenę.
5. Omów politykę zagraniczną Stalina i jego stosunek do demokracji oraz faszystów.

Muzeum II Wojny Światowej

W Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku znajduje się blok tematyczny, który poświęcono totalitarnym rządom dyktatorów – Stalina, Hitlera i Mussoliniego. Można tu zobaczyć między innymi bogatą kolekcję plakatów propagandowych z lat 20. i 30. XX w.

Poszukaj informacji na temat flagi i godła ZSRS. Opisz zastosowaną na nich symbolikę.

HOMO SOVIETICUS

Totalitarny system komunistyczny ZSRS – oparty na indoktrynacji, propagandzie, strachu i terrorze – ukształtował nowy typ osobowości człowieka. Socjologowie określili go jako *homo sovieticus*.

INDOKTRYNACJA

Na polecenie partii szkoły i organizacje młodzieżowe wpajały młodym ludziom komunistyczne poglądy i wychowywały ich w duchu całkowitej uległości wobec wodza i partii. Jedną z takich organizacji był Komsomoł.

PROPAGANDA

Kino, radio i prasa sławiły rządy Stalina. Utrwalały jego pozytywny wizerunek i zaciekle atakowały wrogów politycznych.

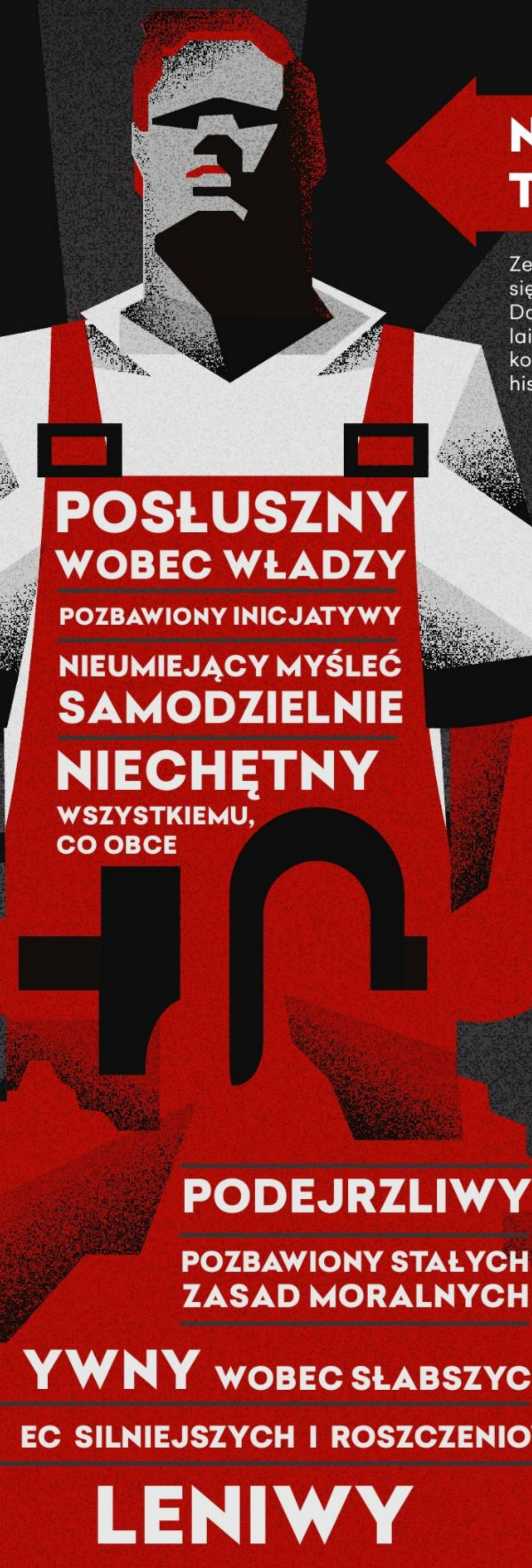

STRACH I TERROR

Autorytet Stalina umacniano poprzez wywoływanie w obywatelach poczucia zagrożenia. Ludziom wmawiano istnienie spisku ze strony kapitalistów, Zachodu czy bogatych chłopów. Aby nikt nie odważył się sprzeciwiać władzy, na masową skalę stosowano terror.

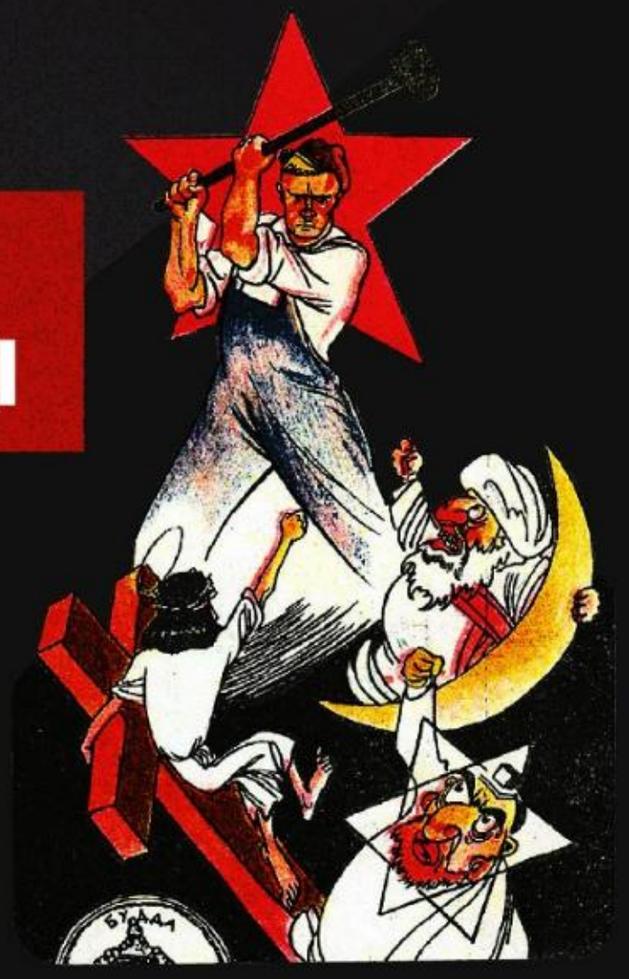
AGRES

UNIŻONY WOB

NEGACJA TRADYCJI I RELIGII

Ze szczególną nienawiścią władza odnosiła się do religii i Kościoła, który prześladowała. Dążyła do tego, by stworzyć społeczeństwo laickie, oderwane od tradycji i własnych korzeni. Niewygodne dla komunistów fakty historyczne podważano lub pomijano.

IDEOLOGIZACJA

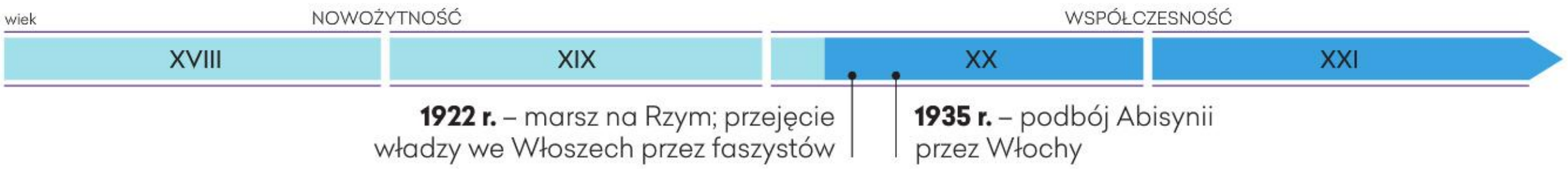
Komuniści wprowadzali treści ideologiczne do niemal każdej dziedziny życia – polityki, gospodarki, kultury, oświaty, sportu itd.

ZNIEWOLENIE

Gospodarka socjalistyczna odebrała obywatelom możliwość bogacenia się i wykazywania przedsiębiorczością. Władze zapewniały ludziom pracę i stałe – choć niskie – dochody.
Jeśli ktoś chciał robić karierę zawodową, musiał wstąpić do partii.

1. Wymień cechy *homo sovieticus* i wskaż zagrożenia, jakie one ze sobą niosły.
2. Jak myślisz, jakie były cele partii, gdy: emitowała propagandowe audycje radiowe, zakłamywała historię w szkołach, wprowadziła zakaz wyjazdów na Zachód czy paliła książki uznane za sprzeczne z ideologią komunistyczną?
3. Dlaczego władze ZSRS tak usilnie zwalczały religię i Kościół?
4. Dowiedz się więcej na temat działalności komsomolców i pionierów w ZSRS. W jaki sposób służyli swej socjalistycznej ojczyźnie? Jak oceniasz ich działania?

6.4 Faszyzm we Włoszech

Podejmij temat

- Wymień skutki wielkiej wojny dla Europy.
- Do jakiego bloku militarnego należały Włochy w czasie I wojny światowej?

Zanim Benito Mussolini rozpoczął działalność polityczną, był dziennikarzem socjalistycznym i uczestnikiem I wojny światowej. Poglądy lewicowe porzucił na rzecz ideologii nacjonalistycznej.

Włochy po wojnie

Podczas I wojny światowej Włochy należały do zwycięskiego obozu aliantów. Po jej zakończeniu liczyły więc na duże nabytki terytorialne na wybrzeżu Morza Adriatyckiego. Oczekiwania te nie zostały spełnione. Otrzymały one tylko południowy Tyrol i Triest oraz część Karyntii i Krainy. Brak wymiernych korzyści po długiej i wyniszczającej wojnie stanowił powód rozczarowania. Niezadowolenie społeczeństwa było tym większe, że ciągle żywa była pamięć o olbrzymich kosztach wojny – nie tylko finansowych, ale przede wszystkim ludzkich. Na froncie zginęło lub zostało rannych ponad milion Włochów. Kombatanci, czyli byli żołnierze, w wielu przypadkach cierpieli nędzę i nie otrzymywali wsparcia ze strony państwa. Mieli coraz większe poczucie krzywdy.

Najpoważniejszy problem stanowiła jednak zła sytuacja ekonomiczna kraju, która dotykała przede wszystkim zwykłych obywateli. Ich zarobki spadły, a ceny były bardzo wysokie. Wiele fabryk zbankrutowało, w rezultacie wzrosło bezrobocie. Rozgoryczeni ludzie organizowali manifestacje i strajki. Do najpoważniejszych zajść doszło na północy kraju. Robotnicy wspierani przez socjalistów przejmowali tam fabryki. Groźba wybuchu rewolucji wisiała na włosku. Demokratyczny rząd nie potrafił uspokoić napiętej sytuacji. Ludzie przestali wierzyć w skuteczność demokratycznych instytucji. Coraz większe poparcie zyskiwali politycy, którzy posługiwali się **demagogią**. Jedną z takich osób był **Benito Mussolini**. W 1919 r. założył on organizację weteranów wojennych i rozpoczął walkę o poprawę ich sytuacji. Jednocześnie stanowczo domagał się naprawy państwa.

Demagogia – odwoływanie się do emocji i oczekiwań mas społecznych; składanie złudnych obietnic w celu uzyskania poparcia.

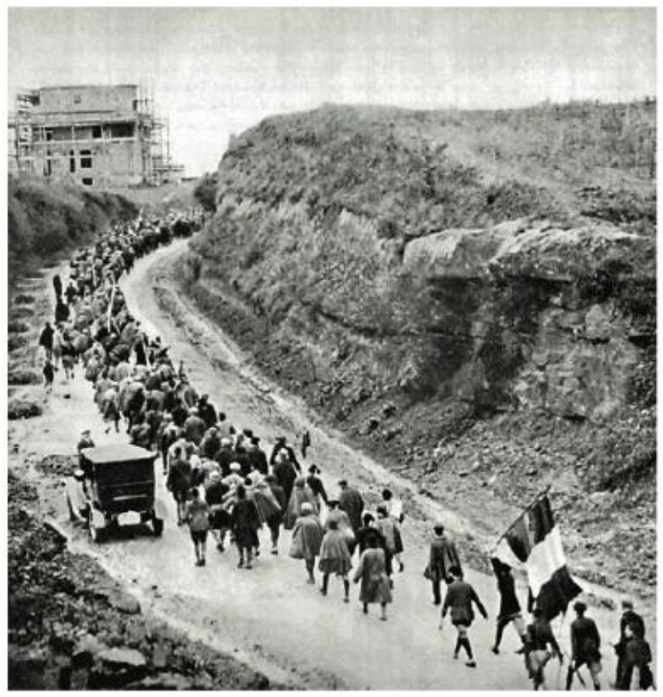
Narodziny faszyzmu i marsz na Rzym

W 1921 r. Mussolini wykonał pierwszy krok w kierunku zdobycia władzy – utworzył **Narodową Partię Faszystowską**. Jako *duce* [czyt. ducze], czyli wódz, miał w niej absolutną władzę i sprawował nad nią całkowitą kontrolę. Przy partii utworzono organizację bojową, której członkowie – ze względu na kolor uniformów – byli nazywani **czarnymi koszulami**.

Faszyści głosili skrajnie **nacjonalistyczne** poglądy. Zapowiadali wprowadzenie w państwie porządku i silnej władzy. Uważali, że słabe demokratyczne rządy nie są w stanie uzdrowić sytuacji w kraju. Za największe zagrożenie uważali jednak komunistów. Z tego powodu czarne koszule podejmowały akcje bojowe, by zwalczać organizacje lewicowe. W kwestiach gospodarczych faszyści opowiadali się za utrzymaniem silnych wpływów państwa w gospodarce, ale gwarantowali **poszanowanie własności prywatnej**. Przekonywali o konieczności otoczenia opieką najsłabszych grup społecznych.

Ruch faszystowski szybko zyskał dużą popularność we Włoszech. Popierali go przede wszystkim ludzie niezadowoleni z wyników I wojny światowej i rozgoryczeni złą sytuacją materialną. Wierzyli oni, że tylko faszyści są w stanie przywrócić porządek w kraju. Mussoliniego hojnie finansowali bankierzy i fabrykanci. Uważali, że zapewni on skuteczną obronę przed komunizmem. Natomiast król Włoch Wiktor Emanuel III (lata panowania: 1900–1946) odnosił się do nowego ruchu dość łagodnie. Umożliwiło to partii faszystowskiej swobodny rozwój.

W **październiku 1922 r.** 40 tysięcy czarnych koszul rozpoczęło z różnych miast **marsz na Rzym** w celu przejęcia władzy. Do rozlewu krwi jednak nie doszło. Król – będąc pod wrażeniem demonstracji siły bojówek faszystowskich – powołał Mussoliniego na stanowisko premiera.

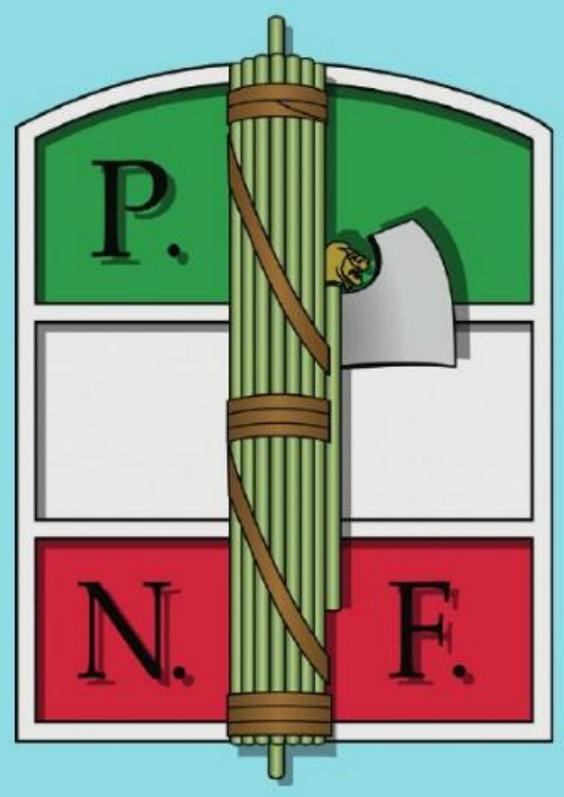
Marsz uzbrojonych bojówek faszystowskich na Rzym umożliwił Mussoliniemu zdobycie władzy we Włoszech.

Mussolini o faszyzmie

Państwo faszystowskie, najwyższa i najpotężniejsza forma osobowości, jest siłą, ale siłą duchową. Skupia ona wszystkie formy moralnego i intelektualnego życia człowieka. […] Jest formą i normą wewnętrzną, jest ujęciem w karby dyscypliny całego człowieka; przenika tak wolę, jak i rozum. […]

Faszyzm [...] jest nie tylko prawodawcą i założycielem instytucji, lecz wychowawcą i krzewicielem życia duchowego. Chce odnowić nie formy życia ludzkiego, lecz treść człowieka, charakter, wiarę. I w tym celu pragnie karności i autorytetu, które by zstąpiły w dusze i zdobyły w nich rząd niezaprzeczony. Przeto jest jego symbolem pęk rózg liktorskich, symbol jedności, siły i sprawiedliwości.

Źródło: *Benito Mussolini o doktrynie faszystowskiej*, w: *Wiek XX w źródłach...*

Symbolem faszystów był rzymski znak władzy – związany rzemieniem pęk rózg, z umieszczonym pośrodku toporem. Po łacinie jego nazwa to *fasces* i od tego wyrazu pochodzi określenie faszyzm. *Fasces* to symbol jedności – bo o ile pojedynczą rózgę łatwo można złamać, o tyle złamanie całej wiązki jest niemożliwe.

1. Wymień zadania, które Mussolini postawił przed państwem faszystowskim.
2. Czego państwo faszystowskie oczekiwało od obywateli? Jakie zagrożenia niosło to dla społeczeństwa?
3. Co to znaczy, że faszyzm *przenika tak wolę, jak i rozum*? Jak Mussolini to rozumiał? Jakimi środkami przywódca realizował ten cel? Odpowiedz w kontekście wiadomości z całej lekcji.
4. Omów symbolikę *fasces*.

Podpisanie paktów laterańskich między faszystami a Kościołem. Porozumienie z tą instytucją przysporzyło poparcia Mussoliniemu. Kościół cieszył się bowiem dużym szacunkiem u znacznej części społeczeństwa włoskiego. Na zdjęciu sygnatariusze porozumienia: kardynał Pietro Gasparri i Benito Mussolini (siedzą z przodu).

Obóz koncentracyjny – miejsce uwięzienia, w którym są łamane prawa człowieka. W obozach represjonuje się osadzonych, zmusza do pracy ponad siły oraz często poddaje ich planowemu zabijaniu (obozy zagłady).

Budowa ustroju totalitarnego

W rządzie Mussoliniego faszyści objęli najważniejsze ministerstwa. Zapewniło im to kontrolę nad wojskiem, sądami i policją, a w konsekwencji umożliwiło walkę z opozycją. Odtąd Duce i jego zwolennicy umacniali swoją władzę. W 1924 r. odnieśli zwycięstwo wyborcze.

Po wygranych wyborach do parlamentu faszyści przystąpili do stopniowego likwidowania demokracji i umacniania **systemu totalitarnego**. Władze zaczęły mieszać się we wszystkie dziedziny życia politycznego i społecznego. Ponadto zawiesiły prawa obywatelskie. W kraju zniesiono wolność prasy i rozwiązano wszystkie partie polityczne z wyjątkiem faszystowskiej. Uprawnienia parlamentu znacząco ograniczono na rzecz nowej instytucji – Wielkiej Rady Faszystowskiej. Jej członków powoływał Duce. W państwie zwalczano ludzi, którzy mogli zagrozić władzy. Aby zniszczyć przeciwników politycznych, faszyści zsyłali ich do **obozu koncentracyjnego** na Wyspach Liparyjskich u wybrzeży Włoch.

W służbie reżimu działała **propaganda**. Za pomocą środków masowego przekazu rząd wpajał Włochom, że państwo i naród są najwyższymi wartościami, a posłuszeństwo wobec Duce i partii – największą cnotą. Umacnianiu kultu wodza służyły masowe wiece poparcia dla Mussoliniego.

Niezachwiana była natomiast pozycja Kościoła. W odróżnieniu od komunistów w ZSRS włoscy faszyści nie walczyli z religią. W 1929 r. Mussolini podpisał z przedstawicielami papieża Piusa XI tak zwane **pakty laterańskie**. Na ich mocy katolicyzm oficjalnie uznano we Włoszech za religię państwową. Jednocześnie w Rzymie utworzono państwo **Watykan**, w którym papież miał władzę suwerenną.

Polityka gospodarcza

Faszyści, po dojściu do władzy – inaczej niż komuniści w ZSRS – nie zlikwidowali w kraju gospodarki wolnorynkowej. Zachowali prywatne środki produkcji i własność ziemi. Silne wpływy utrzymali natomiast w gałęziach kluczowych dla bezpieczeństwa państwa – np. w przemyśle ciężkim, który w czasach Mussoliniego stale rozbudowywano. Ponadto w kraju zainicjowano roboty publiczne, budowano nowe drogi i zagospodarowywano nieużytki. Dzięki temu podźwignięto zrujnowaną gospodarkę i zmniejszono bezrobocie.

Mussolini (trzeci z lewej) osobiście dogląda budowy autostrady łączącej Rzym z wybrzeżem Włoch.

Aby nie dopuścić do konfliktów na tle klasowym, władze zaczęły organizować **korporacje**. Były to związki pracowników i pracodawców tej samej branży. Działały na rzecz współpracy właścicieli kapitału i ludzi pracy. Ewentualne spory między tymi grupami rozwiązywało państwo. Przynależność do korporacji była obowiązkowa. Jednocześnie zakazano strajków i rozwiązano związki zawodowe.

Działania naprawcze w gospodarce przyniosły faszystom duże poparcie w społeczeństwie. Jednak Włochy pozostawały państwem stosunkowo biednym. W latach 30. XX w. mocno odczuły skutki wielkiego kryzysu.

Polityka zagraniczna Mussoliniego

Od początku istnienia ruchu faszystowskiego Mussolini silnie odwoływał się do poczucia godności narodowej Włochów. Głosił nawet ideę odbudowy starożytnego imperium rzymskiego. Przekonywał rodaków, że ekspansja leży w ich interesie narodowym. W latach 30. XX w. Duce przystąpił do wdrażania swoich agresywnych planów. W **1935 r.** Włosi zaatakowali **Abisynię** (obecna nazwa: Etiopia) w Afryce i obalili tamtejszego cesarza. Napastnicy dopuścili się wielu zbrodni na ludności cywilnej. Liga Narodów nie była w stanie powstrzymać tej agresji. Wprawdzie Włochy uznano za napastnika, ale żaden kraj nie przestrzegał nałożonych na nie **restrykcji**. W 1939 r. Mussolini dokonał agresji na **Albanię**. Wówczas również nie spotkały go za to żadne konsekwencje.

Restrykcje – tu: ograniczenia nałożone na jakieś państwo (np. w handlu) w celu wywarcia na nim presji.

Pochód faszyzmu

Po latach niepewności faszyzm przyniósł Włochom względną stabilizację. Na wielu Europejczykach rządy Mussoliniego wywierały pozytywne wrażenie. Jednak na ogół nie zdawano sobie sprawy z warunków życia w tym totalitarnym państwie. Dlatego ideologia ta zdobyła dużą popularność na Starym Kontynencie. Faszystowskie partie przejęły władzę w Niemczech, Portugalii, Austrii, Grecji i Rumunii. W wielu krajach demokratycznych utworzono też partie zwolenników tej ideologii.

Gwałtowny konflikt wybuchł w Hiszpanii. Wojska gen. Francisca Franco [czyt. fransiska franko] i wspierające go ugrupowania prawicowe (w tym faszyści) wystąpiły przeciwko rządowi republiki złożonemu z socjaldemokratów i komunistów. Wybuchła **hiszpańska wojna domowa** (1936–1939). W konflikt zaangażowały się Włochy i Niemcy (po stronie prawicowej opozycji) oraz ZSRS (po stronie lewicowego rządu). Ostatecznie zwyciężył gen. Franco, który zlikwidował republikę i wprowadził w Hiszpanii dyktaturę.

W drugiej połowie lat 30. XX w. Włochy zacieśniły sojusz z faszystowskimi Niemcami, którymi rządził Hitler. Sojusz dwóch państw totalitarnych przyczynił się do wybuchu II wojny światowej w 1939 r. Na zdjęciu: Mussolini (po lewej stronie) i Hitler w 1940 r.

W skrócie

- Faszyzm – odwoływanie się do skrajnego nacjonalizmu i idei silnego państwa opiekuńczego, wrogość wobec komunizmu i demokracji.
- Przyczyny rozwoju faszyzmu we Włoszech: niespełnione nadzieje po wojnie, zła sytuacja ekonomiczna, kryzys demokracji.
- 1922 r. – marsz na Rzym; zdobycie władzy we Włoszech przez faszystów.
- Mussolini – przywódca partii faszystowskiej i twórca systemu totalitarnego we Włoszech.

Czy już umiesz?

1. Omów sytuację gospodarczą we Włoszech po 1918 r.
2. Wymień główne założenia faszyzmu.
3. Z jakich powodów faszyści uzyskali tak duże poparcie społeczne we Włoszech?
4. W jakim celu władze stosują propagandę? Dlaczego była ona tak bardzo rozbudowana w systemach totalitarnych – faszystowskim i komunistycznym?
5. Wyjaśnij, w jaki sposób faszyści wdrażali swoją ideologię w życie. Jak oceniasz takie działania?

6.5 Hitler i nazizm

Podejmij temat

- Wymień postanowienia traktatu wersalskiego w sprawie Niemiec.

Adolf Hitler był charyzmatycznym mówcą. Podczas swoich demagogicznych wystąpień obiecywał zlikwidowanie biedy i niesprawiedliwości społecznej. Przekonywał Niemców o ich sile, mówił o przywróceniu im godności. Ponadto odwoływał się do takich wartości, jak duma i honor. Jego przemówienia – emocjonalne i pełne ekspresji – wywierały na słuchaczach wielkie wrażenie.

Słabość rządów demokratycznych w Niemczech

Zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego Niemcy utraciły znaczną część swojego terytorium, w tym uprzemysłowione Zagłębie Saary, bogate krainy Alzację i Lotaryngię oraz rolnicze tereny Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego. Poza tym miały płacić odszkodowania wojenne. Warunki traktatu pogłębiały fatalną sytuację ekonomiczną w Niemczech. Kraj ten, podobnie jak Włochy, borykał się po wojnie z inflacją i bezrobociem. Nastroje społeczne były bardzo złe. Dochodziło do strajków, zamieszek i manifestacji. W listopadzie 1918 r. wybuchła w Niemczech **rewolucja** z udziałem marynarzy, żołnierzy i robotników. Była ona silnie wspierana przez komunistów, którzy dążyli do przejęcia władzy i ustanowienia w kraju komunizmu. Ostatecznie rząd utworzyli umiarkowani socjaldemokraci. W 1919 r. uchwalono niemiecką **konstytucję**, która gwarantowała ustrój parlamentarny. Sytuacja w dalszym ciągu była jednak niespokojna. Ulice miast stały się polem walki; głównie między zwolennikami dwóch radykalnych ideologii: komunizmu i skrajnego nacjonalizmu. Przy czym bojówkarze obu ugrupowań występowali przeciwko władzom republiki.

Szczególnie napięta była sytuacja w Bawarii, gdzie działało wiele skrajnych ugrupowań nacjonalistycznych. Właśnie w tym regionie polityczną działalność rozpoczął **Adolf Hitler**. Polityk ten był zafascynowany Benito Mussolinim. Gardził demokracją i opowiadał się za wprowadzeniem rządów silnej ręki. Postanowienia traktatu wersalskiego uważał za niesprawiedliwe i głosił potrzebę ich rewizji. Szczególnie krytykował socjalistów, komunistów i Żydów. Zdaniem Hitlera właśnie te grupy przyczyniły się do klęski Niemiec w wielkiej wojnie, bo wywołały rewolucję w listopadzie 1918 r.

NSDAP i SA

W 1921 r. Hitler stanął na czele **Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej** (w skrócie: **NSDAP**). Na wzór Mussoliniego przyjął tytuł **führera** [czyt. firera], czyli wodza, i nadał partii scentralizowany charakter. Śladem włoskiej partii faszystowskiej przy NSDAP utworzono paramilitarne

bojówki – **Oddziały Szturmowe** (w skrócie: **SA**). Bojówkarze z SA, ubrani w charakterystyczne brunatne mundury, zaciekle zwalczali komunistów i szerzyli strach w społeczeństwie.

Znakiem jednoczącym niemieckich faszystów stała się **swastyka**. Taką funkcję pełniło również nazistowskie pozdrowienie: *Heil Hitler!* [czyt. hajl hitla].

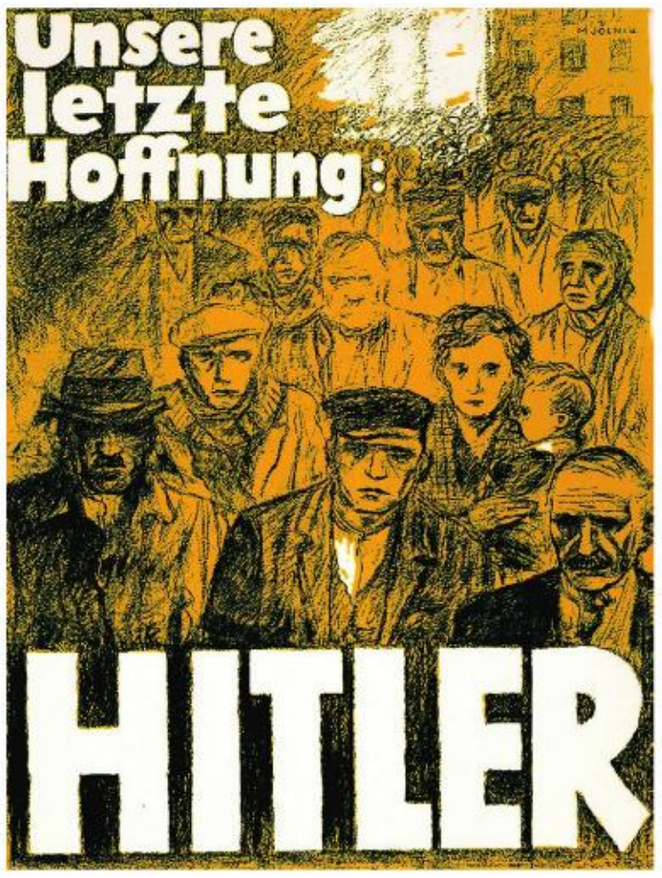
Swastyka – starożytny symbol szczęścia i pomyślności; oficjalny symbol Niemiec w okresie rządów Hitlera (1933–1945).

Ideologia nazistowska

Hitler zawarł program NSDAP w książce *Mein Kampf* [czyt. majn kampf] (*Moja walka*). Sformułował w niej podstawy ideologii, która była niemiecką odmianą faszyzmu – **narodowego socjalizmu** (**nazizmu**). W *Mein Kampf* autor wyłożył swoje antykomunistyczne i antydemokratyczne poglądy. Przedstawił własną wizję Niemiec jako scentralizowanego państwa militarnego.

Zasadniczą część ideologii Adolfa Hitlera stanowił **rasizm**. Führer sądził, że Niemcy należą do najlepiej rozwiniętej cywilizacyjnie rasy Aryjczyków. Mają zatem uzasadnione prawo do podporządkowania sobie innych narodów – zwłaszcza tych, które sam uważał za gorsze. Hitler zaliczał do nich między innymi Żydów i narody słowiańskie, także Polaków. Twierdził, że Polacy i Rosjanie ograniczają Niemcom ich „przestrzeń życiową", niezbędną do dalszego rozwoju na wchodzie Europy. Dlatego opowiadał się za podbojem ziem aż po góry Ural. Ważnym elementem ideologii nazistowskiej był **antysemityzm**. Według Hitlera Żydzi byli odpowiedzialni za wszelkie zło świata. Jego zdaniem, należało ich zniszczyć.

Mein Kampf stała się obowiązkową lekturą nazistów. Hitler nakłaniał w niej do brutalności i agresji względem innych ludzi. Było to wypaczeniem ideologii nacjonalistycznej. Jego poglądy nie miały żadnych racjonalnych podstaw. Stanowiły duże zagrożenie dla pokojowego współistnienia między przedstawicielami różnych ras i narodów.

Narodowi socjaliści, podobnie jak włoscy faszyści, łączyli hasła nacjonalistyczne z postulatami socjalnymi. Od tego pochodzi nazwa tej ideologii. Powyżej: plakat wyborczy NSDAP. Napis: *Hitler – nasza ostatnia nadzieja*.

Dojście nazistów do władzy

W połowie lat 20. XX w. system demokratyczny w Niemczech umocnił się. Nic nie zapowiadało, że demagodzy pokroju Hitlera zdobędą władzę. Jednak pod koniec dekady sytuacja ekonomiczna kraju znów się pogorszyła. W 1929 r. nastąpił krach na nowojorskiej giełdzie. Rozpoczął się **wielki kryzys gospodarczy**. Wstrząsnął on gospodarką amerykańską, a następnie objął mocno z nią powiązane gospodarki europejskie – w tym niemiecką. Tamtejsze społeczeństwo boleśnie odczuło jego skutki. Wielu fabrykantów i właścicieli ziemskich zbankrutowało, a około sześć milionów osób straciło pracę. Niemcy znów zwątpili w demokrację – zaczęli popierać polityków o radykalnych poglądach. Popularność nazistów wzrosła.

W lipcu 1932 r. NSDAP wygrała wybory do niemieckiego parlamentu – Reichstagu. W **styczniu 1933 r.** Hitler został mianowany przez prezydenta Niemiec, Paula von [czyt. pola fon] Hindenburga, **kanclerzem** państwa. Władzę zdobył zatem legalnie.

Kanclerz Adolf Hitler i prezydent Paul von Hindenburg w symbolicznym uścisku dłoni podczas otwarcia Reichstagu w marcu 1933 r.

W totalitarnym państwie Hitlera

W półtora roku od objęcia urzędu kanclerza Hitler zdobył pełnię władzy w kraju. Jako dyktator zlikwidował demokratyczne swobody i przekształcił Niemcy w państwo totalitarne – III Rzeszę. Tak jest nazywane państwo niemieckie od chwili zdobycia władzy przez Hitlera w 1933 r. do jego upadku w 1945 r.

Władza i aparat terroru

Podstawą funkcjonowania totalitarnego reżimu były instytucje aparatu terroru – Gestapo i SS. W ogromnym stopniu odpowiadały one za zniewolenie społeczeństwa i wprowadzenie bezwzględnej kontroli policyjnej.

- **Gestapo** – tajna policja polityczna. Kontrolowała wszelkie dziedziny życia społecznego. Była odpowiedzialna za masowe aresztowania przeciwników politycznych.

- **Formacja SS**, czyli **Oddziały Ochronne**, pełniła rolę policji wewnątrz NSDAP oraz wywiadu politycznego. Kierowała obozami koncentracyjnymi. Rola SS wzrosła po zniszczeniu przez Hitlera SA w 1934 r.

PROPAGANDA

Jedna Rzesza!

Jeden wódz!

Jeden lud!

Za pomocą rozmaitych narzędzi (m.in. wychowania, propagandy i cenzury) władze kształtowały społeczeństwo całkowicie posłuszne partii i wodzowi. Czyniły to zgodnie z dewizą *jeden lud, jedna Rzesza, jeden wódz*.

Wykluczeni

Naziści systematycznie ograniczali prawa ludności żydowskiej. Na przykład Żydom zakazano zawierania małżeństw z Niemcami. W 1941 r. zmuszono ich do noszenia specjalnych oznak w postaci żółtej gwiazdy Dawida.

Jednocześnie trwała antysemicka nagonka. W dużej mierze była ona inspirowana przez władze. Prześladowano ludność i bojkotowano żydowski handel. Dochodziło też do pogromów. Podczas wydarzeń nocy kryształowej w 1938 r. w całych Niemczech palono synagogi i niszczono sklepy. Zamordowano wówczas kilkudziesięciu Żydów.

W obozach koncentracyjnych naziści więzili i zabijali przeciwników politycznych, m.in. demokratów i komunistów. Przetrzymywali w nich również ludzi, których uważali za zagrożenie dla czystości „rasy aryjskiej": kryminalistów, homoseksualistów, a także Żydów i Romów. Osadzeni byli zmuszani do ciężkiej pracy i poddawani torturom. Poniżej: więźniowie obozu Buchenwald.
Inne obozy utworzone przez nazistów przed wojną na terenie Niemiec to między innymi Dachau [czyt. dachał], Sachsenhausen [czyt. zaksenhałzen] i Ravensbrück [czyt. rawensbryk].

1. Wyjaśnij terminy: III Rzesza, Gestapo, SS, obóz koncentracyjny.
2. Wymień instytucje odpowiedzialne za funkcjonowanie totalitarnego reżimu.
3. Które grupy były wykluczone z udziału w życiu publicznym III Rzeszy? Dlaczego?
4. Dowiedz się więcej o wydarzeniach nocy kryształowej. Wyjaśnij, skąd się wzięła ta nazwa.

Propaganda w służbie nazistów

Szefem propagandy w III Rzeszy był bliski współpracownik Hitlera **Joseph Goebbels** [czyt. jozef gebels]. Stosował on takie same metody, jakimi posługiwano się w innych państwach totalitarnych. Oczerniano przeciwników politycznych oraz umacniano kult wodza. Aby zyskiwać zaufanie i poparcie społeczeństwa, organizowano liczne defilady oraz imprezy masowe. Ze względów propagandowych nadawano im efektowną oprawę.

Ogromną wagę przywiązywano do zjazdów NSDAP. Wielotysięczne zgromadzenia członków tej partii w Norymberdze przebiegały w atmosferze fanatycznego entuzjazmu. Miały widowiskowy charakter i stanowiły pokaz siły nazistów. W czasie ich trwania kręcono filmy propagandowe, które potem wyświetlano w kinach.

Okazją do zaprezentowania siły hitlerowskiego państwa na świecie były igrzyska olimpijskie w Berlinie w 1936 r. Władze III Rzeszy zorganizowały je z olbrzymim rozmachem. W trakcie zawodów sportowych zrealizowano film propagandowy *Olimpiada*. Był to pierwszy dokument o igrzyskach olimpijskich.

Więcej na temat

Członkowie Hitlerjugend w trakcie ćwiczeń wojskowych

Wychowanie w duchu nazistowskim

Tak jak w państwie Stalina, tak również w III Rzeszy naziści z Hitlerem na czele stawiali sobie za cel uformowanie obywatela całkowicie podporządkowanego władzy. Miał on bezwzględnie dążyć do realizacji zadań, które wyznaczyli Führer i partia. Ideologia nazistowska przenikała do umysłów młodych ludzi różnymi drogami. Przede wszystkim za pośrednictwem propagandy i edukacji. Stworzono również organizacje młodzieżowe o charakterze paramilitarnym: **Hitlerjugend** i **Związek Niemieckich Dziewcząt**. Młodym ludziom wpajano nazistowski światopogląd. Wychowywano ich w duchu rasizmu i szowinizmu. Aby jak najlepiej przygotować młodzież do służby w armii, rozwijano sprawność fizyczną i starano się zwiększyć odporność na ból. Wychowankowie mieli wykazywać hart ducha i wolę walki. Przynależność do tych organizacji młodzieżowych była obowiązkowa. W ten sposób totalitarny reżim kształtował całe rzesze ludzi ślepo oddanych nowej ideologii.

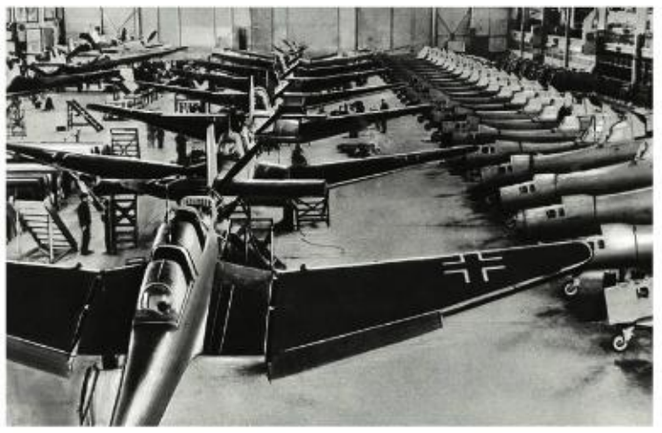
- **Wymień cele, które Hitler postawił przed szkołą i organizacjami młodzieżowymi w Rzeszy.**

Odbudowa potęgi Niemiec

Hitler zaprowadził w kraju dyktaturę i znacznie ograniczył prawa obywatelskie. Mimo to cieszył się dużym poparciem społecznym wśród Niemców. W dużej mierze było ono wynikiem propagandy oraz **indoktrynacji**, ale nie tylko. Pod rządami nazistów sytuacja materialna społeczeństwa uległa poprawie. W połowie lat 30. XX w. zakończył się bowiem wielki kryzys gospodarczy. Po objęciu władzy przez Hitlera rozbudowano przemysł ciężki. Rozwinięto sieć dróg i zmodernizowano kolej. Dzięki tym inwestycjom do 1939 r. zlikwidowano bezrobocie, które jeszcze w 1933 r. wynosiło 44 procent. Otoczono też opieką socjalną rodziny i najuboższych.

Jednocześnie za rządów Hitlera – wbrew postanowieniom traktatu wersalskiego – III Rzesza rozbudowała siły zbrojne. Zwiększono liczebność armii, przywrócono powszechną służbę wojskową i rozpoczęto produkcję broni, samolotów i okrętów wojennych. W krótkim czasie Führer uczynił z Niemiec liczącą się na świecie siłę militarną. Za jego rządów Niemcy odzyskali utraconą w 1918 r. dumę. Hitler przywrócił też swoim rodakom poczucie celu – rozbudził w nich żądzę uzyskania dominacji nad światem.

Indoktrynacja – systematyczne i uporczywe wpajanie określonych poglądów. W państwach totalitarnych jej narzędziem były na przykład szkoły.

Produkcja samolotów w III Rzeszy – dzięki niej w szybkim czasie kraj stał się potęgą gospodarczą.

W skrócie

- Sytuacja w Niemczech po I wojnie światowej – kryzys, inflacja, niestabilne rządy demokratyczne.
- Hitler – przywódca NSDAP, od 1933 r. kanclerz III Rzeszy.
- Nazizm (narodowy socjalizm) – hasła narodowe i postulaty socjalne, sprzeciw wobec demokracji i komunizmu, militaryzm, kult wodza, rasizm.
- Państwo totalitarne Hitlera – likwidacja opozycji, ograniczenie swobód obywatelskich, obozy koncentracyjne.
- Polityka rasistowska – ograniczanie praw Żydów, noc kryształowa (1938 r.).

Czy już umiesz?

1. Omów sytuację Niemiec po I wojnie światowej.
2. W jaki sposób Adolf Hitler i naziści zdobyli władzę w Niemczech? Czy użyli podobnych środków jak bolszewicy w Rosji i faszyści we Włoszech?
3. Przedstaw poglądy Adolfa Hitlera. Uwzględnij jego stosunek do traktatu wersalskiego, lewicy, Żydów i Słowian.
4. Porównaj poglądy i działania Hitlera i Mussoliniego. Co odróżniało nazizm od włoskiego faszyzmu?
5. Oceń politykę nazistów w III Rzeszy. Czy chciałabyś/chciałbyś żyć w takim państwie? Uzasadnij odpowiedź.

Kanał Mazurski

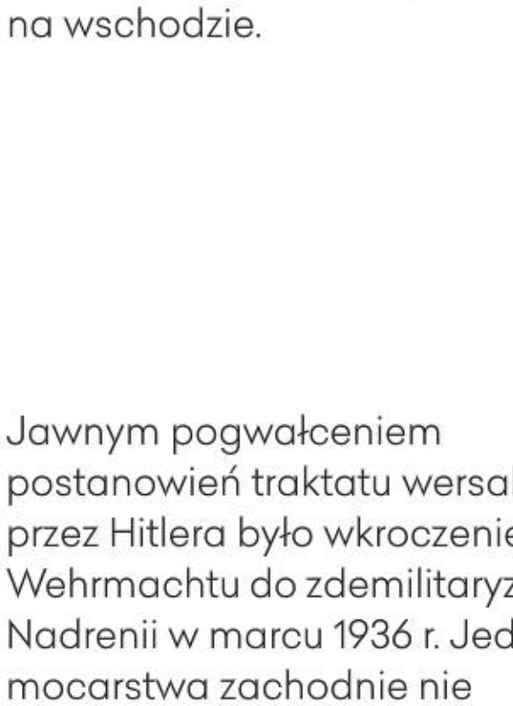
W północno-wschodniej Polsce w pobliżu Węgorzewa, blisko granicy z Rosją, znajduje się Kanał Mazurski. Jego budowę zainicjowano w latach 30. XX w., gdy region Prus Wschodnich był częścią III Rzeszy. Kanał miał połączyć – z wykorzystaniem rzek Łyny i Pregoły – Wielkie Jeziora Mazurskie z Bałtykiem. Budowa nie została ukończona. Na zdjęciu: śluza w Leśniewie Górnym; na górze konstrukcji jest widoczny ślad po niemieckim godle.

6.6 Droga do wojny

Podejmij temat

- Z jakich powodów Hitler krytykował traktat wersalski?

Pomimo pewnego ocieplenia w relacjach z Warszawą nazistowska propaganda atakowała Polskę i zachęcała do walki o przestrzeń życiową na wschodzie.

Hitler i destabilizacja traktatu wersalskiego

Lata 20. i 30. XX w. przyniosły kryzys demokracji w Europie. W wielu krajach ukształtowały się rządy dyktatorskie. Natomiast w Związku Sowieckim, Włoszech i Niemczech umocniły się totalitarne reżimy. Ich przywódcy prowadzili imperialną politykę. Rozbudowywali przemysł wojenny, a przy tym odnosili się z pogardą do demokracji i ładu wersalskiego. Właśnie na gruncie krytyki traktatu wersalskiego karierę polityczną w Niemczech zrobił Adolf Hitler. Układ pokojowy z 1919 r. nazywał „dyktatem wersalskim".

W pierwszych latach rządów kanclerz Rzeszy zapewniał świat o swoich pokojowych zamiarach. Wyrazem tej ugodowej polityki było między innymi zawarcie układu o niestosowaniu przemocy z Polską. Podpisane w 1934 r. porozumienie poprawiło na pewien czas wzajemne stosunki, dotychczas bardzo napięte. Z czasem Hitler coraz odważniej naruszał warunki traktatu wersalskiego. W połowie lat 30. XX w. Niemcy rozpoczęły intensywne zbrojenia. W krótkim czasie **Wehrmacht** [czyt. wermaht], czyli wojsko III Rzeszy, stał się jedną z najpotężniejszych i najnowocześniejszych armii na świecie.

Jawnym pogwałceniem postanowień traktatu wersalskiego przez Hitlera było wkroczenie Wehrmachtu do zdemilitaryzowanej Nadrenii w marcu 1936 r. Jednak mocarstwa zachodnie nie podjęły żadnych kroków, by temu przeciwdziałać. To utwierdziło Führera w przekonaniu, że Wielka Brytania i Francja nie są zdolne do rozpoczęcia skutecznej akcji przeciwko III Rzeszy.

Agresywna polityka Włoch i Japonii

Hitlerowskie Niemcy nie były jedynym państwem realizującym politykę zbrojeń i ekspansji. W Europie do tego grona należały również faszystowskie Włochy, które najpierw zaatakowały Abisynię, a potem Albanię (zob. s. 183). W Azji politykę podbojów prowadziła **Japonia**. W pierwszej połowie XX w. ten kraj stał się potęgą gospodarczą i militarną. Japoński przemysł był jednak silnie uzależniony od rynków zagranicznych. W okresie wielkiego kryzysu, gdy te rynki się skurczyły, krajowy eksport załamał się. Wiele fabryk zamknięto, pogorszyły się nastroje społeczne. Aby odwrócić uwagę społeczeństwa od narastających problemów ekonomicznych, cesarz **Hirohito** (lata panowania: 1926–1989) oraz wpływowa grupa wojskowych zdecydowali się na zamorską ekspansję. Skierowali ją przeciwko Chinom, które były wówczas pogrążone w wojnie domowej. W 1931 r. Japończycy zajęli **Mandżurię** (rozległą chińską prowincję w północno-wschodniej części kraju). Rok później utworzyli na tym obszarze zależne od siebie państwo – Mandżukuo. Stany Zjednoczone i mocarstwa zachodnie potępiły tę agresję, ale Japończycy nie zrezygnowali z dalszych podbojów. W 1937 r. ich armia zaatakowała Chiny, co zapoczątkowało **wojnę japońsko-chińską**. Do 1938 r. Japonia opanowała rozległe ziemie na południe od Mandżurii, w tym Pekin, Szanghaj i Nankin. Okupacja tych obszarów oraz działania wojenne trwały aż do zakończenia II wojny światowej w 1945 r.

Armia japońska dopuściła się licznych okrucieństw na terenie Chin. Japońskie samoloty brutalnie bombardowały dzielnice mieszkalne w miastach, a japońscy żołnierze dokonywali masowych rzezi ludności cywilnej. Na zdjęciu: osierocone dziecko na ulicach zniszczonego Szanghaju.

Oś Berlin-Rzym-Tokio

Imperialna polityka Japonii oraz jej niechęć do komunistów i Związku Sowieckiego zbliżyły ją do Włoch i Niemiec. W rezultacie w latach 1936 i 1937 ukształtował się sojusz tych państw nazywany **Osią Berlin-Rzym-Tokio**. Państwa Osi zacieśniały współpracę gospodarczą i wojskową. Współdziałały też ze sobą na arenie międzynarodowej i dążyły do ograniczenia wpływów komunistów w Europie. Wyrazem tego była wspólna polityka Niemiec i Włoch wobec ogarniętej wojną domową (1936–1939) Hiszpanii (zob. s. 183).

Wojna domowa w Hiszpanii była niezwykle krwawa. Jej symbolem stała się Guernica – miasto położone na północy kraju. W 1937 r. w wyniku zbombardowania tej miejscowości przez lotnictwo niemieckiego Legionu Condor [czyt. kondor] zginęły tam setki cywilów. Ta tragedia zainspirowała Pabla Picassa do namalowania słynnego obrazu *Guernica*.

Brytyjski premier Neville Chamberlain [czyt. newil czemberlejn] i Adolf Hitler podczas konferencji w Monachium. Zabór części Czechosłowacji dokonał się pomimo protestów Czechów. Rząd w Pradze uznał więc konferencję monachijską za akt zdrady ze strony Zachodu. Chamberlain, główny inicjator porozumienia, miał odmienne zdanie. *Uratowałem pokój dla mojego pokolenia* – powiedział.

Anschluss Austrii i polityka Rzeszy wobec Czechosłowacji

Bierność Zachodu wobec remilitaryzacji Nadrenii rozzuchwaliła Hitlera i ośmieliła go do podjęcia odważniejszych kroków. W marcu 1938 r. Führer zajął Austrię i przyłączył ją do III Rzeszy. Wydarzenie to – określane jako **Anschluss** [czyt. anszlus] **Austrii** – było pierwszym etapem na drodze do zjednoczenia ludności niemieckojęzycznej w ramach jednego państwa, jak pragnął tego Führer (Austria jest krajem niemieckojęzycznym). W istocie *Anschluss* oznaczał złamanie postanowień traktatu wersalskiego.

Po aneksji Austrii Hitler rozpoczął spór z Czechosłowacją o pograniczny **Kraj Sudecki**. Ten stosunkowo duży i wysoko uprzemysłowiony obszar zamieszkiwała silna mniejszość niemiecka, która otwarcie identyfikowała się z Rzeszą. Führer domagał się od Czechosłowacji zrzeczenia się Kraju Sudeckiego na rzecz Niemiec. Rząd w Pradze odmówił, licząc na pomoc Londynu i Paryża. Jednak Wielka Brytania i Francja ustąpiły wobec żądań III Rzeszy. Dnia **29 września 1938 r.** zorganizowano **konferencję w Monachium** z udziałem szefów rządów Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Niemiec. Jej uczestnicy zgodzili się na przyłączenie do Niemiec Kraju Sudeckiego. Był to kolejny poważny wyłom w systemie wersalskim. W marcu 1939 r. Hitler posunął się jeszcze dalej. Niemcy zajęli Czechy, a na okupowanych terenach utworzyli Protektorat Czech i Moraw. Następnie uzależnili od siebie Słowację, która ogłosiła niepodległość. Czechosłowacja przestała istnieć.

1. Omów, na podstawie mapy, działania III Rzeszy, które miały na celu rozbicie systemu wersalskiego w Europie.

2. Pokaż na mapie ziemie przyłączone do Niemiec na mocy postanowień konferencji monachijskiej.

Ku wojnie

Hitler demontował system wersalski przy milczącej aprobacie mocarstw zachodnich. Wielka Brytania i Francja prowadziły względem III Rzeszy politykę **appeasementu** [czyt. epizmentu] (ugłaskiwania). Liczyły na to, że strategia ustępstw wobec Hitlera w sprawie Sudetów zaspokoi jego oczekiwania i w konsekwencji uchroni świat przed wybuchem wojny. Współcześnie, gdy mamy za sobą doświadczenia 1939 r., wiemy, że polityka *appeasementu* była błędna. Nie powstrzymała bowiem imperialnych zapędów Hitlera. Takiej roli nie spełniła też Liga Narodów. W latach 30. XX w. nie miała ona żadnej kontroli nad działaniami Niemiec oraz pozostałych agresorów – Włoch czy Japonii. Państwa te wystąpiły z tej organizacji. Nie krępowały ich zatem żadne zobowiązania międzynarodowe.

Na przełomie lat 1938 i 1939 Hitler skierował swoje żądania w stronę Polski. Domagał się przyłączenia **Wolnego Miasta Gdańska** do Niemiec. W Gdańsku, zamieszkanym w większości przez Niemców, Polska miała znaczne uprawnienia, czego kanclerz Rzeszy nie akceptował. Oprócz tego miasta III Rzesza żądała prawa do budowy **eksterytorialnej** autostrady i linii kolejowej przez polskie Pomorze Gdańskie (nazywane przez Niemców korytarzem). Droga miała połączyć Prusy Wschodnie z zachodnią częścią Niemiec. Polska odrzuciła te warunki. Zapowiedziała, że w razie agresji będzie broniła swojego terytorium. W tej sytuacji Londyn i Paryż zapewniły Warszawę, że gdyby doszło do niemieckiej agresji, wojska zachodnie udzielą naszemu państwu pomocy militarnej.

THE GAP IN THE BRIDGE.

Słabość Ligi Narodów wynikała między innymi z tego, że do organizacji nie przystąpiło największe mocarstwo ówczesnego świata – Stany Zjednoczone. W latach 20. i 30. XX w. zasadniczo nie mieszały się one w sprawy europejskie. Na karykaturze Ligę Narodów symbolizuje most, w którym brakuje jednego istotnego elementu. Czy taki most mógł być bezpieczny?

Eksterytorialny – wyłączony spod władzy danego państwa (np. obszar).

W skrócie

- Agresja Włoch na Abisynię i Albanię oraz Japonii na Chiny.
- Powstanie Osi Berlin-Rzym-Tokio. Antykomunistyczne ostrze paktu.
- Demontaż systemu wersalskiego przez III Rzeszę – remilitaryzacja Nadrenii (1936 r.), *Anschluss* Austrii (marzec 1938 r.), zajęcie Kraju Sudeckiego (październik 1938 r.), likwidacja Czechosłowacji (marzec 1939 r.).
- Wiosna 1939 r. – nasilenie żądań niemieckich wobec Polski (wcielenie Gdańska, budowa autostrady przez Pomorze Gdańskie). Odmowa Polski.

Czy już umiesz?

1. Omów agresję Japonii na Dalekim Wschodzie. Jakie były jej przyczyny i skutki?
2. Wyjaśnij, czym była Oś Berlin-Rzym-Tokio. Podaj nazwy państw, które utworzyły ten związek. Co zbliżyło kraje tworzące sojusz?
3. Omów politykę Niemiec w latach 1938 i 1939.

Zamek Książ

Zamek Książ koło Wałbrzycha jest jedną z najpiękniejszych budowli w Polsce. Przed 1945 r. znajdował się w granicach III Rzeszy i był własnością księcia Jana Henryka XV. Na historii zamku odcisnęła swoje piętno polityka niemieckich władz oraz wojna. W 1941 r. przejęli go naziści, którzy zamierzali uczynić z obiektu jedną z głównych kwater Hitlera. W tym czasie pod zamkiem wybudowano podziemne tunele. W 1945 r. budowla została zdewastowana przez Armię Czerwoną.

Podsumowanie działu 6

1 Oceń prawdziwość poniższych zdań. Swoją ocenę poprzyj konkretnymi przykładami.

- Liga Narodów skutecznie powstrzymywała imperialne dążenia mocarstw w dwudziestoleciu międzywojennym.
- Wielki kryzys gospodarczy ułatwił faszystom zdobycie władzy w Niemczech.
- Stalin uczynił z ZSRS potęgę przemysłową.
- Hitler od chwili dojścia do władzy w Niemczech realizował swój program zawarty w *Mein Kampf*.
- Polityka *appeasementu* zmusiła Hitlera do porzucenia agresywnej polityki względem sąsiadów.

2 Wytłumacz, dlaczego poniższe zdarzenia były groźne dla funkcjonowania ładu wersalskiego.

podpisanie układu w Rapallo zawarcie traktatów lokarneńskich remilitaryzacja Nadrenii
likwidacja Czechosłowacji wysunięcie przez Hitlera żądań wobec Polski

3 Porównaj systemy totalitarne: komunistyczny w ZSRS i nazistowski w III Rzeszy. Weź pod uwagę politykę wewnętrzną, gospodarczą i zagraniczną totalitarnych rządów.

4 Przeczytaj zacytowany poniżej fragment autorstwa nazistowskiego polityka i architekta Alberta Speera [czyt. szpera]. Odpowiedz na pytania.

Dyktatura Hitlera była pod jednym, fundamentalnym względem różna od reżimów wszystkich jego poprzedników. Była to pierwsza dyktatura w czasach dynamicznego rozwoju techniki, dyktatura, która, aby zdominować kraj, wykorzystywała w pełni wszelkie środki techniczne. Dzięki urządzeniom takim jak radio czy głośnik osiemdziesiąt milionów ludzi zostało pozbawionych zdolności niezależnego myślenia, a co za tym idzie, było możliwe ich podporządkować woli jednego człowieka.

Źródło: S. Klein, *Najgroźniejsi dyktatorzy w historii*, tłum. J. Sawicka, Warszawa 2008

a) Jak Albert Speer ocenił siłę oddziaływania radia w III Rzeszy?
b) W jaki sposób dyktatorzy – Stalin, Mussolini i Hitler – wykorzystywali środki masowego przekazu do umacniania swojej władzy? Jakie to rodziło zagrożenia?

5 Wymień mocne i słabe strony ustrojów demokratycznego oraz totalitarnego (na przykładzie ZSRS lub III Rzeszy).

6 Wyobraź sobie, że jest 1938 r. Świat nie zdaje sobie sprawy z niebezpieczeństwa, jakie niesie konferencja w Monachium. Spróbuj przestrzec rządy państw zachodnich przed wiarą w pokojowe intencje Adolfa Hitlera. Użyj co najmniej dwóch argumentów.

7 Przyjrzyj się fotografiom i odpowiedz na pytania.

a) Kogo przedstawiają zdjęcia?
b) W jakim celu rozpowszechniano tego rodzaju fotografie w III Rzeszy i w ZSRS? Do kogo były kierowane i jaki efekt miały wywołać?
c) Czy ukazywany na zdjęciach wizerunek wodzów był prawdziwy? Jacy byli w rzeczywistości? Uzasadnij odpowiedź.

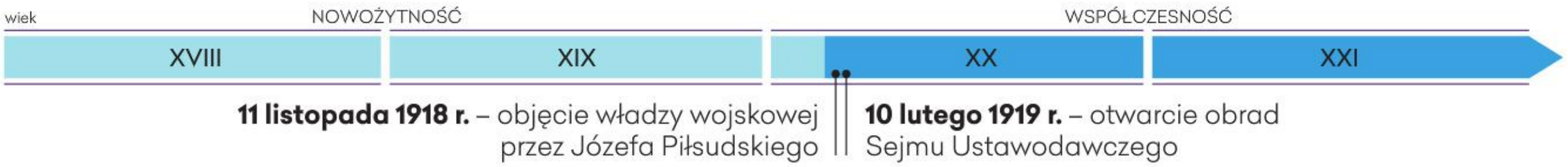

7. Życie polityczne II Rzeczypospolitej

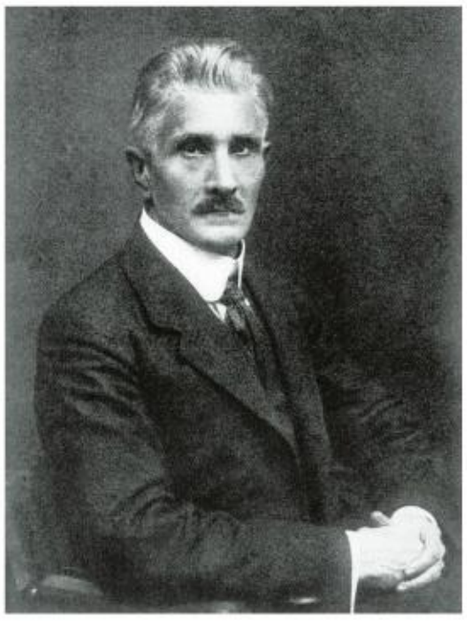
1. Odczytaj daty na kartkach z kalendarza. Z jakimi wydarzeniami z historii Polski są związane?
2. Podaj nazwiska osób, które łączą się z poszczególnymi wydarzeniami.
3. Jakie święta obchodzimy w dni zaznaczone kolorem czerwonym? Podaj ich pełne nazwy.

7.1 Odrodzenie państwa polskiego

Podejmij temat

- Wyjaśnij, jaka była geneza Rady Regencyjnej.
- Opisz sytuację polityczną państw zaborczych jesienią 1918 r.

Ignacy Daszyński działał w ruchu socjalistycznym w Galicji. W czasach zaborów był wieloletnim posłem do parlamentu austriackiego. Wspierał organizacje strzeleckie, a w 1914 r. współtworzył Legiony Polskie. Przez wiele lat zasiadał w parlamencie wolnej Polski. Był wicemarszałkiem (1922–1928) i marszałkiem sejmu (1928–1930).

Mieszkańcy Krakowa wiwatujący po oswobodzeniu miasta 31 października 1918 r.

Rada Regencyjna i rząd Ignacego Daszyńskiego

Jesienią 1918 r. wiele wskazywało na to, że po 123 latach niewoli marzenia kilku pokoleń Polaków o odzyskaniu niepodległości wreszcie się spełnią. Wszyscy zaborcy ponieśli klęskę w I wojnie światowej i zmagali się z poważnymi problemami wewnętrznymi. Już 7 października 1918 r. Rada Regencyjna wydała **manifest** do narodu polskiego. Za główny cel Polaków uznała w nim odbudowę niepodległego państwa. Zapowiedziała też utworzenie rządu, który zyskałby akceptację wszystkich partii politycznych. Kilka dni później przejęła zwierzchnictwo nad polskimi oddziałami zbrojnymi, które walczyły w służbie Niemców. Tak powstały pierwsze formacje **Wojska Polskiego**.

Rada Regencyjna dążyła do tego, by uznano ją za centralny ośrodek władzy. Miała jednak konkurencję. Podobne aspiracje zgłaszał **Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej**, który powstał 7 listopada 1918 r. w Lublinie. Składał się on głównie z członków PPS, a na jego czele stał **Ignacy Daszyński**. Jednak ani socjalistyczny rząd lubelski, ani wspierana przez endeków Rada Regencyjna nie miały wystarczającego poparcia.

Wyzwalanie ziem polskich

Pomimo trudności związanych z formowaniem się centralnego ośrodka władzy na ziemiach polskich stopniowo ustępowała administracja zaborców. Żołnierze austriaccy i niemieccy powoli opuszczali teren naszego kraju. Tworzyły się lokalne ośrodki władzy, m.in. w Cieszynie, Krakowie i Poznaniu. Część ziem stała się całkowicie wolna. Do końca listopada wyzwolono Galicję Zachodnią, Królestwo Polskie, Śląsk Cieszyński i Lwów. Natomiast 11 listopada 1918 r. Polacy objęli formalnie władzę w Warszawie. Stało się to na mocy porozumienia zawartego z niemieckim dowództwem. Na wyzwolonych ziemiach należało od podstaw zorganizować administrację, zaprowadzić nowy ład prawny, a także uporządkować podstawowe dziedziny życia państwowego. W tej sytuacji ustanowienie centralnego ośrodka władzy stało się zadaniem najpilniejszym.

Rozbrajanie Niemców w Warszawie

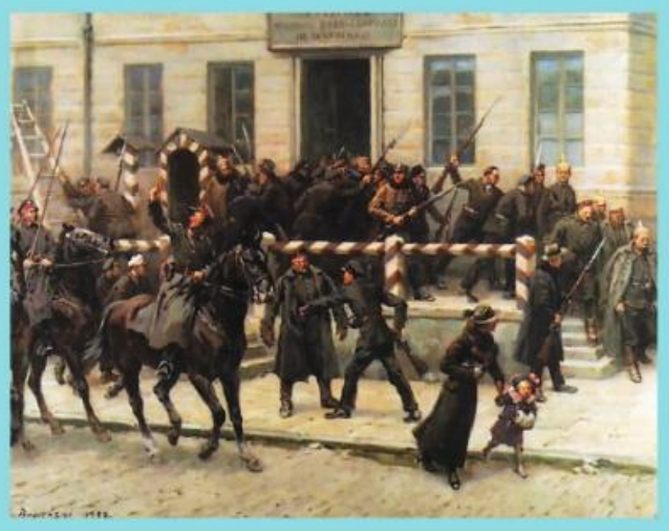
Dzień 9 listopada przyniósł od dawna oczekiwaną przez wszystkich wiadomość; kapitulacja Niemiec[1]. Warszawę ogarnął szał entuzjazmu. Był to pierwszy dzień rozbrajania Niemców, a właściwie mówiąc samorozbrajania [...]. Warszawa poczuła się wolna. Radość wylegających na ulice tłumów była bezgraniczna. Nikomu nie przychodziło do głowy, by w podobnej chwili zajmować się polityką. Umysły wszystkich zajęte były wydarzeniem o kapitalnym znaczeniu: klęska Niemiec [...].

W nocy z 9 na 10 listopada cała Warszawa wyległa na ulice w nieprawdopodobnym podnieceniu. Zapomniano o wszystkich waśniach. […] „Warszawka" odkuwała się na Niemcach za trzyipółletni okres okupacji… [...]. Tłumy urządzały polowania na Niemców, szukały trofeów. Każdy chciał powrócić do domu z bagnetem, szablą, rewolwerem […]. Nie stosowano siły [wobec Niemców], zresztą nie było potrzeby. Rozbrajaniu towarzyszył ogólny śmiech tłumu, ogólna radość, ogólny entuzjazm, a rozbrajany przy takim akompaniamencie Niemiec najczęściej nie krył swego zadowolenia, jeśli nie wdzięczności.

Źródło: M. Romeyko, *Przed i po maju*, Warszawa 1967

1. Opisz atmosferę, która panowała na ulicach Warszawy w listopadzie 1918 r.
2. Scharakteryzuj stosunek mieszkańców stolicy do Niemców. Opisz zachowanie żołnierzy wojsk okupacyjnych względem Polaków.

[1] W tym dniu abdykował cesarz niemiecki Wilhelm II, a to oznaczało upadek II Rzeszy. Dopiero dwa dni później, 11 listopada 1918 r., zawarto rozejm w Compiègne.

Stanisław Bagiński, *Rozbrajanie Niemców w Warszawie*

Objęcie władzy przez Józefa Piłsudskiego

Dnia 10 listopada 1918 r. do Warszawy przyjechał **Józef Piłsudski** uwolniony przez Niemców z Magdeburga. Legendarny komendant strzelców i charyzmatyczny dowódca I Brygady Legionów, w przekonaniu wielu rodaków, uosabiał miłość do ojczyzny, siłę i zdecydowanie. Wszystkie liczące się siły polityczne uważały, że to właśnie on powinien objąć władzę. Takie stanowisko prezentowała nawet endecja, która ze względu na wcześniejszą działalność Piłsudskiego w PPS odnosiła się do niego z niechęcią. **11 listopada 1918 r.** Rada Regencyjna przekazała Piłsudskiemu władzę nad polskim wojskiem, a trzy dni później także władzę cywilną, po czym sama się rozwiązała. Z czasem do jego dyspozycji oddał się rząd Daszyńskiego i lokalne ośrodki władzy. Tym samym Piłsudski zdobył pełnię przywództwa.

Pamiętnego 11 listopada 1918 r. miało miejsce jeszcze inne ważne zdarzenie, które utorowało Polakom drogę do niepodległości. Niemcy podpisały w Compiègne akt kapitulacji. Zobowiązały się też do opuszczenia wszystkich okupowanych terenów, również tych zajmowanych w Rosji.

Data przejęcia władzy wojskowej przez Piłsudskiego została uznana za symboliczny początek **II Rzeczypospolitej**. Już w 1937 r. tego dnia ustanowiono Święto Niepodległości. Obchodzimy je również współcześnie – jako **Narodowe Święto Niepodległości**.

Herb Polski w latach 1919–1927. Wygląd godła nawiązywał do tradycji Rzeczypospolitej sprzed rozbiorów.

II Rzeczpospolita – państwo polskie w latach 1918–1945, od odzyskania niepodległości do końca II wojny światowej.

Jędrzej Moraczewski – działacz socjalistyczny, pierwszy premier odrodzonej Polski

Od rządu Moraczewskiego do małej konstytucji

Po przekazaniu władzy Piłsudskiemu powołał on rząd, na którego czele postawił **Jędrzeja Moraczewskiego**. Sam objął funkcję **Tymczasowego Naczelnika Państwa** i zachował szerokie uprawnienia. Sprawował naczelne dowództwo nad wojskiem. Powoływał i odwoływał rząd, zatwierdzał wydawane przez niego dekrety i reprezentował Polskę na świecie.

Rząd Moraczewskiego pracował w trudnych warunkach. Sytuacja w kraju zniszczonym wojną była bardzo ciężka. Ludność, zwłaszcza robotnicy, żyła w nędzy. W wielu regionach panował głód. Aby polepszyć sytuację ludności, rząd przeprowadził ważne reformy socjalne – m.in. wprowadził ośmiogodzinny dzień pracy i ubezpieczenia na wypadek chorób. Pozycja gabinetu była jednak słaba. Endecja go nie popierała, gdyż składał się głównie z socjalistów. Nie został uznany przez państwa ententy. Za oficjalne przedstawicielstwo Polski za granicą uważały one Komitet Narodowy Polski w Paryżu, na którego czele stał Roman Dmowski.

Piłsudski rozumiał, że konieczne jest zawarcie porozumienia z Dmowskim i powołanie na stanowisko premiera osoby, która zyska akceptację wszystkich środowisk politycznych oraz ententy. Od tego zależało międzynarodowe uznanie Polski i skuteczna obrona jej interesów podczas konferencji pokojowej w Wersalu. Ostatecznie zawarto kompromis ponad podziałami. Stanowisko premiera objął związany z prawicą **Ignacy Jan Paderewski**. Razem z Dmowskim reprezentował nasze państwo w Paryżu i podpisał traktat wersalski.

Premier Ignacy Jan Paderewski cieszył się szacunkiem Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego. Miał poparcie endecji, ludowców i socjalistów, a także, co bardzo istotne, mocarstw zachodnich. Niedługo po powołaniu jego rządu Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja i Włochy uznały niepodległe państwo polskie.

W pierwszych miesiącach niepodległości najpilniejszym zadaniem było zorganizowanie wyborów do **Sejmu Ustawodawczego**, który miał uchwalić konstytucję. Odbyły się one 26 stycznia 1919 r., ale objęły tylko wyzwolone obszary. Były powszechne, mógł w nich wziąć udział każdy polski obywatel, który ukończył 21 lat. Prawa wyborcze uzyskały również kobiety. Mogły głosować i ubiegać się o miejsca w sejmie. W wyborach zwyciężyła endecja. Dlatego w parlamencie znalazło się najwięcej posłów prawicy. Silną reprezentację mieli ludowcy, mniej liczną – socjaliści.

Ciekawe!

Wybory w 1919 r. zostały przeprowadzone w trudnych powojennych warunkach i zimą. Pomimo tego miały największą frekwencję w historii polskiego parlamentaryzmu. Wzięło w nich udział około 80 procent obywateli uprawnionych do głosowania.

Obrady Sejmu Ustawodawczego otwarto 10 lutego 1919 r., a uczynił to Józef Piłsudski. W uroczystym przemówieniu nazwał sejm *domu swego ojczystego jedynym panem i gospodarzem*. Z chwilą zebrania się parlamentu Piłsudski przestał pełnić funkcję Tymczasowego Naczelnika Państwa.

Sejm przystąpił do prac nad ustawą zasadniczą. Wymagało to jednak czasu. Aby państwo mogło funkcjonować, 20 lutego 1919 r. uchwalona została **mała konstytucja** o charakterze tymczasowym. Na jej mocy Piłsudski – jako **Naczelnik Państwa** – wraz z **rządem** sprawował władzę wykonawczą. Oba te organy ponosiły odpowiedzialność przed **sejmem**, czyli najwyższą władzą ustawodawczą. Naczelnik zachował jednak dużą samodzielność w zakresie polityki zagranicznej i spraw wojskowych. Wraz z uchwaleniem małej konstytucji zakończył się pierwszy etap formowania ustroju państwa polskiego. Jej postanowienia obowiązywały do czasu uchwalenia konstytucji w 1921 r.

Otwarcie obrad Sejmu Ustawodawczego przez Józefa Piłsudskiego 10 lutego 1919 r. – historyczna chwila w dziejach naszego państwa

W skrócie

- 11 listopada 1918 r. – objęcie władzy wojskowej przez Piłsudskiego.
- Piłsudski Tymczasowym Naczelnikiem Państwa. Pierwsi premierzy: Moraczewski, Paderewski.
- Mała konstytucja z 1919 r. – Piłsudski Naczelnikiem Państwa.

Czy już umiesz?

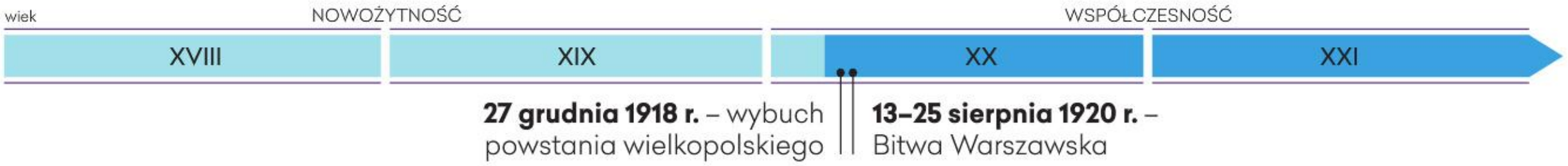
1. Wymień główne ośrodki polityczne dążące do przejęcia władzy w Polsce jesienią 1918 r. Dlaczego żaden z nich nie zdobył szerokiego poparcia społecznego?
2. Wyjaśnij, dlaczego 11 listopada obchodzimy Narodowe Święto Niepodległości.
3. Oceń rolę Józefa Piłsudskiego w formowaniu się państwa polskiego.
4. Jakie znaczenie dla Polski miało powołanie rządu Ignacego Jana Paderewskiego?
5. Powiedz, jakie uprawnienia na mocy małej konstytucji uzyskał Józef Piłsudski jako Naczelnik Państwa.
6. Czy prawdziwe jest stwierdzenie, że w Polsce po 1918 r. centralny ośrodek władzy ukształtował się dzięki zgodzie narodowej? Uzasadnij swoje zdanie w tej sprawie.

Belweder w Warszawie

Siedzibą Naczelnika Państwa był Belweder. Przed Jozefem Piłsudskim rezydowali tam: wielki książę Konstanty (w latach 1815–1830) i niemiecki generał-gubernator z czasów I wojny światowej Hans von Beseler. Po 1989 r. Belweder stał się jedną z prezydenckich rezydencji i jest nią do dziś. Na zdjęciu: gabinet Piłsudskiego w Belwederze.

7.2 Walka o granice

Podejmij temat

Przyjrzyj się zamieszczonej mapie. Wymień ziemie wyzwolone w listopadzie 1918 r. Które obszary zamieszkiwane przez Polaków nadal znajdowały się poza kontrolą władz w Warszawie?

Polska w 1918 roku

Pod koniec 1918 r. Polacy ustanowili swoją władzę w Galicji Zachodniej, Królestwie Polskim, na Śląsku Cieszyńskim i we Lwowie. Najczęściej odbywało się to w sposób bezkrwawy. Zacięte walki wybuchły jedynie o Lwów. Polacy toczyli je z Ukraińcami, którzy również chcieli stworzyć własne państwo i włączyć do niego to miasto.

W pierwszych miesiącach niepodległości II Rzeczpospolita nie miała ściśle ustalonego terytorium. Aby wytyczyć dla niej jak najkorzystniejsze granice, konieczne były wysiłki dyplomatyczne i działania zbrojne. Polscy politycy uważali, że w przyszłości państwo polskie powinno mieć dostęp do Morza Bałtyckiego. W jego granicach widzieli też ziemie historycznie związane z Rzecząpospolitą i te, które zamieszkiwali Polacy. Były to więc pozostałe obszary trzech zaborów: pruskiego (Wielkopolska i Pomorze Gdańskie), austriackiego (Galicja Wschodnia) i rosyjskiego (ziemie zabrane), a także Górny Śląsk i część Prus Wschodnich.

Ciekawe!

Pierwszym państwem, które uznało niepodległość Polski, były Niemcy. Już w listopadzie 1918 r. przysłały one swojego przedstawiciela dyplomatycznego do Warszawy.

Wielkopolska i Pomorze Gdańskie

Na ukształtowanie granicy z Niemcami największy wpływ miały postanowienia konferencji pokojowej w Paryżu. Jednak jeszcze przed otwarciem obrad doszło do polsko-niemieckich walk w Wielkopolsce. Impulsem do ich wybuchu stał się przyjazd Ignacego Jana Paderewskiego do Poznania **26 grudnia 1918 r.** Pianista był owacyjnie witany przez rodaków. Miasto udekorowano polskimi, francuskimi i angielskimi flagami. Nie spodobało się to niemieckojęzycznej ludności Poznania. Nazajutrz Niemcy urządzili wielką manifestację. W jej trakcie zrywali flagi i dewastowali siedziby polskich organizacji. Polacy odpowiedzieli zbrojnie. W mieście wybuchły zamieszki. Zaczęło się **powstanie wielkopolskie**, które szybko objęło swoim zasięgiem inne miasta regionu. W styczniu 1919 r. powstańcy, korzystając z osłabienia Niemiec, podporządkowali sobie większość Wielkopolski. Z czasem nieprzyjaciel przystąpił do kontrofensywy, ale Polacy obronili swoje pozycje. W lutym 1919 r. na żądanie ententy działania zbrojne przerwano. Na mocy zawartego rozejmu Wielkopolska pozostała pod polską kontrolą. Zwycięskie powstanie miało duże znaczenie dla tych rozstrzygnięć pokojowych w Paryżu, które dotyczyły przebiegu naszej granicy zachodniej.

Dnia **28 czerwca 1919 r.** podpisano **traktat wersalski**. Na jego mocy **Wielkopolska** i **Pomorze Gdańskie** znalazły się w granicach Rzeczypospolitej. Na Warmii, Mazurach, Powiślu i Górnym Śląsku miały się odbyć plebiscyty. Natomiast Gdańsk – zamieszkany w przeważającej większości przez Niemców – stał się wolnym miastem pod kontrolą Ligi Narodów. Polsce przyznano jednak pewne przywileje, m.in. prawo korzystania z gdańskiego portu i zarząd nad komunikacją pocztową i kolejową. Traktat wersalski wszedł w życie w styczniu 1920 r. Wówczas wojska pod dowództwem gen. Józefa Hallera przystąpiły do zajmowania Pomorza Gdańskiego.

Powstanie wielkopolskie było spontanicznym zrywem miejscowej ludności. Utworzona przez nią Armia Wielkopolska na początku 1919 r. liczyła około 27 tysięcy żołnierzy, głównie ochotników. Na zdjęciu: powstańcy na stanowisku ogniowym.

Powitanie wojsk gen. Hallera w Grudziądzu

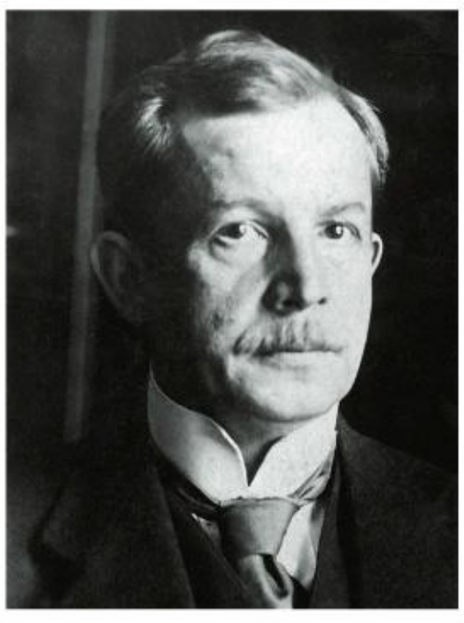

Proces wyzwalania Pomorza Gdańskiego z rąk niemieckich zakończyła symboliczna uroczystość zaślubin Polski z morzem. Odbyła się ona w Pucku 10 lutego 1920 r. Generał Haller wrzucił do Bałtyku pierścień na znak, że Polska odzyskała dostęp do morza. Obok: obraz Wojciecha Kossaka *Zaślubiny Polski z Bałtykiem*.

Słup graniczny w okolicach Działdowa – na granicy polsko-niemieckiej, lata 30. XX w.

Sprawdź na mapie współczesnej Polski, gdzie leży obecnie miejscowość Działdowo. Czy znajduje się ona na granicy państwa polskiego?

Na czele III powstania śląskiego stanął, jako dyktator, zasłużony polski działacz narodowy na Śląsku i były poseł do Reichstagu – **Wojciech Korfanty**. W czasie plebiscytu silnie agitował za Polską i prowadził prężną akcję propagandową.

Warmia, Mazury i Powiśle oraz Śląsk Cieszyński

W **lipcu 1920 r.** na **Warmii**, **Mazurach** i **Powiślu** odbył się plebiscyt. Za przynależnością do Polski opowiedziało się w nim zaledwie trzy procent głosujących. W rezultacie nasze państwo otrzymało tylko kilka wsi na Powiślu i Mazurach. O klęsce Polski zdecydowało między innymi zagrożenie bolszewickie. Latem wojna Polski z Rosją sowiecką wkroczyła w decydującą fazę. Armia Czerwona rozpoczęła zwycięski pochód na ziemie polskie i wiele wskazywało na to, że podporządkuje sobie nasze państwo. Fakt ten wykorzystali Niemcy, którzy skutecznie przekonywali mieszkańców Warmii i Mazur o rychłym upadku Polski.

W tym czasie rozstrzygnęła się również ważna dla naszego kraju kwestia przynależności **Śląska Cieszyńskiego**. Ten niewielki, ale dobrze uprzemysłowiony obszar – zamieszkiwany w większości przez Polaków – był przedmiotem sporu między Polską a Czechosłowacją. W lipcu 1920 r. w wyniku zabiegów ze strony Pragi mocarstwa zachodnie przyznały Czechom najważniejszą gospodarczo część Śląska Cieszyńskiego. Było to tak zwane Zaolzie, na którym mieszkała liczna mniejszość polska.

Górny Śląsk

Na Górnym Śląsku znaczną część ludności stanowili Polacy. Czuli silne związki z ojczyzną i pragnęli przyłączenia tego obszaru do Rzeczypospolitej. Dlatego z niezadowoleniem przyjęli informację o planowanym plebiscycie. Niemiecka administracja i wojsko zwalczały dążenia narodowe Polaków i terroryzowały ich. Mnożyły się napady na lokalnych działaczy, dochodziło do pobić i zabójstw. W tej sytuacji nasi rodacy zdecydowali się na zbrojny opór. W 1919 i 1920 r. zorganizowali **I** i **II powstanie śląskie**. Zrywy te zakończyły się klęską. Przyspieszyły jednak przybycie rozjemczych wojsk alianckich, które zapewniły względny spokój na spornym obszarze.

W marcu 1921 r. w atmosferze wrogości i zastraszania odbył się zapowiadany plebiscyt. Za Polską opowiedziało się w nim 40 procent głosujących. Ententa skłaniała się zatem ku przyznaniu znacznej części Górnego Śląska Niemcom (w tym terenów najbardziej uprzemysłowionych). Wzbudziło to niezadowolenie Polaków. W nocy z **2 na 3 maja 1921 r.** doszło do wybuchu **III powstania śląskiego**. Powstańcy szybko opanowali niemal cały obszar objęty plebiscytem. Walki z Niemcami były zacięte. Pod koniec czerwca działania zbrojne przerwano.

Mocarstwa europejskie, będąc pod wrażeniem postawy powstańców śląskich, ustaliły ostateczny podział Górnego Śląska. Na ziemiach przyznanych Polsce znalazła się większość zakładów przemysłowych. Było to rozwiązanie dość korzystne dla naszego państwa. Jednak nowy podział w dalszym ciągu nie uwzględniał uwarunkowań etnicznych. W granicach Niemiec pozostawało około 500 tysięcy Polaków, natomiast w granicach naszego kraju – 250 tysięcy Niemców.

Granica wschodnia – koncepcje

Od końca I wojny światowej polscy politycy żywo dyskutowali o tym, jak daleko na wschód powinny sięgać granice naszego państwa. Zastanawiali się też nad tym, jaki status powinny uzyskać inne narody, które żyły na obszarze dawnej Rzeczypospolitej: Litwini, Białorusini i Ukraińcy. Ostatecznie ukształtowały się dwie koncepcje – **federacyjna** oraz **inkorporacyjna**.

Koncepcja federacyjna

Zakładała powstanie na wschód od Polski trzech państw: Litwy, Białorusi i Ukrainy. Miały one tworzyć federację z Polską i jednocześnie oddzielać ją od terytorium Rosji sowieckiej. Zwolennikami tego planu byli Józef Piłsudski oraz politycy PPS.

Koncepcja inkorporacyjna

Przewidywała wcielenie do Polski tych ziem na wschodzie, gdzie Polacy mieli przewagę liczebną, gospodarczą lub kulturową. Dotyczyło to Litwy, Białorusi, Polesia, Wołynia i Podola. Tę ideę popierali Roman Dmowski i działacze endecji.

Granica wschodnia – Galicja Wschodnia

Realizacja zarówno jednej, jak i drugiej koncepcji oznaczała wojnę z Litwinami i Ukraińcami. Oba narody przejawiały silne dążenia niepodległościowe i wykluczały jakiekolwiek związki z Polską.

Niepodległe państwo ukraińskie powstało w 1918 r. Objęło wschodnie obszary byłego zaboru austriackiego, czyli **Galicję Wschodnią**. Ukraińcy podporządkowali ją sobie na początku listopada 1918 r. Nasi rodacy stawili wówczas skuteczny opór jedynie we Lwowie. Miasto wyzwolono, w czym niemały udział miały **Orlęta Lwowskie**. Polsko-ukraińskie walki o Galicję Wschodnią oraz Wołyń trwały jednak dalej. Zakończyła je dopiero zwycięska ofensywa polskich wojsk pod dowództwem gen. Józefa Hallera w 1919 r. Ukraińców wyparto wówczas za rzekę Zbrucz.

Orlęta Lwowskie to uczniowie szkół i studenci uczestniczący ochotniczo w walkach z Ukraińcami i bolszewikami w latach 1918–1920. W 1918 r. niepełnoletni obrońcy Lwowa stanowili blisko jedną czwartą ogółu walczących, czyli około 1500 osób. Niestety, wielu z nich poległo. Powyżej: obraz Wojciecha Kossaka *Orlęta – obrona cmentarza*.

Trzynastoletni Antek Petrykiewicz zginął podczas obrony Lwowa – za swoje męstwo otrzymał Krzyż Virtuti Militari. Jest najmłodszym kawalerem tego orderu.

Polski plakat z 1920 r., który nawołuje do walki z bolszewikami.

Kto został ukazany na plakacie? Jaka jest jego wymowa? Czy twoim zdaniem spełniał swoje zadanie? Z jakiej pieśni pochodzi napis widoczny na plakacie?

Wojna polsko-bolszewicka i Bitwa Warszawska

O przebiegu wschodniej granicy Rzeczypospolitej zdecydował ostatecznie wynik **wojny polsko-bolszewickiej** w latach **1919–1921**. Początkowo działania zbrojne toczyły się na Wileńszczyźnie, Białorusi oraz Ukrainie. Do wiosny 1920 r. Wojsko Polskie dowodzone przez Józefa Piłsudskiego zajęło Wilno, Mińsk i Kijów. Sukcesy te wywołały radość nad Wisłą. Nie przesądzały jednak o całkowitym zwycięstwie, ponieważ główne siły Armii Czerwonej nie zostały rozbite.

Od chwili rozpoczęcia wojny celem bolszewików było podporządkowanie sobie Polski i uczynienie z niej sowieckiej republiki. Aby zrealizować ten cel, latem 1920 r. Armia Czerwona przystąpiła do ofensywy. Początkowo odnosiła znaczące sukcesy, zmuszając polskie wojska do odwrotu. W pierwszych dniach sierpnia 1920 r. bolszewicy przekroczyli Bug i rozpoczęli marsz na Warszawę. Na zajętych ziemiach organizowali władzę sowiecką i agitowali na rzecz rewolucji wśród miejscowych robotników i chłopów. Skutek tych działań był jednak słaby. Społeczeństwo polskie było nastawione do bolszewików wrogo i traktowało ich jak najeźdźców. W obliczu zagrożenia cały naród zjednoczył wysiłki w walce z nieprzyjacielem. Wyrazem tego było utworzenie **Armii Ochotniczej** pod dowództwem gen. Józefa Hallera. W krótkim czasie jej szeregi zasiliła imponująca liczba 100 tysięcy ludzi. Politycy ze swej strony zawarli kompromis ponad podziałami, aby zamanifestować jedność. Przedstawiciele różnych partii utworzyli koalicyjny **Rząd Obrony Narodowej**. Funkcję premiera objął w nim ludowiec Wincenty Witos, natomiast wicepremierem został socjalista Ignacy Daszyński.

Armia bolszewicka pod dowództwem Michaiła Tuchaczewskiego stanęła pod Warszawą 13 sierpnia 1920 r. W dniach od 13 do 25 sierpnia stoczona została najważniejsza potyczka wojny – **Bitwa Warszawska**. Podczas

W 1920 r. w walkach z armią bolszewicką uczestniczyło około 350 tysięcy żołnierzy Wojska Polskiego. Natomiast liczebność Armii Czerwonej szacuje się na około 400 tysięcy. Na zdjęciu: polscy żołnierze.

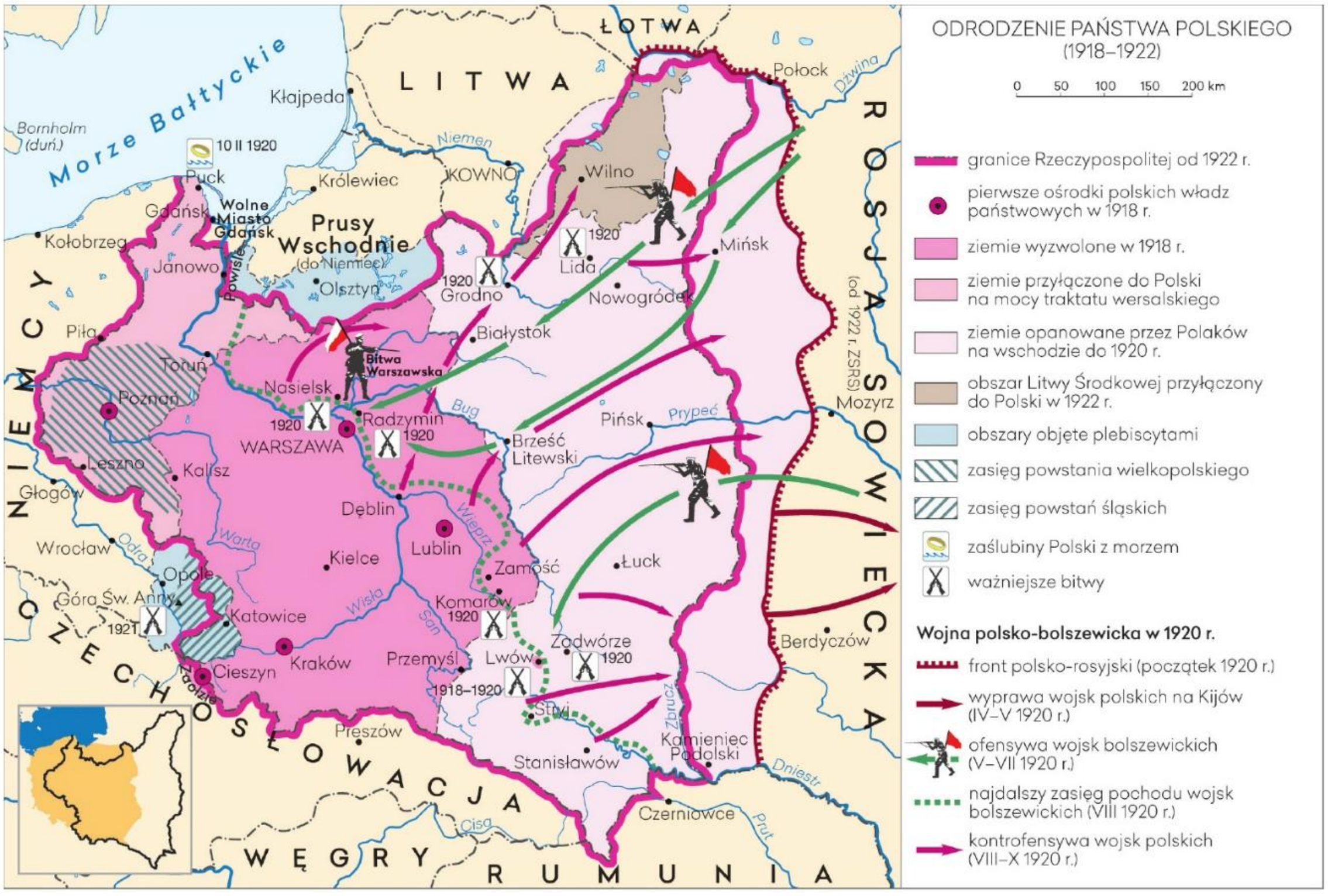
W wojnie 1920 r. uczestniczyły też kobiety. Wiele z nich walczyło z bronią w ręku. Jednak przede wszystkim działały one w służbach: medycznej, kurierskiej i wywiadowczej. Na zdjęciu: oddział legii kobiecej.

niej prowadzono ciężkie walki na przedpolach stolicy (w rejonie Radzymina i Ossowa), a także nad rzeką Wkrą. Przełomowe znaczenie dla wyniku bitwy miało polskie natarcie znad Wieprza. Piłsudski skoncentrował w okolicach tej rzeki polskie oddziały, a następnie uderzył na skrzydło i tyły armii Tuchaczewskiego. Manewr ten zaskoczył wroga i zmusił go do odwrotu. W drugiej połowie września 1920 r. wojska polskie zadały bolszewikom ostateczną klęskę w bitwie nad **Niemnem**. Najazd Armii Czerwonej został odparty.

Bitwa Warszawska odmieniła losy wojny. Udaremniła próbę podporządkowania naszego państwa Rosji sowieckiej. Miała też wymiar międzynarodowy – ocaliła Europę przed bolszewickim najazdem. Napastnicy nie ukrywali bowiem, że po zajęciu Polski będą kontynuować swój marsz na zachód kontynentu w celu wywołania rewolucji. Znaczenie Bitwy Warszawskiej docenił brytyjski polityk i pisarz Edgar d'Abernon [czyt. daber**ną**]. Dyplomata określił ją jako *osiemnastą decydującą bitwę w dziejach świata*. Na pamiątkę zwycięstwa pod Warszawą 15 sierpnia obchodzimy **Święto Wojska Polskiego**.

Ciekawe!

Zwycięskie natarcie znad Wieprza było zasługą gen. Tadeusza Rozwadowskiego i innych oficerów sztabu Wojska Polskiego, którzy sumiennie przygotowali tę operację, oraz ofiarności żołnierzy. Przede wszystkim było jednak osobistym sukcesem naczelnego wodza – Józefa Piłsudskiego. Niemniej jednak po wojnie przeciwnicy polityczni Piłsudskiego starali się pomniejszyć jego zasługi. Z tego powodu nazywali Bitwę Warszawską „cudem nad Wisłą".

1. Wskaż terytoria, które Polska uzyskała na mocy traktatów międzynarodowych – wersalskiego i ryskiego.
2. Pokaż na mapie państwa, z którymi Polska toczyła spory graniczne w latach 1918–1922.
3. Opisz jedną z bitew uwzględnionych na mapie. Skorzystaj z dostępnych źródeł wiedzy.

Ciekawe!

Prawa do Wileńszczyzny, którą zamieszkiwali w większości Polacy, rościła sobie zarówno Polska, jak i Litwa (niepodległa od 1918 r.). Latem 1920 r. Litwini zajęli Wilno. W październiku 1920 r. wyparł ich stamtąd gen. Lucjan Żeligowski. Potem ogłosił powstanie niezależnego państwa – Litwy Środkowej. Uczynił to z pogwałceniem międzynarodowych ustaleń i za zgodą Piłsudskiego. W 1922 r. na obszarze Litwy Środkowej zorganizowano wybory do sejmu. Parlament zwrócił się z prośbą o przyłączenie Litwy Środkowej do Polski.

Cmentarz Obrońców Lwowa

Podczas pobytu we Lwowie (obecnie na Ukrainie) warto zwiedzić zabytkowy cmentarz Obrońców Lwowa. Został on otwarty w 1924 r. Jest miejscem spoczynku uczestników walk z Ukraińcami i bolszewikami w latach 1918–1921. Obiekt stanowi część jednej z najstarszych lwowskich nekropolii – cmentarza Łyczakowskiego. W czasach, gdy Lwów znajdował się w granicach ZSRS (1939–1989), cmentarz splądrowano. Po 1989 r. polskie i ukraińskie władze przystąpiły do jego odnowienia. W 2005 r. został otwarty dla zwiedzających.

Pokój ryski

Skutkiem wojny polsko-bolszewickiej było zawarcie **traktatu pokojowego** w **Rydze 18 marca 1921 r.** Na jego mocy wyznaczono przebieg granicy między Polską a Rosją sowiecką od Dźwiny na północnym wschodzie aż do Zbrucza na południu. Do naszego państwa przyłączono Nowogródczyznę, Polesie, Wołyń i zachodnią część Podola. Oznaczało to zwycięstwo koncepcji inkorporacyjnej. Natomiast plany budowy federacji na wschodzie zakończyły się fiaskiem. Pokój ryski pomijał bowiem kwestię praw Ukraińców i Białorusinów do stworzenia niepodległych państw. Przedstawiciele tych narodów stali się obywatelami Polski i Rosji sowieckiej. Oprócz rozstrzygnięcia kwestii terytorialnych traktat ryski zobowiązywał stronę sowiecką do wypłacenia odszkodowań. Nakazywał zwrot polskich dóbr kultury wywiezionych do Rosji w czasie zaborów. Umożliwiał też naszym rodakom zamieszkującym Rosję powrót do ojczyzny. Z tego prawa skorzystało ponad milion osób.

Przyłączenie **Wileńszczyzny** do Rzeczypospolitej w 1922 r. zakończyło proces formowania się granic Polski. Przebiegał on bardzo burzliwie. W znacznej części opierał się na prowadzeniu konfliktów zbrojnych, co w przyszłości miało utrudniać utrzymywanie z sąsiadami dobrych relacji.

W skrócie

- Walki o granicę zachodnią – powstanie wielkopolskie (1918–1919), trzy powstania śląskie (1919–1921).
- Traktat wersalski z 28 czerwca 1919 r. – przyłączenie Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego do Polski.
- Kształtowanie się granicy wschodniej – walki o Lwów i Galicję Wschodnią (1918–1919), wojna polsko-bolszewicka (1919–1921). Bitwa Warszawska (13–25 sierpnia 1920 r.) i jej znaczenie.
- Traktat ryski z 18 marca 1921 r. – przyłączenie Nowogródczyzny, Polesia, Wołynia i zachodniej części Podola.

Czy już umiesz?

1. Omów proces kształtowania się granic Polski. Co wywarło większy wpływ na wytyczenie ich przebiegu: dyplomacja czy działania zbrojne?
2. Na czym polegał fenomen powstania wielkopolskiego i powstań śląskich?
3. Opisz zaangażowanie ludności cywilnej w czasie wojny z bolszewikami.
4. Oceń znaczenie Bitwy Warszawskiej dla losów Polski, Europy i świata.
5. Wymień skutki traktatu ryskiego dla Polski i Rosji sowieckiej oraz narodów zamieszkujących ziemie wschodnie.

7.3 Demokracja parlamentarna w Polsce

Podejmij temat

- Jak się nazywał tymczasowy akt prawny z 1919 r., który określał organizację i uprawnienia najwyższych władz w Polsce?
- Podaj nazwy centralnych organów władzy państwowej, które powołano na mocy tego aktu.

Konstytucja marcowa

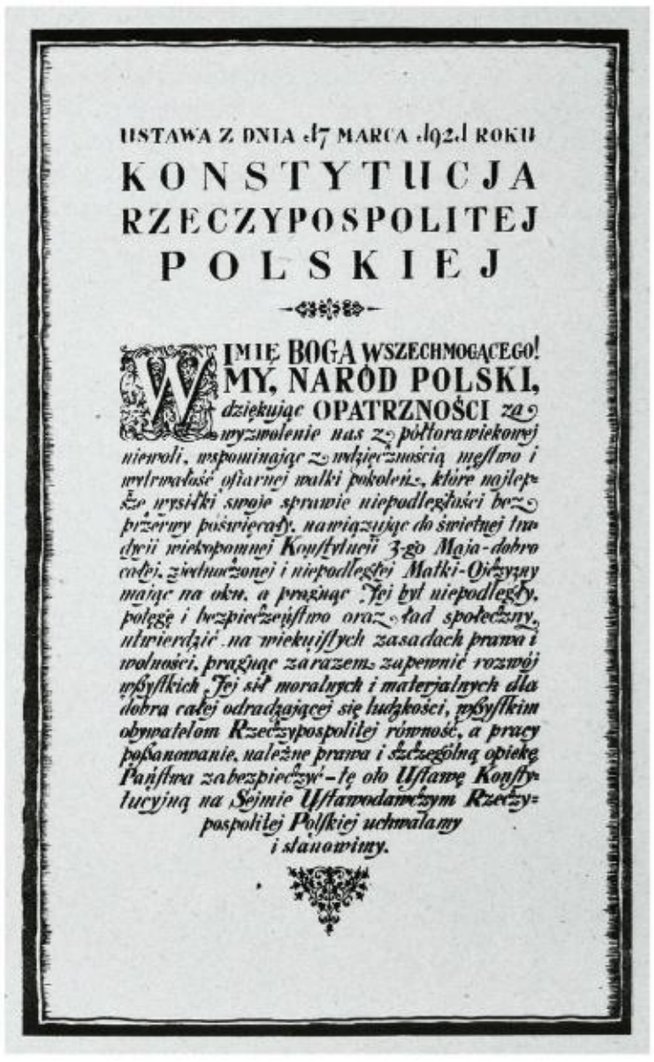
Jedną z najpilniejszych potrzeb odrodzonej Polski było uchwalenie konstytucji. Tego zadania podjął się Sejm Ustawodawczy wyłoniony w wyborach w 1919 r. Wielomiesięczne debaty i spory miały swój finał 17 marca 1921 r. Sejm uchwalił wówczas *Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej*, z czasem nazwaną **konstytucją marcową**. Na mocy tej najważniejszej ustawy w państwie Polska stała się **republiką parlamentarną**. Za podstawę ustroju przyjęto zasady suwerenności narodu i trójpodziału władzy.

Władzę ustawodawczą sprawował dwuizbowy parlament – złożony z **sejmu** (izby poselskiej) i **senatu**. Przedstawiciele obu izb byli wybierani w wyborach powszechnych na pięć lat. Zakres uprawnień sejmu był bardzo szeroki. Izba poselska stanowiła prawo, uchwalała budżet państwa, ustanawiała podatki, decydowała o poborze rekrutów do armii. Nieco mniejsze uprawnienia miał senat, który mógł jedynie dokonywać zmian w projektach ustaw. Ostatecznie zatwierdzał je jednak sejm.

Władza wykonawcza należała do prezydenta i rządu. **Prezydent** był powoływany przez Zgromadzenie Narodowe, czyli połączone izby parlamentu. Miał słabą pozycję względem sejmu. Sprawował głównie funkcję reprezentacyjną. Jego kadencja trwała siedem lat. **Rząd** również dysponował ograniczoną władzą. O jego składzie tak naprawdę decydował sejm. Jednocześnie sprawował on całkowitą kontrolę nad rządem. Oznaczało to, że premier i ministrowie odpowiadali przed parlamentem za swoje decyzje polityczne. Władzę sądowniczą stanowiły niezależne **sądy**.

Konstytucja z 1921 r. traktowała wszystkich obywateli jednakowo. Niezależnie od płci, narodowości i pochodzenia gwarantowała im: **wolność słowa**, **równość wobec prawa** i **wolność wyznania**. Obywatele mogli zakładać stowarzyszenia oraz organizować zgromadzenia i strajki. Państwo zapewniało ochronę własności prywatnej.

Republika parlamentarna – system rządów, w którym parlament stanowi prawo i wywiera duży wpływ na funkcjonowanie organów władzy wykonawczej.

USTAWA Z DNIA 17 MARCA 1921 ROKU
KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
W IMIĘ BOGA WSZECHMOGĄCEGO!
MY, NARÓD POLSKI,
dziękując OPATRZNOŚCI za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i wytrwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swoje sprawie niepodległości bez przerwy poświęcały, nawiązując do świetnej tradycji wielkopomnej Konstytucji 3-go Maja - dobro całej, zjednoczonej i niepodległej Matki-Ojczyzny mając na oku, a pragnąc Jej był niepodległy, potęgę i bezpieczeństwo oraz ład społeczny, utwierdzić na wiekuistych zasadach prawa i wolności, pragnąc zarazem zapewnić rozwój wszystkich Jej sił moralnych i materjalnych dla dobra całej odradzającej się ludzkości, wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej równość, a pracy poszanowanie, należne prawa i szczególną opiekę Państwa zabezpieczyć - tę oto Ustawę Konstytucyjną na Sejmie Ustawodawczym Rzeczypospolitej Polskiej uchwalamy i stanowimy.

Pierwsza strona konstytucji uchwalonej 17 marca 1921 r.

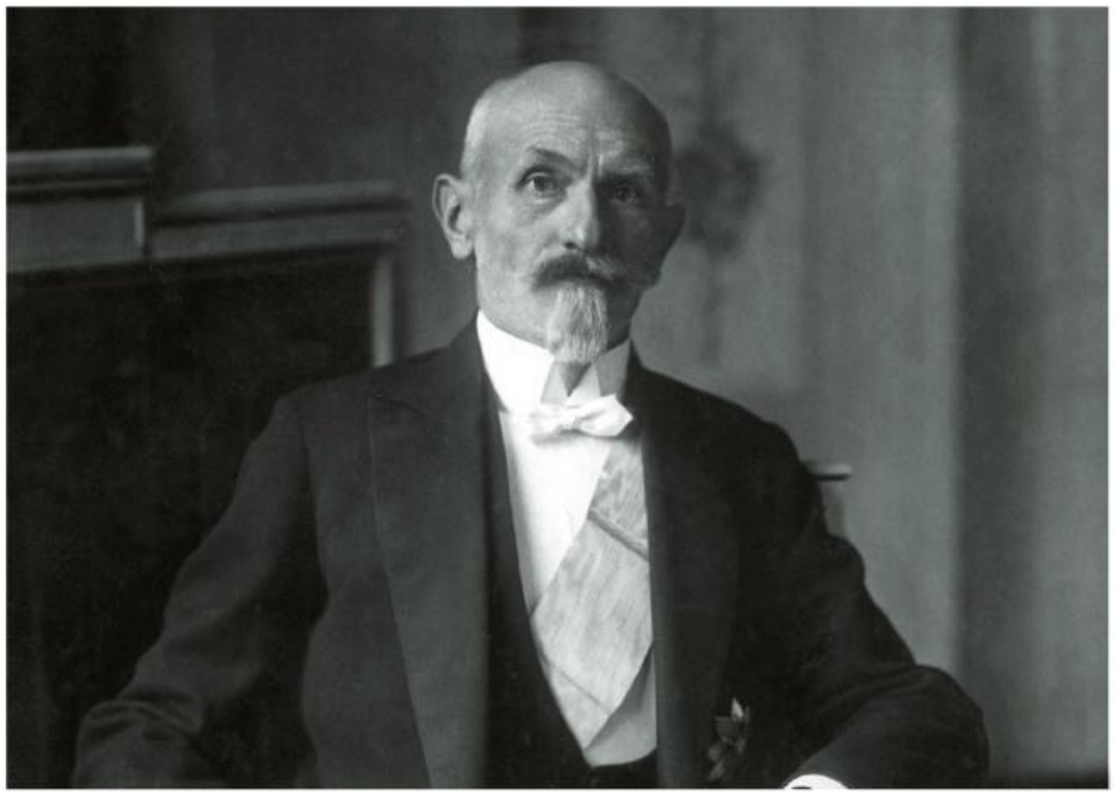
Pierwsi prezydenci Rzeczypospolitej

W listopadzie 1922 r. odbyły się wybory do sejmu i senatu. Tym razem zorganizowano je na całym terytorium Rzeczypospolitej. Najwięcej posłów w nowo powstałym parlamencie miały ugrupowania prawicowe – endecja i chadecja. Znaczną siłę stanowili jednak również ludowcy, socjaliści i przedstawiciele mniejszości narodowych.

W grudniu tego samego roku Zgromadzenie Narodowe dokonało wyboru prezydenta II Rzeczypospolitej. Pierwszym został **Gabriel Narutowicz**, inżynier i wybitny specjalista w dziedzinie budowy elektrowni wodnych. Swój urząd pełnił zaledwie kilka dni (od 11 do 16 grudnia 1922 r.), ponieważ zginął w zamachu. Po jego śmierci prezydentem został **Stanisław Wojciechowski** – członek PPS i zasłużony działacz spółdzielczy.

Spotkanie Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z nowo wybranym prezydentem Gabrielem Narutowiczem

Stanisław Wojciechowski – drugi prezydent Rzeczypospolitej. Swój urząd sprawował przez cztery lata (do 1926 r.).

Więcej na temat

Śmierć prezydenta

Wybór na prezydenta Gabriela Narutowicza – kandydata lewicy i mniejszości narodowych – spotkał się z ostrym sprzeciwem ze strony prawicy. Politycy endecji i chadecji rozpętali przeciwko niemu kampanię oszczerstw. Ukazywali go jako człowieka, który będzie służył interesom innych nacji. W ówczesnej sytuacji, gdy w kraju dochodziło do licznych napięć między Polakami a przedstawicielami mniejszości narodowych, argumenty te trafiały na podatny grunt. Zwolennicy endecji usiłowali przeszkodzić w uroczystości zaprzysiężenia prezydenta. Doszło do walk między zwolennikami kandydata a narodowcami. Pomimo protestów Narutowicz został zaprzysiężony, a Piłsudski złożył na jego ręce urząd Naczelnika Państwa. Jednak 16 grudnia 1922 r. prezydent został zastrzelony w gmachu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie przez malarza Eligiusza Niewiadomskiego, zwolennika endecji. Agresywne ataki na Narutowicza, a potem jego zabójstwo dowiodły niedojrzałości polskich elit politycznych. Zamach na pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej stał się kanwą filmu *Śmierć prezydenta* z 1977 r. w reżyserii Jerzego Kawalerowicza.

- **Demokrację powinno cechować poszanowanie cudzych poglądów politycznych i dążenie do kompromisu dla dobra narodu. Jak w tym kontekście oceniasz postawy polskich polityków z grudnia 1922 r.?**

Kryzys demokracji parlamentarnej

Wielką zaletą konstytucji marcowej było przyznanie obywatelom szerokich swobód demokratycznych, poważną wadą – słaba pozycja władzy wykonawczej. Aby przeprowadzić potrzebne reformy, premier i jego ministrowie musieli uzyskać poparcie parlamentu. Niestety, w ówczesnym sejmie bardzo trudno było zbudować większość, która mogłaby utworzyć rząd i trwale go popierać. W parlamencie znaleźli się bowiem posłowie kilkunastu partii. Żadna z nich nie miała wystarczającej większości, by samodzielnie rządzić. Sprawne funkcjonowanie Rady Ministrów zależało zatem od poparcia **koalicji** kilku ugrupowań. Sojusze te były nietrwałe, gdyż tworzące je partie nie potrafiły wypracować w wielu kwestiach wspólnego stanowiska.

Spory między partiami uniemożliwiały podejmowanie skutecznych działań na rzecz uzdrowienia fatalnej sytuacji ekonomicznej kraju. W **1923 r.** polska gospodarka weszła w fazę **hiperinflacji**. Nastąpił błyskawiczny, niekontrolowany spadek siły nabywczej pieniądza. Ceny towarów i usług gwałtownie rosły, co uderzało w najuboższą część społeczeństwa. Jesienią przez kraj przetoczyła się fala strajków i manifestacji robotniczych. W Krakowie przekształciły się one w zbrojne starcia z wojskiem. W zamieszkach tych zginęło ponad 30 osób. Ówczesny rząd Wincentego Witosa nie potrafił opanować sytuacji i utracił poparcie parlamentu. Kolejny gabinet – z premierem Władysławem Grabskim – otrzymał od sejmu specjalne uprawnienia i przeprowadził ważne reformy gospodarcze (więcej na ten temat na s. 219). Jednak w 1925 r. i ten rząd upadł w związku ze złą sytuacją gospodarczą.

Oprócz problemów ekonomicznych pogarszała się sytuacja Polski na arenie międzynarodowej. W listopadzie 1925 r. podpisano traktaty w Locarno, które osłabiały pozycję naszego kraju w Europie.

Koalicja – sojusz zawarty przez partie polityczne lub państwa w celu prowadzenia wspólnej polityki.

Najwyższa państwowa opłacona ryczałtem.

500 Mg.

ILUSTROWANY
KURYER CODZIENNY

CENY OGŁOSZEŃ: Telef. 1102.

Rok XIV. Kraków, poniedziałek 26 maja 1923. Nr. 119.

Rząd generała Sikorskiego obalony!

(Patrz telegramy wczorajszego numeru).

Kolejka do Ojcowa.

UBEZPIECZENIA

MAŁOPOLSKA FABRYKA
OPŁATKÓW I ANDRUTÓW

Małopolska FABRYKA OPŁATKÓW I ANDRUTÓW w WADOWICACH.

ZGINĘŁY

Rozpad koalicji sejmowej skutkował najczęściej obaleniem rządu i zmianą na stanowisku premiera. Tylko w latach 1921–1923 funkcję tę sprawowało aż sześć osób. Powyżej: pierwsza strona gazety z maja 1923 r. informuje o upadku rządu gen. Władysława Sikorskiego.

Piłsudski i piłsudczycy

Sytuację w kraju bacznie obserwował Józef Piłsudski. Po zabójstwie prezydenta Narutowicza na znak protestu wycofał się z czynnej polityki. Zrezygnował też ze sprawowania wszelkich funkcji wojskowych. Zachował jedynie tytularną godność **marszałka Polski**, którą otrzymał w 1920 r. Piłsudski osiadł w podwarszawskiej willi w Sulejówku. Pensję marszałkowską przeznaczał na cele publiczne, czym zaskarbił sobie szacunek Polaków.

Marszałek Piłsudski publicznie krytykował, niekiedy w ostrych słowach, działalność kolejnych rządów. Potępiał sejmowe kłótnie i zarzucał politykom przedkładanie własnych interesów nad sprawy państwa. Mówił o potrzebie reformy jego ustroju. Negatywnie wypowiadał się zwłaszcza na temat sposobu organizacji władz wojskowych, które były całkowicie zależne od parlamentu. Wokół Piłsudskiego skupiła się liczna grupa jego zwolenników – głównie dawnych legionistów. Część z nich zajmowała wysokie stanowiska w Wojsku Polskim. Tak zwani **piłsudczycy** byli całkowicie oddani marszałkowi i utrwalali kult jego osoby w społeczeństwie.

Marszałek Piłsudski z córkami i grupą swoich zwolenników w Sulejówku

Piłsudski w ramach konstytucji z 17 marca 1921 r. – karykatura Zdzisława Czermańskiego. Konstytucja marcowa stawiała marszałkowi zbyt wiele ograniczeń. Zdecydował się więc na zbrojny przewrót. Umożliwił mu on wprowadzenie zmian w ustroju państwa.

Przewrót majowy

Wiosną 1926 r. w kraju doszło do kolejnych niepokojów społecznych. W trakcie strajków i manifestacji ludność żądała poprawy sytuacji materialnej. Rządzącym zarzucano brak skuteczności w działaniu. Jednocześnie narastał poważny kryzys polityczny. Fiaskiem zakończyło się aż dziewięć prób sformowania rządu, które podjęto w ciągu zaledwie kilku dni. Wreszcie przy poparciu endecji i chadecji 10 maja premierem został po raz kolejny Wincenty Witos. Wzbudziło to protesty lewicy i samego Piłsudskiego. Marszałek nie chciał pogodzić się z faktem, że u steru państwa stanęli ci sami ludzie, których obarczał moralną odpowiedzialnością za śmierć prezydenta Narutowicza.

W Warszawie doszło do manifestacji przeciwko nowemu rządowi. Protestujący domagali się dymisji premiera i powrotu do polityki Piłsudskiego. Równocześnie w podwarszawskim Rembertowie gromadziły się oddziały, których dowódcy popierali marszałka. Dnia **12 maja 1926 r.** objął on dowództwo nad tymi wojskami. Następnie rozpoczął marsz na Warszawę i zajął prawobrzeżną część miasta – Pragę. Marszałek liczył, że demonstracja siły z jego strony wymusi na prezydencie Stanisławie Wojciechowskim i rządzie przekazanie mu władzy. Zbrojne wystąpienie Piłsudskiego jest nazywane w historii **przewrotem majowym** (lub **zamachem majowym**).

Wieczorem 12 maja między zamachowcami a wojskami rządowymi wywiązały się walki. W kolejnych dniach oddziały wierne marszałkowi przedostały się na lewą stronę Wisły. Zajęły ważniejsze obiekty wojskowe, gmachy rządowe i lotnisko. Duże znaczenie dla powodzenia ich działań miało poparcie PPS. Ogłoszony przez socjalistów **strajk powszechny**, w którym wzięli udział między innymi kolejarze, uniemożliwił rządowi transport dodatkowych oddziałów wojska do Warszawy.

Konflikt starano się rozwiązać pokojowo. Po południu 12 maja na moście Poniatowskiego w Warszawie doszło do spotkania Józefa Piłsudskiego ze Stanisławem Wojciechowskim. Porozumienia jednak nie osiągnięto. Podczas rozmowy prezydent zażądał, aby Piłsudski i jego wojska podporządkowały się legalnym władzom Polski, czego marszałek nie chciał uczynić. Na zdjęciu: Piłsudski (idzie jako pierwszy) w otoczeniu oficerów przed spotkaniem na moście Poniatowskiego.

W całym kraju obie strony konfliktu mobilizowały swoje siły. Wybuch wojny domowej wisiał na włosku. W tej sytuacji, aby nie dopuścić do rozprzestrzenienia się walk na szerszą skalę, **15 maja 1926 r.** prezydent Wojciechowski i premier Witos ustąpili z zajmowanych stanowisk.

Przewrót majowy utorował Piłsudskiemu drogę do władzy. Nastąpiło to przy poparciu znacznej części społeczeństwa, która była zmęczona kryzysami parlamentarnymi i niestabilną sytuacją w kraju. Polacy wierzyli, że Piłsudski zaprowadzi w kraju porządek. Sam marszałek uzasadniał decyzję o przewrocie troską o sprawy państwa, które – w jego przekonaniu – zmierzało ku upadkowi. Niezależnie od tych racji należy pamiętać, że Piłsudski obalił demokratyczne władze Rzeczypospolitej i zaryzykował wybuch wojny domowej. Ponadto dokonany przez niego zamach stanu pociągnął za sobą ofiary śmiertelne. W wyniku przewrotu majowego zginęło około 400 osób, a ponad 900 zostało rannych.

Pogrzeb ofiar przewrotu majowego z udziałem duchownych różnych wyznań

W skrócie

- 17 marca 1921 r. – uchwalenie konstytucji marcowej. Polska republiką parlamentarną (dwuizbowy parlament najwyższą władzą, słaba pozycja prezydenta i rządu) o ustroju demokratycznym.
- 1922 r. – Narutowicz pierwszym prezydentem II Rzeczypospolitej. Wybór Wojciechowskiego na prezydenta.
- Kryzys demokracji w Polsce – częste zmiany rządów, niepokoje społeczne.
- Przewrót majowy 1926 r. – przejęcie władzy przez Piłsudskiego i jego zwolenników.

Czy już umiesz?

1. Przedstaw w formie graficznej ustrój Rzeczypospolitej, który ukształtował się na mocy konstytucji marcowej. Podaj nazwy instytucji państwowych oraz ich ważniejsze uprawnienia.
2. Wytłumacz, na czym polegała przewaga władzy ustawodawczej nad wykonawczą w konstytucji marcowej.
3. Omów sytuację polityczną w okresie demokracji parlamentarnej w Polsce (1921–1926). Jaka była przyczyna słabości ówczesnego ustroju Polski?
4. Opisz przyczyny i skutki przewrotu majowego.
5. Oceń decyzję Piłsudskiego o przeprowadzeniu zamachu stanu.
6. Zorganizujcie konferencję prasową z udziałem Józefa Piłsudskiego. Jeden z uczniów wciela się w rolę marszałka. Dobiera sobie dwóch asystentów, którzy będą mu pomagać w udzielaniu odpowiedzi na pytania. Pozostali uczniowie grają role dziennikarzy i przygotowują pytania związane z lekcją.

Willa Milusin w Sulejówku

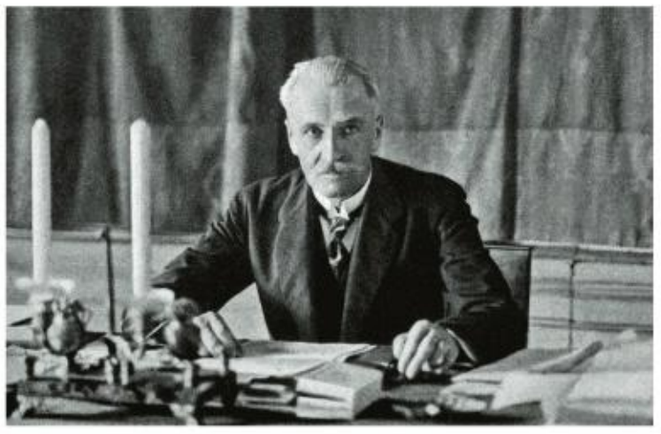
Piłsudski przez wiele lat mieszkał wraz z rodziną – żoną Aleksandrą oraz córkami Wandą i Jagodą – w willi Milusin w Sulejówku. Tu przyjmował gości i spędzał czas wolny, oddając się grze w szachy i stawianiu pasjansów. Obecnie Milusin jest siedzibą muzeum biograficznego poświęconego marszałkowi.

7.4 Rządy sanacji

Podejmij temat

- Wyjaśnij, czym był przewrót majowy. Kto go dokonał, kiedy i dlaczego?

Ignacy Mościcki – wybitny naukowiec, profesor chemii na Politechnice Lwowskiej. Był trzecim i ostatnim prezydentem II Rzeczypospolitej (1926–1939).

Partyjniactwo – potocznie: kierowanie się wyłącznie interesem własnej partii.

Zmiany polityczne po przewrocie majowym

Konsekwencją przewrotu majowego było przejęcie władzy przez piłsudczyków, którzy utworzyli nowy rząd. Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta Józefa Piłsudskiego, ale ten odmówił przyjęcia godności. Marszałek wysunął kandydaturę swojego przyjaciela i dawnego działacza socjalistycznego – **Ignacego Mościckiego**. Zyskała ona poparcie posłów i senatorów. Zarówno prezydent Mościcki, jak i kolejni premierzy realizowali politykę marszałka, który zachował decydujący wpływ na wydarzenia w kraju.

Piłsudczycy wskazywali na konieczność przeprowadzenia sanacji, czyli uzdrowienia sytuacji w państwie. Stąd wzięła się nazwa ich obozu politycznego – **sanacja**. Jego przedstawiciele deklarowali walkę z nieuczciwością polityków, korupcją i **partyjniactwem**. Opowiadali się za wzmocnieniem władzy wykonawczej. Szybko wprowadzali zmiany idące w tym kierunku. Na mocy tak zwanej **noweli sierpniowej**, uchwalonej w sierpniu 1926 r., wzmocniono pozycję prezydenta. Głowa państwa uzyskała prawo wydawania dekretów z mocą ustawy i rozwiązywania parlamentu. Mościcki wykorzystał te uprawnienia, by powołać **Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych**. Szef nowego organu sprawował również naczelne dowództwo nad wojskiem. Miał podlegać prezydentowi, ale był niezależny od parlamentu. Stanowisko to objął Piłsudski – dzięki temu marszałek uzyskał nieograniczoną władzę nad armią.

Rządy piłsudczyków

Od czasu przewrotu majowego Piłsudski i jego zwolennicy mieli przeciwko sobie niemal wszystkie ugrupowania parlamentarne. Aby skutecznie rządzić, systematycznie ograniczali wpływ sejmu na politykę państwa. Działaniom tym towarzyszyły szykany wobec przeciwników politycznych. Zdarzały się przypadki fizycznej napaści na opozycjonistów. Wprawdzie w Polsce nie doszło do represji na taką skalę jak w systemach totalitarnych. Jednak metody stosowane przez władze były całkowicie sprzeczne z zasadami demokracji. Budziły opór opozycji. Aby skuteczniej walczyć z sanacją, część ugrupowań niechętnych Piłsudskiemu zawarła porozumienie.

We **wrześniu 1929 r.** powstał **Centrolew** – sojusz polityczny partii lewicowych i umiarkowanych ugrupowań centrowych. Jego członkowie oskarżali Piłsudskiego o wprowadzanie dyktatury i zapowiadali walkę w obronie demokracji. W całym kraju planowano protesty. Reakcja sanacji była natychmiastowa. Prezydent Mościcki rozwiązał parlament, co oznaczało rozpisanie nowych wyborów. Zanim do nich doszło, aresztowano czołowych przywódców Centrolewu i oskarżono o działalność na szkodę państwa. W wielu przypadkach byli to ludzie zasłużeni dla odzyskania niepodległości, tacy jak Wincenty Witos czy Wojciech Korfanty. Aresztowane osoby zostały bez wyroku uwięzione w twierdzy w **Brześciu nad Bugiem**. Stosowano wobec nich brutalne metody przesłuchań, a nawet tortury. Z czasem do więzień trafiło jeszcze kilka tysięcy działaczy opozycji. Polityków uwięzionych w twierdzy brzeskiej uwolniono po wyborach, ale sposób ich traktowania oburzył opinię publiczną. W latach 1931 i 1932 byłym więźniom wytoczono procesy polityczne.

Jesienią 1930 r. w cieniu aresztowań członków opozycji zorganizowano wybory do parlamentu, tzw. **wybory brzeskie**. Zdecydowane zwycięstwo odniosła w nich sanacja, co – jak podkreślała opozycja – wynikało z wyborczych fałszerstw i nadużyć ze strony władz. Do manipulacji rzeczywiście dochodziło. Niemniej jednak sanacja nadal cieszyła się znacznym poparciem społecznym, co było wynikiem dużego autorytetu Józefa Piłsudskiego.

Wyraźne zwycięstwo wyborcze pozwoliło sanacji uzyskać znaczną przewagę w sejmie nad partiami opozycyjnymi. Zdominowany przez jej posłów parlament uchwalił ustawy zwiększające kontrolę władz nad życiem publicznym. Ograniczono wolność prasy, swobodę zgromadzeń i możliwość tworzenia stowarzyszeń. Uchwalenie tych ustaw stanowiło ważny etap w procesie budowy **autorytaryzmu** w Polsce.

Centrolew – potoczna nazwa sojuszu politycznego zawartego w 1929 r. przez stronnictwa lewicowe, chadeckie i chłopskie. Rozpadł się dwa lata po klęsce w wyborach parlamentarnych.

Autorytaryzm – ustrój oparty na autorytecie przywódcy, często wprowadzony w wyniku zamachu stanu. Łączył w sobie cechy totalitaryzmu (silną władzę wodza lub rządu, represje wobec opozycji, częściowe ograniczenie swobód obywatelskich, rozbudowany system kontroli) i demokracji (funkcjonowanie parlamentu, możliwość działania organizacji pozarządowych, częściową wolność prasy).

Symbolem autorytarnej polityki władz stał się obóz w **Berezie Kartuskiej**. Władze przetrzymywały tam bez wyroku sądu ludzi, których uznały za zagrożenie dla państwa, m.in. narodowców i komunistów. Stanowiło to jawne pogwałcenie swobód obywatelskich. Osadzonych zmuszano do pracy, bito – znęcano się nad nimi fizycznie i psychicznie. W latach 1934–1939 w Berezie przebywało ogółem około trzech tysięcy więźniów, spośród których kilkunastu zmarło.

Konstytucja kwietniowa

Autorytarne rządy w Polsce umocniła nowa konstytucja. Została ona przyjęta przez sejm z naruszeniem regulaminu. Pomimo tych okoliczności prezydent Mościcki podpisał ustawę zasadniczą. Nastąpiło to dnia **23 kwietnia 1935 r.**, stąd nazwa **konstytucja kwietniowa**.

Nowa ustawa zasadnicza podkreślała nadrzędny charakter państwa względem narodu. Zapewniała przewagę władzy wykonawczej, pozostającej w rękach sanacji, nad ustawodawczą. Była to poważna zmiana w stosunku do konstytucji z marca 1921 r.

Konstytucja kwietniowa wprowadzała **prezydencki system rządów** – w ustawie wyraźnie zwiększono uprawnienia głowy państwa. **Prezydent** ponosił odpowiedzialność wyłącznie *przed Bogiem i historią*. Był zwierzchnikiem sił zbrojnych (z prawem mianowania naczelnego wodza) oraz rządu, parlamentu i sądów. Reprezentował państwo na arenie międzynarodowej, a także decydował o wojnie i pokoju. W polityce wewnętrznej mianował premiera i ministrów, którzy byli przed nim odpowiedzialni. Powoływał wyższych urzędników, sędziów oraz jedną trzecią senatorów. Miał prawo weta wobec uchwał sejmowych i mógł rozwiązywać parlament.

W konstytucji wzmocniono również pozycję **rządu**, który uniezależniono od kontroli parlamentu. Znacznie osłabiono zaś rolę **parlamentu** – ograniczono jego uprawnienia kontrolne i ustawodawcze.

Konstytucja kwietniowa gwarantowała swobody obywatelskie, w tym wolność sumienia, słowa i zrzeszania się. Zastrzegała jednak, że granicę tych wolności stanowi dobro państwa.

Ceremonia podpisania przez prezydenta Ignacego Mościckiego konstytucji kwietniowej w sali Rycerskiej na Zamku Królewskim w Warszawie. Pierwszy z lewej stoi ówczesny premier Walery Sławek, jeden z twórców konstytucji kwietniowej.

Sanacja w drugiej połowie lat 30. XX wieku

W **1935 r.** zmarł Józef Piłsudski. U wielu ludzi, nawet mu niechętnych, wywołało to głęboki smutek. Marszałek był wielkim patriotą i dobrze przysłużył się ojczyźnie. Przed I wojną światową współtworzył organizacje strzeleckie, a po jej wybuchu dowodził I Brygadą Legionów Polskich. Odegrał wielką rolę w procesie formowania polskiej państwowości oraz w czasie walk o granice. Dokonał przewrotu majowego ze względu – jak deklarował – na dobro państwa. Cieniem na jego rządach kładą się wypadki brzeskie i ograniczanie swobód demokratycznych po 1926 r.

Po śmierci Piłsudskiego władza pozostała w rękach sanacji. Do końca istnienia niepodległego państwa polskiego w 1939 r. sprawowała ona rządy autorytarne. Kontynuowano politykę z początku lat 30. Blokowano swobodną działalność opozycji i uniemożliwiano jej jakikolwiek wpływ na władzę. Nie ustały represje wobec grup, które uważano za zagrożenie dla państwa. Dotyczyło to głównie radykalnych narodowców, komunistów i przedstawicieli mniejszości narodowych. W pewnym zakresie działała cenzura. W odróżnieniu od państw totalitarnych w autorytarnej Polsce ludzie mogli jednak swobodnie wyrażać swoje poglądy. Funkcjonowały partie polityczne i niezależne organizacje. Władza w ograniczonym stopniu wpływała na życie kulturalne. System propagandy nie był tak rozbudowany jak w ZSRS czy III Rzeszy. Dopiero pod koniec lat 30. w obliczu narastającego zagrożenia zewnętrznego ze strony sąsiadów coraz silniej rozwijano kult armii i marszałka **Edwarda Rydza-Śmigłego**. Po śmierci Piłsudskiego polityk ten stał się drugą – po prezydencie Mościckim – osobą w państwie.

W skrócie

- Sanacja – obóz rządzący uformowany po przewrocie majowym.
- Polski autorytaryzm: nowela sierpniowa, ograniczenie roli parlamentu, represje wobec opozycji, wybory brzeskie.
- Konstytucja kwietniowa 1935 r. – wzmocnienie uprawnień prezydenta kosztem parlamentu.

Czy już umiesz?

1. Opisz autorytarny system władzy w Polsce. Porównaj go z systemami totalitarnymi w Niemczech i ZSRS.
2. Jakie zmiany ustrojowe wprowadzono na mocy konstytucji kwietniowej?
3. Scharakteryzuj politykę sanacji wobec opozycji. Oceń ją.
4. Dokonaj oceny postaci Piłsudskiego. Przygotuj na ten temat prezentację.

Edward Rydz-Śmigły (stoi po prawej stronie) w znacznej mierze ponosił odpowiedzialność za utrzymanie dyktatury. Powyższe zdjęcie ukazuje wręczenie mu buławy marszałkowskiej przez prezydenta Mościckiego 10 listopada 1936 r.

Ciekawe!

Zasługi Piłsudskiego upamiętnia kopiec jego imienia. Został on usypany na wzgórzu Sowiniec w Krakowie w latach 1934–1937. W kopcu złożono ziemię z pól bitewnych I wojny światowej.

Sarkofag Piłsudskiego

Ciało marszałka Piłsudskiego spoczywa w krypcie pod Wieżą Srebrnych Dzwonów w podziemiach katedry na Wawelu w Krakowie. Jego sarkofag znajduje się wśród grobów polskich władców i innych wybitnych osobistości. Natomiast serce marszałka pochowano w jego ukochanym Wilnie – w grobie matki, na zabytkowym cmentarzu Na Rossie.

Podsumowanie działu 7

1. Omów proces formowania się ośrodka władzy centralnej w Polsce w latach 1918 i 1919. Wyjaśnij, jaką rolę odegrali w nim Rada Regencyjna oraz Józef Piłsudski i Ignacy Jan Paderewski.

2. Powiedz, jakie wydarzenia uwieczniono na zdjęciach. W jaki sposób wpłynęły one na losy państwa?

10 lutego 1919 r.

12 maja 1926 r.

3. Przeczytaj fragment przemówienia Ignacego Jana Paderewskiego. Następnie odpowiedz na pytania.

Po długich latach niewoli Ojczyzna się odradza. Odbudować się musi na tych samych podstawach, na których tu pierwsza budowa poczęta została. Żadne, najmędrzej zorganizowane stronnictwo Ojczyzny odbudować nie zdoła. Do tego dzieła trzeba jedności i zgody wszystkich, miłości i siły, wiary i zaparcia się samego siebie, do tego dzieła potrzeba wszystkich sił i wszystkich serc zespołu. […]

Niech żyje Polska, zgoda, jedność, a Ojczyzna nasza wolna, zjednoczona naszym polskim wybrzeżem żyć będzie po wsze czasy.

Przemówienie Ignacego Jana Paderewskiego do witających go tłumów w Poznaniu 26.12.1918 r., w: „Kurier Poznański" 1918, nr 297

a) Co – zdaniem mówcy – było potrzebne, aby Polska się odrodziła? Czy społeczeństwo odpowiedziało na ten apel? Wyjaśnij w kontekście wiadomości z całego działu.
b) Jakie wydarzenie historyczne zapoczątkował przyjazd Paderewskiego do Poznania w grudniu 1918 r.?

4. Powiedz, w wyniku jakich wydarzeń i na mocy jakich dokumentów międzynarodowych podane obszary zostały przyłączone do II Rzeczypospolitej.

Pomorze Gdańskie część Górnego Śląska Wołyń Wielkopolska Lwów Galicja Wschodnia

5. Które z poniższych określeń dotyczą konstytucji marcowej, a które – konstytucji kwietniowej?

silna pozycja władzy wykonawczej szerokie uprawnienia sejmu autorytaryzm kontrola rządu przez sejm
zwierzchnictwo prezydenta nad wojskiem, parlamentem i rządem demokracja parlamentarna

6. Oceń wkład polskiego społeczeństwa w procesie kształtowania się granic II Rzeczypospolitej.

8. Społeczeństwo, gospodarka i polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej

1. Odszukaj na ilustracji nazwy i skróty nazw polskich instytucji oraz przedsiębiorstw założonych w czasach II Rzeczypospolitej. Wymień je.
2. Zbierz informacje na temat przedwojennej historii tych firm. Kiedy powstały i jakie były ich zasługi na rzecz państwa?
3. Sprawdź w źródłach, w jakich okolicznościach powstała motorówka Samarytanka. Z jakim przedwojennym przedsiębiorstwem związana jest jej historia?
4. Dowiedz się, czy w twoim regionie istnieje przedsiębiorstwo, którego historia sięga czasów II Rzeczypospolitej.

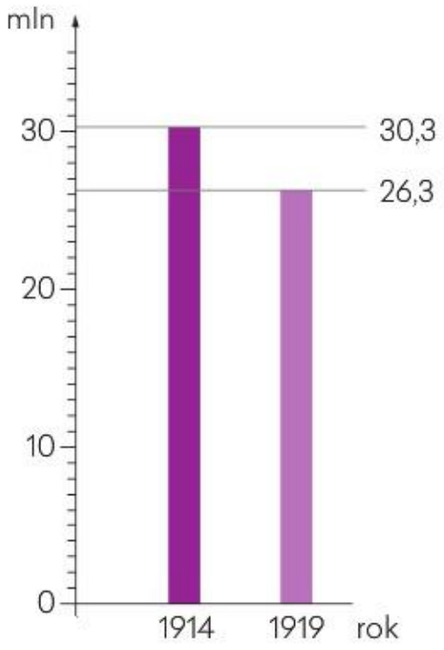
8.1 Gospodarka międzywojennej Polski

Podejmij temat

- Na jakich terenach dawnej Rzeczypospolitej prowadzono najintensywniejsze walki w czasie I wojny światowej? Jakie były tego skutki?
- Powiedz, czym różniła się sytuacja, która panowała na ziemiach polskich w poszczególnych zaborach. Weź pod uwagę poziom rozwoju rolnictwa, uprzemysłowienia, a także kwestię analfabetyzmu. Skorzystaj z mapy zamieszczonej na s. 118 i 119.

Zmiana liczby ludności Polski po I wojnie światowej

Źródło: A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001

W czasie I wojny światowej na obszarze późniejszej II Rzeczypospolitej znacznie spadła liczba ludności (co obrazuje powyższy wykres). Te negatywne zmiany nastąpiły z powodu śmierci wielu ludzi (żołnierzy i cywilów), spadku liczby urodzeń oraz emigracji ludności z ziem polskich.

Unifikacja – ujednolicenie, zjednoczenie.

Skutki I wojny światowej

Po 1918 r. Polska musiała się zmierzyć z potężnymi trudnościami gospodarczymi. W dużym stopniu były one skutkiem I wojny światowej. W toku walk zrujnowano zabudowę wielu miast, wsi oraz szlaki komunikacyjne. Szacuje się, że podczas wojny zniszczono około 41 procent mostów i 63 procent dworców kolejowych. Dotkliwe straty poniesiono w związku z rabunkową polityką zaborców – najpierw Rosjan, a potem Niemców i Austriaków. Okupanci wywozili wyposażenie zakładów przemysłowych, tabor kolejowy, płody rolne i zwierzęta hodowlane. To, czego nie udało się wywieźć – niszczyli. Straty te spowodowały znaczny spadek polskiej produkcji przemysłowej i rolnej, a w konsekwencji – zmniejszenie eksportu.

Dziedzictwo zaborów

Negatywny wpływ na sytuację gospodarczą odrodzonej Polski miała również dawna przynależność naszych ziem do różnych państw. Przez dziesiątki lat poszczególne zabory wrastały w systemy gospodarcze Rosji, Austrii i Prus. Jednocześnie między regionami dawnej Rzeczypospolitej zanikały powiązania ekonomiczne i handlowe. Po 1918 r. trzy osobne organizmy gospodarcze stały się częścią jednego państwa. Trzeba było zatem od podstaw stworzyć rynek wewnętrzny i przeprowadzić proces **unifikacji** ziem polskich. Było to bardzo trudne ze względu na różnice między zaborami.

Po wojnie na terytorium Polski obowiązywały trzy systemy prawne oraz różne waluty. Funkcjonowało kilka systemów miar i wag. Między niektórymi miastami brakowało połączeń kolejowych, np. między Poznaniem i Warszawą oraz Warszawą i Krakowem. Drogi i linie kolejowe w pobliżu dawnych granic często się urywały.

Więcej na temat

Polska A i Polska B

Poważnym problemem II Rzeczypospolitej były różnice w poziomie rozwoju między dawnymi zaborami. W rezultacie po 1918 r. utrwalił się umowny podział na Polskę A i Polskę B. Pierwsza była lepiej zurbanizowana. Na jej obszarze działała większość zakładów przemysłowych. Odsetek analfabetów był niższy niż na wschodzie państwa (na ziemiach zaboru pruskiego wynosił tylko 3 procent). Wschodnie ziemie (Polska B) miały charakter rolniczy. Poza zagłębiem naftowym w Galicji Wschodniej prawie nie istniał tu przemysł. Problem stanowił analfabetyzm. Na Polesiu i Wołyniu niemal 70 procent mieszkańców powyżej 10. roku życia nie umiało czytać ani pisać. Odsetek analfabetów w całej Polsce w 1921 r. wynosił około 34 procent ogółu ludności.

Podział na Polskę A i Polskę B

● Wyjaśnij, na czym polegał podział na Polskę A i Polskę B. Z czego wynikał?

Reformy Grabskiego

W pierwszych latach niepodległości dochody skarbu były bardzo niskie i nie wystarczały na zaspokojenie wszystkich potrzeb. Poza tym z powodu walk o granice państwo musiało przeznaczać ogromne fundusze na wojsko. Wydatki te stanowiły ponad połowę budżetu. Władze starały się rozwiązać problem deficytu przez dodruk pieniędzy, co stało się jedną z przyczyn **hiperinflacji**. Gwałtowny wzrost cen doprowadził do drastycznego pogorszenia się warunków życia, a w konsekwencji – protestów społecznych. Aby poprawić stan gospodarki państwa, prezydent Stanisław Wojciechowski powołał gabinet złożony z bezpartyjnych fachowców. Na jego czele stanął **Władysław Grabski**.

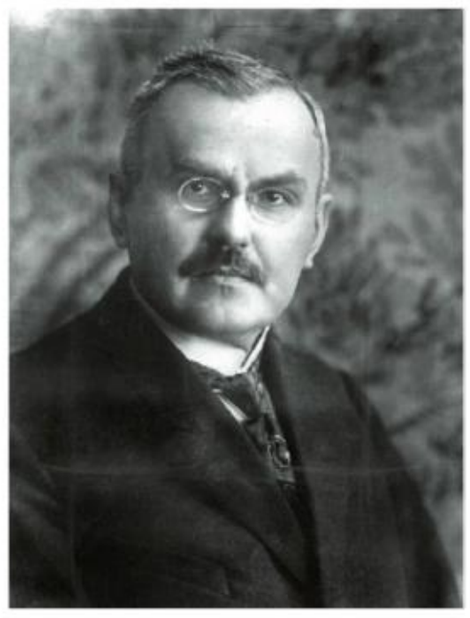
Premier Grabski zwiększył dochody państwa dzięki usprawnieniu systemu podatkowego. W 1924 r. przeprowadził **reformę walutową**. W miejsce marki polskiej (obowiązującej w kraju od 1920 r.) wprowadzono nową walutę – **złotego**. Za jego emisję odpowiadał nowo powstały **Bank Polski**.

Innym osiągnięciem Grabskiego było przeprowadzenie **reformy rolnej**. W jej wyniku państwo wykupiło część wielkich majątków ziemskich, by potem podzielić je i sprzedać na korzystnych warunkach chłopom.

Awers i rewers banknotu wprowadzonego do obiegu w 1927 r.

Władysław Grabski był wybitnym ekonomistą, premierem i ministrem skarbu w latach 1923–1925. Jego reforma walutowa skutecznie powstrzymała inflację i wzmocniła polską gospodarkę. Premier przeprowadził zmiany siłami państwa – bez zagranicznych kredytów, co było jego olbrzymim sukcesem.

Akcja dożywiania młodzieży w okresie wielkiego kryzysu

Wielki kryzys

W latach 1926–1928 sytuacja państwa poprawiła się – wzrosła produkcja przemysłowa i spadło bezrobocie. Te pozytywne zmiany wynikały w dużym stopniu z korzystnych tendencji ekonomicznych na świecie. Niestety, już w 1929 r. rozpoczął się **światowy kryzys gospodarczy**. Polska boleśnie odczuła jego skutki. Kryzys dotknął wiele dziedzin gospodarki. Spowodował ograniczenie produkcji, upadek fabryk i banków. Tysiące ludzi straciły pracę, a wraz z nią jedyne źródło dochodu. Bezrobocie sięgało 43 procent. Ciężka sytuacja panowała na wsi. Ceny produktów rolnych gwałtownie spadły. Chłopom coraz trudniej było się utrzymać. Pogarszająca się sytuacja materialna spowodowała zbiorowe protesty. Do poważnych wystąpień robotniczych doszło w latach 30. XX w. w wielu miastach Polski: w Zawierciu, Sanoku, Lublinie, Krakowie czy we Lwowie. W 1932 r. w powiecie leskim wybuchło powstanie chłopskie. Wzięło w nim udział kilka tysięcy osób. Policja i wojsko brutalnie tłumiły protesty – byli zabici i ranni.

W celu łagodzenia skutków kryzysu władze inicjowały roboty publiczne. Bezrobotnym wypłacano zasiłki i prowadzono akcje dożywiania. Podejmowane działania, z powodu ograniczonych możliwości państwa, miały jednak niewielki zasięg. Ostatecznie – dzięki poprawie sytuacji na świecie – wielki kryzys gospodarczy w Polsce zakończył się w 1935 r.

Produkcja przemysłowa w Europie i w Polsce w latach 1913–1939

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871–1939...*

1. Kiedy w Polsce i Europie odnotowano największy spadek produkcji przemysłowej? Z jakimi wydarzeniami było to związane?

2. W którym roku Polska osiągnęła taki sam poziom produkcji przemysłowej jak przed wojną? Jak pod tym względem wypadła na tle Europy?

O życiu na wsi w czasach kryzysu

[…] dzięki dobrym koniunkturom[1] rolniczym gospodarstwo dawało nam zyski. Oddaliśmy dług zaciągnięty na pogrzeb [ojca], a w roku 1927 już kupiliśmy nową wirówkę do mleka za 270 zł i założyliśmy nowy dach na chacie […]. W roku 1929 kupiliśmy nowy wóz, płacąc 180 zł. […] Przy tak znacznych wydatkach wystarczyło jeszcze na dość przyzwoitą odzież dla całej rodziny. W roku 1930 dochodowość zaczęła się znacznie załamywać, choć jeszcze bardzo pokaźną sumkę, bo około 700 zł, udało się na naukę brata z małym tylko uszczerbkiem z gospodarstwa wycisnąć.

Dotąd było można, więc się oszczędzało, kupowało, budowało. Dochodowość w ciągu jednego tylko roku spadła do zera i ów uszczerbek[2] z trzydziestego roku wielkich już wymagał oszczędności. Dalej wszystko już było niemożliwe, a jeżeli cośkolwiek zaoszczędzi się na naukę brata, to jedynie kosztem własnego, i tak lichego, żywienia się i ubierania, które także przybiera zastraszająco ograniczone i skromne formy. […]

Odżywianie znów ma się następujące. Śniadania i kolacje: barszcz z kartoflami gotowanymi w łupinkach i następnie obieranymi […], przeważnie zabielany śmietaną, gdyż spożycie słoniny w ostatnich dwóch latach bardzo się zmniejszyło. Obiady: latem zupy z jagód, pomidorów, z gruszek, rabarbaru, z kartoflami lub kluskami. Kluski żytnie albo pszenne zależnie od urodzaju pszenicy no i możności w danym roku. Dalej, zwłaszcza zimą: kartofle z kapustą, kasza, grochówka, zupa z suszonych gruszek itp. […] Tak jest u nas, a gospodarstwo nasze należy do średniozamożnych. […] Na gospodarstwach bardzo drobnych sprawa odżywiania ma się bezwarunkowo gorzej i podstawowym artykułem spożywczym są jedynie i wyłącznie kartofle, a nie chleb.

[1] Koniunktura – korzystna sytuacja.

[2] Uszczerbek – poniesiona szkoda.

Źródło: *Pamiętnik nr 10, Gospodarz na niepodzielonej schedzie szesnastomorgowej w pow. łęczyckim*, w: *Pamiętniki chłopów*, red. L. Krzywicki, Warszawa 1935

Rodzina chłopska z powiatu świeckiego (obecnie woj. kujawsko-pomorskie) przed swoim domem w czasach wielkiego kryzysu – skrajny przykład nędzy

1. Porównaj sytuację chłopów w końcu lat 20. XX w. i na początku następnej dekady.
2. W jaki sposób chłopi radzili sobie z ich pogarszającą się sytuacją materialną?
3. Co stanowiło podstawę wyżywienia chłopów w okresie wielkiego kryzysu?

Wielkie inwestycje II Rzeczypospolitej

Pomimo trudnej sytuacji gospodarczej młode państwo polskie zaczęło realizować olbrzymie inwestycje. Miały one rozwiązać najważniejsze problemy gospodarcze. Do znaczących osiągnięć II Rzeczypospolitej należały: **magistrala kolejowa, port w Gdyni i Centralny Okręg Przemysłowy.**

Port w Gdyni

- brak portu morskiego na polskim odcinku Wybrzeża
- nieprzychylna polityka władz Wolnego Miasta Gdańska wobec Polski skutkująca utrudnieniami w korzystaniu z tamtejszego portu

W 1922 r. Polska rozpoczęła budowę nowoczesnego portu handlowego w wiosce rybackiej Gdynia. Powstał on w ciągu zaledwie kilku lat. Zbudowano tu również stocznię, port wojenny, a w sąsiedztwie – całe miasto. W 1939 r. liczyło ono już 120 tysięcy mieszkańców. Pod koniec lat 30. XX w. Gdynia stała się największym portem przeładunkowym na Morzu Bałtyckim.

Budowę gdyńskiego portu przyspieszył **Eugeniusz Kwiatkowski**. Był on ministrem przemysłu i handlu w latach 1926–1930, a w latach 30. wiceppremierem do spraw gospodarczych i ministrem skarbu. Uczestniczył również w pracach nad budową Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Statek pasażerski „Piłsudski" w porcie gdyńskim

Budowa magistrali węglowej w Tczewie

Magistrala węglowa

- brak bezpośredniego połączenia kolejowego między Górnym Śląskiem (miejscem wydobycia węgla) a portem w Gdyni
- słaba integracja gospodarcza między poszczególnymi częściami kraju

Z budową portu w Gdyni wiązała się inna duża inwestycja – magistrala węglowa. Ten szlak kolejowy między Pomorzem Gdańskim a Górnym Śląskiem wybudowano, by usprawnić transport węgla na Wybrzeże. Jest on wykorzystywany do dziś.

? Problemy Rozwiązanie

Centralny Okręg Przemysłowy

- przeludnienie wsi w centralnej Polsce
- słabo rozwinięty przemysł zbrojeniowy
- wielki kryzys gospodarczy

Największą inwestycją był **Centralny Okręg Przemysłowy** (w skrócie: **COP**). Powstał on w latach 1936–1939 w południowo-środkowej Polsce. Objął zasięgiem obszary rolnicze, w większości przeludnione i niezbyt urodzajne. Na terenie COP zbudowano elektrownie oraz liczne zakłady przemysłu maszynowego, metalowego, chemicznego i zbrojeniowego. Zapewniły one wiele miejsc pracy.

Fabryka celulozy w Niedomicach w woj. małopolskim

CENTRALNY OKRĘG PRZEMYSŁOWY

granice COP
gazociągi

Ośrodki wydobycia
- rud cynku i ołowiu
- ropy naftowej i gazu ziemnego

Ośrodki przemysłu
- hutniczego
- metalowego i maszynowego
- zbrojeniowego
- lotniczego
- chemicznego
- mineralnego
- drzewnego i celulozowo-papierniczego
- włókienniczego, odzieżowego i obuwniczego
- spożywczego
- elektrownie cieplne
- elektrownie wodne

1. Wyjaśnij, jakie problemy gospodarcze Polski starano się rozwiązać przez realizację wymienionych przedsięwzięć.

2. Jakie znaczenie dla poprawienia obronności Rzeczypospolitej miał Centralny Okręg Przemysłowy? Skorzystaj z mapy, by uzasadnić odpowiedź.

W 1919 r. uruchomiono pierwszą stałą linię międzynarodową (między Warszawą a Pragą), a dwa lata później krajową (Warszawa – Poznań). W 1928 r. powołano **Polskie Linie Lotnicze LOT**. Powyżej: pasażerowie przed samolotem firmy LOT.

Bilans polityki gospodarczej

Druga Rzeczpospolita stopniowo likwidowała zapóźnienie gospodarcze i rozwijała swój przemysł. Kraj odbudowano ze zniszczeń i stworzono na nowo rynek wewnętrzny. Zlikwidowano odrębności z czasów zaborów. Odniesiono wiele sukcesów w dziedzinie integracji komunikacyjnej państwa, w czym niemałe zasługi miały **Polskie Koleje Państwowe**. To powołane w 1926 r. przedsiębiorstwo słynęło z dbałości o komfort jazdy pasażerów – pociągi PKP należały do najbardziej punktualnych w Europie. Wiele gałęzi przemysłu powstało od podstaw, np. przemysł zbrojeniowy, chemiczny czy lotniczy.

W krótkim okresie istnienia II Rzeczypospolitej nie udało się jednak rozwiązać wszystkich problemów. Polska nadal była krajem dość biednym, głównie rolniczym. Blisko 70 procent ludności utrzymywało się z pracy na roli. Daleko więc było do zachodnioeuropejskiej industrializacji. Nie wyrównano różnic ekonomicznych między zachodnią a wschodnią częścią kraju. Nie rozwiązano też problemu bezrobocia i przeludnienia wsi. Bardzo słabo rozwijano komunikację drogową i kolejową. W tym ostatnim przypadku skupiono się głównie na budowie niewielkich odcinków, które miały na celu scalenie komunikacyjne kraju. W realizacji wielu zadań przeszkodziły czynniki od Polski niezależne. Należały do nich wielki kryzys gospodarczy oraz złe stosunki z Niemcami i ZSRS. Nieustanne zagrożenie ze strony sąsiadów wymagało przeznaczania olbrzymich nakładów finansowych na armię. Dokończenie wielu zaawansowanych już inwestycji udaremnił wybuch II wojny światowej.

Skwer Kościuszki w Gdyni

Współczesna Gdynia oferuje mnóstwo atrakcji. Do najchętniej odwiedzanych miejsc należy Skwer Kościuszki. Jest to najbardziej reprezentacyjna ulica miasta. Jego przedłużenie stanowi Molo Południowe – sztuczny półwysep wypuszczony w Bałtyk. Obecnie mieszczą się tu między innymi Akwarium Gdyńskie i budynek Akademii Morskiej. Przy nabrzeżu znajdują się zabytkowy niszczyciel ORP Błyskawica i żaglowiec Dar Pomorza.

W skrócie

- Zniszczenia wojenne. Skutki zaborów: słaba integracja gospodarcza terytorium II Rzeczypospolitej, różnice między dawnymi zaborami.
- Lata 30. XX w. – wielki kryzys gospodarczy, wzrost bezrobocia i zubożenie społeczeństwa. Niepokoje społeczne.
- Największe osiągnięcia gospodarcze II Rzeczypospolitej: wprowadzenie złotego, unifikacja państwa, magistrala węglowa, port w Gdyni, COP.

Czy już umiesz?

1. Wyjaśnij, jakie problemy gospodarcze musiało rozwiązać niepodległe państwo polskie po 1918 r. Z czego one wynikały?
2. Wymień najważniejsze sukcesy i porażki gospodarcze II Rzeczypospolitej. Oceń polskie dokonania w tej dziedzinie.
3. Przedstaw osiągnięcia Władysława Grabskiego i Eugeniusza Kwiatkowskiego.
4. Omów skutki światowego kryzysu na ziemiach polskich.

8.2 Wielonarodowa Rzeczpospolita

Podejmij temat

- Na podstawie mapy ze s. 205 wymień ziemie, które wchodziły w skład II Rzeczypospolitej. Jakie narody je zamieszkiwały?

Struktura społeczna II RP

Odrodzona Rzeczpospolita zajmowała obszar 388,6 tysięcy kilometrów kwadratowych. Jej terytorium było podzielone na 16 województw. W 1921 r. Polska miała około 27 milionów mieszkańców. W 1939 r. liczba ta wzrosła do 35 milionów. Zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby ludności nasze państwo zajmowało szóste miejsce w Europie.

Według spisu ludności z 1921 r. ponad połowę obywateli Rzeczypospolitej stanowili **chłopi**. Mniej liczną grupą byli **robotnicy** (blisko jedna trzecia ludności) – mieszkający w miastach (pracownicy fabryk) lub na wsiach (robotnicy rolni pracujący w gospodarstwach). **Drobnomieszczaństwo** to mniej więcej 11 procent ówczesnego społeczeństwa. Przedstawiciele tej grupy pracowali w sektorze usług. Byli właścicielami sklepów, restauracji i małych przedsiębiorstw, a także warsztatów rzemieślniczych. **Inteligencja** stanowiła około 5 procent obywateli. Najmniej liczne były: **burżuazja** (1 procent) i **ziemiaństwo** (0,4 procent). Przedstawiciele burżuazji to najczęściej właściciele większych zakładów przemysłowych. Ziemianie wywodzili się z dawnej szlachty i posiadali majątki ziemskie.

Miasteczko i miasto z czasów II Rzeczypospolitej – Zaleszczyki w południowo-wschodniej Polsce (po lewej stronie) i Warszawa

Mieszkańcy II Rzeczypospolitej

Mieszkańcy Rzeczypospolitej dzielili się na kilka warstw społecznych.
Wszystkie były wewnętrznie zróżnicowane, m.in. pod względem zamożności i wykształcenia.

Rodzina Skarżyńskich

Ziemianie

- cieszyli się dużym prestiżem społecznym niezależnie od posiadanego majątku;
- na ogół byli gruntowanie wykształceni;
- zajmowali wysokie stanowiska w rządzie, administracji lub wojsku;
- najbogatsi z nich mieszkali w okazałych dworach;
- w większości byli Polakami.

Robotnicy

- z reguły byli słabo wykształceni;
- mieli niski status społeczny;
- ich warunki życia zależały od umiejętności i wykonywanego zajęcia, np. specjalista w państwowej fabryce prowadził życie na wyższym poziomie niż robotnik rolny;
- rodzina robotnicza mieszkała zazwyczaj w jednej izbie, większość mieszkań nie miała dostępu do bieżącej wody ani kanalizacji.

Robotnica w fabryce cygar

Chłopi w tradycyjnych strojach podczas procesji Bożego Ciała

Chłopi

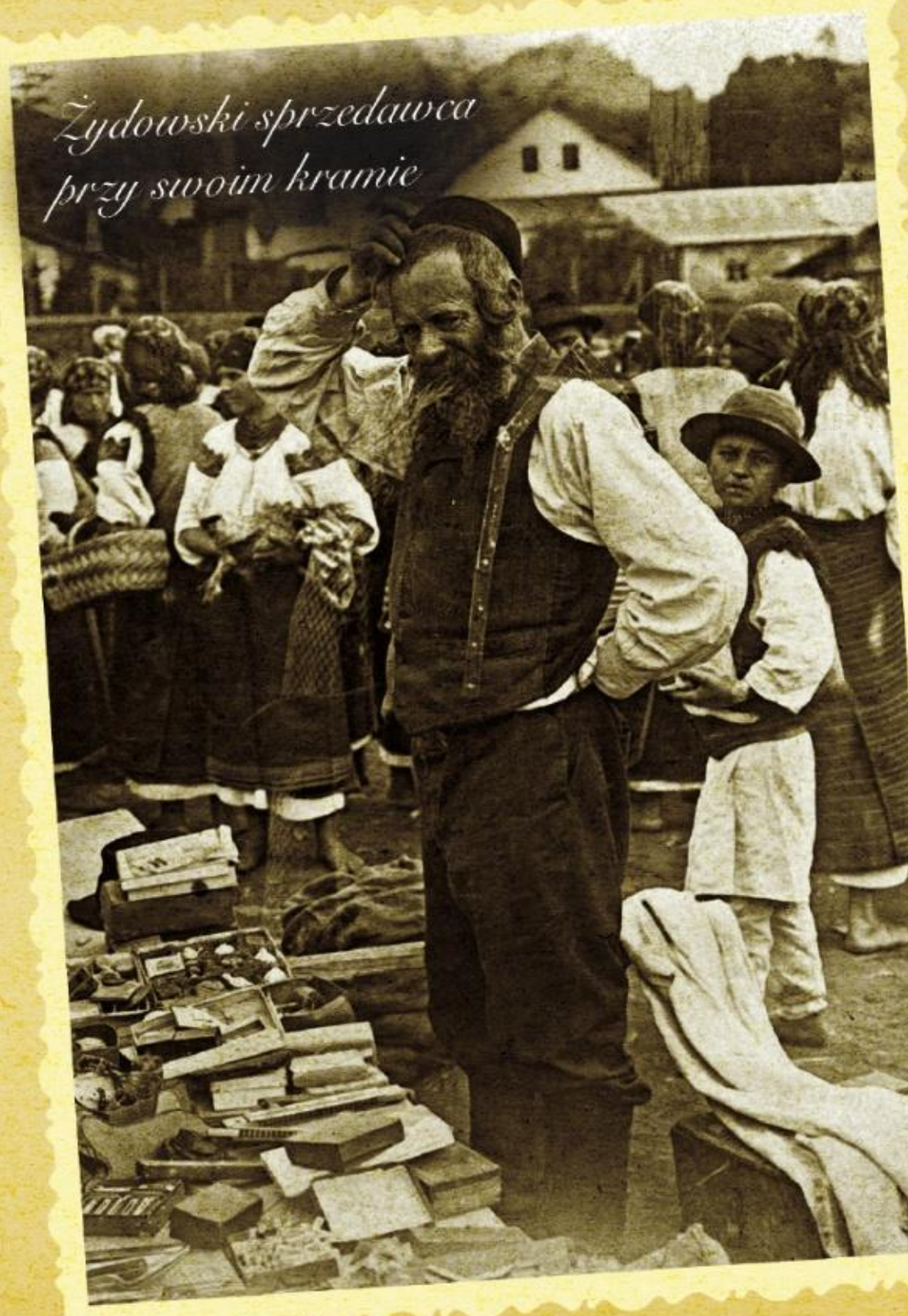
- ich pozycja społeczna i zamożność zależały od obszaru posiadanej ziemi;
- najwyższym prestiżem cieszyli się bogaci gospodarze;
- większość włościan miała zaledwie kilka hektarów ziemi, z reguły uprawiano ją samodzielnie;
- prowadzili skromne życie, w niewielkim stopniu korzystali ze zdobyczy cywilizacji.

Inteligencja

- była to grupa ludzi wykształconych;
- najwyższym uznaniem społeczeństwa cieszyli się przedstawiciele wolnych zawodów: lekarze, adwokaci oraz wysoko wykwalifikowani inżynierowie;
- znaczną część tej grupy stanowili Żydzi wykonujący wolne zawody;
- wśród pracowników umysłowych zatrudnionych w urzędach, szkołach czy służbie zdrowia przeważali Polacy;
- ich standard życia był wyższy niż większości społeczeństwa.

Urzędnik podczas pracy

Żydowski sprzedawca przy swoim kramie

Drobnomieszczaństwo

- zazwyczaj miało wykształcenie zawodowe, mistrzowie zawodów należeli do cechów rzemieślniczych;
- większość była tak samo zamożna jak robotnicy i miała podobny poziom wykształcenia;
- najliczniejszą grupę stanowili Żydzi, którzy utrzymywali się z rzemiosła i handlu.

1. Porównaj grupy społeczne, które zamieszkiwały II Rzeczpospolitą, pod względem zamożności i poziomu wykształcenia.
2. W jakich sytuacjach zostali ukazani na zdjęciach przedstawiciele poszczególnych grup społecznych?
3. Co możemy powiedzieć o ubraniach, wykształceniu, warunkach życia sfotografowanych osób?

Mozaika narodowościowa i wyznaniowa II Rzeczypospolitej

Kresy Wschodnie – nazwa stosowana w odniesieniu do wschodnich ziem II Rzeczypospolitej. Kresy obejmowały następujące obszary: Wileńszczyznę, Nowogródczyznę, Polesie, Wołyń, Galicję Wschodnią.

Druga Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym. Polacy stanowili około 68 procent mieszkańców. Pozostała część to mniejszości narodowe, takie jak: Ukraińcy, Żydzi, Białorusini i Niemcy. Ludność polska przeważała na zachodzie i w centrum kraju. Natomiast na **Kresach Wschodnich** bardzo liczni byli Ukraińcy (w województwach stanisławowskim i wołyńskim na południowym wschodzie stanowili większość), a także Białorusini.

Grupy narodowościowe różniły się pod względem religijnym. Polacy byli w większości wyznania **rzymskokatolickiego**. Z tego powodu Kościół katolicki zachował szczególną pozycję w II Rzeczypospolitej. Większość Ukraińców należała do **Kościoła greckokatolickiego** (zwanego też unickim). Ludność ukraińska zamieszkująca Wołyń była **prawosławna** podobnie jak Białorusini. Większość Żydów wyznawała **judaizm**, natomiast Niemcy byli z reguły **protestantami**.

NARODOWOŚCI W II RZECZYPOSPOLITEJ

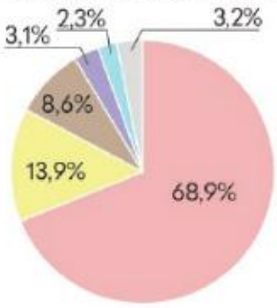
0 50 100 km

granice II Rzeczypospolitej

Obszary z przewagą języka

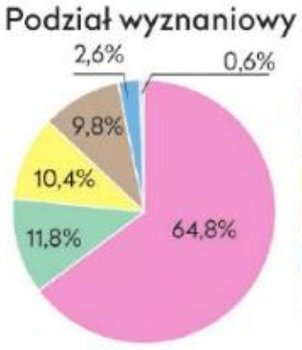
- polskiego
- ukraińskiego
- białoruskiego
- niemieckiego
- litewskiego
- miasta ze znacznym udziałem ludności żydowskiej

Podział narodowościowy II Rzeczypospolitej

- Polacy
- Ukraińcy
- Żydzi
- Białorusini
- Niemcy
- inni (Litwini, Czesi, Rosjanie, Ormianie, Tatarzy)

Podział wyznaniowy II Rzeczypospolitej

- rzymscy katolicy
- prawosławni
- grekokatolicy
- wyznawcy judaizmu
- protestanci
- inni i nieokreśleni

Dane według spisu ludności z 1931 r.

1. Na jakich obszarach przeważali przedstawiciele poszczególnych grup narodowych? Użyj nazw krain historycznych.
2. Wskaż obszary, na których dominowały prawosławie i grekokatolicyzm. W jakim języku mówiła większość ludności zamieszkującej te tereny?
3. Jaki odsetek mieszkańców II Rzeczypospolitej stanowili przedstawiciele mniejszości narodowych? Odwołaj się do wykresu ukazującego podział narodowościowy.

Oblicz, na podstawie ukazanych danych, liczebność poszczególnych grup narodowych w II Rzeczypospolitej w 1939 r.

Położenie mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej

Na mocy małego traktatu wersalskiego Polska zobowiązała się do przestrzegania praw mniejszości narodowych. Dzięki temu poszczególne grupy mogły wydawać własne gazety oraz zakładać szkoły i różne organizacje. Ich działalność wzbogacała kulturę Rzeczypospolitej, zwłaszcza Kresów Wschodnich.

Jednak tak znaczący odsetek mniejszości był też przyczyną słabości państwa i źródłem napięć społecznych. Ukraińcy, Białorusini, Niemcy i Litwini stali się obywatelami Polski wbrew własnej woli. Nie chcieli żyć w jej granicach. Takie podejście utrudniało budowanie przyjaznych relacji. Szczególnie napięte były stosunki z Ukraińcami, którzy dążyli do niepodległości. Spór zaogniała działalność ukraińskich organizacji nacjonalistycznych – dopuszczały się one aktów terroru na polskiej ludności i bojkotowały zarządzenia władz. W odpowiedzi polski rząd stosował represje wobec mniejszości ukraińskiej. Ponadto władze popierały polonizację Kresów Wschodnich. Polegała ona między innymi na rozwijaniu polskiego osadnictwa w tej części kraju.

Źle układały się również relacje z Żydami. Przyczyną konfliktów była przede wszystkim słaba **asymilacja** ludności żydowskiej w społeczeństwie oraz wzajemne uprzedzenia. Antysemityzm miał też podłoże ekonomiczne, ponieważ Żydzi stanowili silną konkurencję dla polskich kupców. Wielu Polaków obwiniało żydowskich sąsiadów o to, że odbierają im pracę. Ten negatywny stosunek miał tragiczne konsekwencje. W Polsce doszło do wielu wystąpień antysemickich, szczególnie w latach 1935–1937. Ginęli ludzie, byli ranni, niszczono żydowskie mienie i synagogi. Działania te nie miały jednak charakteru masowego i były potępiane przez polskie władze.

Żydzi tworzyli w miastach zamknięte skupiska. Najczęściej używali języka jidysz lub hebrajskiego i słabo mówili po polsku. Mieli swoją religię, własne święta, odmienne obyczaje. Na zdjęciu: żydowscy chłopcy na cmentarzu Remuh w Krakowie w latach 30. XX w.

Asymilacja – przystosowanie się do życia w obcej grupie przez przyswojenie jej kultury, obyczajów i sposobu życia.

W skrócie

- II Rzeczpospolita – 388,6 tysięcy kilometrów kwadratowych, 35 milionów ludzi (1939 r.).
- Warstwy społeczne II Rzeczypospolitej: chłopi, robotnicy, drobnomieszczaństwo, inteligencja, burżuazja i ziemiaństwo.
- Polacy – 68 procent mieszkańców ówczesnej Polski; najliczniejsze mniejszości narodowe: Ukraińcy, Żydzi, Białorusini, Niemcy.

Czy już umiesz?

1. Omów strukturę społeczną II Rzeczypospolitej.
2. Wymień na podstawie wykresów ze s. 228: trzy najliczniejsze grupy narodowe w II Rzeczypospolitej oraz trzy największe grupy wyznaniowe.
3. Scharakteryzuj stosunki między Polakami a innymi grupami narodowymi w okresie międzywojennym. Oceń, jak wpływały one na sytuację państwa.

Cmentarz Remuh w Krakowie

Śladem obecności Żydów na ziemiach polskich jest cmentarz Remuh. Znajduje się na krakowskim Kazimierzu, w pobliżu synagogi Remuh. Jest to najstarsza żydowska nekropolia w Polsce. Powstała w XVI w. Ostatnie osoby pochowano tu w XIX stuleciu. W czasach II Rzeczypospolitej miejscowi Żydzi odrestaurowali zabytkowy cmentarz. Podczas II wojny światowej został on zdewastowany przez Niemców.

Ustal, jaki odsetek stanowią obecnie przedstawiciele mniejszości narodowych w Polsce. Czy jest ona państwem wielonarodowym?

8.3 Nauka i kultura

Podejmij temat

- Z jakimi trudnościami musiała się mierzyć polska szkoła w okresie zaborów?
- Ile wynosił odsetek analfabetów w Polsce na początku lat 20. XX w.? Skorzystaj z informacji zawartych w module *Więcej na temat* na s. 219.

Uczniowie w czasie zajęć lekcyjnych, 1934 r.

W 1932 r. w Warszawie założono **Instytut Radowy**, w którym leczono choroby nowotworowe. Powstał on dzięki pomocy Marii Skłodowskiej-Curie.

Oświata i szkolnictwo wyższe

Po odzyskaniu niepodległości dawne ograniczenia narzucone przez zaborców przestały utrudniać rozwój rodzimej oświaty. Polskie szkoły mogły teraz swobodnie realizować swoje cele – kształcić młodych ludzi i wychowywać ich w duchu patriotyzmu. W tym względzie uzyskały wsparcie ze strony państwa. Już w 1919 r. w kraju wprowadzono **obowiązek szkolny** do 14. roku życia i **bezpłatną edukację**. Z powodu zbyt małej liczby nauczycieli i szkół nie wszystkie dzieci mogły się kształcić. Jednak państwo nadrabiało zaległości. Z czasem przełożyło się to na zmniejszenie analfabetyzmu (z 34 procent w 1921 r. do 23 procent w 1931 r.). Równolegle rozwijało się **szkolnictwo wyższe**. Do najważniejszych ośrodków naukowych należały uczelnie o długiej historii i dużej renomie – uniwersytety w Krakowie, we Lwowie, w Warszawie i Wilnie. Powstawały też nowe ośrodki akademickie, m.in. w Poznaniu i Lublinie. W 1938 r. w II Rzeczypospolitej działało 28 szkół wyższych.

Osiągnięcia naukowe

Polscy uczeni i artyści mogli się poszczycić wyjątkowymi osiągnięciami. Wielki rozgłos zdobyła **polska szkoła matematyczna**. Jej najwybitniejszym przedstawicielem był światowej sławy profesor **Stefan Banach**. Główną dziedzinę jego zainteresowań stanowiła analiza funkcjonalna, w której jest autorem wielu twierdzeń. W biochemii sukcesy odnosił **Kazimierz Funk**. Odkrył witaminy B1 i B3, a następnie prowadził badania nad ich wykorzystaniem do celów leczniczych. Ponadto wprowadził przyjęty na całym świecie termin witamina. Wielkim chemikiem i wynalazcą, współtwórcą polskiego przemysłu chemicznego był **Ignacy Mościcki** (ostatni prezydent II RP). Opatentował on między innymi metodę pozyskiwania kwasu azotowego z tlenu i azotu zawartych w powietrzu. Mikrobiolog **Ludwik Hirszfeld** współtworzył podstawy nauki o grupach krwi. Polski badacz zaproponował ich oznaczenia: A, B, AB i 0, które stosujemy do dziś.

W naukach humanistycznych najważniejszym wydarzeniem okazało się odkrycie osady obronnej w **Biskupinie**. W 1933 r. miejscowy nauczyciel historii Walenty Szwajcer niespodziewanie odnalazł tam pozostałości dawnego ludzkiego siedliska. Natychmiast rozpoczęto prace wykopaliskowe w tym miejscu. Odbywały się one pod kierownictwem **Józefa Kostrzewskiego** – znawcy archeologii ziem polskich. Uzyskano wiele informacji na temat ludów zamieszkujących nasze ziemie we wczesnej epoce żelaza.

Prasa i nowe środki masowego przekazu (radio, kino)

Najpopularniejszą metodą przekazu informacji pozostawały gazety. Nastąpił rozwój rynku prasowego. Zwiększyła się liczba tytułów czasopism o różnorodnej tematyce: politycznej, branżowej, religijnej, sportowej, dziecięcej, naukowej i kobiecej. Swoje pisma wydawały również mniejszości narodowe. Równolegle zaczęło się kształtować nowe medium informacyjne – **radio**. W 1925 r. wyemitowano przez nie pierwszą audycję. Natomiast rok później regularną emisję rozpoczęło **Polskie Radio**. Miało ono zasługi w upowszechnianiu kultury wysokiej (np. muzyki poważnej, literatury). Było też popularnym źródłem rozrywki (np. w postaci słuchowisk, audycji dla dzieci). Współpracowali z nim wybitni kompozytorzy – **Karol Szymanowski** i **Władysław Szpilman**.

Polska kinematografia narodziła się przed I wojną światową, ale rodzima produkcja filmowa rozwinęła się dopiero po 1918 r. Spośród polskich aktorek największą sławę zdobyła gwiazda kina niemego – **Pola Negri**, która zrobiła wielką karierę w Hollywood. Do największych gwiazd krajowej kinematografii należeli: **Jadwiga Smosarska**, **Eugeniusz Bodo** czy **Adolf Dymsza**. Występowali oni w popularnych wówczas melodramatach i komediach.

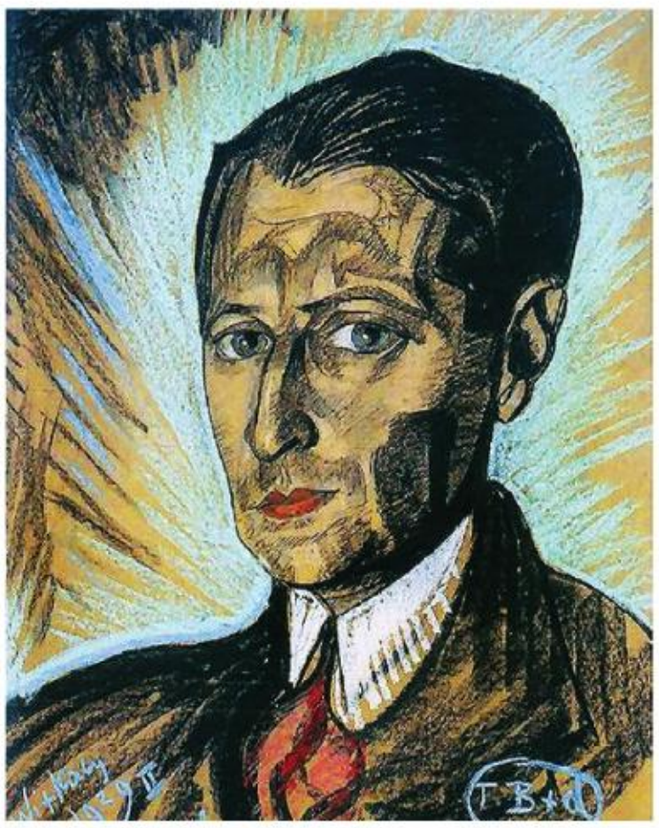
Z radiem i kinem byli związani wybitni twórcy piosenek filmowych i kabaretowych. Prym wiedli kompozytor **Henryk Wars** i autor licznych tekstów **Ludwik Starski**. Piosenki tej spółki autorskiej, m.in. *Ach, jak przyjemnie* i *Ach śpij, kochanie*, stały się szlagierami tamtych czasów.

Jedną z najbardziej znanych artystek w dwudziestoleciu była **Hanka Ordonówna** – piosenkarka, aktorka teatralna i filmowa. Zaśpiewała wiele popularnych piosenek, m.in. *Miłość ci wszystko wybaczy*.

Kadr z filmu *Paweł i Gaweł* w reżyserii Mieczysława Krawicza – scena z wykonania kołysanki *Ach śpij, kochanie*. Na zdjęciu są widoczni od lewej strony: Adolf Dymsza, Eugeniusz Bodo i Helena Grossówna.

Mistrzem w operowaniu słowem był Julian Tuwim. W historii literatury zapisał się jako krytyk polskiej rzeczywistości (*Bal w Operze*), autor tekstów piosenek (*Miłość ci wszystko wybaczy*) i wierszy dla dzieci (*Lokomotywa*). Powyżej: portret Tuwima autorstwa Witkiewicza.

Ciekawe!

Kornel Makuszyński i rysownik Marian Walentynowicz stworzyli pierwszy polski komiks – *Przygody Koziołka Matołka*.

Literatura

Lata międzywojenne to okres pomyślnego rozwoju polskiej kultury. Duża była w tym rola mecenatu ze strony państwa. Wspierało ono polskich twórców, instytucje kulturalne (teatry, muzea, galerie) i doceniało wagę kultury w jednoczeniu społeczeństwa zróżnicowanego pod względem narodowościowym.

Po 1918 r. powstały różnorodne ruchy artystyczne i ugrupowania poetyckie. Do najważniejszych należały: warszawski Skamander (tworzyli go między innymi **Julian Tuwim** i **Jan Lechoń**) oraz Awangarda Krakowska z **Julianem Przybosiem** na czele. Inni ważni poeci dwudziestolecia międzywojennego to **Bolesław Leśmian**, **Konstanty Ildefons Gałczyński**, **Maria Pawlikowska-Jasnorzewska**. Do czołowych pisarzy i dramaturgów należeli **Stefan Żeromski** (*Przedwiośnie*), **Maria Dąbrowska** (*Noce i dnie*), **Zofia Nałkowska** (*Granica*), **Bruno Schulz** [czyt. szulc] (*Sklepy cynamonowe*) czy **Stanisław Ignacy Witkiewicz** (*Szewcy*). Wielu czytelników miała łatwiejsza w odbiorze literatura popularna, zwłaszcza powieści **Tadeusza Dołęgi-Mostowicza** (*Znachor*). Rozkwit przeżywała literatura dziecięca. Jej najważniejszymi przedstawicielami byli: **Kornel Makuszyński** (*Awantura o Basię*) i **Janusz Korczak** (*Król Maciuś Pierwszy*).

W niepodległym kraju, gdy nie trzeba już było tworzyć „ku pokrzepieniu serc" i wychowywać w duchu patriotyzmu (te zadania przejęła szkoła), tematyka narodowa mogła zejść na dalszy plan. Pisarze chętniej sięgali więc po współczesne tematy społeczne, polityczne czy obyczajowe. Ponadto polscy twórcy stosowali różnego rodzaju awangardowe środki wyrazu. Czynili to pod wpływem przemian kulturowych i artystycznych, które zachodziły na świecie. Eksperymentów dokonywali między innymi **Bruno Jasieński** i **Witold Gombrowicz**. Pierwszy pisał futurystyczne wiersze. Drugi w prozie oraz dramacie posługiwał się surrealizmem i groteską.

W powieści *Noce i dnie* Maria Dąbrowska ukazała losy rodziny ziemiańskiej na tle burzliwych wydarzeń epoki. Scena z serialu *Noce i dnie* z 1978 r. w reżyserii Jerzego Antczaka. Odtwórcy głównych ról to Jadwiga Barańska i Jerzy Bińczycki.

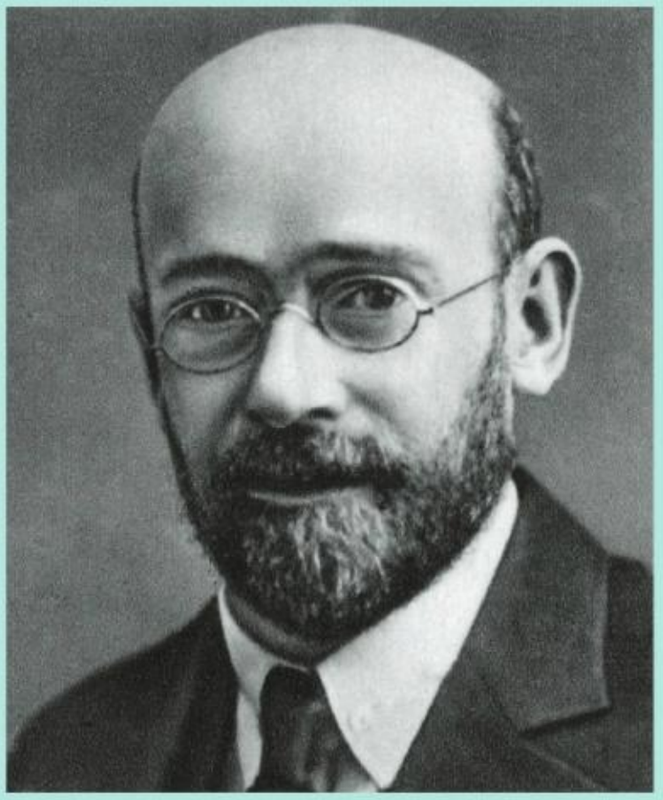

W *Przedwiośniu* Stefan Żeromski dokonał rozrachunku z trudną rzeczywistością II Rzeczypospolitej. Scena z filmu *Przedwiośnie* z 2001 r. w reżyserii Filipa Bajona. Mateusz Damięcki w roli głównego bohatera – Cezarego Baryki.

Więcej na temat

Kim był Janusz Korczak?

Janusz Korczak był nie tylko pisarzem, ale również lekarzem, publicystą i działaczem społecznym. Redagował czasopisma o tematyce dziecięcej i tworzył popularne audycje radiowe. Zasłynął jako pedagog – stworzył nowatorską metodę wychowawczą opartą na poszanowaniu godności młodego człowieka oraz kształtowaniu jego osobowości. Los dzieci był drogi jego sercu. Korczak prowadził między innymi dom sierot dla dzieci żydowskich w Warszawie. Zginął podczas II wojny światowej w niemieckim obozie zagłady w Treblince. Trafił tam razem ze swoimi podopiecznymi, których nie opuścił do końca.

Janusz Korczak

- Opisz dokonania Korczaka w jednej z wymienionych dziedzin.

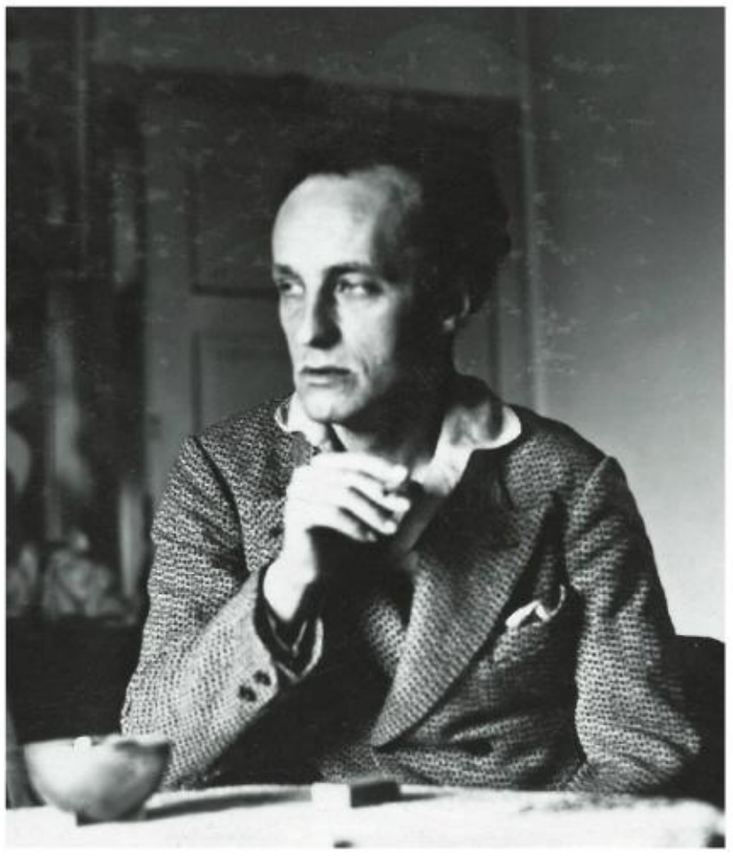
Teatr i sztuki plastyczne

Ważne zmiany zachodziły w teatrze. Na tym polu bardzo zasłużył się reżyser **Leon Schiller** [czyt. sziler], który spopularyzował **teatr monumentalny**. Styl ten odznaczał się wielkim rozmachem inscenizacyjnym i nieco patetyczną grą aktorską. Pełne dynamizmu sceny zbiorowe odbywały się z udziałem licznych grup statystów, a scenografia była inspirowana sztuką awangardową.

W malarstwie nadal popularnością cieszyła się tematyka patriotyczna. Przedstawicielem nurtu historycznego był **Wojciech Kossak**. Artysta z wielką dbałością o szczegóły ukazywał ważne wydarzenia (*Generał Sowiński na szańcach Woli*) i sceny batalistyczne. Niektórzy twórcy, jak **Władysław Strzemiński**, **Stanisław Ignacy Witkiewicz** czy **Tadeusz Makowski**, eksperymentowali ze środkami wyrazu i tworzyli własny oryginalny styl w malarstwie.

Wojciech Kossak w swej pracowni

Władysław Strzemiński był wybitnym malarzem i teoretykiem sztuki. Sformułował teorię **unizmu**, zgodnie z którą kolor i kształt, najważniejsze właściwości obrazu, tworzą spójną jedność. Malował oryginalne kompozycje przestrzenne i pejzaże. Na początku lat 30. XX w. zainicjował powstanie Grupy Plastyków Nowoczesnych. Po II wojnie światowej był wykładowcą w łódzkiej Państwowej Szkole Sztuk Plastycznych. Historia jego życia stała się kanwą filmu *Powidoki* w reżyserii Andrzeja Wajdy. Obok: Władysław Strzemiński na zdjęciu oraz obraz *Pejzaż łódzki*.

Sport w II Rzeczypospolitej

Najbardziej masową formą rozrywki był sport. W latach 20. i 30. XX w. wzrosła zarówno liczba osób czynnie go uprawiających, jak i kibiców. Powstawały wówczas pierwsze polskie związki sportowe. Skupiały one przedstawicieli różnych dyscyplin, np. piłkarzy, lekkoatletów, narciarzy.

Fragment meczu z Brazylią. Na zdjęciu są widoczni: Władysław Szczepaniak (w środku), Leonidas da Silva [czyt. silwa] (z lewej) i Edward Madejski (z prawej).

Piłka nożna

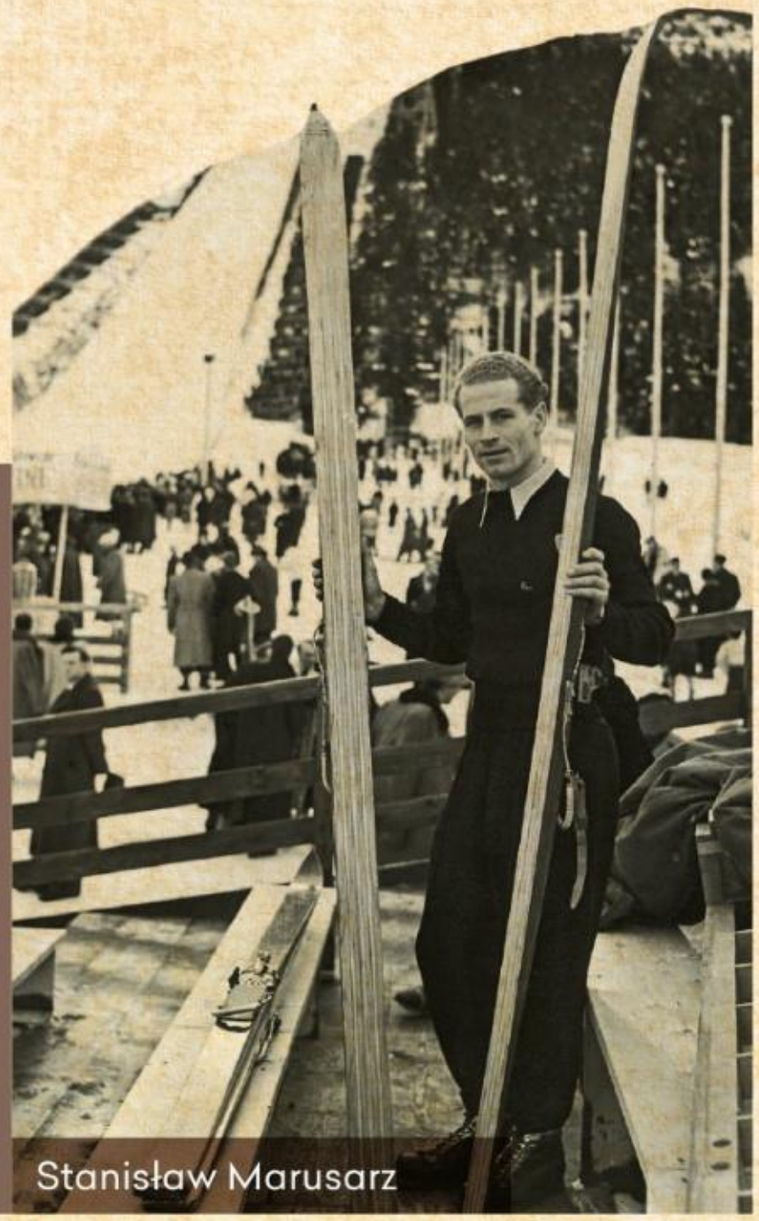
Najpopularniejszą dyscypliną stała się piłka nożna. Już w 1921 r. zorganizowano pierwsze piłkarskie mistrzostwa Polski. W tym samym roku krajowa reprezentacja rozegrała pierwszy mecz międzypaństwowy – z Węgrami. W 1938 r. nasi piłkarze zadebiutowali na mistrzostwach świata we Francji. Do historii przeszedł mecz Polska – Brazylia zakończony wynikiem 5 : 6.

Cracovia Kraków – zdobywcy pierwszego mistrzostwa Polski w 1921 r.

Janusz Kusociński podczas biegu

Stanisław Marusarz

Polscy medaliści igrzysk i mistrzostw

Wielu polskich sportowców odniosło sukcesy na igrzyskach olimpijskich. W 1928 r. w Amsterdamie **Halina Konopacka** zdobyła złoty medal w rzucie dyskiem. Cztery lata później z igrzysk w Los Angeles złote medale przywieźli **Janusz Kusociński** (w biegu na 10 kilometrów) i **Stanisława Walasiewiczówna** (w biegu na 100 metrów). Do najbardziej utytułowanych reprezentantów w sportach zimowych należał **Stanisław Marusarz** – wicemistrz świata w skokach narciarskich w 1938 r.

Halina Konopacka podczas rzutu dyskiem

1. Dowiedz się więcej na temat jednego z wymienionych sportowców. Przedstaw jego życie i dokonania w formie prezentacji.

2. Poszukaj informacji o klubie sportowym, który działał w dwudziestoleciu międzywojennym w twojej miejscowości lub w okolicy.

Więcej na temat

Styl dworkowy

Od połowy XIX w. polscy artyści dążyli do stworzenia w budownictwie stylu, który najlepiej będzie wyrażał polskość. Wysiłki te podjęli również architekci w dwudziestoleciu międzywojennym. Tak narodził się styl dworkowy, który nawiązywał do XVII- i XVIII-wiecznych dworów szlacheckich. Jego charakterystyczne elementy architektoniczne to łamane dachy, ganki z kolumnami i attyki. W tym stylu powstawały liczne rezydencje wiejskie, wille miejskie i budynki użyteczności publicznej (dworce kolejowe, szkoły, gmachy uczelni).

Dworzec w Żyrardowie w stylu dworkowym

- **Wskaż cechy stylu dworkowego na przykładzie budowli ukazanej na zdjęciu.**

W skrócie

- Najważniejsi przedstawiciele polskiej nauki w dwudziestoleciu międzywojennym: Banach, Funk, Hirszfeld.
- Rozwój prasy, działalność Polskiego Radia, rozwój produkcji filmowej.
- Osiągnięcia literackie (m.in. Leśmian, Tuwim, Dąbrowska, Żeromski, Nałkowska, Gombrowicz), malarskie (Kossak, Witkiewicz, Strzemiński), muzyczne (Szymanowski).
- Wzrost zainteresowania sportem. Tworzenie związków i klubów sportowych. Sukcesy Polaków w międzynarodowych zawodach (Konopacka, Kusociński).

Czy już umiesz?

1. W jakich dziedzinach polscy naukowcy okresu dwudziestolecia odnosili największe sukcesy?
2. Wymień najpopularniejsze postacie polskiej sceny kulturalnej dwudziestolecia międzywojennego. Przedstaw wybraną z nich.
3. Stwórzcie w grupach album *Największe postacie polskiej nauki i kultury w okresie międzywojennym*. Opracujcie potrzebne biogramy.
4. Opisz rozwój nowoczesnych środków przekazu informacji w II Rzeczypospolitej.
5. Zorganizujcie grę w kalambury. Jako hasła wybierzcie nazwiska znanych twórców dwudziestolecia oraz tytuły ich dzieł.
6. Wyjaśnij, dlaczego państwo polskie przywiązywało tak dużą wagę do rozwoju oświaty, nauki i kultury w okresie międzywojennym.

Muzeum Legii

W 1916 r. wśród żołnierzy Legionów Polskich stacjonujących na Wołyniu narodził się pomysł utworzenia drużyny piłkarskiej. Tak zaczęła się historia jednego z najstarszych i najbardziej utytułowanych klubów sportowych w Polsce. Do dziś Legia Warszawa jest zespołem piłkarskiej ekstraklasy. Przy stadionie na ul. Łazienkowskiej 3 w Warszawie znajduje się muzeum poświęcone historii klubu.

Sukcesy II Rzeczypospolitej

W dwudziestoleciu międzywojennym Polska budowała nie tylko swoją państwowość, ale również walczyła o prestiżową pozycję w świecie techniki.

Najwyższy budynek w Polsce

Prudential [czyt. prudenszial] był symbolem nowoczesnej Warszawy i jedną z najwyższych budowli w Europie. Został zaprojektowany przez Marcina Weinfelda i Stefana Bryłę. Liczył 17 kondygnacji i 66 metrów wysokości. Znajdowała się w nim siedziba angielskiego towarzystwa ubezpieczeniowego Prudential (z ang. Przezorność), stąd nazwa. Wieżowiec został zniszczony w czasie II wojny światowej. Odbudowano go w latach 50. XX w.

Samolot PZL-37 Łoś

Najnowocześniejszy bombowiec w Europie

Jednym z najbardziej udanych projektów lotniczych II Rzeczypospolitej okazał się samolot bombowy **PZL-37 Łoś**. Był produkowany w fabrykach w Warszawie i Mielcu. Maszyna miała całkowicie metalową konstrukcję, podwozie chowane w locie i dwa silniki. Dzięki temu była wytrzymała, lekka i dynamiczna. Do 1939 r. wyprodukowano 96 samolotów z tej serii. Maszyny wzięły udział w działaniach wojennych w 1939 r.

Polscy lotnicy w supersamolotach

Osiągnięciem polskiej myśli technicznej były znakomite samoloty sportowe **RWD**. Skrót ten tworzą pierwsze litery nazwisk ich konstruktorów: Stanisława Rogalskiego, Stanisława Wigury i Jerzego Drzewieckiego. Na tych samolotach polscy piloci odnieśli duże sukcesy. W 1932 r. Jerzy Drzewiecki i Antoni Kocjan ustanowili światowy rekord wysokości lotu (6023 metry). W tym samym roku Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura zwyciężyli w największej międzywojennej imprezie lotnictwa turystycznego Challenge [czyt. czalendż] w Berlinie.

Powrót polskiej załogi ze zwycięskich zawodów Challenge.
Stoją od lewej: Jerzy Drzewiecki, Franciszek Żwirko, Stanisław Wigura.
Towarzyszą im aktorki: Hanka Ordonówna i Jadwiga Smosarska.

Maszty antenowe radiostacji w Raszynie

Najmocniejsza radiostacja w Europie

W 1930 r. w podwarszawskim Raszynie wzniesiono radiową stację nadawczą, składającą się z dwóch masztów o wysokości 200 metrów. Miała ona najmocniejszy nadajnik w Europie i antenę zawieszoną najwyżej na świecie. Dzięki temu audycje Polskiego Radia mogły być odbierane na całym obszarze II Rzeczypospolitej. Radiostacja została częściowo zniszczona podczas II wojny światowej. Odbudowano ją pod koniec lat 40. Miała wówczas wysokość 355 metrów. Do 1962 r. była to najwyższa konstrukcja w Europie.

Pociąg ekspresowy

Nowoczesne pociągi, określane popularnie mianem **luxtorpedy**, pojawiły się na polskich torach w latach 30. XX w. Miały silnik spalinowy i opływowy kształt. Przypominały bardziej autobus szynowy niż pociąg. Kursowały one z Zakopanego do Krakowa. Rekord przejazdu luxtorpedy na tej trasie wyniósł 2 godziny i 18 minut.

Luxtorpeda

Sokół 1000 jak Harley-Davidson

Motocykl Sokół 1000 został skonstruowany przez polskich inżynierów jako uniwersalna maszyna przeznaczona dla Wojska Polskiego. Produkowano go w latach 1933–1939 w Państwowych Zakładach Inżynierii w Warszawie. Motocykl był łatwy w obsłudze i niezawodny. Z powodzeniem konkurował z najlepszymi amerykańskimi motocyklami Harley-Davidson [czyt. harlej dawidson]. Niestety, do 1939 r. powstało jedynie 3400 egzemplarzy, z czego do prywatnych użytkowników trafiło zaledwie 20 procent.

Sokół 200

Motocykl Sokół 1000 był wykorzystywany również przez Policję Państwową i Pocztę Polską.

1. W jakich dziedzinach rozwijała się polska myśl techniczna w dwudziestoleciu międzywojennym?
2. Zapoznaj się z historią wieżowca Prudential. Przedstaw ją w formie kalendarium.
3. Wypisz osiągnięcia polskich pilotów w latach 20. i 30. XX w. w formie tabeli.
4. Przygotuj w programie graficznym, np. w Paincie, baner reklamowy motocykla Sokół 1000. Zamieść na nim najważniejsze informacje i dane techniczne. Zadbaj o atrakcyjną formę graficzną.

8.4 Polityka zagraniczna

Podejmij temat

- Na podstawie mapy zamieszczonej na s. 228 podaj nazwy państw sąsiadujących z II Rzecząpospolitą w latach 20. XX w.
- Wymień państwa, z którymi Polska toczyła walki o granice w latach 1918–1921.

Aby zapewnić bezpieczeństwo na wschodzie kraju, polskie władze powołały w 1924 r. **Korpus Ochrony Pogranicza** (w skrócie: **KOP**). Były to specjalne oddziały wojskowe, które strzegły granicy z ZSRS. Powyżej: patrol KOP.

Ciekawe!

Litwa była jedynym sąsiadem, z którym Polska nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych. Rząd w Kownie nie uznawał przyłączenia Wilna do naszego kraju. W litewskiej konstytucji zapisano, że Wilno jest stolicą Litwy. Relacje te poprawiły się dopiero w 1938 r., gdy Polska zażądała od Litwy nawiązania stosunków dyplomatycznych.

Sytuacja międzynarodowa Polski w latach 20. XX wieku

Granice II Rzeczypospolitej ukształtowały się wskutek konfliktów zbrojnych oraz decyzji odgórnie narzuconych przez obce mocarstwa (m.in. w Wersalu). Miało to negatywny wpływ na stosunki Polski z sąsiadami. Relacje z Niemcami cechowała nieufność i wrogość. Powodem była przede wszystkim postawa niemieckiego rządu. Nie godził się on na przyłączenie Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego do Rzeczypospolitej oraz ograniczał prawa polskiej mniejszości w Niemczech.

Równie napięte stosunki mieliśmy ze **Związkiem Sowieckim**. Moskwa uznała wprawdzie granice zapisane w traktacie ryskim, ale w nachalnym przekazie propagandowym głosiła konieczność ich rewizji. Sowieckie władze prześladowały mniejszość polską i katolickie duchowieństwo. Inicjowały także antypolskie wystąpienia ludności ruskiej (głównie Ukraińców) na Kresach Wschodnich. Z kolei w Polsce panowały nastroje zdecydowanie antykomunistyczne. Wszystkie te czynniki utrudniały wzajemną współpracę.

Ze względu na negatywny stosunek Niemiec i ZSRS do Polski każde zbliżenie między tymi krajami budziło obawy polskich polityków przed ewentualną agresją. Jako zagrożenie postrzegano na przykład niemiecko-sowiecki układ z **Rapallo** z 1922 r.

Także stosunki Polski z **Czechosłowacją** i **Litwą** nie były dobre. Zaciążyły na nich spory terytorialne o Zaolzie (z Czechosłowacją) i Wileńszczyznę (z Litwą). Jedynymi sąsiadami, z którymi II Rzeczpospolita utrzymywała przyjazne relacje, były **Łotwa** i **Rumunia**. To ostatnie państwo, podobnie jak Polska, odczuwało zagrożenie ze strony Sowietów. Zaowocowało to zawarciem układu wojskowego o wzajemnej pomocy w razie sowieckiej agresji. Jednak największe znaczenie dla Polski miał sojusz z **Francją**, którą zaliczano do światowych mocarstw. W 1921 r. obydwa kraje zobowiązały się do udzielenia sobie pomocy wojskowej w razie ataku ze strony Niemiec. Po zawarciu przez Francję traktatów lokarneńskich sojusz ten czasowo uległ osłabieniu.

Polityka równowagi w latach 30. XX wieku

W latach 30. XX w. Polska dążyła do poprawy stosunków z Moskwą i Berlinem. Skutkiem tych starań było podpisanie paktu o nieagresji z ZSRS w 1932 r. W dokumencie tym oba państwa zobowiązywały się do niestosowania przemocy we wzajemnych relacjach. Podobne porozumienie Polska zawarła dwa lata później z III Rzeszą. Te układy doprowadziły do częściowego polepszenia stosunków z największymi sąsiadami, ale nie zwiększały znacząco naszego bezpieczeństwa. Zapoczątkowały natomiast tzw. **politykę równowagi**. Zakładała ona utrzymanie przez Polskę poprawnych relacji zarówno z Niemcami, jak i Związkiem Sowieckim.

Polityka równowagi nabrała dużego znaczenia w połowie lat 30. Wrogo nastawiony do Stalina i komunizmu Hitler po dojściu do władzy zerwał dotychczasową współpracę z ZSRS. Przystąpił też do budowania antysowieckiego sojuszu z Włochami i Japonią. Groźba wojny między Niemcami a ZSRS stawała się realna, a Polska nie chciała w niej uczestniczyć po żadnej ze stron.

W latach 1932–1939 polską dyplomacją kierował płk **Józef Beck** – jeden z najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego. Był zwolennikiem polityki równowagi. Jednocześnie zabiegał o zbliżenie z Zachodem. Jego starania przyniosły oczekiwane rezultaty dopiero pod koniec lat 30. XX w.

Ku wojnie

Od połowy lat 30. XX w. Polska z rosnącym niepokojem obserwowała politykę Hitlera. Führer skutecznie demontował system wersalski. W 1936 r. zerwał traktaty lokarneńskie i wprowadził wojsko do Nadrenii. Dwa lata później dokonał *Anschlussu* Austrii, a następnie zajął Sudety czeskie. Podczas konferencji w Monachium w 1938 r. przywódcy zachodni przyjęli zapewnienia Hitlera, że nie będzie już wysuwał roszczeń terytorialnych. Tymczasem w marcu 1939 r. naruszył on warunki traktatu monachijskiego i wkroczył do Czechosłowacji. Potem nasilił żądania wobec Polski. Domagał się zgody na przyłączenie Gdańska do III Rzeszy oraz na budowę eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej przez Pomorze Gdańskie. Polska zdecydowanie odmówiła. Kraje zachodnie, które zwątpiły już w skuteczność polityki *appeasementu*, udzieliły jej poparcia. Wiosną 1939 r. Wielka Brytania i Francja zagwarantowały Polsce pomoc w razie ewentualnej niemieckiej agresji.

Nasz rząd wykorzystał trudną sytuację Czechosłowacji we wrześniu 1938 r. i wymusił zwrot Zaolzia. Krok ten był podyktowany troską o losy polskiej mniejszości, ale fatalnie odbił się na wizerunku Rzeczypospolitej. Wojsko Polskie wkraczało do Cieszyna w tym samym czasie, kiedy Wehrmacht zajmował Sudety. W oczach Europejczyków wyglądało to jak współpraca z Hitlerem. Na zdjęciu: wkroczenie polskich żołnierzy do Cieszyna.

Beck podczas przemówienia w sejmie 5 maja 1939 r.

Józef Beck wobec niemieckich żądań – przemówienie wygłoszone w sejmie 5 maja 1939 roku

[…] z chwilą, kiedy po tylokrotnych wypowiedzeniach się niemieckich mężów stanu, którzy respektowali nasze stanowisko i wyrażali opinię, że to „prowincjonalne miasto nie będzie przedmiotem sporu między Polską a Niemcami" – słyszę żądanie aneksji Gdańska do Rzeszy, […] to muszę sobie postawić pytanie, o co właściwie chodzi? Czy o swobodę ludności niemieckiej Gdańska, która nie jest zagrożona, czy o sprawy prestiżowe, czy też o odepchnięcie Polski od Bałtyku, od którego Polska odepchnąć się nie da!

Te same rozważania odnoszą się do komunikacji przez nasze województwo pomorskie. […] Daliśmy Rzeszy Niemieckiej wszelkie ułatwienia w komunikacji kolejowej, pozwoliliśmy obywatelom tego państwa przejeżdżać bez trudności celnych czy paszportowych z Rzeszy do Prus Wschodnich. Zaproponowaliśmy rozważenie analogicznych ułatwień w komunikacji samochodowej. I tu znowu zjawia się pytanie, o co właściwie chodzi? […]

Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na pokój zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor.

Źródło: *Wiek XX w źródłach…*

1. Jakie stanowisko zajęła Polska wobec niemieckich żądań? Jakiego argumentu użył minister Józef Beck w przytoczonym fragmencie tekstu? Co sądzisz o postawie polskich władz?
2. Wymień działania, które podjęła Rzeczpospolita, aby pokojowo rozwiązać konflikt interesów z III Rzeszą.
3. Wyjaśnij, jak rozumiesz wyrażenie *pokój za wszelką cenę*.

Pakt Ribbentrop-Mołotow

Odrzucenie niemieckich żądań przez Polskę uświadomiło Hitlerowi, że nie zdoła zmusić Warszawy do ustępstw bez użycia siły. Rozpoczął więc przygotowania do wojny. Führer nie wierzył, że Wielka Brytania i Francja przyjdą Polsce z pomocą. Wiedział, że te kraje są nieprzygotowane do wojny. Nie był jednak pewny reakcji Związku Sowieckiego. Obawiał się, że Sowieci sprzymierzą się z Zachodem przeciwko Niemcom. Powstanie tak silnej koalicji oznaczałoby z czasem dla III Rzeszy konieczność walki na dwóch frontach jednocześnie. Hitler za wszelką cenę pragnął tego uniknąć. Dlatego porozumiał się ze swym największym wrogiem – Stalinem.

Dnia **23 sierpnia 1939 r.** w Moskwie Niemcy i ZSRS zawarły układ o nieagresji. Oba kraje zobowiązały się w nim do zachowania neutralności w razie wojny jednego z sygnatariuszy z państwem trzecim. Układ podpisali

w obecności Stalina ministrowie spraw zagranicznych: Niemiec – Joachim von Ribbentrop [czyt. fon ribentrop] i Związku Sowieckiego – Wiaczesław Mołotow. Od nazwisk obu polityków porozumienie zostało nazwane **paktem Ribbentrop-Mołotow**. Do oficjalnego dokumentu dołączono **tajny protokół**. Przewidywał on nowy podział stref wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej, gdyby na tym obszarze doszło do wojny. Ziemie II Rzeczypospolitej na wschód od linii rzek Narwi, Wisły i Sanu miały przypaść ZSRS, podobnie jak Finlandia, Estonia, Łotwa i rumuńska Besarabia. Na pozostałym terytorium Polski oraz na Litwie Hitler miał wolną rękę.

Konsekwencją paktu Ribbentrop-Mołotow była agresja III Rzeszy i ZSRS na Polskę we wrześniu 1939 r. Początkowo Hitler wyznaczył datę ataku na 26 sierpnia, ale przesunął ją w związku z zawarciem przez Wielką Brytanię i Polskę sojuszu wojskowego dzień wcześniej – 25 sierpnia. Świat zyskał kilka dni pokoju.

Zawarcie paktu Ribbentrop-Mołotow. Na zdjęciu podpisuje go Wiaczesław Mołotow, za nim od lewej stoją: Joachim von Ribbentrop i Józef Stalin.

1. Wskaż państwa, z którymi Polska zawarła sojusze w dwudziestoleciu międzywojennym.

2. Wymień terytoria II Rzeczypospolitej, które na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow miały być wcielone do Niemiec, a które – do Związku Sowieckiego.

Oceń sytuację międzynarodową Polski w 1939 r.

Uroczystość przekazania ufundowanego przez mieszkańców Małopolski sprzętu wojskowego 20. Pułkowi Piechoty Ziemi Krakowskiej w maju 1938 r.

Przygotowania do wojny

W obliczu zagrożenia ze strony Niemiec Polska rozpoczęła przygotowania do ewentualnej wojny. Ciężar ten wziął na siebie Sztab Główny Wojska Polskiego, który opracował plan obrony kraju do czasu przybycia wojsk sojuszniczych. W działania pomocowe zaangażowała się również ludność cywilna. Na przełomie lat 1938 i 1939 Polacy ofiarnie przekazywali pieniądze i kosztowności na **Fundusz Obrony Narodowej**. Gromadził on środki na dodatkowe uzbrojenie Wojska Polskiego. Składki organizowały samorządy miejskie, zakłady pracy oraz rozmaite organizacje społeczne. Za te pieniądze kupowano potrzebny sprzęt i wyposażenie – samoloty, czołgi, karabiny, amunicję – a następnie uroczyście przekazywano armii. Pod koniec sierpnia obywatele spontanicznie brali udział w przygotowaniach wojennych. Budowali umocnienia i kopali rowy przeciwlotnicze. Jak się okazało, był to ostatni miesiąc niepodległości II Rzeczypospolitej. Dnia **1 września 1939 r.** Niemcy zaatakowały Polskę. Rozpoczęła się II wojna światowa.

W skrócie

- Sytuacja międzynarodowa II Rzeczypospolitej – napięte stosunki z Niemcami i ZSRS. Minister Beck i polityka równowagi.
- Niemieckie żądania i odmowa Polski. Brytyjskie i francuskie gwarancje bezpieczeństwa dla Polski. Przygotowania do wojny.
- Pakt Ribbentrop-Mołotow. Podział stref wpływów między Niemcy a ZSRS w Europie Środkowo-Wschodniej.
- 25 sierpnia 1939 r. – zawarcie polsko-brytyjskiego sojuszu wojskowego.

Czy już umiesz?

1. Opisz sytuację międzynarodową Polski w okresie międzywojennym. Jakie problemy napotykał nasz kraj w relacjach z sąsiadami?
2. Przedstaw cele polskiej dyplomacji w dwudziestoleciu międzywojennym. Które z nich udało się zrealizować?
3. Wyjaśnij, na czym polegała polityka równowagi. Czym mogło skutkować zerwanie z nią i zawarcie przymierza z jednym z totalitarnych reżimów?
4. Jak polskie społeczeństwo zareagowało w obliczu zagrożenia wojną? Oceń tę postawę.
5. Wielu historyków uważa pakt Ribbentrop-Mołotow za IV rozbiór Polski. Czy zgadzasz się z tym poglądem? Uzasadnij odpowiedź.
6. Czy można było uniknąć wojny w 1939 r.? Przedyskutujcie ten problem w klasie.

Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego

W Bydgoszczy działa Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego. Instytucja ta gromadzi pamiątki związane z funkcjonowaniem polskiej służby dyplomatycznej oraz dziejami polskiej emigracji po 1918 r. Oprócz dokumentów i nagrań w placówce można zobaczyć upominki, które zgodnie z międzynarodowym zwyczajem otrzymywali polscy dyplomaci podczas zagranicznych wizyt.

Podsumowanie działu 8

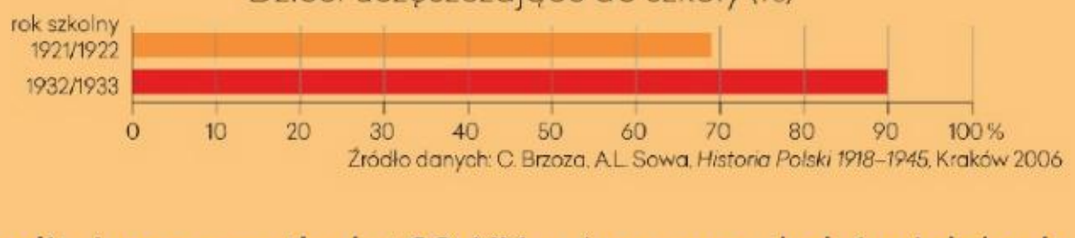
1 Wyjaśnij, jakie działania podjęła II Rzeczpospolita, aby rozwiązać wymienione problemy gospodarcze.

przeludnienie wsi w centralnej części kraju | słabo rozwinięty przemysł | brak portu morskiego
hiperinflacja | podział na Polskę A i Polskę B | słaba integracja między poszczególnymi częściami kraju

2 Przeanalizuj wykresy. Odpowiedz na pytania i wykonaj polecenia.

Źródło danych: *Historia Polski w liczbach*, t.1: *Państwo i społeczeństwo*, Warszawa 2003

Źródło danych: C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006

a) Oceń poziom edukacji podstawowej w II Rzeczypospolitej na początku lat 20. XX w. i na progu kolejnej dekady.
b) Dlaczego poziom analfabetyzmu w międzywojennej Polsce był tak wysoki?
c) Jakie działania podjęto, aby poprawić sytuację? Z jakim rezultatem? Odpowiedz na podstawie wykresów i własnej wiedzy.

3 Powiedz, w jakich dziedzinach odnosiły sukcesy wymienione osoby.

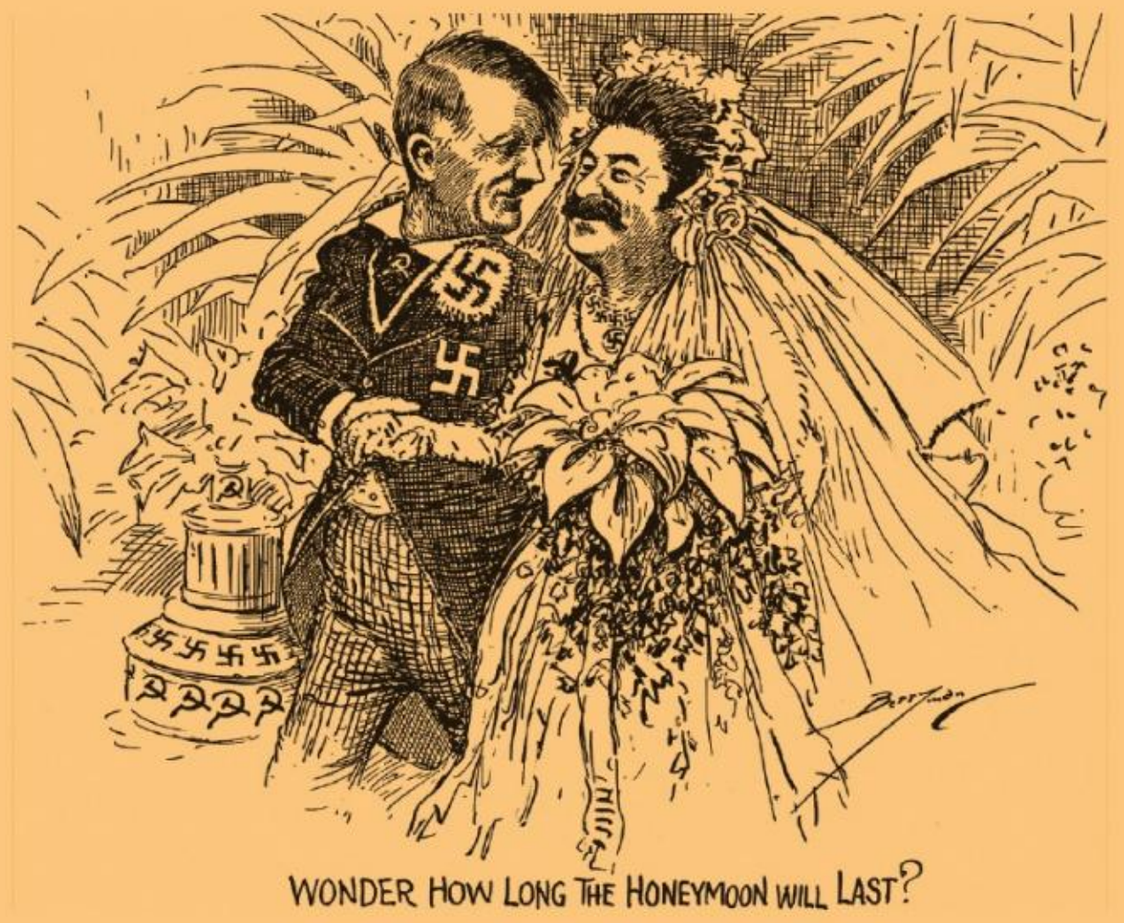
Stefan Banach | Ludwik Hirszfeld | Stanisław Marusarz | Ignacy Mościcki
Hanka Ordonówna | Władysław Strzemiński | Julian Tuwim | Stanisław Wigura
Stanisław Ignacy Witkiewicz | Stefan Żeromski | Franciszek Żwirko

4 Oceń, czy poniższe zdania są prawdziwe czy fałszywe. Uzasadnij odpowiedź.

- W II Rzeczypospolitej większość mieszkańców była zatrudniona w przemyśle i usługach.
- Międzywojenna Polska była państwem wielonarodowym.

5 Przyjrzyj się zamieszczonej karykaturze. Wykonaj polecenia i odpowiedz na pytania.

a) Kim są bohaterowie karykatury?
b) Do jakiego wydarzenia historycznego nawiązuje rysunek? Jakie konsekwencje miało ono dla Polski?
c) Napis pod grafiką brzmi: *Wonder How Long the Honeymoon Will Last?* (*Ciekawe, jak długo potrwa miesiąc miodowy?*). O czym świadczy to pytanie?

6 Wypisz pięć przedsiębiorstw, które powstały w dwudziestoleciu międzywojennym i istnieją do dziś. Przedstaw historię jednego z nich w formie kalendarium.

7 Zaprojektujcie i wykonajcie w grupach stronę internetową. Jej tematyka powinna być związana z II Rzeczpospolitą.

Indeks

A

abolicjonizm **73**, **75**
agitować **56**
Ajdukiewicz Tadeusz **104**
Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie **112**
Akademia Umiejętności **112**
akt 5 listopada 1916 roku **157**, **160**
akt dwóch cesarzy, zob. akt 5 listopada 1916 roku
Aleksander I Romanow **9**, **10**, **13**, **40**, **42**, **44**, **47**
Aleksander II Romanow **71**, **100**
Aleksandra Fiodorowna, żona Mikołaja I **44**
Aleksandra Fiodorowna, żona Mikołaja II **144**
alianci, zob. ententa
amnestia **108**
Amundsen Roald **96**
analfabetyzm **77**
  na ziemiach polskich **118**, **119**, **219**, **230**, **243**
anarchizm **85**
Anschluss **192**, **239**
Antczak Jerzy **232**
antysemityzm **87**, **185**, **187**, **229**
appeasement **193**, **239**
Armia Czerwona **146**, **177**, **202**, **204**, **205**
Armia Ochotnicza **204**
Armia Polska we Francji **151–153**, **158**
Armia Wielkopolska **201**
Armstrong Louis **171**
arystokracja **6**, **7**, **15**, **23**, **29**, **47**, **147**
asymilacja **229**
autonomia
  galicyjska **112**
  Królestwa Polskiego **13**, **36**, **40**, **41**, **44**
  Wielkiego Księstwa Poznańskiego **13**, **36**, **38**
autorytaryzm **213–215**
awangarda **172**, **232**, **233**
Awangarda Krakowska **232**

B

Bacciarelli Marcello **9**
Bagiński Stanisław **197**
Bajon Filip **232**
Balzac Honoré de **94**
Banach Stefan **230**
Bandtkie Jerzy Samuel **37**
Bank Handlowy **113**
bank ludowy **114**
Bank Polski (1828 r.) **41**
Bank Polski (1924 r.) **219**
Barańska Jadwiga **232**
Barbusse Henri **142**
Beck Józef **239**, **240**
Bell Aleksander Graham **90**
Bem Józef **32**, **63**
Benz Berta **90**
Benz Karl **90**
Bernstein Edward **85**
Beseler Hans von **199**
Béraud Jean **92**
biali **101**, **103**
Biernacki Tadeusz **155**
Biernacki Wacław **154**
Bińczycki Jerzy **232**
Bismarck Otto von **68–71**, **110**, **111**
Bitwa Warszawska **204**, **205**
Blériot Louis **97**
błękitna armia, zob. Armia Polska we Francji
Bodo Eugeniusz **231**
bolszewicy **141**, **145–147**, **151**, **158**, **159**, **165**, **174**, **202–206**
Bonaparte Napoleon, zob. Napoleon I Bonaparte
branka **101**
Briand Aristide **166**
Bryła Stefan **236**
Brzóska Stanisław **103**
Buchanan James **96**
Bułhakow Michaił **172**
burżuazja **25**, **30**, **74**, **120**, **225**
Byron George **14**

C

Camphausen Wilhelm **70**
Castlereagh Robert Stewart **10**
Cavour Camillo **66**, **67**
Cegielski Hipolit **38**
centralizacja **74**, **75**, **184**, **185**
centralne planowanie **147**, **175**
Centralny Okręg Przemysłowy **223**
Centrolew **213**
cenzura **29–31**, **44**, **51**, **100**, **109**, **111**, **131**, **145**, **146**, **176**, **186**, **215**
cenzus wyborczy **29**, **30**, **72**
chadecja **86**
Chamberlain Austen **166**
Chamberlain Neville **192**
Chaplin Charlie **169**
Chełmoński Józef **112**, **123**
chłopi **6–9**, **16**, **23**, **32**, **33**, **37–40**, **42**, **50**, **53**, **56–58**, **60–62**, **64**, **67**, **71**, **83**, **87**, **100–105**, **110**, **114**, **115**, **117–120**, **126**, **129–131**, **145–147**, **174**, **176**, **178**, **204**, **219–221**, **225**, **226**
Chłopicki Józef **47**, **48**
Chopin Fryderyk **52**, **54**, **129**
Christy Howard Chandler **7**
chrześcijańska demokracja, zob. chadecja
Comte Auguste **94**
Corazzi Antoni **43**
„cud nad Wisłą" **205**
Curie Piotr **91**
Cytadela Warszawska **51**, **103**, **127**, **128**
czarne koszule **180**
Czartoryski Adam Jerzy **42**, **43**, **47**, **50**, **53**, **63**
Czartoryski Adam Kazimierz **43**
czartyzm **26**
Czeka **147**
Czermański Zdzisław **210**
czerwoni **101**, **103**
Czerwony Krzyż **66**
czerwony terror **147**

D

D'Abernon Edgar **205**
dadaizm **172**
Daguerre Louis Jacques **20**
Dali Salvador **172**
Damięcki Mateusz **232**
Darwin Karol **91**
Daszyński Ignacy **127**, **196**, **197**, **204**
Dąbrowska Maria **232**
Dąbrowski Jarosław **101**
decentralizacja **74**
deklaracja wersalska **158**
Delacroix Eugène **14**
Delavigne Casimir **52**
demagogia **180**
Dembowski Edward **58**
demilitaryzacja Nadrenii **164**
demokratyzacja **15**, **29**, **53**, **83–85**, **87**, **122**, **126**, **129**, **130**, **145**, **173**
desant **140**
Dickens Charles **94**
Diesel Rudolf **90**
Disney Walt **169**
Dix Otto **167**
Dmowski Roman **128**, **148**, **151**, **158**, **198**, **203**
Dołęga-Mostowicz Tadeusz **232**
dominium **80**
Dowbor-Muśnicki Józef **151**
drobnomieszczaństwo **25**, **50**, **225**, **227**
Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery **41**
Drużyny Bartoszowe **149**
Drzewiecki Jerzy **236**
Drzymała Michał **115**
duce **180**
Duce, zob. Mussolini Benito
Duchamp Marcel **172**
Dunant Henri **66**
dwudziestolecie międzywojenne **167**
Dybicz Iwan **48**
dyktatura proletariatu **146**
Dymsza Adolf **231**
dyskryminacja **88**
Dzierżyński Feliks **127**, **147**

E

Edison Tomasz **89**
Eiffel Gustave **97**
Einstein Albert **169**
ekspansja **72**
eksterytorialny **193**
elektryczność **20**, **89**, **90**, **121**, **171**
elita **44**

emancypacja kobiet **88**, **122**, **173**
emisariusz **56**
encyklika **86**
endecja **126**, **128**, **131**, **148**, **149**, **197**, **198**, **203**, **208**, **210**, **213**, **215**
Engels Fryderyk **27**, **28**
Englert Jan **55**
entenda **134**, **139–143**, **148**, **150**, **151**, **157–159**, **163**, **164**, **180**, **198**, **201**, **202**

F

Fałat Julian **112**
Faraday Michael **20**
faszyzm **180–185**
Ferdynand I Habsburg **32**, **61**
Fermi Enrico **169**
feudalizm **6**, **7**, **33**, **37**, **60**, **71**, **83**, **120**
Fitzgerald Ella **171**
Flaubert Gustave **94**
Fleming Aleksander **169**
Fleming John **169**
Foch Ferdynand **143**
Ford Henry **90**, **168**
Franciszek Ferdynand Habsburg **138**, **140**
Franciszek I Habsburg **10**, **13**
Franciszek II Burbon **67**
Franciszek Józef I **32**, **112**
Frenz Rudolf **147**
Friedrich Caspar David **14**
Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern **10**, **13**
Fryderyk Wilhelm IV Hohenzollern **31**, **59**
Funk Kazimierz **230**
futuryzm **172**, **232**
führer **184**
Führer, zob. Hitler Adolf

G

Gałczyński Konstanty Ildefons **232**
Garbo Greta **169**
Garibaldi Giuseppe **67**
Gasparri Pietro **182**
germanizacja **37**, **38**, **58**, **60**, **110**, **111**, **114**, **126**
Geronimo **73**
Gershwin George **171**
Gestapo **186**
Gierymski Aleksander **123**
Gierymski Maksymilian **106**, **107**
Gizewiusz Gustaw **60**
Goebbels Joseph **188**
Goethe Johann Wolfgang **14**
Gołuchowski Agenor **112**
Gombrowicz Witold **232**
gorączka złota **72**
Grabski Władysław **209**, **219**
Grant Ulysses **76**
Grossówna Helena **231**
Grottger Artur **102**, **106**
GUŁag **176**

H

Haller Józef **149**, **151–153**, **201**, **203**, **204**
hallerczycy, zob. Armia Polska we Francji
Hałaciński Andrzej **155**
hegemonia **11**
Heltman Wiktor **53**
Hertz Heinrich **90**
Herzl Teodor **87**
Hindenburg Paul von **185**
Hirszfeld Ludwik **230**
hiszpańska wojna domowa **183**, **191**
Hitler Adolf **177**, **183–186**, **188–194**, **239–241**, **243**
homo sovieticus **178**, **179**
Hotel Lambert **53**

I

imperializm **78**
impresjonizm **94**, **123**
indoktrynacja **178**, **189**
industrializacja, zob. rewolucja przemysłowa
inteligencja **25**, **39**, **114**, **120**, **126**, **129**, **147**, **225**, **227**
internować **58**
Isabey Jean Baptiste **10**
izolacja polityczna **166**

J

Jackowski Maksymilian **114**
Jasieński Bruno **232**
jazz **171**
Jeziorański Antoni **105**
Joyce James **172**

K

Kafka Franz **172**
Kakowski Aleksander **157**
kanclerz **32**
kapitalizm **6**, **25–28**, **33**, **38**, **74**, **83**, **85**, **126**, **127**, **129**, **174**, **175**
karbonaryzm **14**
Karol Albert **32**
Karol I Habsburg **143**
Karol X Burbon **29**
Kawalerowicz Jerzy **208**
kino **92**, **95**, **121**, **167–169**, **176**, **178**, **188**, **231**
klasa średnia **25**, **74**
Klimt Gustaw **94**
Knötel Richard **69**
koalicja **209**
Koch Robert **91**
kocioł bałkański **135**
Kocjan Antoni **236**
Kolej Warszawsko-Wiedeńska **118**, **119**, **121**
kolej żelazna **17–19**, **22**, **23**, **69**, **82**, **118**, **119**, **121**
kolektywizacja rolnictwa **174**, **176**
kolonializm **78–83**, **134**, **135**
kołchoz **174**
komiks **95**, **171**, **232**
Komintern, zob. Międzynarodówka III
Komisja Kolonizacyjna **111**, **114**
Komitet Narodowy Polski **151**, **158**, **159**, **198**
Kompania Wschodnioindyjska **78**, **80**
Komsomoł **178**
komunizm **28**, **85–87**, **141**, **145**, **175**, **178**, **179**, **181**, **184**
komunizm wojenny **147**, **174**
Konarski Stanisław **8**
Konarski Szymon **56**
koncepcja
federacyjna **203**, **206**
inkorporacyjna **203**, **206**
konferencja
berlińska **81**
pokojowa w Wersalu **163**, **164**, **198**, **201**
w Monachium **192**, **239**
konfiskata **50**
konflikty marokańskie **135**
kongres
w Berlinie **135**
wiedeński **9–14**, **29**, **36**, **37**, **40**
Konopacka Halina **234**
Konopnicka Maria **116**
konserwatyzm **15**, **27**, **53**
Konstanty Romanow **40**, **44**, **46**, **47**, **199**
konstytucja
3 maja **8**, **9**, **53**, **156**
austriacka z 1848 r. **32**, **33**
bolszewicka z 1918 r. **146**
francuska z 1814 r. **9**, **29**
francuska z 1830 r. **29**
francuska z 1848 r. **30**, **33**
Królestwa Polskiego **40**, **41**, **44**, **46**, **47**, **51**
Księstwa Warszawskiego **9**
kwietniowa **214**
marcowa **199**, **207**, **209**, **210**
niemiecka z 1848 r. **31**, **68**
niemiecka z 1871 r. **70**, **111**
niemiecka z 1919 r. **184**
pruska z 1848 r. **31**, **33**
Rzeczypospolitej Krakowskiej **37**
Stanów Zjednoczonych **7**, **72**, **73**, **77**
Korczak Janusz **232**, **233**
Korfanty Wojciech **202**, **213**
Korpus Ochrony Pogranicza **238**
korpusy polskie w Rosji **151**
Kossak Jerzy **154**, **155**
Kossak Juliusz **60**
Kossak Wojciech **48**, **49**, **110**, **154**, **201**, **203**, **233**
Kostrzewski Józef **231**
Kościół
greckokatolicki (unicki) **228**
prawosławny **179**
rzymskokatolicki (katolicki) **15**, **38**, **43**, **51**, **86**, **109**, **110**, **113**, **114**, **129**, **182**, **228**, **238**
Krawicz Mieczysław **231**
Kresy Wschodnie **228**, **229**, **238**
Krępowiecki Tadeusz **53**
Kronenberg Leopold **101**, **113**
krwawa niedziela, zob. rewolucja 1905 roku
krwawa środa, zob. rewolucja 1905 roku
kryzys
bośniacki **136**
przysięgowy **150**, **157**
kultura masowa **95**, **121**
Kulturkampf **110**
Kusociński Jerzy **234**
Kwiatkowski Eugeniusz **222**

L

Lamartine Alphonse de **30**
Langiewicz Marian **105**

Lankau Jan **155**
latający uniwersytet **113**
Lechoń Jan **232**
Legion Puławski **151**
Legiony Polskie **150**, **152–157**, **196**, **197**, **209**, **215**, **235**
legitymizm **11**
Lelewel Joachim **42**
Lenin Włodzimierz **145–147**, **165**, **174**
Lentz Stanisław **126**
Leon XIII **86**
Leonardo da Vinci **172**
Leszczyński Stanisław **8**
Leśmian Bolesław **232**
lewica **85**
Lewicki Jan Nepomucen **57**
liberalizm **15**, **27**, **29**, **68**
Liga Narodowa **128**
Liga Narodów **164–166**, **183**, **193**, **201**
Lilienfeld Juliusz **169**
Lincoln Abraham **75**
lojalizm, zob. trójlojalizm
Lompa Józef **60**
Lorenowicz Jan Kanty **61**
Lubomirski Zdzisław **157**
Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych **176**
Ludwik Filip I Burbon **29**, **30**
Ludwik Napoleon Bonaparte, zob. Napoleon III Bonaparte
Ludwik XVIII Burbon **9**, **11**
Luksemburg Róża **127**
Lumière Auguste **95**
Lumière Louis **95**

Ł

łagier **174–176**
Łukasiewicz Ignacy **89**
Łukasiński Walerian **44**

M

maciejówka **152**
Madejski Edward **234**
Makowski Tadeusz **133**
Makuszyński Kornel **232**
Malczewski Jacek **108**, **123**
Malinowski Ernest **23**
mała konstytucja **199**
mały traktat wersalski **164**, **229**
manifestacje patriotyczne, zob. rewolucja moralna
Mann Tomasz **94**
Marchlewski Julian **127**
Marcinkowski Karol **39**
Marconi Guglielmo **90**
Marks Karol **27**, **28**, **85**, **141**, **146**
marsz na Rzym **181**
Marusarz Stanisław **234**
maszyna parowa **16–18**
Matejko Jan **112**, **116**, **122**, **129**
mesjanizm **55**
Metternich Klemens von **10**, **32**
Miasojedow Grigorij **71**
Mickiewicz Adam **45**, **54**, **55**, **63**, **114**, **129**
Mierosławski Ludwik **53**, **59**, **60**, **63**
mieszczaństwo **6–9**, **14**, **25**, **33**, **37**, **41**, **42**, **47**, **50**, **53**, **56**, **60–62**, **92**, **1001**, **101**, **114**, **120**, **225**, **227**
Międzynarodówka I i II **84**, **85**
Międzynarodówka III **177**
migrować **24**
Mikołaj I Romanow **29**, **44**, **46**, **47**, **51**, **52**, **100**
Mikołaj II Romanow **130**, **131**, **135**, **141**, **144**, **145**, **151**
Millet Jean-François **94**
Młoda Polska, zob. modernizm
mniejszości w II Rzeczypospolitej **228**, **229**
modernizm **94**
Młoda Polska **122**, **123**
Mołotow Wiaczesław **240**, **241**, **243**
Monet Claude **94**
Monteskiusz **7**
Moraczewski Jędrzej **198**
morale **143**
Morozow Pawlik **176**
Morse Samuel **20**
Mościcki Ignacy **212–215**, **230**
Mrongowiusz Krzysztof **60**
Murawjow Michaił **109**
Mussolini Benito **177**, **180–184**

N

nacjonalizacja **28**, **145**, **147**
nacjonalizm **87**, **110**, **111**, **113**, **126**, **128**, **137**, **180**, **181**, **184**, **185**, **229**
Naczelnik Państwa **199**, **208**
Nałkowska Zofia **232**
namiestnik **38**
Napoleon I Bonaparte **7**, **9–14**, **30**, **40**, **54**
Napoleon III Bonaparte **30**, **66**, **70**, **71**
Narodowa Partia Faszystowska **180**
Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza **184–186**, **188**
narodowy socjalizm, zob. nazizm
Narutowicz Gabriel **208–210**
Nash Paul **167**
nazizm **185–190**
Negri Pola **169**, **231**
Niemiecki Związek Celny **68**
Nietzsche Fryderyk **94**
Niewiadomski Eligiusz **208**
niewolnictwo **73–75**, **77**, **81**
Niépce Nicéphore Joseph **20**
noc listopadowa **46**, **47**
Norwid Cyprian Kamil **54**, **55**
nowela sierpniowa **212**

O

obóz
koncentracyjny **182**, **186**, **187**
pracy w ZSRS, zob. łagier
w Berezie Kartuskiej **213**
zagłady **182**, **233**
opatentować **16**
Ordonówna Hanka **231**, **236**
Ordyński Ryszard **168**
organizacje paramilitarne **137**, **148–150**, **184**, **185**, **188**
orientacja
proaustriacka **148**
prorosyjska **148**
Orlęta Lwowskie **203**
Orzeszkowa Eliza **113**, **122**, **129**
Ostrowski Józef **157**
Ostrowski Tadeusz **154**
oś Berlin-Rzym-Tokio **191**

P

Paderewski Ignacy Jan **158**, **159**, **198**, **201**, **216**
Padlewski Zygmunt **101**
pakt Ribbentrop-Mołotow **240**, **241**, **243**
pakty laterańskie **182**
pandemia **162**
Pankhurst Emmeline **88**
państwa centralne **139**, **140**, **143**, **146**, **150**, **151**, **156–158**, **164**, **165**
parlament frankfurcki **31**, **68**
partia polityczna **84**
Paskiewicz Iwan **49**, **51**, **109**
Pasteur Ludwik **91**
patent **61**
Pawlikowska-Jasnorzewska Maria **232**
Petrykiewicz Antek **203**
Philippoteaux Henryk Feliks **30**
Picasso Pablo **167**, **191**
pierwsza kompania kadrowa **150**, **154**
Piltz Erazm **151**
Piłsudska Aleksandra **211**
Piłsudska Jagoda **211**
Piłsudska Wanda **211**
Piłsudski Józef **127**, **131**, **148–150**, **153–157**, **159**, **197–199**, **203–213**, **215**, **239**
Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich **145**, **158**
Pius IX **110**
Pius XI **182**
Plater Emilia **50**
plebiscyt **67**
na Górnym Śląsku **164**, **202**, **205**
na Warmii, Mazurach i Powiślu **164**, **202**, **205**
płodozmian **16**, **38**, **117**
pokoje z państwami centralnymi **164**
pokój
brzeski **141**, **146**, **151**, **159**
w Rydze, zob. traktat ryski
w Wersalu, zob. traktat wersalski
Politechnika Lwowska **212**
polityka równowagi **239**
Polska Organizacja Wojskowa **156**
Polska Partia Socjalistyczna **127**, **128**, **130**, **131**, **148**, **196**, **197**, **203**, **208**, **210**
Polska Siła Zbrojna **150**
polska szkoła matematyczna **230**
Polskie Drużyny Strzeleckie **149**
Polskie Koleje Państwowe **224**
Polskie Linie Lotnicze LOT **224**
Polskie Radio **231**, **237**
Polskie Stronnictwo Ludowe **129**, **149**, **198**, **208**
Poniatowski Stanisław August **8**
Potocki Stanisław Kostka **43**
powstania śląskie **202**, **205**

powstanie
belgijskie **29**, **46**
chłopskie (1932 r.) **220**
greckie **29**
krakowskie **37**, **58**, **61**, **62**, **64**
listopadowe **29**, **37**, **38**, **42**, **46–52**, **54–56**, **59**, **63**, **100**, **101**
Mahdiego **137**
robotnicze w Łodzi (1905 r.), zob. rewolucja 1905 roku
robotnicze w Paryżu (1848 r.), zob. Wiosna Ludów we Francji
sipajów **80**
styczniowe **102–109**, **113**, **114**, **116**, **122**, **129**
w Galicji (1848 r.), zob. Wiosna Ludów w Galicji
w Hercegowinie (1875 r.) **135**
w Kronsztadzie (1921 r.) **147**
węgierskie (1848–1849), zob. Wiosna Ludów w Austrii
wielkopolskie (1848 r.), zob. Wiosna Ludów w Wielkopolsce
wielkopolskie (1918–1919) **201**, **205**
włoskie (1848–1849), zob. Wiosna Ludów we Włoszech
Poznański Izrael **120**, **121**
Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk **114**
pozytywizm **94**
warszawski **113**, **122**
praca organiczna **39**, **100**, **101**, **113**, **114**, **122**, **126**, **128**
praca u podstaw **113**, **114**, **122**
prasa **11**, **15**, **17**, **29**, **31**, **38**, **56**, **60–62**, **72**, **84**, **91–93**, **96**, **103**, **109**, **111**, **114–116**, **121**, **124**, **125**, **128**, **130**, **132**, **138**, **176**, **178**, **182**, **209**, **213**, **229**, **231**, **233**
prawica **86**
Prądzyński Ignacy **48**
proklamować **70**
proletariat **25**, **26**, **28**, **86**, **127**, **146**
propaganda **175**, **176**, **178**, **179**, **182**, **186**, **188–190**, **202**, **204**, **215**, **238**
protekcjonizm **41**
Proust Marcel **172**
Prus Bolesław **113**, **122**
przemysł ciężki **17**
przewrót majowy **210–212**, **215**
Przyboś Julian **232**

R

rabacja galicyjska **56**, **57**, **62**
Raczyński Edward **39**
Rada Regencyjna **157**, **159**, **196**, **197**
radio **90**, **137**, **167**, **170**, **176**, **178**, **194**, **231**, **233**, **237**
Radziwiłł Antoni **38**
rasizm **87**, **185**, **188**
realizm **94**, **107**, **123**, **172**
reforma rolna **219**
reforma walutowa (1924 r.) **219**
Remarque Erich Maria **142**
remilitaryzacja Nadrenii **190**, **192**, **239**
Renoir Pierre Auguste **92**
republika parlamentarna **207**
restauracja **11**
restrykcje **183**
rewizja **166**
rewolucja
1905 roku **130**, **131**, **136**, **145**
angielska **6**
francuska (1789–1794) **7**, **11**, **61**
lipcowa (1830 r.) **29**, **46**
lutowa (1848 r.), zob. Wiosna Ludów we Francji
lutowa (1917 r.) **140**, **141**, **145**
moralna **101**, **129**
październikowa (1917 r.) **140**, **141**, **146**, **158**, **174**
przemysłowa **16–21**, **24–27**, **30**, **79**, **83**, **89**, **97**, **117–121**, **124–126**
socjalistyczna **28**, **85**, **86**, **127**, **130**, **131**, **145**
w Królestwie Obojga Sycylii **14**
w Niemczech (1918 r.) **143**, **184**
rewolucje
w państwach niemieckich (1848–1849), zob. Wiosna Ludów w państwach niemieckich
w państwach włoskich (1860 r.) **67**
Reymont Władysław **122**
Ribbentrop Joachim von **240**, **241**, **243**
Rimbaud Arthur **94**
robotnicy **6**, **24–28**, **30**, **31**, **60**, **79**, **83–87**, **95**, **110**, **120**, **121**, **126**, **127**, **130**, **131**, **143**, **145–147**, **175–177**, **180**, **184**, **198**, **204**, **209**, **220**, **225–227**
Rodakowski Henryk **112**
Rogalski Stanisław **236**
romantyzm **14**, **44**, **45**, **54–56**, **106**
Rousseau Jan Jakub **7**
rozejm w Compiègne **143**, **197**
Rozwadowski Tadeusz **205**
Röntgen Wilhelm **91**
równowaga sił **11**
rugi pruskie **110**
rusyfikacja **51**, **100**, **109**, **111**, **113**, **126**
Rydz-Śmigły Edward **155**, **206**
rząd lubelski, zob. Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej
Rząd Obrony Narodowej (1920 r.) **204**
Rząd Narodowy (1831 r.) **47**, **50**
Rząd Narodowy (1846 r.) **58**, **64**
Rząd Narodowy (1863 r.) **102**, **103**
Rząd Tymczasowy (1830 r.) **47**
Rząd Tymczasowy ros. (1917 r.) **141**, **145**, **146**, **158**

S

sanacja **212–215**
Sandmann Franciszek Józef **11**
Sargent John Singer **142**
Scheibler Karol **120**, **121**
Schiller Leon **233**
Schopenhauer Arthur **94**
Schulz Bruno **232**
Schumann Robert **54**
Scott Robert **96**
secesja **75**
segregacja rasowa **77**
Sébastiani Horace **50**
Sienkiewicz Henryk **113**, **122**, **129**, **158**
Sikorski Władysław **209**
Silva Leonidas da **234**
Skamander **232**
Skłodowska-Curie Maria **88**, **91**, **113**, **230**
Skrzynecki Jan **48–50**
slumsy **26**
Sławek Walery **214**
Słomka Jan **57**
Słowacki Juliusz **54**, **55**
Smith Adam **15**
Smosarska Jadwiga **231**, **236**
Sochaczewski Aleksander **108**
socjaldemokracja **85**, **86**
Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy **127**, **130**
Socjaldemokratyczna Partia Niemiec **85**
Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji **141**
socjalizm **27**, **28**, **85**, **86**, **113**, **126**, **127**
„Sokół", zob. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół"
solidarność narodowa **87**
Sosnkowski Kazimierz **148–150**
sowiety **145**
Sowińska Katarzyna **101**
Sowiński Józef **49**, **101**
Speer Albert **194**
spisek podchorążych **46**
społeczeństwo II Rzeczypospolitej **225–229**
sport **92**, **93**, **121**, **137**, **149**, **170**, **179**, **188**, **231**, **234–236**
spółdzielczość **114**, **117**, **129**, **131**
Stachowicz Michał **37**, **41**
stal **96**
Stalin Józef **174–179**, **188**, **239–241**, **243**
stan wojenny **51**, **100**
stańczycy **116**
Starski Ludwik **231**
Starynkiewicz Sokrat **121**
Staszic Stanisław **42**
Statut Organiczny **51**
Stefczyk Franciszek **117**
Stella Joseph **172**
Stephenson George **17**
Stern Abraham **42**
sto dni Napoleona **11**
Stowarzyszenie Ludu Polskiego **56**
strajk szkolny we Wrześni **115**
Stresemann Gustav **166**
Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, zob. endecja
Strzemiński Władysław **233**
styl dworkowy **235**
sufrażystki **88**
surrealizm **172**, **232**
swastyka **185**
syjonizm **87**
symbolizm **94**, **123**
Szafranek Józef **60**
szalone lata dwudzieste **167**
Szczepaniak Władysław **234**
szczepienia ochronne **91**

Szela Jakub **56**
Szkoła Podchorążych Piechoty **46**
szlachta **6**, **15**, **16**, **31**, **37**, **41**, **50**, **53**, **54**, **56**, **57**, **61**, **62**, **83**, **100**, **102**, **105**, **109**, **111**, **120**, **225**
szowinizm **87**, **188**
Szpilman Władysław **231**
Szujski Józef **116**
Szwajcer Walenty **231**
Szymanowski Karol **231**

Ś

Ściegienny Piotr **64**
Śmidowicz-Matuszewska Bronisława **115**
Śniadecki Jan **42**
Święte Przymierze **12–14**

T

tajne nauczanie **44**, **45**, **113**, **114**, **128**, **149**
taktyka spalonej ziemi **76**
Talleyrand Charles de **10**
Tarnowski Stanisław **116**
teatr monumentalny **233**
telefonia **90**, **121**
telegrafia **20**, **69**, **90**, **96**, **121**
Tesla Nikola **89**
tezy kwietniowe **145**
Thorvaldsen Bertel **43**
totalitaryzm **176**, **178**, **182**, **183**, **186–190**, **212**, **215**
Towarzystwo Czytelni Ludowych **114**
Towarzystwo Demokratyczne Polskie **53**, **56**
Towarzystwo Filomatów **45**
Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" **121**
Towarzystwo Kredytowe Ziemskie **41**
Towarzystwo Patriotyczne **44**
Towarzystwo Przyjaciół Nauk **42**, **51**
Towarzystwo Rolnicze **100**, **101**
Towarzystwo „Strzelec" **149**
Towiański Andrzej **55**
traktat
  ryski **205**, **206**, **238**
  wersalski **163–166**, **184**, **189**, **190**, **192**, **198**, **201**, **205**
  z Locarno **166**, **209**, **238**, **239**
  z Rapallo **166**, **238**
transport **17–19**, **22**, **23**, **89**, **90–93**, **121**, **168**
Traugutt Romuald **103**, **105**
trójlojalizm **116**
trójporozumienie **134**, **136**
trójprzymierze **134**, **136**
Tuchaczewski Michaił **204**, **205**
Tuwim Julian **232**
Tymczasowy Naczelnik Państwa **198**, **199**
Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej **196**, **197**
Tymczasowy Rząd Narodowy, zob. Rząd Narodowy (1863 r.)

U

Ujejski Kornel **57**
unia lubelska **8**
unifikacja **218**
Uniwersytet Jagielloński **37**, **58**, **112**, **116**, **230**
uniwersytet
  latający, zob. latający uniwersytet
  w Lublinie **230**
  w Poznaniu **230**
  w Wilnie **42**, **43**, **51**, **230**
  we Lwowie **37**, **61**, **112**, **230**
Uniwersytet Warszawski **42**, **51**, **230**
unizm **233**
urbanizacja **24**
uwłaszczenie chłopów
  na ziemiach zabranych **119**
  w Austrii **32**, **33**
  w Królestwie Polskim **41**, **102**, **103**, **105**, **117**, **118**
  w Prusach **33**
  w Rosji **71**
  w zaborze austriackim **61**, **62**, **118**
  w zaborze pruskim **38**, **118**

V

Valentino Rudolf **169**
Verlaine Paul **94**
Vernet Horace **30**, **52**
Verneuil Maurice Pillard **143**
Volta Alessandro **20**

W

Wajda Andrzej **54**, **122**, **233**
Walasiewiczówna Stanisława **234**
Walentynowicz Marian **232**
Wars Henryk **231**
Waryński Ludwik **127**
Watt James **16**
Wehrmacht **190**, **239**
Weinfeld Marcin **236**
Wellington Arthur **11**
Werner Anton von **70**
wielka czystka **176**
Wielka Emigracja **52–55**
wielka wojna, zob. wojna światowa I
wielki głód **174**
wielki kryzys gospodarczy **167**, **175**, **182**, **185**, **189**, **191**, **220**, **221**, **223**, **224**
Wielopolski Aleksander **101**
Wigura Stanisław **236**
Wiktor Emanuel II **66**, **67**
Wiktor Emanuel III **181**
Wiktoria z dynastii hanowerskiej **78**, **80**, **96**
Wilhelm I Hohenzollern **68**, **70**
Wilhelm II Hohenzollern **143**, **197**
Wilson Thomas Woodrow **158**, **159**, **163**
Wiosna Ludów **30–33**
  w Austrii **31–33**, **59**, **61–63**
  w Galicji **31**, **32**, **59**, **61**, **62**
  w państwach niemieckich **31**, **63**, **68**
  w Prusach **31**, **33**, **59**, **60**
  w Wielkopolsce **31**, **59**, **60**, **62**
  we Francji **30**, **31**, **33**
  we Włoszech **31**, **32**, **63**, **66**
Witkiewicz Stanisław **104**
Witkiewicz Stanisław Ignacy **232**, **233**
Witos Wincenty **129**, **204**, **209–211**, **213**
Wojciechowski Stanisław **127**, **208**, **210**, **211**, **219**
wojna
  amerykańsko-meksykańska **72**
  francusko-austriacka (1859 r.) **66**
  francusko-pruska (1870–1871) **70**, **134**
  japońsko-chińska (1937–1945) **191**
  krymska **71**
  manewrowa **141**
  o Szlezwik i Holsztyn (1864 r.) **69**
  polsko-bolszewicka (1919–1921) **146**, **165**, **202**, **204–206**
  pozycyjna **139**
  prusko-austriacka (1866 r.) **69**
  rosyjsko-japońska (1904–1905) **135**
  secesyjna **75–77**
  światowa I **88**, **138–146**, **148**, **150–159**, **162**, **163**, **165**, **167**, **168**, **171**, **173**, **180**, **181**, **184**, **196**, **199**, **203**, **215**, **218**, **231**
  światowa II **60**, **77**, **131**, **154**, **167**, **183**, **191**, **197**, **224**, **229**, **233**, **236**, **237**, **242**
Wojniakowski Kazimierz **8**
wojny
  bałkańskie **136**
  burskie **82**
  opiumowe **80**
Wojsko Polskie **196–199**, **201**, **203–205**, **209**, **210**, **212**, **219**, **220**, **226**, **237**, **239**, **242**
Wolnomularstwo Narodowe **44**
wóz Drzymały **115**
Wright Orville **90**
Wright Wilbur **90**
Wroczyński Kazimierz **155**
wybory brzeskie **213**
Wyczółkowski Leon **112**
wyprawa tysiąca **67**
Wysocki Piotr **46**
Wyspiański Stanisław **122**, **129**

Z

Zaleski Marcin **46**
zamach majowy, zob. przewrót majowy
Zamoyski Andrzej **100**, **101**
Zamoyski Maurycy **151**
Zan Tomasz **45**
zaślubiny Polski z morzem **201**, **205**
ziemiaństwo **33**, **37–39**, **41**, **50**, **53**, **60**, **61**, **100**, **101**, **111**, **114**, **120**, **129**, **146**, **147**, **225**, **226**
ziemie zabrane **36**
zjednoczenie
  Niemiec **68–70**
  Włoch **66**, **67**
Związek Strzelecki **149**
Związek Walki Czynnej **148**, **149**
związek zawodowy **26**, **27**, **84**, **131**, **182**

Ż

żałoba narodowa **129**
Żebrowski Michał **55**
Żeligowski Lucjan **206**
Żeromski Stefan **122**, **232**
Żwirko Franciszek **236**

Wykaz dysponentów praw autorskich do obrazów i zdjęć zamieszczonych w publikacji:

Agencja Gazeta: Tomasz Stańczak (Księży Młyn, s. 121); **Archiwum Akt Narodowych**: obóz w Berezie, s. 213; **Archiwum wydawnictwa MAC/GE S.A.**: *Patrol powstańczy*, s. 107; robotnice, s. 120; niemieccy żołnierze pod Verdun, s. 139; plakat, s. 179; **BE&W**: Alamy (manufaktura, s. 6; bitwa pod Waterloo, s. 11; s. 69; plantacja, s. 74; s. 76; Muzeum Emigracji, s. 77; s. 78; wiec, s. 84; plakat, s. 85; żarówka, s. 89; Karl Benz, s. 90; zdjęcie rentgenowskie, s. 91; otwarcie Kanału Sueskiego, s. 97; Lenin, s. 145; s. 174); HERITAGEIMAGES (podziały stanowe, s. 6; lokomotywa, s. 17; Morse i telegraf, s. 20; karabin, s. 137; fabryka ciągników, s. 175; Armia Czerwona, s. 177; Stalin, s. 178); GRANGER COLLECTION (obraz, s. 10; Geronimo, s. 73; Detroit, s. 74; demonstracja robotnicza, s. 84; Bell, s. 90; *Kapitał i praca*, s. 98; Queen Elizabeth, s. 168; s. 243); UNIVERSAL IMAGES GROUP (statek parowy, s. 18; Volta, s. 20; Manchester, s. 21; karykatura, s. 146; łagiernicy, s. 175); MARY EVANS PICTURE LIBRARY (Faraday, s. 20; slumsy, s. 26; s. 81; fabryka Forda, s. 90; bitwa jutlandzka, s. 139; *Królewna Śnieżka*, s. 169; plakat z robotnikami, s. 175); AKG IMAGES Gmbh (*Barykada na Rue Soufflot*, s. 30; przelot nad kanałem La Manche, s. 97; s. 184; Hitler i Hindenburg, s. 185; Hitler, s. 186; plakat, s. 190); AISA/IBERFOTO, ARCHIVO DE LA IMAGEN, SL (Dunant, s. 66); PHOTO12 (emancypantki, s. 98); Dariusz Bednarek (pałac Poznańskiego, s. 121); ARTOTHEK (*Wielkie miasto*, s. 167); IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE (budowa drogi, s. 182); IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE/Salvador Dali/VEGAP 2020 (S. Dali, *Płonąca żyrafa*, s. 172); FINE ART IMAGES (s. 176); IMAGNO (*Olimpiada*, s. 188); Zandecki Łukasz (willa Milusin, s. 211); **Biblioteka Narodowa POLONA**: chłopi, s. 6; s. 38; Marcinkowski, s. 39; Lelewel, s. 42; Wysocki, s. 46; Plater, s. 50; Słowacki, s. 55; Norwid, s. 55; *Kartka z pamiętnika podróżnego*, s. 55; Konarski, s. 56; Dembowski na czele procesji, s. 58; uwolnienie więźniów, s. 61; Cavour, s. 66; pieczęć, s. 102; chłopi, s. 105; M. Gierymski, s. 107; Murawjow, s. 109; pomnik Paskiewicza, s. 109; pomnik Mickiewicza, s. 114; wóz Drzymały, s. 115; żniwiarka, s. 117; dworzec, s. 121; Korczak, s. 233; **Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie**: e-bUW (karykatura, s. 109); Digital (karykatura, s. 132); **East News**: Zbiory Muzeum Literatury (władcy, s. 13; *Pan Tadeusz*, s. 58); Ken Welsh/Design Pics (lokomotywa, s. 19); Jan Graczyński (*Pochód na Kopiec Kościuszki*, s. 37); Muzeum Wojska Polskiego (s. 40; krzyż 1861 r., s. 132; „Parasol", s. 149; chorągiew, s. 153; s. 154; s. 155; plakat, s. 204); Arkadiusz Ziółek (Cytadela, s. 51); TVP/Ireneusz Sobieszczuk (*Kordian*, s. 55); Zofia i Marek Bazak (pomnik Mrongowiusza, s. 60; karykatura, s. 210); Krzysztof Chojnacki (s. 62; s. 113; Stefczyk, s. 117; Paderewski, s. 158; wyzwolenie Krakowa, s. 196; powstańcy wielkopolscy, s. 201); AKG Images (karykatura, s. 68; Fort Sumter, s. 75; Pankhurst, s. 88; plakat, s. 93; s. 183; plakat, s. 185; Hitlerjugend, s. 188); Marek Bazak (Muzeum Marii Skłodowskiej-Curie, s. 88); Marek Zajdler (Łukasiewicz, s. 89); MARY EVANS PICTURE LIBRARY (Curie, s. 91); Collection Christophel (*Kawiarnia w Lasku Bulońskim*, s. 92); Image State The Print Collector (kolarz, s. 93); Image State Museum of London (miasto, s. 93); Piotr Kamionka/REPORTER (fotoplastykon, s. 95); Science Photo Library (Amundsen, s. 96); Muzeum Literatury (*Bitwa*, s. 102; *Kucie kos*, s. 106; park maszynowy, s. 120); Reporter Poland (Drzymała, s. 115); INPLUS (*Wesele*, s. 122); Archiwum Karlicki (*Ojczyzna*, s. 123; chłopi, s. 226); Marek Lasyk/REPORTER (Miasteczko Galicyjskie, s. 123); Leemage (krwawa niedziela, s. 130); UIG Art and History (Francuzi pod Verdun, s. 139; Paderewski, s. 160; marsz na Rzym, s. 181); Fine Art Images (powstanie w Kronsztadzie, s. 147); Leszek Fidusiewicz/REPORTER (Muzeum Zamoyskich, s. 147); Mieczysław Karlicki Collection (KNP, s. 151); Muzeum Niepodległości (manifestacja, s. 156; sejm w 1919 r., s. 199 i 216; zajęcie Cieszyna, s. 239); World History Archive (Wilson, s. 158); Science Source (sanitariuszki, s. 173); Wojciech Stróżyk/REPORTER (Muzeum II Wojny Światowej, s. 177; grób Piłsudskiego, s. 215); Courtesy Everett Collection (więźniowie obozu, s. 187); Bilderwelt (gwiazda Dawida, s. 187); SPUTNIK (produkcja samolotów, s. 189); Michał Kość/REPORTER (Kanał Mazurski, s. 189); Erich Lessing/Album/Succession Picasso 2020 (P. Picasso, *Guernica*, s. 191); Album/Oronoz (Hitler i Chamberlain, s. 192); ExclusivepixiMedia/Hitler's Alpine Headquarters (Hitler i dzieci, s. 194); Laski Diffusion (Stalin i dziecko, s. 194; s. 241); Tomasz Wierzejski/FOTONOVA (Piłsudski i Paderewski, s. 198); Adam Ławnik (Belweder, s. 199); Danuta Łomaczewska (Antoś, s. 203; Mościcki, s. 212); Archiwum Szczecińskich (Warszawa, s. 225); ZESZYTY LITERACKIE/FOTONOVA (ziemianie, s. 226); Archiwum rodzinne Jezierskich (urzędnik, s. 227); Zygmunt Januszewski/TVP (*Noce i dnie*, s. 232); **Federacja Bibliotek Cyfrowych**: ogłoszenia prasowe na s. 124 i 125; **Filmoteka Narodowa**: domena publiczna (*Pan Tadeusz*, s. 168); FINA (*Paweł i Gaweł*, s. 231); **Forum**: Piotr Męcik (sejm w 1818 r., s. 41; s. 207); Piotr Bujnowicz/FabrykaObrazu.com (*Pan Tadeusz*, s. 54); Marian Fuks (szyld, s. 109); Jerzy Michalski (biżuteria, s. 129; krzyż 1863 r., s. 132); Roman Pach (rekonstrukcja, s. 143); Leszek Kasprzak (wojsko w Grudziądzu, s. 201); FoKa (Wojsko Polskie, s. 204; pasażerowie LOT, s. 224; Ordonówna, s. 231); RSW (legia kobieca, s. 204; Zaleszczyki, s. 225); MARY EVANS PICTURE LIBRARY (samolot, s. 236); **Hotel Bazar**: Bazar, s. 39; **www.pinakoteka.zascianek.pl**: *Obóz powstańczy*, s. 104; **Michalczyk Marcin**: mogiła w Małogoszczu, s. 105; **Muzeum Narodowe w Krakowie**: Digital (obraz Rodakowskiego, s. 112); **Muzeum Narodowe w Warszawie**: Digital (*Uchwalenie Konstytucji 3 maja*, s. 8; Drucki-Lubecki, s. 41; s. 44; Mickiewicz, s. 45; *Wzięcie Arsenału*, s. 46; *Ranny powstaniec*, s. 104; *Stańczyk*, s. 116; *Piaskarze*, s. 123; *Strajk*, s. 126); Digital/Piotr Ligier (*Nadanie dyplomu erekcyjnego Uniwersytetowi Warszawskiemu*, s. 42); Digital/Krzysztof Wilczyński (Towiański, s. 55); **Muzeum Regionalne im. Dzieci Wrzesińskich**: Mirosław Jadryszak (muzeum we Wrześni, s. 116); **Muzeum Sztuki w Łodzi**: Ewa Sapka-Pawliczak (*Pejzaż łódzki*, s. 233); **Narodowe Archiwum Cyfrowe**: Grottger, s. 106; delegaci PPS, s. 127; Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji (strzelcy, s. 149; s. 150; I Korpus, s. 151; błękitna armia, s. 151; Kalisz, s. 153; Dmowski, s. 160; Daszyński, s. 196; Moraczewski, s. 198; słup graniczny, s. 202; Wojciechowski, s. 208; Piłsudski w Sulejówku, s. 209; pogrzeb, s. 211; s. 214; Mościcki i Rydz-Śmigły, s. 215; Grabski, s. 219; zdjęcia na s. 220–223; robotnica, s. 226; żydowski kupiec, s. 227; s. 229; s. 230; Strzemiński, s. 233; Kossak, s. 233; s. 234; dworzec w Żyrardowie, s. 235; Prudential, s. 236; s. 237; s. 238; Beck, s. 239; s. 240; uroczystość przekazania sprzętu, s. 242); Instytut Józefa Piłsudskiego (żołnierze POW, s. 156); **PAP**: Jacek Turczyk (*Przedwiośnie*, s. 232); Andrzej Grygiel (piloci i aktorki, s. 236); **PhotoPower**: Bridgeman (powstanie w Palermo, s. 14; obywatel żydowski, s. 187; zjazd NSDAP, s. 188; remilitaryzacja Nadrenii, s. 190); Bridgeman Art Library (s. 16; ulotka, s. 73); **Shutterstock.com**: Paweł Szczepański (Wrocław Główny, s. 21); szewo.com (Nikiszowiec); gkordus (Biblioteka Raczyńskich); Tupungato (pałac Staszica, s. 42); Stavrida (pomnik Poniatowskiego, s. 43); MrMR (Kanał Augustowski, s. 45); siro46 (podkład, s. 100); Mikhail Markovskiy (s. 159); Senatorek (zamek Książ, s. 193); Konstantin Tronin (Skwer Kościuszki, s. 224); **Wikipedia.org, CC0**: Archiwum Państwowe w Poznaniu (Jackowski, s. 114); **Wikipedia.org, CC BY 2.5**: Mathiasrex (sztandar, s. 51); Otis Historical Archives Nat'l Museum of Health & Medicine (szpital, s. 162); **Wikipedia.org, CC BY-SA 2.5**: HuBar (https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_Czynu_Rewolucyjnego_w_Łodzi#/media/Plik:Pomnik_Czynu_Rewolucyjnego_Lodz_1.jpg, s. 131); **Wikipedia.org, CC BY 3.0**: JoJan (s. 59); Mach240390 (Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie, s. 112); **Wikipedia.org, CC BY-SA 3.0**: Ws-KuLa, (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:March_Revolution?uselang=pl#/media/File:Bilderrevolution0006.jpg, s. 33; https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:March_Revolution?uselang=de#/media/File:Bilderrevolution0011.jpg, s. 34); Pz (Mauzoleum Bema, https://pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Bem#/media/File:Tarnów,_Mauzoleum_Generała_Józefa_Bema.jpg, s. 63); Lestat (Jan Mehlich) (Bóg Ojciec, https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Wyspiański#/media/File:Kraków_-_Church_of_St._Francis_-_Stained_glass_01.jpg, s. 122); GoShow (żołnierze francuscy, https://en.wikipedia.org/wiki/File:French_troops_in_Morocco_during_the_Agadir_Crisis,_March_30,_1912.jpg, s. 135); Thomas Wolf (Hollywood, https://en.wikipedia.org/wiki/Hollywood_Sign#/media/File: Hollywood_Sign_(Zuschnitt).jpg, s. 168); NsMn (logo partii faszystowskiej, https://de.wikipedia.org/wiki/Fascis#/media/Datei:National_Fascist_Party_logo_2.svg, s. 181); Gryffindor (https://pl.wikipedia.org/wiki/Cmentarz_Obrońców_Lwowa#/media/Plik:Luetzenhofer_Friedhof_028.JPG, s. 206); **Wikipedia.org, CC BY-SA 4.0**: Jacek Halicki (wieża na Wielkiej Sowie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wieża_widokowa_na_Wielkiej_Sowie#/media/File:2016_Wieża_widokowa_na_Wielkiej_Sowie_2.jpg, s. 71); Ciberprofe (Guernica, https://es.wikipedia.org/wiki/Guernica_(cuadro)#/media/Archivo:Mural_réplica_del_Guernica_en_Santiago_de_Chile_(Costado_Liceo_7_de_Ñuñoa)4.jpg, s. 167); Gabinet Numizmatyczny Damian Marciniak (awers i rewers banknotu, https://pl.wikipedia.org/wiki/Banknoty_Banku_Polskiego_(1919–1936)#/media/Plik:50_złotych_1925_rewers.jpg, s. 219); **Wikipedia.org, domena publiczna**: Bogomolov.PL (*Hołd pruski*, s. 6; Uniwersytet Wileński, s. 42); Mathiasrex (Aleksander Jagiellończyk w senacie, s. 6; s. 9; Bandtkie, s. 37; Staszic, s. 42; *Detronizacja cara Mikołaja I*, s. 47; Prądzyński, s. 48; zdjęcia, s. 53; s. 101, 103; *Pożegnanie Europy*, s. 108); Musée Antoine-Lécuyer (Rousseau, s. 7); United States Capitol (podpisanie konstytucji USA, s. 7); Musée de la Révolution française (zdobycie Bastylii, s. 7); Forceval, Graveur, Collection de Vinck (kongres wiedeński – karykatura, s. 10); АлександрЛаптев (*Napoleon na Wyspie Św. Heleny*, s. 11); Cybershot800i (*Wędrowiec nad morzem mgły*, s. 14); Protonk (s. 15); Papergirl (huta żelaza, s. 17); University of Texas System (fotografia, s. 20); Ananda (czartyści, s. 26); Soerfm (s. 27); КЛаврентьев (Marks i Engels, s. 28); Musée Carnavalet (*Lamartine przed ratuszem*, s. 30); Flibbertigibbet (s. 31); Hello world (s. 32); Geagea (Stern, s. 42); BurgererSF (Potocki, s. 43); pinakoteka.zascianek.pl (Czartoryski, s. 43); Metilsteiner (Teatr Wielki, s. 43); Vert (Puławy, s. 43); Ziegenpl (godło, s. 47 i 197); Muzeum Wojska Polskiego (obrazy Kossaka, s. 48 i 49; *Rzeź galicyjska*, s. 57; obraz Bagińskiego, s. 197); Bibliothèque Nationale de France (karykatura, s. 50); Halibutt (powitanie powstańca, s. 52); Kawaart (*Polski Prometeusz*, s. 52); E-960 (Chopin, s. 54); Smerus (zapis nutowy, s. 54); Zew99 (Mickiewicz, s. 54); Jacek Halicki (Szela, s. 56); Belissarius (bitwa, s. 60); Zvukovsky (gwardia narodowa, s. 61); Csanády (Bem, s. 63); Hohum (s. 67); AD.BRAUN & Cie Dornach (Bismarck, s. 68); Francesco Braia di Corradi (Bismarck i Napoleon III, s. 70); Alonso de Mendoza (*Proklamacja II Rzeszy Niemieckiej*, s. 70); Valentin Ramirez (*Oblężenie Sewastopola*, s. 71); Gullgraver_1850_California (s. 72); Mead Art Museum (Lincoln, s. 75); DrKay (segregacja, s. 77); Immanuel Giel (karykatura, s. 80); National Numismatic Collection (moneta, s. 80); Alice Harris, Daniel Danielson, others (s. 82); KoS (strajk we Francji, s. 85); Library of Congress (s. 86; budynek, s. 96; s. 128); Gallica Digital Library (plakat, s. 87); Wright Stuf (lot braci Wright, s. 90); Crisco 1492 (Pasteur, s. 91); Davepape (Darwin, s. 91); Museum of Fine Arts Boston (*Taniec w Bougival*, s. 92); Infrogmation (gazeciarz, s. 92); Rickdotta (*Parlament w Londynie*, s. 94); PatriceBertrand (*Sadzący ziemniaki*, s. 94); The Museum of Modern Art (*Nadzieja*, s. 94); Cogitus (kadr, s. 95); Robert Charles Dudley (położenie kabla, s. 96); Ras67 (wieża Eiffla, s. 97); Muzeum Narodowe w Krakowie (*Wigilia na Syberii*, s. 108); Muzeum Narodowe w Poznaniu (*Śmierć na etapie*, s. 108); Kladderadatsch (Bismarck i Pius IX, s. 110); Muzeum Okręgowe w Toruniu (*Rugi pruskie*, s. 110); Eduardschnack (dzieci wrzesińskie, s. 115); Lowdown (Śmidowicz, s. 115); Muzeum Miasta Łodzi (fabryka Poznańskiego, s. 120); Beyaz Deriili (Luksemburg, s. 127); Archiwum Główne Akt Dawnych (Witos, s. 129; akt 5 listopada, s. 157); Damian7000 (rysunek z „Robotnika", s. 130); AnonMoos (s. 134); Imperial Japanese Navy General Staff (rosyjski okręt, s. 135); P. s. Burton (kocioł bałkański, s. 135); Balkanique (mapa, s. 138); Fæ (okładka, s. 138); Rcbutcher (pilot w sterowcu, s. 141); Ducksoup (czołg Mark I, s. 141); Zeppelin Luftschiffbau (Zeppelin L9, s. 141); Deutsches Bundesarchiv (okręty podwodne, s. 141); Imperial War Museum (s. 142; *Tworzymy nowy świat*, s. 167); GodefroyParis (obraz, s. 143); Ras67 (para cesarska, s. 144); Kristallstadt (Rada Piotrogrodzka, s. 145); Nut1917 (walki w Piotrogrodzie, s. 145); Fry1989 (flaga RSFRS, s. 146); Francesco 13 (Rada Regencyjna, s. 157; Korfanty, s. 202); MAx 92 (Piłsudski, s. 160); National Geographic Society (Ypres, s. 162); Library and Archives Canada (ranny żołnierz, s. 162); Edward N. Jackson (US Army Signal Corps) (s. 163); Tāmaki Paenga Hira (s. 164); James Willis Sayre (*Brzdąc*, s. 169); Elliot and Fry (Fleming, s. 169); Yale University Art Gallery (*Most Brookliński*, s. 172); Duchamp/ADAGP 2020 (M. Duchamp, *L.H.O.O.Q. Mona Lisa z wąsami*, s. 172); Otto Wegener (Proust, s. 172); Imperial War Museums/Nicholls, Horace (robotnice, s. 173); Jeromi Mikhael (komsomolcy, s. 178); Nick.mon (s. 180); Archeologo (pakty laterańskie, s. 182); 王小亭 (wangxiaoting) (dziecko, s. 192); Leonard Raven-Hill (karykatura, s. 193); Piotrus (obraz Kossaka, s. 201); Aeou (obraz Kossaka, s. 203); Adam Dulęba (Piłsudski i Narutowicz, s. 208); Marian Fuks (Piłsudski na moście Poniatowskiego, s. 210 i 216); Pinakoteka (Tuwim, s. 232); Legia Warszawa (herb, s. 235); Pit1233 (Muzeum Dyplomacji, s. 242); **Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Krakowie**: okładka IKC, s. 209; **Zamek Królewski w Warszawie**: *Kołacz królewski*, s. 8.

Polski Wydawca
od 1989 r.

Grupa MAC S.A.
ul. Witosa 76
25-561 Kielce

www.mac.pl

ISBN 978-83-8108-669-1

9 788381 086691

indeks 881435